

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE
II. JÓZSEF KORÁBAN.

IRTA

MARCZALI HENRIK.

KIADJA A M. TUD. AKADEMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGA.

MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST, 1884.

599759

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE
II. JÓZSEF KORÁBAN.

IRTA

MARCZALI HENRIK

KIADJA

A M. TUD. AKADÉMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGA.

MÁSODIK KÖTET.

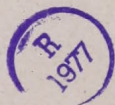
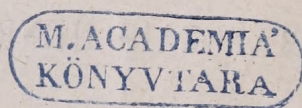
—*—

BUDAPEST.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

1885.

401160

ELŐSZÓ.

II. József egyházi és alkotmányos reformjainak történetét fogadja e kötetben az olvasó. A szerző legalkalmasabbnak tartotta az anyag óriási halmazának olynemű beosztását, hogy a császár intézkedéseit lehetőleg teljesen és összefüggésben ismertesse és csak azután tárgyalja az ellenök keletkező és diadalra jutó mozgalmakat.

Nem mulasztottam el újabb kutatások által egészíteni ki régibb levéltári buvárkodásait.

Hódolatteljes hálával tartozom ő cs. és ap. királyi Felségének, ki legkegyelmesebben megengedni méltóztatott, hogy felhasználhassam a cs. kabinetlevéltárnak tárgyamra vonatkozó irományait. Ez által beláthattam József császár kormányzása eszmei valódi műhelyének, az államtanácsnak, tevékenységébe, és mintegy közelebb jutottam a nagy uralkodóhoz és legmeghittebb minisztereihez.

A magyar egyházi és világi aristokratia akkori állapotára, a körében felmerülő mozgalmakra és ellentétekre nézve is fontos levéltári anyag jutott rendelkezésemre. Ő Eminentíája, Magyarország hercegprimása és az egri érsek ő nagyméltósága akkori nagynevű elődjeik irományainak, Pálffy Miklós herceg ő főméltósága pedig családi levéltárának átkutatását engedték meg. Egyes becses adatokat nyer-

tem még Heves- és Vasmegyék levéltárában és a Szily családnak a nemzeti muzeumban őrzött irataiban.

A bécsi cs. állami levéltárban különösen a pápa és császár közti viszonyra nézve tettem újabb tanulmányokat. Erre nézve fontos adatokat szolgáltatott még Hadik gróf irományai, melyeket a Ludoviceum T. könyvtárnokának szivességéből használhattam fel.

Kegyességekért és szivességekért mély és őszinte köszönetemet fejezem ki. Buzditani fog az munkám folytatásában és befejezésében.

II. József trónralépése és első intézkedései.

A monarchia más nemzetei és az egész európai közvélemény a reformatort, a polgárság védőjét, az emberi jogok előharczosát, a modern állami rend hatalmas és nagylelkű megalkotóját tisztelhetik II. Józsefben: nekünk magyaroknak ő első sorban az a fejedelem, ki nem viselte szent István koronáját. Másutt a nép császára, nálunk a »kalapos király.« Ausztriában a felőle keletkezett történeti felfogás uralkodása pozitív vonásain alapúl, nálunk ő mindenek fölött az az uralkodó, ki a százados nemzeti alkotmányt tagadja és romba dönti. Ez az ellentét átvonúl kormánya egész idején és uralkodik még a történeti hagyományon is. Művünket nem kezdhetjük fontosabb tárggyal, mint annak taglalásával, vajjon kész terve és meggyőződése volt-e a nagy férfinak a magyar alkotmány lerombolása, vagy csak később vitte-e reá politikai szükség és alkalom?

Már első művében, melylyel állást foglal a nagy politikai eszmék körében, készen találjuk azon gondolatokat, melyek a császárt vezették.

Tizenkilencz éves korában, midőn először volt hivatva részt venni az államtanács munkáiban, József, a trón örököse, fiatalkori *álma*it rendszerbe foglalta és átadta felséges anyjának.¹⁾ Ezen első politikai programjában meg van írva II. József egész fatuma.

A főrész így hangzik:

»Isten mentsen meg attól, hogy tett esküt meg akarjak szegni, de azt hiszem, hogy igyekezni kell megtéríteni az országokat és éreztetni velők, mennyire hasznokra válik az álta-

¹⁾ Ld. I. k. 392. l.

lam javasolt korlátolt kényuralom. E czélből legjobbnak tartanám megegyezni az országokkal, hogy tiz évre teljhatalmat adjanak, hogy mindent lehessen tenni javokra, megkérdezésök nélkül. Ennek elérése bizonyára sok nehézséggel fog járni, de jelenleg kedvezőnek tartom a pillanatot, és a tapasztalat majd reá viszi őket arra, mily nagy haszonnal jár a dolog. Nagyon sok egyes ember elégedetlen lesz vele, de elébe kell tenni a nemzet zömét a résznek.«¹⁾

Ez a »korlátolt kényuralom« körülbelől megfelel annak, mit felvilágosodott absolutismusnak nevezünk. Valóban ritka eset politikusnál, hogy ily korán és ily tisztán lássa maga előtt a kormány ideálját, és hogy, mint II. József tette, hű maradjon ezen ideálokhoz egész életén át. Nemcsak korának szelleme sugalta ezen elveket, ott voltak az ifjúra hatalmasan ható példányképek gyanánt az ókor nagy törvényhozói. Hisz Solon, az első civilisált európai állam megalkotója, csak tiz évi érvényt követelt reformjai részére! És azon korban, midőn az állam és a törvény minden hatósága volt a politikai tudomány alphája és omegája, midőn Nagy Péter és Nagy Friderik rövid idő alatt bámulatosan kifejtették országaik erejét s tekintélyét, mennyi mindent hittek véghezvihetőnek rövid tiz év alatt. A sors még ezt az időt sem engedte a császárnak — hogy minden nagy tervét meghiúsulva lássa.

Bizonyos az, hogy a régi magyar alkotmány nem engedhette az ilyen királyi korlátatlanságot, mely nem a kiváltságos osztályokra támaszkodik, hanem az egész nép jólétének előmozdításában, a törvényes egyenlőségben látja a monarchia

1) »Dieu me garde de vouloir enfreindre les serments qu'on a faits, mais je crois, qu'il faut tâcher de convertir les pays, et leur faire sentir combien le despotisme lié, comme je propose, leur est utile. Pour cela, je croirois de faire un accord avec les pays en leur demandant pour dix ans le plein-pouvoir de faire tout, sans les consulter, pour leur bien. Cela coutera beaucoup de peine à obtenir, mais je crois à cette heure le moment favorable, et l'expérience leur en fera voir l'utilité. Bien des particuliers n'en seront pas contents, mais le gros de la nation est préférable à cette partie.« Arneth A. úr ő excellentiájának, a bécsi állami levéltár igazgatójának szives közlése. Az egész okirat még kiadatlan, nem is adható ki.

erejének legbiztosabb alapját. A Réveries-ben következő módon fejezi ki József véleményét Magyarországról: Mielőtt többet követelhetnénk ez országtól, arra kell igyekeznünk, hogy boldoggá tegyük. E célból reformálni kell belső szervezetét, forgalmat kell szerezni árúinak, meg kell alapítani a kereskedést, mindennek fölött pedig előmozdítani a népesedést, az ifjúság nevelését, és meg kell téríteni a belátóbb öregeket, bizonyítva, hogy javukra cselekszünk. Mindennek fölött *nem szabad engedni semmi gyanút, mintha korlátozni akarnók előjogait.*¹⁾

Magyarországgal szemben az ifjú fejedelem álláspontja röviden abban fejezhető ki, hogy tényleg korlátlan hatalommal intézkedjék az ország javára, hanem ezen intézkedéseinek pártolására birja az ország közvéleményét, színét is kerülve annak, mintha változtatni akarna a nemzeti alkotmányon. Akkor még lehetők hitte, hogy a törvényes betű mellett, mely alkotmányt követelt, a nemzetet az uralkodó lelke hassa át, mely saját akaratát elegendőnek tartotta nemzetei boldogítására. — De bizonyos és minden nyilatkozata egyaránt tanuskodik a mellett, hogy a magyar alkotmány *igazi*, nemcsak névleges fentartásával, nem hitte megegyeztethetőnek sem az ország boldogságát, sem a fejedelem hatalmát. Az ellentét meg van mindjárt: az osztrák lotharingiai ház feje, a XVIII. század reformeszméinek lelkesült hive tudatosan áll szembe a magyar százados rendi alkotmányával, melyben ép úgy akadályát látja a monarchia hatalmi fejlődésének és az uralkodó tekintélyének, mint elfojtóját a nemzet legnagyobb része jólétének.

Mindenki tudta, hogy új korszak képviselője került a trónra, az új császár személyében. Nagy Friderik, ki azelőtt is mindig szeme előtt akarta tartani vetélytársát, röviden úgy fejezte ki véleményét: Mária Terézia meghalt, a dolgok új rendje kezdődik.²⁾ Midőn az agg király fönkelt szavakkal di-

¹⁾ I. h. Pour parvenir à cela, il faut réformer leur système intérieur, leur faire avoir du débit pour leurs denrées, établir un commerce, surtout travailler à la population et à l'éducation de la jeunesse, & convertir les vieillards raisonnables en prouvant, que c'est pour leur bien qu'on travaille : Surtout, ne laisser aucun soupçon de vouloir enfreindre leurs privilèges.

²⁾ Un nouvel ordre des choses commence.

csőitette a nagy királynő emlékét, ki ellen harczott egész életén át, de kit nem gyűlött soha, a magasztalás ezen hangjain átérzik az aggodalom, hogy a béke után sovárgó nő helyébe, dicsvágyó, tettek által kitűnni akaró, nagy tehetségű férfiú lépett, kiről első találkozásuk alkalmával kimondá, hogy Európát lángba fogja borítani, ha egyszer ő lesz az úr. ¹⁾

De senki sem érezte annyira, hogy nemcsak az uralkodó személye változott, hanem a kormány egész iránya és módja, mint II. József maga. — Trónralépése után következőleg irt Choiseul herczegnek: A császárné, anyám, nagy államot, kiváló tehetségű minisztereket és vezéreket, hű alattvalókat és oly dicsőséget hagyott hátra, melyet fentartani nehéz lesz bármely utódjának. De a papság befolyásával, a tartományok kormányával, a pénzügyi igazgatással nincs megelégedve. Mielőtt változtatna, teljes ismerete szükséges a tárgyakkal. ²⁾

Testvérének Leopoldnak, mindjárt anyja halála után a régóta szükségesnek ismert változások valóításáról ír.

Ha mindezeket összefoglaljuk és egybe vetjük a XVIII. század uralkodó eszméivel, melyeket ő akart megtestesíteni, bizonyosnak s kétségbevonhatatlannak tűnik fel, hogy II. József kész tervvel lépett a hatalomra, azon elszánt elhatározással, hogy nem az eddigi gyakorlat, hanem általános elvek szerint fogja kormányozni népeit. Miben állottak ezen elvek, milyen volt kivitelük? ezt fogja tárgyalni egész könyvünk. De a főszempontokat már kitűzhetjük. A sokfélekép tagosult Ausztriából egy egységet akart összeforrasztani, melynek minden tartománya, rendje, személye, a közjót szolgálja »előszeretettel és önzés nélkül.« ³⁾ Az állami szervezet szerinte nagy gépezet: alig van kifejezés, melyet ennél gyakrabban használna. Ezt az uralkodó igazgatja teljes hatalommal, de szigorú elvek szerint, hogy feléleszsze a nép erejét, melyet aztán az állam érdekében használ fel. Ennélfogva ellenséges az állása a nemesekhez, kik a magok részére foglalják le a jobbágy adóját. A jobbágyokat ellenben fel kell szabadítani, a pénzbeli urbért megszüntetni, a robotot korlátozni, a pór vagyonát és személyét megvédeni. A

¹⁾ Ranke, die deutschen Mächte und der Fürstenbund. 6. l.

²⁾ Briefe Josephs II. Leipzig, 1822. 41 — 2. l.

³⁾ József levele M. Teréziához. 1771. nov. 27.

városokban meg kell szünni a czéhrendszernek, helyébe a szabadabb, polgári munka lépjen. Egy általános törvénykönyv tanúsítsa, hogy az állam minden polgára egyenlő a törvény előtt. Az állam szabályozza a gazdaságot, a vámokat, elősegíti az ipar és kereskedelem fejlődését, a földművelés gyarapodását. Így anyagi téren halad a nemzet, több pénzt, több katonát ad uralkodójának. — A mivel eddig lekötötték erejét a középkor századai, egyesek hasznára, az mind lerontatik és a felszabadult erő mind a felszabadítónak: az államnak, a fejedelemnek áll rendelkezésére.

Szellemi téren is mindenható kell, hogy legyen az állam. Kötelessége és joga vezetni a nevelést, előkészíteni a jövő nemzedékek világnézetét. Már ez magában véve ellentétet képez az eddigi állapottal, midőn az iskola, az egész nevelés, főképp egyházi szempontok után vezetettetett. A fő az, hogy kiki akadály nélkül legtöbbet szolgálhasson az államnak. Ezért kell eltörölni a rendi-különbségeket, ezért nem képezhet választó-falat a vallásos meggyőződés sem. A meglevő erőnek működnie kell, hasznot kell hajtania. A mi nem használ, akár a régi kor jámbor pietásának, akár csak egyesek önzésének köszöni létrejöttét, megsemmisítésre van kárhozthatva. — Lehet-e még kérdés arról, hogyan gondolkodott József, elveit követve, a magyar alkotmányról? Kész volt fentartani formáját, a mennyiben nem akadályozza; előítéletet ok nélkül sérteni nem akart. De ha a forma többnek bizonyúl, mint holt betűnek, élethalálharcra kell, hogy szálljon az új szellem a régivel.

Az új fejedelem mindjárt a Mária Terézia halálát követő napon értesíti a magyar kancelláriát trónralépéséről, és felszólítja a magyar kormányzókat, értesítse arról, milyen expedíciókat bocsátott ki 1740-ben elődje, uralkodása kezdetén, adjon javaslatot, mennyiben lehet most is hasonló iratokat kibocsátani, és végre állapítsa meg ezen iratokat és terjeszsze eléje jóváhagyás és aláírás végett.¹⁾ A magyar uralkodójog átszállását, az alattvalóknak erről értesítését tehát a régi hagyományos szokás szerint kívánta végrehajtatni.

A kancelláriának ugyanazon napon kelt felelete, melyet

¹⁾ M. kancz. lev. 6119/1750. Az eredeti kézirat nincs az aktáknál, tartalma a feleletből vehető ki.

Győry Ferencz tanácsos fogalmazott, egész hivatalosan adja elő, hogy 1740-ben megírták a változást a Helytartó-tanácsnak, a megyéknek és a horvát rendeknek. A királyi levél előadta, hogy az örökösödés az 1723. 1. és 2. cikk értelmében ment végbe, megerősíti a hatóságokat és hivatalnokokat az eddigi instructiók szerint, és megtartja és confirmálja a rendeket eddigi előjogaikban. Végre az érsekeknek is tudtára adták a halál esetet, hogy exequiák tartása felől intézkedhessenek. Minthogy a Felség ma a miniszterek előtt szóval kijelenté, hogy a hatóságokat megerősíti, az expeditiók a régi mód szerint mehetnek végbe. Változás csak annyiban szükséges, a mennyiben: 1. Horvátországnak most nem kell külön írni, minthogy a horvát tanács megszűnésével a helytartó-tanács alatt áll. 2. A helytartótanács küldje vissza azonnal eddigi pecsétjét és használja egy ideig elnökéét. 3. Ép így kell, hogy új pecsétet kapjanak a hétszemélyes- és a királyi tábla. 4. A temesi kerület kir. biztosának is kell írni, mert a megyék még nem léptek teljesen a polgári kormány alá. Végre 5. minderről értesíteni kell a Helytartótanácsot, annak elnökét Albert herceget, pedig tán külön legfelsőbb kézirat által. »Továbbá a legfelsőbb meghagyás, értelmében legalázatosabban meg kell jegyezni, hogy a másolatban mellékelt előadás szerint akkor (1740) alázatosan előadta a kancellária, hogy a kormány megkezdése után szükségesnek látszik« :

»Országgyűlést hirdetni, mely a nádor választást és a kir. Felség koronázását végrehajtsa. E czélból mellékelve is van a rend, a mely szerint ott a királyi Felség a magyar királyságba bevonul és megkoronáztatik.« Más rendeletekre most nincs szükség. A kancellária a többit előterjeszti, ha Felséged meghatározza a diéta idejét. Aláírva : Gr. Esterházy Ferencz, főkancellár, Győry Ferencz.¹⁾

¹⁾ Ferners muss man in allerunterthänigster Folge des erhaltenen allerhöchsten Auftrags allerunterthänigst beymerken, dass mittels eines in Abschrift anslüssigen Vortrags damals allerunterthänigst vorgetragen worden sei, dass nach angetretener Regierung notwendig zu sein schiene: Eine Reichsversammlung, in welcher die Wahl eines Palatini und der Krönungs-Act des Königs Majestät vorzunehmen kommete, zu bestimmen, zu welchem Ende auch die Ordnung, in welcher des Königs

Ez a kancelláriai felterjesztés szinte meglep idyllikus hangjával. Azon férfiak, kik élén állottak a magyar udvari kormányzéknek, bizonyára jól ismerték József terveit, tudhatták, hogy a magyar alkotmánynak sokat ostromlott bástyája oly veszedelmes roham előtt áll, minőt még nem igen állott ki. De hivatalosan nem látnak mást mint folytonosságot. Az egyes király halandó, de a *pragmatica sanctio* szerint örökös a királyi hatalom, ép úgy, mint hazánk külön szervezete. A személyekben az emberiség történetének két nagy korszaka áll szemben egymással; a hivatal nem lát egyebet, mint egy új nevet a királyi széken, ki fényesen bevonul a régi rend szerint, hogy felvegye Szt. István koronáját, ki az ország állapotát nevével fogja fenntartani, kinek nevében megy ezentúl magyar földön a közigazgatás és az igazság szolgáltatás, úgy hogy a pecséteket meg kell változtatni. Ez az egész különbség: *Le roi est mort, vive le roi.*

A császár aláírta az illető *rescriptumokat* még ugyanazon nap és elküldötte kabinetpecsétjét, hitelül, minthogy a nagy hivatalos pecsét még nem készült el. Megjegyzi még, hogy a mi a koronázást, országgyűlést és a nádorválasztást illeti, azt annak idejében meg fogja fontolni és elrendelni.¹⁾ A trónfoglalás tehát egészen a régi mód szerint ment végbe. Azon *rescriptumban*, mely még nov. 30-ki kelettel küldetett szét az ország minden hatóságához, a kormány új intézője, kegyesen megerősíti mind a hatóságokat, úgy az udvariakat mint a tartománybelieket, ugyanazon hittel, kötelességgel és utasítással mint eddig. »Továbbá előre is kegyesen biztossá teszszük a jelen levél által a megyebeli karokat és rendeket, hogy őket jogaikban, kiváltságaikban, szabadságaikban és immunitásaikban bántatlanul és sértetlenül akarjuk fenntartani, és azokat semmi módon sem csökkenteni.«²⁾

Majestät in dem Königreiche Ungarn eingezogen und gekrönet, ist beigeschlossen. M. kancz. lev. 6159/86.

¹⁾ Was den Krönungsactum, den Landtag und Wahl eines Palatini betrifft, das werde das Weitere seiner Zeit in Ueberlegung nehmen und erlassen.

²⁾ Status quoque et ordines Comitatus hujusce, de eo quod eosdem in juribus, privilegiis libertatibus et immunitatibus illibate, inviolabili-

A magyar nemzet nem vetette magát új királynak új uralma alá, nem tudva, mit hoz reá a jövő. Teljesen ismerték bölcsességét, kegyességét és méltányosságát, mert megfordult Magyarországon. Tudták, minő dicsőséget aratott a külföld előtt és remélték, hogy nem csak fenntartja Magyarország boldogságát, hanem minden munkával és fáradsággal elő is fogja mozdítani. Már azon első levél, melyet a felséges császár és király Magyarország minden megyéjéhez küldött, és melyet nagy lelki örömmel fogadtak mindenütt, mutatta, hogy ez nem volt hiú remény.¹⁾

A királyi szó szentesíti újra az egész magyar alkotmányt. A régi épület előtt megáll a kor szellemének mindent felforgató árja?

Nehéz kérdés, hogyan birta magát a szava szentségét nagyra tartó fejedelem ezen aláírás által lekötelezni. Véleményünk szerint azonban, már egy kortárs, Szirmay megadta e kérdésre a választ. Emlékirataiban előadja, hogy József mindjárt anyja halála után biztosította a magyar szabadságot, »bár előbb mind tartottunk attól, hogy veszélybe dönti szabadságainkat, mi be is következett és később azt mondták a magyarok, hogy nem tartotta meg ígéretét. A császár pedig azt monda, hogy anyját gyászolván, a kormány új gondjai közt annyi bajban nem nézte figyelmesen, mit irt alá. A kancellária ugyanis épen azt a formát terjesztette elé, melyet Mária Terézia trónralépésekor használt a viszonyokban pedig igen nagy volt a különbség.«²⁾ Mindenesetre igen nagy örömet keltett ez a hír az országban. Ezen örömet csak az csökkentette,

terque conservare nec iisdem quaque ratione derogare velimus, praesentibus in antecessum etiam securos benigne reddimus. Collectio ordinat. Imp. Jos. II. Pars I. Dioszegini, 1790. 2—3. l.

¹⁾ Katona: *Historia Critica*. XL. k. 10—11. l.

²⁾ *Historia Secreta* §. 29. Immediate post obitum matris Hungaros de conservandis eorum libertatibus in antecessum assecuravit, quamvis prius libertatibus nostris ab eodem periculum imminere putaverimus, quod etiam secutum est, et illum promissis non stetisse oggerebant subsequere Hungari. Interim ille inter luctum ab obitu matris et curas suscepti Regiminis dicebat se in illis anxietatibus non perquisivisse, quid subscribat? — Cum tamen aliae fuerint Mariae Theresiae, aliae Josephi II. inchoati Regiminis circumstantiae.

hogy országgyűlésről, koronázásról, szó sem esett a leiratban. Ebből látható volt, hogy a magyar korona országait sem fogja kimélni átalakításaiban.¹⁾ — De a kétszínűség vádja nem érheti a fejedelmet; a ki sokkal nagyobb súlyt helyezett szavára, semhogy azt nyilvánosan le akarta volna kötni eskü által oly intézmények szilárdítására, melyeket károsaknak tartott. Azért nem vette fel a magyar koronát, azért nem hirdetett országgyűlést. Mindenesetre a nov. 30-iki rescriptum, alapot szolgáltatott a magyar alkotmány védőinek. Az országgyűlés és koronázás kérdésében pedig mint láttuk, kitérőleg válaszolt inkább a fejedelem, mint elutasítólag.

Természetes, hogy a bécsi magyar köröket akkor leginkább ezen kérdés foglalkoztatá. Mint egy azokból eredő levélből látható, azzal kecsegtették magokat, hogy az országgyűlés és koronázás meg lesz a jövő tavasszal, már a napját is meghatározták, június 25-én, Mária Terézia koronázó napját. Arról is beszéltek, mintha a császár felvetette volna azon kérdést, nem volna e jobb Budán, vagy Rákos mezején tartani a koronázási országgyűlést, minthogy Pozsony kicsi és nincs az ország közepén. Már Ürményit is kijelölték, mint a ki a kancelláriánál ezen ügy referálásával meg volna bízva.²⁾ Szükségtelen mondanunk, hogy ennek az aktákban semmi nyoma. Nemcsak a magyarok közt szárnyalt e hír, az akkor nagyon elterjedett erlangen-i újság is közölte hogy a magyar koronázás és nádorválasztás tavaszra várható.³⁾ De nap elmúlt nap után, és a császár nem adott ki semmi rendeletet országgyűlésről és koronázásról.

A monarchia belső és külső helyzete.

Csakugyan mások voltak a viszonyok 1780-ban, mint Mária Terézia trónra lépése idején.

Akkor a monarchia a szerencsétlen 1734-iki francia és a nyomorúlt 1738—9-iki török háborúk által nemcsak területéből veszített, hanem tekintélyét is mindenütt megrendülve

¹⁾ Bocsor István: Magyarország története. 1032. l.

²⁾ Hackl Fr.: Levele Batthyáni hercegprímáshoz Bécs, decz. 14. 1780. Az esztergomi primási levéltárban.

³⁾ 97. sz. Ugyanott.

látta. Üresek voltak a pénztárak, megbizhatatlanok a hadvezérek, kiket egymásután el kellett hívni a seregektől. A sereg maga olyan feloszlásban mintha soha sem állott volna savoyai Eugén parancsa alatt. És ezen gyöngé és az ellenségek támadását kihívó állapotában egy nagy és súlyos probléma megoldása nehezedett a Habsburgok birodalmára: a női örökösödés életbe léptetése az európai hatalmak nagy részének ellenzése daczára.

A fejedelmek egymásután elfogadták a *pragmatica sanctiót*, az egyes tartományok rendjei is esküt tettek reá. De védelmére nem állott készen az, mit Eugén követelt: 200,000 jó szurony és tele kincstár. Alig zárta be tehát szeméit, a Habsburg-ház utolsó sarja, Európa minden zugában várható volt a lazán összefüggő, majdnem védtelenül kínálkozó, örökségnek elfoglalása sovár szomszédok által. Franciaország a Németalföldet, Spanyolország és Savoya a még megmaradt olasz birtokokat, Poroszország Sziléziát szemelte ki természetes zsákmány gyanánt. Sőt az egész örökségre is volt a ki igényt tartson: a bajor választó. Úgy látszott, mintha a Habsburg-ház német ágának birtokai ép úgy elemeikre bomlanának, mint a spanyolág világbirodalma egy emberöltővel azelőtt, midőn II. Károlyban V. Károly utolsó férfi ivadéka húnyt el. És a hatalmas ellenzékkel szemben, mely, hogy jogos alapra tegyen szert, támogatta a bajor választó követeléseit, mily csekély segítséget nyújtott Angliának és Oroszországnak mindig önző szövetsége?

Az egész külügyi helyzet ezen nehézségeivel szemben, a belső állapot sem nyújtott oltalmat. Nemcsak hogy nincs pénz, sem sereg, de a fejedelemnek módjában sem áll egyhamar szert tenni ezen eszközökre. A királynőnek mindenütt rendekhez, büszke dynastákhoz, jogaikban sértett nemesekhez kell fordulnia, kik legjobb esetben az uralkodó házhoz hajolnak, de semmi érdekek sincs a monarchia egységes területének fentartásában. Még azon esetben is, ha a külső viszonyok jobbra fordulnak, egyrészt az *aristocratia* jogainak, másrészt az egyes tartományok önállóságának gyarapodása volt várható a küzdelem eredménye gyanánt. Mert ki gondolhatta volna előre, hogy egy gyöngé nő jobban fogja össze tarthatni a zilált államot, mint

az európai udvarok esküi, és a Habsburg-ház tartományainak kapcsolata?

De ez a gyöngye nő oly dolgokat hajtott végre, melyek erős férfúnak is nagy dicsőségére váltak volna. Megnyerte alattvalói szívét, bámulatra ragadta ellenségeit. Aránylag csekély áldozatok árán összetartotta birtokait, oly egységgé fűzte őket, annyira túlnyomóvá tette bennök a kiváltságos rendekkel és a tartományok jogaival szemben a fejedelmi hatalmat és az egységes állam követeléseit, hogy az addig lazán összefüggő szövetkezet csak általa vált valóságos szervezett birodalommmá. Csakugyan nem kell egyéb, mint össze hasonlítani a monarchia hatalmi állását és belső állapotait 1740-ben és 1780-ban, és észrevenni az ezen negyven év alatt végbement nagy változást, hogy teljes fényben lássuk Mária Teréziának rendkívüli uralkodói tehetségét. Mert az egykorúak és a történet egybehangzó tanúsága szerint az ő műve volt ez átalakulás.

József trónralépésekor határozottan Európa első hatalmasságai közé sorozták birodalmát, melylyel csak Franciaország vetekedhetik. Galiczia s Bukovina megszerzése bő kárpótlást nyújtott Szilézia elvesztéseért és még nagyobb kilátásokkal kecsegtetett a jövőre. A bajor örökösödési háború nem hozott nagy és döntő ütközeteket, de megmutatta, hogy az újonnan szervezett császári sereg képes megállani a sarat a kor első hadvezére, II. Fridrik ellenében. Még a tesseni béke is gyarapította a birodalom területét, pedig Mária Terézia úgy szólva fia akarata ellenére kérte. Elég eredménynek látszott, hogy az egész háborúban a poroszok sehol sem arattak határozott diadalt, és így Ausztria megmutatta, hogy egyedül is szembe szállhat félelmetes ellenfelével. Már az ősz korba hajlott a nagy király, erőt vettek raja az évek és nem volt e természetes gondolni, hogy vele együtt sirba száll hatalma is, melyet az ő személye alapított meg? Ez pedig határozottan ellenfele, a császár részére billenti a hatalmi egyensúly mérlegét.

Tán soha nem volt kedvezőbb monarchiánk diplomatiái helyzete mint akkor. A »természetes ellenség,« a hogy Mária Terézia és Kaunitz nevezték Nagy Fridriket, annyi borzasztó és dicső hadakozás után békére hajlik. A másik régi, természetes ellenséget, Franciaországot, melynek közvéleménye és

hivatalos tradíciója még mindig Ausztria ellen fordult, királyának házassága Mária Terézia leányával kötötte az osztrák politikához és különben is ártalmatlanná tette az Anglia ellen folytatott, teljes erővel vitt háborúja. Az európai diplomácia nagy mestere Kaunitz, még azt a nehéz feladatot is meg tudta oldani, hogy a monarchiát jó viszonyban tartsa Oroszországgal és Törökországgal. A nagy orosz győzelmek után 1772-ben Mária Terézia közbevetése mentette meg a szultán több tartományát. II. Katalin ellenben 1778-ban fegyveres beavatkozással fenyegetett a porosz király érdekében az erdélyi határon. Most pedig a császár maga kereste fel a győzelmei, belső politikájának fényes eredményei, miveltsége- és kicsapongásai által egyaránt híres czárnőt, »a Konstantinápoly felé vezető úton.« A két uralkodó találkozása szorosabbá fűzte a két nagy császárság viszonyát. József azzal kecsegteté magát, hogy a czárnőt elvonja a porosz szövetségtől és a maga politikájának teszi gyámolává. El lesz érve a cél: Poroszország izolálása. Anglia különben is szerencsétlenül küzd északamerikai gyarmatai és a Bourbon hatalmak ellen. Azt hitték akkor, hogy a büszke szigetország soha sem fog ismét fölemelkedni régi polczára.

Németországban is diadalt ül a császári politika. Most a régi praetendens a bajor választó ház van kihaló félben, annak örökségére igényt tartanak a Habsburgok. Maga a választó is kész lemondani országáról, megelégszik érte a Németalfölddel. Az egyik választói székre, a Kölnire Mária Terézia legifjabb fia Miksa volt kijelölve, kire azonkívül a münsteri püspökség is nézett.¹⁾ A császár még mindig számíthatott, az egyházi és világi fejedelmek túlnyomó többségének, többé kevésbbé lelkes ragaszkodására.

Ezen kedvező külügyi helyzet nem alapult csupán az osztrák diplomácia ügyes vezetésén, még kevésbbé egyes nagy diadalokon. Kifolyása volt a monarchia belső megszilárdulásának és az által nyert természetes súlyának.

Mert Mária Terézia külső politikájánál még sokkal nagyobb eredményeket vívott ki belső kormánya. A hadsereg

¹⁾ Arneth: Regierung Maria Theresias. 711—2. l.

számával alig vetekedhetett a franczia, minőségileg legfőlebb a porosz múltá fölül. Trónralépésekor alig volt 40,000-nyi hada, most 200,000 vitéz követte zászlait. A hét éves háborúban próbált vezérek mint Laudon és Hadik, művelt és szorgalmas szervezők mint Lascy emelték e hadsereg tekintélyét és gyarapították évről évre számát, hadiképességét és a hadnak szolgáló eszközöket. VI. Károly halálakor a financiális bukás szélén állott a monarchia. Most, a hosszú és költséges háborúk, a mindig szaporodó sereg daczára, legjobb rendben voltak az állam pénzügyei. A jövedelmek 30 milliőről 50 millióra emelkedtek, bár a terület és népesség azóta fogyott. A béke éveiben 1775 után felesleg maradt a kincstárban, melyet az adósságok törlesztésére fordítottak. Még az 1778—9-iki háború sem igen ingatta meg az egyensúlyt. Az államadósságtól nem fizettek 4 $\frac{1}{2}$ %-nál magasabb kamatot és ezen, aránylag csekély áron is teljes értékben (al pari) fizette őket a pénzpiacz.¹⁾

A sereg és a rendezett pénzügy a dynastiának áll szolgálatában. A rendek hatalma, ha törvényesen nincs is megszüntetve, úgy szólva szunnyad. A monarchia katonai és pénzügyi szervezése, központi intézkedések által ment végbe, a királyi tekintély akadálytalanul foganatosíthatta mindenütt mélyre ható reformjait. A főnemesség az udvari kegyet kereste, a férfiak hivattal, méltósággal vagy legalább czimmal kívántak kitűnni, a nők a királyi nap sugaraiban sütkéreztek. Előbb önálló systema volt az aristokratia, most a királyi csilgagzattól kölcsönözte fényét. A klerus, — a fejedelmi hatalomnak régi támasza és egyszersmind ellenlábas — egészen a fejedelmi hatalom körébe jutott. Megdőlt a hierarchia legerősebb előharczosa a jezsuita rend, elenyészett befolyása a jövedő nemzedékek nevelésére; óriási birtokait épen egy állami tanítási rendszer megalapítására rendelte a királyi akarat. Mint a főnemesség, úgy a főpapság is meghajtotta büszke nyakát, az örökös tartományokban a közteherviselés elve szerint adó nehezült a kiváltságosoknak addig szűz vállára. Magyarországon legalább jövedelmük egy 10-ét kellett az állam

¹⁾ Hock : Der österreichische Staatsrath. 81—92 lap.

céljaira fordítaniok, ha nem is adó, hanem segítség czime alatt. A helyi hatóságok törvénykezési jogai az örökös tartományokban mindenütt a koronára mentek át. — Ott alig volt már fontos, a népesség nagyobb osztályára kiható ügy, melynek eldöntésénél nem Bécset, nem a királyi hatalmat illette meg a döntő szó. VI. Károly halálakor még nagyon érezhető a csehek, osztrákok és belső osztrákok különössége. Hisz a korona több országa hódolt a bajor választónak, majdnem ellenállás nélkül. Mária Terézia utolsó éveiben az állami közigazgatás erős karjai egy egészszé fonták az éghajlatra, terményekre, nemzetiségre nézve annyira eltérő tartományokat, melyek közt addig csak a vallás és a dynastia egysége képezett kapcsot. Még nemzetiség tekintetében is szilárdnak látszott az egység. — A német nyelv, melynek irodalma éppen akkor élte aranykora első éveit, nemcsak a diplomatiának, a seregnek és a hatóságoknak volt nyelve, hanem az udvar és az uralkodó osztályok befolyása által közös kifejezőjévé lőn a bármely nemzetiséghez tartozó művelt köröknek. Az állami centralisatio, mely eleinte csak a fejedelem személyét képviselte, a mint megizmosodott, nemzetet készült szervezni a népek azon nagy tömkelegéből, melyben addig a közös fejedelemhez való ragaszkodás képezte az egyedüli biztos vezetőt. Ezáltal a Habsburgok monarchiája, mely rangra nézve első, tényleges hatalomra nézve sem áll egy más birodalom mögött, megnyeri a modern államok legszilárdabb alakját: a közös nemzeti műveltség öntudatát.

És ha a többi országban elhomályosítja a központi kormány csillagzata, fénye és áldása által a kisebb, addig önálló testületeket, hazánkban is hasonló érvényre jutott. A magyar állandó sereg a koronának volt eszköze, a régi insurrectio 1741 óta nem vétetett igénybe, és a katonai tudomány és technika fejlődésével szemben gúny tárgyává kezdett válni. Ebbeli kötelezettségeket háború esetén szabad csapatok felállítása, élelem szállítása és önkényes adományok által váltották meg az urak és megyék, bár az insurrectiónak törvényesen adóvá átváltozása, melyért annyira buzgott Mária Terézia, nem volt keresztülvihető az 1764—5-diki országgyűlésen. A királyi jövedelmeknek aránylag nem nagy része függött az országgyű-

lés hozzájárulásától.¹⁾ És az adó megszavazása volt még legfontosabb joga a diétának. Az úrbért szabályozták, a jobbágyság és földesúr közötti viszonyt új alapra helyezték. Bizonyynyal mondhatjuk, hogy ennél nagyobb, általánosabb nemzeti érdek nem volt soha. De királyi hatóságok, királyi biztosok hajtották végre, e hosszadalmas és bonyolódott ügy elintézésénél az országgyűlésnek még csak szava sem hangzott. Új, nagy területeket kapcsoltak a birodalomhoz a magyar korona jogai alapján, de ahhoz országgyűlésre nem volt szükség. Magyarország kereskedése nagy lendületet nyert Fiume bekebelezése, utak és csatornák építése, folyámok szabályozása által; mind ez királyi teljhatalomból történt. A nemzeti nevelés egész rendszere megváltozott, új tantervet hoztak be, a nemzet jövőjének új pályát nyitottak meg, de a rendeket a felől meg sem kérdezték. Egyszóval: az állami és nemzeti élet legfontosabb viszonyaiban gyökeres és mélyreható átalakulás ment végbe Mária Terézia uralkodásának utolsó 15 évében, a nélkül, hogy szükség lett volna országgyűlés egybehívására. A nemzeti egységet és szellemet már nem a rendi gyűlés képviselte, hanem a király és annak világi és egyházi, de a főkérdésekben magokat a fejedelemnek teljesen alárendelő tanácsosai. Élt és virult a magyar állam; halálos veszélyben forgott a magyar alkotmány. Lehet-e nagyobb tanúság a felől, hogy e százados műnek elroskadtak alapjai? Új, tán szebb és hatalmasabb, de idegen épület fog emelkedni helyébe. Áll még a régi bástya annyi küzdelem színhelye, lelkesedéssel csügg rajta minden hazafi, a király sem szól róla másként, mint tisztelettel. — De napról napra elviszik egy-egy használható építőkövét, hogy az új, büszke épületnek emeljék nagyságát és díszét.

Nagy, szavakba alig foglalható volt tehát a különbség a VI. Károly és a Mária Terézia halálakor a birodalomra nézve mértékadó viszonyok közt. Akkor a belsejében zilált monarchia könnyű zsákmányul kínálkozott szomszédjainak. Most a hatalmasan előretörő katonai nagyhatalom magához csatolta Lengyelország egy részét és döntő befolyást gyakorol annak

¹⁾ Lásd a királyi hatalom és az állam kormányása című fejezetet e mű I. köt. 319—360. l.

névleg független maradványaiban. ¹⁾ A császárok régi birodalma, mely már az enyészetnek állott szélén, újult erővel foly be az európai politikába. Mindenfelől rothadó vagy életre nem képes országok veszik körül: Németország, Itália, Törökország. Harczra kész seregével, ügyes diplomatiájával, régi jogigényeivel bizton várhatja az oroszlánrészt. Úgy szólva, csak választania kell Bajorország, Velence és a Balkán-félsziget északi részei közt. Ezen nagy tervek végrehajtására össze kell foglalni a birodalom népei erejét. Nemzetei nagy része már azonosította dicsőségét a császári-sas dicsőségével. Fenn állanak még a régi kiváltságos osztályok, hajdan a korona félelmes vetélytársai, de az udvar árnyékába vonultak. Nem sovárognak más szerepre, mint hogy eszközei, csak hogy előjoggal bíró eszközei lehessenek a fejedelemnek. A tengeren és a tengeren túl véres csaták folynak, de mély béke honol Európa belsejében. Hogyan fogja felhasználni az új császár e békét országai rendezésére, az anyja által előkészített úton továbbhaladásra?

Alig volt fejedelem, kinek trónralépését nagyobb érdekel és várakozással látta volna a művelt Európa, mint Józsefét. Az angol-francia felvilágosító irodalom közös politikai és vallásos felfogást alapított meg Madridtól Pétervárig mindenki-
ben, ki a századdal haladni kívánt. Tán a Hohenstaufok kora óta, midőn a vallosos meggyőződés képezte Európa szellemi egységét, soha nem uralkodott egy tan oly kizárólagosan világrészünk fölött. És ezen tan minden hiva az új császárban látta azt, ki hivatta van az ige megtestesítésére. — Nagy tehetségét, erényeit, belátását, a jóért buzgását, önmegtartóztatását, leereszkedését ezer meg ezer anekdota terjesztette a mese kecses öltözetében a pyrenaei félsziget déli csúcsától a skót felföldig is a Bretagnetól a Duna partjain végig. »Azon időben, melyben a XV. Lajos udvarából kiinduló erkölcstelen-ség mintegy a fejedelmi körök előjoga gyanánt végig terjedett Európában, azon korban, midőn a társadalom legmagasabb rétegeit jogosan nézték a bűn rejtett helyeinek, midőn a királyok gúnyt űztek alattvalóik ragaszkodásából, és körülbelől annyira becsülték őket, mint a kopókat a vadászatnál, midőn a

¹⁾ Erre nézve lásd a varsói követ jelentéseit 1780—3. A cs. és kir. államlevéltárban.

fejedelem és a nép közötti patriarchális viszony mindenütt elsenyvedőben volt, kétszeres bámulattal nézték a császár ereit, kinek főindoka világosan az annyira nem divatos hazaszeretet volt, kinek céljai nem voltak elérhetők a fény, kényelem és élvezet páratlan feláldozása nélkül.«¹⁾

Ezen várakozásról, melylyel a felvilágosodott és jóakaró elmék elébe néztek II. József uralkodásának, fogalmat ad egy az akkori irodalom ephemer értékű termékei közt méltó feltűnést keltő röpirat: *Álom második Józsefről.*²⁾ Az író vi-siót lát, mint járulnak jobbágysai az új fejedelem elé. József felszólítja őket, hogy renddel mondják el kívánságaikat. Lege-lől állott három ember, egy kevésbé durva és együgyű formájú, de felemelt fejű és vidám ábrázatú, kik a földmívelésnek, mes-terségeknek és kereskedésnek képét viselték. Elmondják, hogy ők szerzik meg minden nemzetnek, a mi szükségre és a mi gyönyörűségekre való. »A te országaidban virágzunk ugyan már, hol jobban, hol kevesebbé, de még koránt sem úgy, a mint le-hetne. Az főképen te tőled függ, hogy mi hasznosabbakká vagy haszontalanabbakká legyünk.« — Nem kívánnak mást, mint: »kevés, de jó törvényt, a minéműt a mi együgyűségünk meg-érthessen, és a melyhez mi erősen bízassunk; szabadságot, ha nem egészen határ nélkül valót, legalább messze kiterjedőt; bizonyos bátorságot, hogy a mi igaz keresményünket senki tőlünk el nem veszi, az adónak sokkal jobb elintézését. — Ebből áll, a mit tőled várunk és ezeket könnyű is nekünk megadni.«

A hajókázás is hozzájuk csatlakozott, »mely nélkül el lehetnek ugyan az országok, de bajjal.« Igéri, hogy ezerszere-sen megfizeti a reá fordított felsekcentést és fáradságot. Majd a szép mesterségek és tudományok kérnek oltalmat. Az ország jövedelme (Finanz) képviselője előadja, hogy mennyi projectu-mot irtak róla, de még nem tudják, mire volna legjobb és leg-alkalmasabb az adó terhét tenni.

Egy szűz leánynak fohászkodása, ki magánosan állván, kezeit törli és sirva az ég felé néz vala, magára fordítja József-

¹⁾ Lebens- und Regierungsgeschichte Josephs II., von A. Gross-Hoffinger. II. k. 41. l.

²⁾ Németből magyarra fordítva. Nyomtatott Budán, 1781.

nek szemeit. Ez a vallás »képében vagy on.« Panaszkodik, hogy reá untak, hogy csak néhány vén asszony követi szertartásait szívből, hogy szolgái közül »sokan vagynak, a kik beszédeikkel és cselekedeteikkel nem hogy tiszteletessé, de nevetességé és utálatossá tesznek. Ajánlja magát és öcseseit az erkölcsöket, a császár gondviselésébe. Ezek az általános romlottságot siratják, és hogy nénjök a vallás tenne bennök jobbítást, csak magának volna ereje. De annak szolgái, nem törődnek velök, csak a theoriával, a mi könnyebb. Így a *törvénykönyvtől* várnak mindent, melynek »ahhoz az időhöz és állapothoz kell alkalmaztatnia, a melyben élünk.«

Egynéhány nagyok is kezdenek szólni egyik a másik után, mindegyik a maga nyelvén. »A mint hozzá vethettem, ezek József külön-külön országainak képét viselték, és a fundamentumos törvények, vagy az igazgatásnak formája volt főczéljok. Aligha abban nem kértek némely változtatásokat és jobbításokat. Aligha nem kívánták, hogy az ő sokféle formájok, egyetlen egybe olvasztassék, és minden országok, csak egy egyből álló testté legyenek. Úgy tetszett panaszolkodtak, hogy az ő különböző hasznaik néha egyenesen ellenkeznek egymással, és hogy annak mindenik ország sok kárát vallja.«

Jő egy öreg, ki »igaz magyarul« szól a felvilágosodásról s követeli a szabad kutatást, »a beszédben és írásban való szabadság határinak megtágítását, ha ugyan még kell határinak lenni.« Tapsol ennek a gyenge ifjúság, mely vádolja nevelése eddigi rendszerét, hogy érthetetlen ideákkal foglalkoztatja őket. A sziv formálásával nem törődnek. A szülők s nevelők példája ellentmond a tanításnak.

Még keservesebb a panasz a leány-nevelésről. Tanítják arra, hogy tessenek, románokat olvastatnak velök, de nem a házi gazdasszonykodásra, arra mi szivöket nemesítené. Legrosszabb még a klastromban való nevelés. A császár megatva igéri, hogy külön nagy gondja lesz a nőnem nevelésére. Az ifjúság el fogja érni azon fő helyet, melyre a jelen nemzetség már nem képes.

Végre egy jobbágy jelenik meg. Sir, hogy nemcsak a fejedelem jobbágya, »mert úgy boldogok volnánk,« hanem örökös jobbágya némely jobbágynak. Nem követel egyenlőséget,

csak könnyítést. Égi szózat mondja: »József lesz a ti szabadtótok.«

Ki fogja ezen terveket és reményeket Utiópiáknak nevezni? Visszatükröztetik a kor legmérsékeltőbb elméinek vágyát. Magának a császárnak gondolatait akarta kifejezni a szerző, és bizonyára nem járt tőlök távol. Nemcsak az állam hanem az egész társadalmi és erkölcsi életre formja van kilátásba helyezve. Mi lehetetlen, ha a király jót akar? Hisz a király mindenható.

Végre mennyei szózat sorolja el József azon tulajdonait, melyekkel a gondviselés megáldotta:

1. Egészséges és győző testtel.

2. Felemelkedett és eleven lélekkel, mely teljes éles belátással, igaz és helyes ideákkal, józan ítéllettel, igen nagy emlékezzettel, rendkívül való elmésséggel.

3. Ritka és az ő hivatalához legjobban hozzá szabott természet (Character), mely áll kiváltképen a munkára, sokkal inkább, mint a maga gyönyörködtetésére való különös kedvben és igyekezetben. Égő kívánságban, hogy mindent maga tudjon, maga cselekedjék, valamennyire csak lehetséges, sőt még azonfölül is. Óhajtvá való kívánságban mindenféle nemű nagy és jó cselekedeteknek, bátor szívben, vitézségben, könnyű magameghatározásban, állhatatosságban és türelemben, midőn valamihez kezd, míg azt végrehajtja. Hűségben minden kötéseiben, ígéreteiben, ajánlásaiban stb. Az igazságnak, rendnek, jó gazdaságnak, szorgalmatosságnak szeretetiben; arra való készségben és hajlandóságban, hogy a valóságos talentumokat, érdemeket, virtusokat, melyek az ő országának javát előmozdíthatják, felserkentse és megjutalmaztassa. Mindazoknak a hibáknak és vétkeknek utálásában, melyek az ő tulajdonságával ellenkezők, kiváltképen a henyeségnek és vesztegetésnek, mely két kutfőből ezer rossz dolgok folynak.

És a mi mindezeknél véghetetlenül több, érzékeny és emberszerető szívvel, mely nélkül annak a természetnek egyrésze nem is lehetne benne, s minden egyéb tulajdonságok is tireátok ő jobbágyira és más országokra nézve is hamarább lehetnének veszedelmesek és károsak, mintsem hasznosak.

»Mindennek adta már jelét mint császár és társ az ural-

kodásban, de ezt nem is lehet összehasonlítani azokkal, melyeket nektek egymásután fog adni; most, midőn már egyedül uralkodik és az ő tulajdonságait mindenben akadály nélkül kimutathatja.«

»Épen ilyennek találtam Józsefet, a mennyire az ő tulajdonságiról lehetett abból itélnem, a mit tapasztaltam.«

Tudvágyó természete, fáradhatatlan tevékenysége, férfias elhatározottsága nagy képzelő erővel egyesült, mely merészen alkotá várait a jövőben. A külföldiek aggódtak, népe a legnagyobbat várta tőle. Nem volt kezdő a kormány művészetében, utazásain sok praktikus ismeretre tett szert, melyek theoretikus képzésének nagyon emelték értékét.

Tudta mindenki, hogy készen áll lelki szeme előtt uralkodásának terve, és hogy egy élet teljes, megfeszített erejét fogja fordítani annak kivitelére.

Tudta mindenki azon nehézségeket, melyekkel az új kor emberének meg kell küzdeni. Szabaddá kellett tenni a kormányt és a műveltséget, a papság és a római szék befolyásától, mely különösen Mária Terézia utolsó éveiben erősen volt érezhető, és mely Magyarországon a népesség igen nagy és fontos részét zárta ki az állami élet előnyeiből. Szorosabb egységbe kellett fűzni a még mindig történeti múltjokhoz ragaszkodó tartományokat. Szorosabb munkára kellett fogni a hatóságokat, a királyi hatalom eszközeit, melyek személyzete nem mindig érdemnek köszöné állását, hanem a régi jó idők szokása szerint, királyi kegynek és családi összeköttetéseknek. Mert a nemesség még mindig születése jogánál fogva vesz részt a közigazgatásban, ha már nem is rendi, hanem királyi kinevezésnél fogva gyakorolja is azt. Magyarországon pedig, a korona legnagyobb országában, még majdnem egészen a kiváltóságok kezében van az egész belső kormányzat.

Bizonyára II. József, midőn anyja halálakor érzett fiúi gyásza megengedte, hogy más gondok foglalják el, számot vetett ezen nehézségekkel. Nem szabad csupa phrasisnak tekinteni, ha Kaunitznak e fájdalmas napokban a következőket írja: Eddig csak engedelmes fiú tudtam lenni, alig tudtam ennél egyebet. Ezen halálos csapás által most államaim élén látom magamat, és oly teher dől vállaimra, mely túlhaladja

erőmet. A régi próbált tanácsosnak továbbra is kikéri segítségét. De ha valaha volt ember eltelve a legégetőbb buzgalommal hatni és alkotni, az az új uralkodó vala. Nem is vitte más a munka terhét, mint ő. Övé érte a felelősség, a kudarc és a dicsőség egyaránt.

Először a nagy halottnak kellett megadni a végső tiszteletet. A császárné néhány nappal halála előtt egy pecsételt levélben rendelkezett temetéséről, melyet halála után Rosenberg gróf adott át a császárnak. Mindenben követték meghagyását, csak egyben nem; abban, hogy egy gyermek se kövesse koporsóját. A holttest december 1—3-ig maradt a ravatalon, a vár kápolnájában, a halli apácák fekete ruhájába volt öltözve, kiknek zárdájába férje halála után vissza akart vonulni az elhúnyt. A koporsó mellett voltak elhelyezve a császári, a magyar és cseh koronák, az osztrák hercegi kalap és a sceptrum, fejtől a rendjelek, lábtól ezüst feszület. A testőrök ott állottak kivont karddal, éjjel nappal térdeltek a kamarások a ravatalhoz vivő lépcsőkön, miséket mondtak, folyton zúgott az egész város harangja. Tömegesen tódult be a nép, eltörte a fakorlátot, hogy még egyszer láthassa a fejedelemasszonyt. Vasárnap, december 3-án, helyezték el a testet a kapuczinus barátok sírboltjába. Hosszú gyászmenet fedte el az utcákat, a város szegényei, a szerzetesek hosszú kámzsával és breviáriummal, a papok fekete barétomban, a város és kormány tanácsosai, az udvari nép, a rendek és tábornokok. Az egyháznál újra beszentelte a hült tetemeket Migazzi bibornok a bécsi érsek. A gyászleplelt Schwarzenberg, Liechtenstein, de Ligne és Lobkowitz hercegek tartották. Miksa főherceg és Albert herceg, Magyarország helytartója, vitték a fáklyát. Régi szokás szerint a főudvarmester felnyitatta a koporsót, megmutatta a holttestet a gvardiánnak¹⁾ és átadta neki a kulcsot.

Mélyen meghatotta a gyász a császárt, ki tanúja volt anyja utolsó szenvedésének, és kinek magaviselete ezen idő alatt meghaladott minden dicséretet. A többi jelenvolt nem beszélhetett eleget feláldozásáról és gyengédségéről.²⁾ A ha-

¹⁾ Adam Wolf Marie Christine. I. k. 172—3.

²⁾ Ugyanott I. k. 171.

lotti pompa után kiöntötte szívét legbizalmasabb barátja, öcs-
cse Leopold Toscana nagyhercege előtt. Annyira oda vagyok
a tegnapi borzasztó szertartástól, hogy csak egy szót mondha-
tok: ez a temetés a lehető legkegyetlenebb dolog, mit el lehet
képzelní. Eszemet felülmúlja, hogy elveszítsék egy 40 éves
vonzalmat, életem és hálám tárgyát sokszoros jótételeiért. Ime
életem rendszere, és most mindennek vége, majdnem egyedül
vagyok a világon, a gondviselés elragadta nőmet, gyermeke-
met, atyámat, anyámat. Barátsága lesz egyedüli igaz viga-
szom, azon törekvéssel együtt, hogy teljesítsem hivatásom
kötelességeit, elviselhetővé teszi majd életemet.

Egy héttel később már uralkodói gondjának él. Jelenben
mindent folyamatban hagyok, csak arra ügyelek, hogy ne le-
gyen fennakadás. *Lassankint előkészítem* a kedélyeket az any-
nyira szükséges változásokra, melyekre régóta gondolok.¹⁾

Az új uralkodó anyja életében elkeseredett harczot foly-
tatott az udvar régi formái és szertartásai ellen. A kormányra
nem igen volt befolyása, kis tárgyra fordította óriási tettere-
jét. A halál felsége előtt meghajolt, Mária Teréziát azon kor
és azon körök felfogása szerint kísérték a Habsburgok sirbolt-
jába, melyhez életében tartozott. De a sirnál megszűnt a nagy
elhúnytának hatalma. Az anyja iránti pietás nem lehetett aka-
dály az új rendnek behozásában.

Ezt azon körökben érezték meg először, kérlelhetetlen
szigorú követelésével, melyek előbb leginkább sütkéreztek
Mária Terézia kegyében. Végrendeletében nagylelkűen gon-
doskodott azokról, kik személyét vették körül, kik életében
ragaszkodtak hozzá; akarta, hogy megmaradjon császári ke-
gyének emléke. A régi kor felfogása szerint egyforma mérték-
kel mérték az államnak és a fejedelem személyének tett szol-
gálatokat. A császárné nagy hagyományokat tett, minden cse-
lédjének felemelte pensióját és elrendelte egy hónapi zsold
kiutalványozását az egész seregnek, a tábornagtól az utolsó
közlegényig. Akkor nincs civilista, az állam kincstára a feje-
delem magánbirtoka. József császár azt írja Leopoldnak,

¹⁾ József levelei Leopoldhoz decz. 4. és 11-ről. Arneth: Mária
Theresia u. Joseph. Ihr Briefwechsel. III. 325—527.

hogy anyjok többről rendelkezett, mint a mennyi vagyona volt.¹⁾ Rendelkezhetik-e a fejedelem a maga érzelmei szerint az állam pénzével? József ezt nem vélte megengedhetőnek. A pensiókat és hagyományokat csak azon esetben rendelte kifizettetni, ha azokra az illetőnek valódi érdem után van joga. A katonaságtól, melyet pedig kiválóan kedvelt, szintén megakarta vonni a neki rendelt havi zsoldot, mely 1.500,000 frtot tett ki. Csak Lascy tanácsa birta őt ezen feltéte megváltoztatására. A tábornok kijelenté, hogy a csapatok nagy mértékű desertiójától kell félni, ha ezen reményükben csalatkoznak. Ki ne emlékeznék a praetoriánusoknak adott donatívumra trónváltozás idején?

A bécsi nép minden loyalitása daczára erősen érezte a Mária Terézia által behozott új adóknak, különösen az ita-
lokra kivetettnek súlyát. Nem kell szó szerint hitelt adnunk a porosz követ azon hírének, hogy a temetésnél majdnem illetlen örömet mutatott, de azért a kíváncsisággal, melylyel a korporsóhoz nyomultak, megfér a belső közönynek nagy része. És mily jótékony volt Mária Terézia? Hányan élvezték gyámolítását, gyakran érdemetlenek, gyakran szinlelők, csak mert fel tudták kelteni a császárné gyengéd szívének részvétét. Most a jótékonyosság ezen szabályozatlan gyakorlata megszűnt: a fejedelem az államnak tartozik mindenével. Mennyi példája a bőkezűségnek járt szájról szájra az utazó, a népe közé vegyülő József felől? Most keménynek mutatkozott, nem állott be semmi könnyítése az állami terheknek. Jellemző azon kor csekély pénzügyi ismereteire nézve, hogy még Mária Teréziát is azzal dicsőítette egy történetírója, hogy alattvalóit megjutalmazva hűségükért, csökkentette az adót.²⁾ Azt II. Józsefről soha sem mondta semmi panegirikusa, pedig azokban nem volt hiány. És ha dicsőítői elmondták, hogy sok ingyenélőt fosztott meg keresetétől az állam javára, nehezen volt ezek szavának oly nagy hatása a főváros közvéleményére, mint azok jajveszékülésének, kik az új uralkodó kérlelhetetlensége által attól látták magokat megfosztva, mit jogos birto-

¹⁾ Levele 1780. decz. 7-ről.

²⁾ Fromageot abbé. Annales du règne de Marie Thérèse. 109. l.

ch
 kuknak tekinthettek.¹⁾ Szembe állították vele Teréziát. Egy röpirat előadja, mint panaszkodnak a megfosztottak Mária Teréziának. Kifejti, hogy József úgy tesz, mint egy jó család-
 atya, ki a költséget megszorítja, mert tán valami szükség közeledését látja. Lesz-e ilyen szükség? »Ezt megítélni nem illetheti meg az alattvalót, ki az állam megalakulásánál a köznyugalom és rend fentartására a főhatalomra bízta ítéletét.«²⁾ A császár tette jó, ha az »alattvalói korlátolt ész« nem látja is be.

Mindenesetre fontos József megítélésére az, hogy a megtakarítást saját személyén és udvarán kezdte meg. Életmódja a lehető legegyszerűbb, nem talált örömet drága lakomákban és zajos mulatságban. II. Friderik példája lebeghetett szeme előtt, midőn külsejében és öltözetében mintegy tüntetőleg kereste az egyszerűt és olcsót. Kopott eszén hajtott végig a városon. Ruházata rosszabb volt a közönségesnél. A császári konyha a szükségesre szorítkozott, a lovások számát felére csökkentette. A császár jó házi gazda: azt akarja, hogy jövedelme lehető tisztán az állam érdekeinek szolgáljon, saját személye a lehető legkisebb fizetéssel elégszik meg. El is dicsérték felőle, hogy doménai jövedelmeiből él.³⁾ A pragmatica sanctióval Ausztriára nézve is megszűnt azon korszak, melyben családi birtoknak tekintették az országot. A monarchiát már nem lehetett felosztani. Mindamellet az állam gondoskodott a fejedelmi család azon tagjairól is, kik távolabb álltak a tróntól. Mária Terézia különösen kedves leányáról Mária Krisztináról és annak férjéről Albert hercegről gondoskodott anyailag. Azt mondták, hogy a császár ez utóbbit »legdrágább sógorának« szokta tréfásan nevezni. Most kijelenté hugának, hogy minden tekintetnek el kell hallgatnia, ha az állam érdeke követeli.⁴⁾ Albertnek eddig 300,000 frtnyi volt a fizetése mint

¹⁾ A Bécsben akkor nagy számmal megjelent röpirat jelentékeny része foglalkozik ezen kérdéssel. Többnyire a császárnak fogják pártját. Különösen érdekes: *Warum wird Kaiser Joseph von seinem Volke nicht geliebt?* című. 53—55. l.

²⁾ *Die Erscheinung Theresiens oder die Klagen der Wiener.* Bécs, 1781. 15. l.

³⁾ *Ein Blick in die künftigen frohen Zeiten Josephs. II.* Bécs, 1781.

⁴⁾ Mária Krisztinának írt levele 1781. ápr. 30. Wolf i. m. 181. l.

Magyarország helytartójának és 120,000 frtja, mint a jászok és kunok főkapitányának. Ezt az összeget 385,000 frtra szál-
lította alá. Bélye és Ráczeke uradalma felől, melyeket ezen
kiválóan szeretett gyermekeinek szerzett meg Mária Terézia,
megkérdezte a kancelláriát: aviticus jagon birják-e vagy nem.
Első esetben egyedül az övé volna, csak ellenkező esetben volna
joga a többi örökösnek is. A kancellária kijelenté, hogy a
birtok ösiségi ugyan, de azért minden gyermeknek van hozzá
joga közös teherviselés feltétele mellett. A császár ezen véle-
ményt magáévá teszi, mert a kancelláriának kell legjobban
ismernie a hazai törvényeket, de különös súlyt helyez az ösiség-
ben rejlő királyi jogra.¹⁾ Még hajadon nővéreit Máriannát és
Erzsébetet szinte kényszerítette, hogy hagyják el Bécsot.

Mindezen változásokról következőleg értesíti testvérét
Leopold toscanai nagyherceget. »Két nővérem azonnal elha-
tározta magát az udvar elhagyására és elfogadták azt, mit ő
Felsége szánt nekik, t. i. Mária Anna Klagenfurtot, Erzsébet
Prágát. Egész udvarukat én látom el, én szolgáltatom az első
berendezést, úgy hogy igen jól fognak megélhetni. Mária
(Krisztina) itt tartózkodik, míg nem utazik a Németalföldre;
Ráczeke birtoka körül, melyet megvett, van egy kis félreértés,
melyet tisztába kell hozni. *Kibonyolíthatatlan az a zavar,*
melyben ő Felsége minden ügyét találtam, valóban borzasztó
*volt a rendetlenség és fosztogatás.*²⁾

»Minthogy nővéreim elutaztak, lehetetlennek tartottam
annyi asszonynyal az udvarnál maradni. Azért kijelentettem,
hogy az öreg hölgyeken és visszavonult nőkön kívül, a többi
igyekezzék elhagyni az udvart a nyár folyamában Sz. Mihá-
lyig. Felajánlottam, hogy én fizetem szállásuk bérét. Ez szük-
séges és minden esetre megsemmisíti ezen női köztársaság
rossz elveit és káros szellemét. Sokat lármáznak, de én nem
törődöm vele.«³⁾

¹⁾ M. kancz. lev. 588—1781. A császár kéziratai jan. 9., 12., 18-án.
A kancz. felterjesztése jan. 19-én. A császár válasza febr. 1-én.

²⁾ La confusion qui a existé dans toutes les affaires de la M. est
Unexplicable; c'était vraiment un pillage et un désordre affreux.

³⁾ Közli Arneth: Joseph II. und Leopold von Toscana. Der Brief-
wechsel. I. k 1—3. l.

Ezen udvari szervezkedésen kívül még a külügyek foglalták el akkor a császárt. Főczélja az volt, hogy mind szorosabbá fűzze a viszonyt Oroszországgal. Öcsését felszólítja, hogy írjon a császárnőnek, sokat vár azon részről. A belső ügyekről még nem szól. Még csak előkészíti az eszközöket a rend helyreállítására és időt enged magának, mert túl van terhelve munkával.

Első intézkedések magyar ügyekben.

A magyar kancellária a november 30-iki felterjesztés és rescriptum után folytatja munkásságának megszokott rendjét. A legkülönbözőbb ügyek várnak királyi elintézésre, a kancellária előterjesztésére; az nem marad el, a régi formák szerint megy végbe, a hivatalos csendéletben nincs változás. De az orosz lány mutatja már karmait. Egyben-másban magához ragadja az iniciatívát. Már december 2-án felszólítja gróf Eszterházyt, tegyen jelentést a jövő évre szükséges rendkívüli kiadásokról. A főkancellár előadja, hogy azokat nem lehet összefoglalni, mert nincs általános pénztár, csak a legfontosabb tárgyakat jelöli ki, az oroszvári gátat és a károlyvárosi hidat.¹⁾ A császár elrendeli, hogy részletesen hozzák tudomására, mi rendeltetett 1781-re rendkívüli kiadás gyanánt, vagy körülbelől mennyire megy az ilyen kiadás, az idei után következtetve. Eléje terjesztendő minden kiadás hajózásra, vízepítésre, a jezsuita és tanulmányi alap hova fordítása, az iskolai költségek és szállítási pénzek egyaránt.²⁾ A gazda elkészíti jószágainak inventariumát. A Helytartótanáctól beérkezett táblázat szerint³⁾ az ország 300,000 frtnyi adóval van hátralékban. A kancellária január 12-iki felterjesztésében azt javasolja, hogy az ország hatóságait szólítsák fel ezen hátralék okainak kikutatására. A császár meghagyja, hogy a kancellária teljes gondot fordítson arra, hogy úgy a hátraléknak mint a folyó adónak beszédését legnagyobb serénységgel hajtsák végre.⁴⁾

¹⁾ M. kancz. lev. 6135/80.

²⁾ U. o. 6372.

³⁾ U. o. 97—1781.

⁴⁾ Informatio notitiae deservit. Cancellaria omnem curam eo impendit, ut promovendae exactioni et incassationi tam memoratarum

A mellett gondja van arra, hogy a szegény adózó nép ne nyomassék el azáltal, hogy a kiváltságos osztály szaporodása által mind több teher nehezedik vállára. Figyelmezteti a kancelláriát, hogy 1780. június 11 óta, midőn a nemesség rehabilitációjának módját meghatározták, igen sokan mutatták ki nemzeti jogukat és ezáltal sokat elvontak az adóból. Elvárja tehát a kancellária javaslatát, hogyan lehetne ennek elejét venni, hogy a contribuens állapota annyi család kilépése által ne súlyosodjék. Nem volna-e üdvös egy év kiszabása, mely után nemességi bizonyítás többé nem fogadtatik el? ¹⁾

Az ország hatóságai közül első a Dunán túli kerületi ítélő tábla, melynek Kőszegen volt székhelye, köszönte meg az országos jogoknak a királyi rescriptumban ígért megőrzését. A császár ezt egyszerűen tudomásul veszi. ²⁾

Mily egyforma mederben hömpölyög rendesen a hivatalos irások lassú folyama! Törvények, szokás, tekintély már előre megszabják irányát minden eldöntendő ügynek. Most a látszólag legcsekélyebb jelentőségű akta is nagy horderejű császári nyilatkozatokat vonhat maga után. Történhetik-e általában akármi az állami élet körében, a minek nincs vonatkozása a reform általános elveire? Minden részletnél megragadja a császár az alkalmat, hogy viszonyba hozza egy magasabb igazsággal. A mi anyja uralkodása korában csak még ideában volt meg, megvalósulás után törekszik. Az elhatározások készen törnek elő, mint Pallas Zeus agyából.

Igen fontos ügyekben kitűzi már a vezérlő elveket. Egy kinevezést illetőleg jóvá hagyja ugyan a kancellária véleményét, de egyuttal elrendeli, hogy hasonló ügyekben *jövőben első sorban a közjó és a munkásság előmozdítására kell lenni tekintettel, minden figyelem nélkül a személyes viszonyokra.* ³⁾

Benyovszky gróf, a hires kalandor, sokat fáradott a Károlyváros és a tengerpart közötti forgalom élénkítése céljából.

Restantiarum quam etiam currentis quanti Contributionalis, maxima cum sedulitate manus admoveatur. Jan. 23.

¹⁾ M. kancz. lev. 781 — 81. febr. 9.

²⁾ Kancz. lev. 6339 — 80.

³⁾ De futuro vero similibus in negotiis primaria boni publici et officii promovendi Ratio absque personalis convenientiae respectu habenda erit. 6392. — 80.

Az úton raktárakat akart alapítani. A kancellária pártolásra ajánlja terveit. A császár hozzájárul, de hozzá teszi, hogy Benyovszkynak tudtára kell adni, hogy más jelentkezőknek is megengedi raktárak építését azon úton, és ezt a királyságban ki is kell hirdetni: »*Mert az iparhoz, kereskedéshez, adás-vevéshez nincs nélkülözhetetlenebb mint a szabadság, és nincs károsabb mint kiváltság és monopolium.*«¹⁾

Már a vallásos kérdés is előre veti árnyékait. Két reformatus jegyző: Benedicti László Meleghegyen és Balázs István Perjeesen, vétett a szabályok ellen és fogságra vettették. A kancellária nem javasol büntetést, csak megróvást. A császár ezt jóváhagyja és figyelmezteti a kancelláriát, hogy *vallásos ügyekben járjon el enyhén és szelíden, mert ez az igazi apostoli mód* és ennek értelmében utasítsa alárendelt közegeit is. Felszólítja egyúttal a kormányiszéket, terjessze elé a vallás ügyében érvényben lévő, e tárgyra vonatkozó (ideales), királyi elhatározásokat.²⁾ A nógrádi és honti ref. papoktól el akarták venni leány-egyházaikat. A császárhoz folyamodnak, II. József azt jegyzi a folyamodásra: Gróf Esterházy, a késés veszélye miatt, terjeszsen be külön jelentést.

Nem ért még véget az év, midőn egy új, fontos elhatározásról értesíté a császár a kancellárt. Előadja, hogy a már régebben szokásos conduite-listák behozása nagy haszonnal járna. A felső hivatalok jobban fogják megismerni az alsókat, ha igazság szerint érkeznek ezen kimutatások az egyes hivatalnokok felől a kerületi hivataloktól az országos kormányiszékekhez, onnét pedig az udvari hatóságokhoz, melyek velem is közölhetik. Mellékeli a haditanács polgári részénél divó conduit-lista mintáját. Ezt alkalmazza a kancellária a helyi viszonyokhoz, a szerint változtassa a rubrikákat, és fordítsa latinra és terjeszszé elem jóváhagyás végett.³⁾

Az államfő készül felvenni azon személyzet szellemes

¹⁾ Da zur Industrie, Handlung und Verschleiss nichts unentbehrlicher ist als Freiheit, und nichts schädlicher als privativa und monopolia. 6393—80. u. o.

²⁾ Kancz. lev. 6213. 6470—80. Opinionem Cancellariae approbo, quae in religiosis levi et suavi modo, qui solus verus apostolicus est, procedet, et in ejus conformitate subalternos instruet.

³⁾ 6568—1780. decz. 29-én. A kéziratot ld. A függelékben. I. sz. a.

és erkölcsi tökéjének inventáriumát, melyre a kormányzás van bízva. Ez azon emeltyű, melynek kezelése által hajtja az uralkodó az állam nagy gépét. Gondja van reá, hogy könnyen forgatható és alkalmazható legyen, és ne szolgálhasson más célra, mint a mire a fejedelem felhasználni akarja. A hivatalnok azonban oly emeltyű, melynek gyakran van szüksége reparatúrára szabad idő képében. Ezen alkalmatlan ügyet a következő módon kívánta szabályozni a császár. Az örökös tartományokon kívül utazáshoz az udvar engedélye szükséges. A hivatal helyétől való távozásra minden tartomány feje megadhatja a szabadságot hat hét idejéig, hosszabb időre azonban csak úgy, ha a fizetés 10⁰/₀-a levonatik.¹⁾ Néhány nappal később a különös kiküldetésben működő hivatalnok díjait (Liefergelder) szabályozza. Kimondja, hogy e változást nemcsak a nagy költség miatt hajtja végre, hanem különösen azért, mert észre vette, hogy ezen jövedelem miatt gyakran késtek az elintézésel, gyakran neveztek szükségtelen bizottságokat, és hosszabbították mindenféle ürügy alatt azok eljárását. *Normaleül* — ezen szóval jól meg kell ismerkednünk, — a következőt írja elő: A titkos tanácsosok és a hivatalnokok itt és a tartományokban, ha elküldik őket a vidékre, vagy behívják a kormányhoz vagy az udvarhoz, nem kapnak külön díjakat, mert azalatt nem tesznek egyebet és szolgálatukat megfizeti az állam. Mindezen esetekben csak a részletesen felsorolandó útiköltséget térítik meg, »mert ép oly méltatlan volna nekik kárt okozni, mint az, hogy kétszeresen fizessék őket, mikor csak egy helyen szolgálhatnak. Egészen rendkívüli esetekben a tett szolgálat, a fáradtság és a szerzett haszon arányában külön fogom megjutalmazni az érdemeseket.« Az útiköltségre nézve normalet kell készíteni, egyrészt a rang (Character) szerint, másrészt a tartományok különbözőségére, postára, forspontra vagy saját kocsira való tekintettel.²⁾

A kanczellária csakhamar felterjeszté a conduite-listára vonatkozó javaslatát. — A terv ellen semmi észrevétele, csak azt kéri a császártól, vegye ki ezen némilég mégis lealázó fel-

¹⁾ 69—1781. M. kancz. lev. Január 1. a 6121—80. sz. a protocolumhoz.

²⁾ 73—81. M. kancz. lev. jan. 6.

ügyelet és számvevés alól a régen szolgáló előkelő urakat.¹⁾ Hogy csak egy példát hozzunk fel: a helytartótanács tanácsosai közt törvény szerint helye van az országbirónak, minthogy a nádori szék nincs betöltve.²⁾ Ezek némileg a magok joga után foglalnak helyet a kormányban, valami egyebek is, mint a gépezet részei. A császár a királyság főhatóságainak azon ülnökeit, kik az országnagyokhoz tartoznak, és az évek hosszú során át hivatalt viselve kitűntek, kiveszi az ellenőrzés (censoria lista) alól. Különben pedig úgy a kancelláriának és a többi kormánysszéknak tanácsosai, mint az alább rendelt tisztviselők alávétvék e felügyeletnek, a kancellária által készített minta szerint (19. rubrika).

A bureaukrácia szervezése.

Nemsokára kész javaslattal lépett fel az uralkodó, hogyan szervezendő az egész hivatalos mikrokosmos, hogy lehető legtökéletesebb eszköze legyen a Felség akaratának. Erre vonatkozó nézeteit két hóval trónralépése után bocsátja a közigazgatás legmagasabb foruma, az államtanács elé. (1781. jan. 31.)³⁾

Abból indul ki, hogy általánosan elismert, és mindenkinél, ki valaha hivatalnok volt vagy kinek dolga volt hivattallal, meggyőződésé vált igazság, hogy igen járja homályos és fel nem világosított tények helytelen feljelentése, a rendeletek lassú, helytelen és épen nem követése. Ebből származik annyi haszontalan irás és zűrzavar.⁴⁾ Nincs meglegeve a tartományok kormányának fejeivel sem, pedig mennyit tehetnének. Az egység energia és alaposság hiányának ezen megszüntetése

¹⁾ 279 — 81. M. kancz. lev. jan. 12.

²⁾ 1723. 97, t.-cz. 5. §.

³⁾ Császári kabinet-levéltár Bécsben, 1781. 252. sz.

⁴⁾ Ezen fontos államirat bevezetése fogalmat adhat a császárnak tömör, de pongyola írásmódjáról: Die in Schwung gehende unrichtige Berichtgebung dunkler oder nicht genug erhobener Factorum, langsam unrichtige oder gar nicht Befolgung der Befehle, daraus entstehende soviel unnütze Schreibereien und Verwirrungen, ist eine bewiesene anerkannte, und von jedermann, der jemals in Geschäften als Staatsbeamter oder als Besitzer behandelt, bis zur Ueberzeugung gediehene Wahrheit.

czéljából, következő pontok felől szólítja fel véleményadásra az államtanácsot:

1. Hogyan nézhetné át a kerületi kapitány (Bezirkshauptmann), mennyiben követte minden alárendelt hivatalnok a rendeleteket robot, conscriptio és adó ügyében? Hogy annál erősebben léphessen fel, nem kellene-e felruházni a fegyelmi hatalommal alárendeltjei irányában? Egyáltalában a kerületi kapitány ügyeljen fel az alsóbb hivatalnokok tevékenységére, tudományára és ügyességére.

2. Még fontosabb a kerületi kapitányok ismerete. Eltörlik-e a visszaéléseket? Nincsenek-e tekintettel a nagy urakra.¹⁾ Örvidenek-e a közbizalomnak? Életmódjuk megfelelő-e hivataluknak? Mindennek megtudására legalkalmasabb eszköz volna az évi visitatio. Csakhogy ennek eszközzésére kell egy harmadik tényező, mely azt függetlenül és részrehajlatlanul végezze.

3. Magokra a tartományfőkre is kell felügyeletet gyakorolni. Nemesak leírók, másolóké-e? Nemesak üléssel és aláírással szolgálják-e az államot? Feláldozzák-e ezen szolgálatra lelkük erejét, eszköket, akaratukat, minden tehetségeket?²⁾ Mindent végrehajtatnak-e, a mi jó, és ezen szellemben vezetik-e tanácsosaikat és titkáraikat? Nincs-e szükség itt is független emberre az ellenőrzés foganatosítására?

4. Nem kellene-e tehát a scontro (ellenőrző-könyv, napló) mindennek kitüntetésére, a mit végeztek? Ez, röviden összefoglalva adná az ügy történetét, beérkezése, előadása, expedíciója napját. Sok mindenféle haszontalan írásnak vétetnék ez által eleje. Mellékelve van a minta is, a mely szerint az ilyen protocollum szerkesztendő.

Az államtanács a birodalom minden hatósága közül az, mely legszigorúbban képviseli az egység, a centralisatio, a fejlődési hatalom és ez által létre hozandó reformok eszméit. Az állami tanácsosok a császár különös bizalmának örvidenek.

¹⁾ Keine Rücksicht vor keiner Herrschaft haben.

²⁾ Kurz, nicht allein ihre H zum Sitzen und ihre Hände zum Unterschreiben dem Staate widmen, aber die Kräfte ihrer Vernunft einem wirkenden Willen und ihre ganzen Kräfte zu demselben Dienst aufopfern.

Nézzük, minő világításban jelennek meg a közigazgatás rendbe hozására vonatkozó eszmék ezen közeg előtt.

Először Löhr báró állami tanácsos mond véleményyt. A német ügyekben próbált szakember, a cseh-osztrák kapcelláriának volt előadó referense.¹⁾

A vélemény kifejti,²⁾ az első kérdésre nézve, hogy a kerületi kapitánynak különben is igen sok a dolga. A felügyeletet az alárendelt hivatalnokokra, a kapitányok segédjeire kell bízni. Ha valamely uradalom tisztjei ellene tesznek, legyen joga a hivatalnoknak azonnal, minden megkérdezés nélkül büntetni, salvo regressu. A büntetés ne álljon másban, mint a vétség nagyságához mért *pénzbüntetésben*. A birság felét kapja az illető feljelentő hivatalnok. Ezen berendezés ösztönzi a hivatalnokot, és ezáltal véget vet az eddig szokásban volt palástolásnak és rejtőzésnek.

A tudós államtanácsos első sorban a hivatalnok küzdelmét tartotta szem előtt a feudális jogait védő földesúr ellen. Az utóbbit modern eszközzel, birsággal sujtja. A bürokratiát nemcsak büntető hatalommal akarja felruházni, hanem a feljelentés jogával és köteletségével is. Az állam érdeke és a hivatalnok privát haszna szoros kapcsolatba lépnek egymással. Egy későbbi systema megvalósította ezen gondolatot.

A második kérdésre nézve Löhr emlékeztet arra, hogy a kerületi kapitányok fölött gyakorlandó ellenőrzés czéljából már 1777-ben tervben volt Csehországot négy részre osztani, direktorok alatt. Bizonyos az, hogy a kerületi kapitányokat erősen szemmel kell tartani, igen nagy a reájok bízott hatalom, és mégis sok lehet köztük a hanyag, nem arra való. A visitatiót a kormányzések próbált és független tanácsosa végezze; ez Csehországban különben is használatos. Egyenesen hozzá fordulhassanak a lakosok panaszaikkal a tisztviselők ellen.

Legnehezebbnek tartja a választ a harmadik kérdésre. Igen nehéz a tartományfők ellenőrzése, mert mindenki tőlük függ, és bajba keveredik, ha fellép ellenök. — Talán lehetne a kormány fiscalisa segítségével megoldani ezen feladatot. E

¹⁾ Hock : Der österr. Staatsrath. 106. l.

²⁾ A cs. kabinet levéltárban febr. 7. 1781.

czélból fel kellene ruházni a tanácsosi czimmel és azon joggal, hogy a tanács üléseiben részt vehessen. Eljárása módját az udvar által megszabott pontos és szorosan követendő utasítás szabályozza. Mind a mellett kiemeli, hogy nehéz szert tenni ily független és megbízható emberre.

Az udvari hatóságok fölött maga a Felség gyakorolja a felügyeletet. — A mellett az egyes dicasteriumok alelnökei is kövessék figyelemmel az ügy menetét. A scontro és protocolum elvben jó, csak hogy attól kell félni, hogy túlságosan fogják használni a »reponatur ad acta« kifejezést.

Az államtanács többi tagja egészben véve hozzájárult ezen véleményhez. Elsorolják a kormányzás azon gyengéit is, melyeket a császár kézírata nem említ, és új szereket is ajánlanak orvoslásukra. A főhibát abban látják, hogy eddig inkább kerestek hivatalokat a tisztviselők számára, mint megfordítva, és többet hittek az alárendelteknek, mint az előljáróknak. Nagy segítségre lesznek a kerületi biztosok, kik legalább háromszor évenként látogassanak végig a kerületi kapitányok vezetése alatt minden uradalmat. A kerületi kapitányok tekintélyét kell emelni, de egyúttal megrostálni őket, és csak a bizalomra méltókat tartani hivatalban. Szabadabb mozgást kell engedni a tartományi kormányok fejeinek, úgy hogy ne legyenek kötve a tanácsosok többségének véleményéhez. Arra is utalnak, hogy a törvények és rendeletek megtartásához feltétlenül szükséges azok ismerete. Ennélfogva a még érvényben lévő közigazgatási törvények és szabályok összeállítandók.

Az államtanács tárgyalási szabályai értelmében utoljára mond véleményt a status miniszter *Hatzfeld* gróf és *Kaunitz* herczeg az államkancellár. Az utóbbi röviden foglalja össze nézetét és a következőkben adja elő: ¹⁾ 1. Szükség van a közigazgatási törvények gyűjteményére. A felügyeletet külön kir. hivatalnok gyakorolja, ne csak mellékhivatal gyanánt egyik vagy másik. Igen nagy súlyt helyez arra, hogy a hivatalnokokat jól fizessék és kellő számban alkalmazzák. Ha szolgáltatukhoz mért életmódot követhetnek, és kötelességük szigorú követése daczára nincsenek túlterhelve, magától megszűnik a

¹⁾ U. o. márcz. 8. 1781.

visszaélések legnagyobb része. 2. A visitatiót a tartományi tanácsosok végezzék, kiknek jogában álljon a feleket kihallgatni. 3. A főhatóságok hetenkint küldjék be protocollumaikat az udvarhoz átvizsgálás végett. 4. Az udvari hatóságokat az *uralkodó* maga ellenőrzi az *államtanács* segítségével. Egy harmadik személynek beavatkozása csak bajt okozna. A legfontosabb a munkásság rendjének megállapításánál az első berendezés, és minden közegnek a maga hatáskörére jó instructióval ellátása. Husz éve már, hogy dolgozunk rajta, a baj mindig az volt, hogy túlságos súlyt helyeztek elejétől fogva a detailra, a helyett, hogy megelégedtek volna a főelvek kitűzésével. Sokat vár a protocollumok beküldésétől és átnézésétől.

II. József ez időben a lehető legszigorúbban ítélte meg birodalma közigazgatásának állapotát. Testvéréhez II. Leopoldhoz következőleg ír: Ismeri, minő rossz karban van a gép, ismerte a minisztereket és segédeket, kikkel rendelkezem, ítélni lehet a többiről. ¹⁾

Egy emlékirat, mely kevéssel Mária Terézia halála előtt kelt, részletesen előadja, miben állott a hivatalos kar gyengesége. Az van ott mondva, hogy a miniszterek csak úgy fecsérlik kegyöket alárendeltjeikre. Némelyik majdnem megvásárolja állomását, és azután a kincstárnál keres kárpótlást. A főhatóságoknak az a törekvése, hogy szélesítsék hatásuk körét, az alárendelt közegek el vannak nyomva, és nem engedelmesskednek. Személyes viszonyok bénítják a közigazgatást, minden pártokra oszlik fel. Ily szempontokból szerkesztik a jelentéseket és javaslatokat a tények ismerete nélkül, a rendeletek is gyakran épen ellenkeznek azzal, a mi szükséges és nevetségesekké válnak. A katonai, financialis, vallásos kormány és a közigazgatás kölcsönösen lerontják egymás művét. A fiatal főurak buja és tétlen életet élnek, mégis gyorsan emelkednek, noha fogalmuk sincs a szolgálatról, de a protectio mindenható. Az alsó rendű hivatalnokok önzők és erőszakosak. A közterhek egyenlőtlen felosztása sujtó a népre nézve, melyet a földesurak is zsarolnak, kiket nem fékez eléggé az állam.

Még a kormánynak közmondásos enyhesége is káros

¹⁾ Idézett levelezés. I. k. 8. l.

hatású: 10 érdemetlen nyer általa, de milliók vesztenek. Csak gyökeres átalakulás hozhat javulást. Az állam megemésztí önmagát, a művelés, kereskedés és népesség apadnak, az állam-adósság nyomasztó, mind a mellett növekedik az adó, úgy hogy az állam nem állhat majd ellen külső befolyásnak.

És ennyi baj és visszaélés ellenében először csak formai eszközökhöz nyúl a reformpárt feje: a császár. Visitatiók, jelentések, protocollumok, ez minden.

Senki se fogja Magyarországot azon talajnak tartani, melyen a burokratia kiválóan diszlik. Mégis milyen köznapivá vált már nálunk a napló, a rubrika, az exhibitum. Nem is gondolhatnók el már az állami életet táblázat, kimutatás, a magasabb és alsóbb közegek folytonos érintkezése nélkül. De akkor az első berendezés forog szóban. Tudja mindenki, mi a czél: az állapot ismerete, a javítására czélzó intézkedések végrehajtása, egyformán, egyidőben. Az eléréséhez vezető úton még csak tapogatóznak.

A császár, államtanácsa véleményének meghallgatása után azon újabb kérdést intézi hozzá, milyen értelemben legyen szerkesztve a hatóságokhoz intézendő körlevél, melyben őket az új elvekre figyelmezteti és követésükre serkenti. Ezen körlevél fogalmazását is átküldi és felszólítja tanácsosait, közöljék vele megjegyzéseiket.

Ezek között különösen *Gebler* báróé vonja magára figyelmünket. Az államtanácsban ő az új eszmék legbuzgóbb előharczoja. Kiváló nagy az érdeme az osztrák népiskola megalapításában. Egészen át van hatva a német irodalomnak és műveltségnek ideáljaitól. Maga is német birodalmi születésű és a protestans hitről tért át a katolikus vallásra. — Azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy csakhamar vége lesz az ügyek elintézésében eddig követett álomosságnak, ha a császár által előírt maximákat követni fogják. A tartományfőknek nem lesz okuk panaszkodni, ha őket teszik felelősökké, mert feljelenthetik hanyag és nem alkalmas alárendeltjeiket.

Hatzfeld gróf, különösen a császár azon szándékára tesz megjegyzést, hogy az egyes hatóságok elnökei a császárral személyesen érintkezzenek és szóval intézzék el ott az ügyeket, a sok és hosszadalmas papiros rontás elkerülése végett. Ez a

szándék üdvös, a mennyiben alkalmat nyit az elnököknek, előzetesen megismerkedni a fejedelem gondolkodása módjával. Másrészt azonban veszedelmessé válhatik, mert az értekezésnek nem marad nyoma és a miniszter ily módon könnyen eszközölhet ki káros parancsot. Hát ha a miniszter előadása nem teljes, és csak azon tényeket adja elő, melyek az ő személyes felfogása vagy érdeke mellett szólanak? Az is megtörténhetik, hogy a császár nem emlékezik pontosan, és a miniszter — tán érdemetlenül — elveszti bizalmát.

Az öreg status-kancellár, mint mindig, a praktikus szempontot követi. A császár elveit igen dicséreteseknek és kitünőknek tartja, de a fő a kivitel. A kivihetőség felől meg kell hallgatni a hatóságok fejeit. Hatzfeld ellenében azon meggyőződését fejezi ki, hogy a császár által követelt szóbeliségnek nem lehet semmi rossz következése, mert az nem más, mint az ügyek előzetes megbeszélése, egyrészt a legfelső elhatározás, másrészt a végrehajtás módjának előkészítése, melynek végleges érvénye nincs.¹⁾

Ezen vélemények meghallgatása után véglegesen megállapította a császár körlevelének szövegét, melyet márczius 21-iki datum alatt bocsátott szét az összes udvari és tartományi főhatóságokhoz. Ezek között voltak a magyar udvari kormányshékek is. Így hangzik: ²⁾

»Azon tapasztalat, melyet néhány éven át gyűjtöttem, bár nagyon tökéletlenül, a közügyek vezetéséről és vezetőiről, és az, melyet három hónap óta birok felőlök, mióta egyedül uralkodom, ezen fölül azon őszinteség, melylyel meggyőződésből és jellemből minden cselekedetemben el szoktam járni, és a melyektől egyedül várom a jót, arra birnak, hogy minden tartózkodás nélkül, önnek, mint egy fontos hivatal vagy tartomány, vagy állami jövedelem fejének, kivel én egyedül az állam igazi javát törekszem elérni, gondolkodásomat (Gesinnung) kijelenteni, azon biztos meggyőződésben, hogy örvendeni fog elveimet egyszerre megismerhetni, melyek az utasítás egy nemé gyanánt fognak szolgálhatni.« Nem szól a régi bajokról, hanem a jövőre nézve a következő szempontokat tünteti ki.

¹⁾ Kabinet levéltár 618/80. márczius 16.

²⁾ A kabinet levéltárban, az előbb idézett szám alatt.

1. »Egészen igaz, hogy az udvari és országos kormány (Landesverfassung), a jövedelem és kiadás minden tárgyában, egyedül az igazságszolgáltatást és törvénykezést véve ki, minden meggyőződésből és alapos megítélésből folyó elhatározásomtól és kiválasztó vezetésemtől függ egyedül.«¹⁾

1. A miniszterek (chef, capi) velem szóval közöljenek mindent. Ügyeljenek utasításom megtartására teljes erővel, egész lélekkel.

3. Minden formalitásnak, megszabott napnak, órának legyen vége. Kell tehát, hogy minden miniszter, egészen és tökéletesen a közügyeknek szentelje magát egészen azoknak éljen, ne gondoljon, ne halljon, ne lásson mást, mint a mi azokra vonatkozik.²⁾ Minden előforduló tárgyról értesítést adjon, és lehetőleg közeledjék elveimhez. Ennélfogva:

4. Inkább kérdezzon százszor, mint hogy egyszer tévedjen. Jöhet hozzám egész nap, »akár csizmában, akár öltözetlenül.« »Azért helyezek oly nagy súlyt a szóbeli érintkezésre, mert írásnál nagy az idővesztés, és igen gyakran állanak az aláírások másoknak idegen gondolatai alatt.« Előbb kérdezzon, csak azután dolgoztasson. Eljöhet hozzám a miniszterrel

¹⁾ Die Erfahrung, die Ich einigen Jahren zwar nur sehr unvollkommen von der Behandlungsart und denen Behandelern der Geschäfte hatte, und jene, die Ich über 3 Monate anjetzo darüber habe, wo Ich sie einzeln leite, und überdiess die Aufrichtigkeit, mit der Ich aus Ueberzeugung und am Character gewohnt bin in allen meinen Handlungen zu Werke zu gehn, veranlassen mich, ohne mindeste Rückhaltung Ihnen als Chef eines wichtigen Amtes oder Provinz, oder Provinzen, oder von Gefällen des Staates, mit welchem Ich einzig und allein dessen wahre Gute zu erhalten trachte, Meine Gesinnung hiemit an Tag zu legen, wol versichert, dass Sie fröh sein werden, meine Gesinnungen auf einmal erfahren zu können, welches zu einer Art von Instruction für selbe zu dienen haben wird.

Es ist ganz richtig, dass in allen Gegenständen der Hof- und Staatsverfassung die Einkünfte und die Ausgaben, die Anordnung der bestehenden Gesetze, in Justitzfällen und Prozessen allein ausgenommen, von Meiner aus Ueberzeugung und gründlicher Beurtheilung erfolgenden Entschliessung und auswählender Leitung ganz allein abhängen.

²⁾ Jeder Chef muss sich also den Geschäften gänzlich und vollkommen widmen, aus selben das Geschäft seines ganzen Lebens machen, nichts denken, nichts hören, als was zu diesem führt.

az előadó tanácsos is, oly ügyeknél, melyek bonyolódott volta a részletek pontos ismeretét és feltüntetését teszi szükségessé. Most sokszor fordul elő, hogy az egész munka kárba vész, mert gondolataimat nem ismerik kellően. Úton-útfélen találkozom a tétlenséggel, mely gyakran hasonlít a rossz akarathoz. ¹⁾

5. Csak ezen módon szűnünk meg mesteremberek lenni. Én bizom Önbe, Ön bennem, egyedül a közjó szeretete fog minket fellelkesíteni, a ható tevékenységet én csepegtetem Önbe, melyet azután Ön át fog vinni alárendeltjeire. Ezekkel bánjanak úgy, mint Én Önökkel. A fő: minden haszontalan forma kiküszöbölése, a szellem követése. Csak Önöktől függ az alelnök, a tanácsos, a titkár hovafordítása, a munka berendezése. Míg vége nincs a munkának, senki se nyugodjék és ne gondoljon szórakozásra. Mindennek nyoma maradjon a protocollumban. A főnöknek jogában áll a meg nem felelő hivatalnokokat elbocsátás végett az udvarnál feljelenteni.

Úgy látszik, hogy hasonló hatalommal kell felruházni hatásuk körén belől a tartományi kormányzás fejeit, hogy felügyeletet gyakoroljanak a *kerületi kapitányok és megyék* fölött. ²⁾

Igy az ügyeket röviden, pontosan, igazi szellemben (esprit) czélszerűen és lehetőleg legkevesebb emberrel fogják végezhetni.

Várom javaslatukat, mindez hogyan léptethető életbe mindegyiknek saját szakában és a személyek felől. Mindenestre követelem az elveim szerint való eljárást.

A császár ezen nyilatkozatában dióhéjban meg van egész kormányrendszere. Elvei valósítását a burokratiától várja, melyet saját szellemével akar áthatni, és terveinek tudatos és kész eszközévé tenni. Kiinduló pontja az, hogy ő szabadon intézkedhetik *egyedül*, kivéve az igazságszolgáltatást. Közjogiilag absolut monarchia, magánjogiilag a törvény uralma, az eljárásának alapja. Ezen eljárás pedig annyira egyforma minden országra nézve, hogy egy rangba helyezi a *kerületi kapitányt*, a centralisatio eszközét, a megyével, a municipalitás és feuda-

¹⁾ Ich sage mit Fleiss mündlich, weil bei schriftlichen Zeitverlust, und gar öfters Unterschriften nur unter andrer und fremden Gedanken stehn.

²⁾ Kreishauptleute, Oberämter und Comitete.

lis jog legfontosabb őrzőjével. A collegiális kormányzések helyébe a miniszteri felelősséget akarja létesíteni, az uralkodóval szemben. Oly súlyt helyez erre, hogy az illető minisztereket a magáéhoz hasonló korlátlan hatalommal kívánja felruházni saját szakosztályuk körében. Elárasztja őket bizalmával, mintegy egyenlő rangra helyezi őket magával, lerontva az etiquette által szentesített minden korlátot, mely addig a minisztereket az uralkodótól távol tartotta. Csak egyet követel, hogy miniszterei egészen magokévá tegyék elveit, hogy egészen az államnak éljenek.

Mind a mellett, hogy az állami kormány egységéből indul ki, nem feledkezik meg az egyes országok alkotmányának különbözőségéről. Általános utasítása egyaránt kötelezi minden miniszterét. Korlátlanul azonban még csak az örökös tartományok kormányát intézi a császár. Azért, míg többi miniszterének bevárja javaslatát, a cseh-osztrák tartományok főkanzellárához Blümegen grófhhoz irt levelében néhány nap mulva közelebb részletezi elveit, különösen az alárendeltek vezetésére vonatkozólag. Mily nagy volt a fejedelem érdeklődése ezen tárgyalás iránt, kitűnik abból, hogy ezen utasítás fogalmazását maga nézte át és látta el számos sajátkezü javítással. Az utasításnak, melyen érezhető Löhr befolyása, főpontjai a következők:

1. A kerületi kapitányok minden alárendelt tisztviselőnek adjanak külön munkakört és ügyeljenek fel reájok. Bárminő baj vagy fennakadás fordul elő, azonnal jelentsék a központnak. A hivatalnoknak joga van büntetni, ha valamely uradalomban nem követik a rendeleteket. A büntetés pénzbírság legyen, és a büntetett, ha jogtalanul érzi magát sértve, kereshet orvoslátot. Ha a tisztviselő hanyagnak mutatkozik, előbb rójják meg, azután büntessék. Szükséges, hogy a tartományi kormányzések előadói magok nézzék át a protokollumokat és ne csak a concipisták által nézessék át, hogy meggyőződést szerezzenek magoknak a kerületi hatóságok eljárásáról.

2. Minden czél elérése az emberektől függ. Adjon a tármányfő évenként jelentést, jelölje ki, ki nem alkalmas, és tegyen ajánlatot, ki jőjjön helyébe.

3. A kerületi hivatalokat évenként visitálja, még pedig váratlanul, valamely tanácsos. Ezen alkalommal egyenesen hozzá fordulhatnak a felek. A visitáló tegyen jelentést körútjáról.

4. Az udvari kormányshékek is magok nézzék át a protocollumokat és ne bízzák a fogalmazókra.

5. A fiscalis hatásköre terjesztessék ki politikai ügyekre is. — Ha tartományi központban merül fel valami akadály a végrehajtás körül, menjen oda maga a miniszter visitatióra. Az egész közigazgatás rendezéséhez el mellőzhetetlen szükség egy politikai kódex kiadása.

Egy kitörölt megjegyzés ad útmutatást arra nézve, milyen szervezet lebegett a császár szeme előtt ezen iratok kidolgozásánál. Azt jegyzi meg, hogy jó a fiscalis utasítása a porosz »Landrecht«-ben.

A magyar főkanzellár néhány nap alatt elkészült reformjavaslatával. Mint a korona régi hű szolgája, megköszöni a belé helyezett bizalmat. Elmondja a vezetése alatt álló kormányshék eddigi eljárása módját. Minden exhibitum a főkanzellár kezéhez jő, a ki futólag átnézi és a Felség elé terjeszti. A fontosakat és sürgőseket magánál tartja. Ha bárminő elvi elhatározás forog szóban, minden udvari tanácsos előadja véleményét. Ha nincs szükség tanácskozássra, a referens előadása szerint megtörténik az expeditio és csak utólagosan említi fel a tanácsülésben. Ha az ügy sem fontos, sem sürgős, egyszerűen beírják kivonatát a protocollumba. A gyűlést pénteken reggel 9 órakor tartják és azon sorba előveszik a tanácsosok referatúmain. Igen ritka, hogy valamely ügy késést szenvedjen. A jegyzőkönyvet a titkár írja. Az elintézésnél kellő elővigyázattal járnak el, minden végzés három felülvizsgálaton megy át: a tanácsosén, alkanczellárén és főkanzellárén. Minden tanácsos hat heti szabadságot élvez évenként, ezen időre gondoskodva van helyettesítésről.

A Mária Terézia korabeli jól rendezett, lehetőleg a régi kerékvágásban haladó közigazgatás szól e lapokból. Bizonyos, hogy ez idő alatt a magyar kanzelláriában példás volt a rend, a tanácsosok és titkárok szorgalma és ügyessége ellen nem emelhető jogosult panasz. A nagy számú előadás, jegyzőkönyv,

felterjesztés, majdnem mind bebizonyítására szolgál a referensek kötelességérzetének, a kancellárok államférfiúi belátásának. Természetes, hogy az öreg kancellár a legjobb színben látja az egészet. — A Felség óhajt változást, legyen, a hol van még kis javítani való. De nem szabad eltérni az eddigi alaptól.

Ilyen eltérés a fejedelemmel való *szóbeli* érintkezés. Ennek nagy előnyeit belátja a kancellár, csakhogy figyelmeztet arra, hogy más kötelességei is vannak, mint királya iránt. Ha valamely ügy az alkotmányba vág, azt teljes tanácsülésben kell előadnia. Veszélytől és fennakadástól azért sem kell tartani, fontos ok nélkül ott sem szólal fel senki. Neki pedig instrukciója a törvény fentartása. Ennek megengedésével lelkiismeretét nyugtatja meg a Felség.

Bárha a vezetése alatt álló személyzet csekély, mégis elég a dolog elvégzésére. Különösen attól vár könnyítést, ha a Helytartótanács hatásköre némileg kiterjesztetik. A Helytartótanács intézkedhessék a kancellária minden beavatkozása nélkül: 1. Urbéri ügyekben, ha az eldöntésre nézve van már praecedens. 2. Czéh- és szabadalmi levelek kiadásában. — A belső és kormányra vonatkozó táblázatokat az készítse el. 3. Eddig csak 50 frt erejéig utalványozhatott a városi és vármegyei költségekre, továbbá a lelkészek pénztárából. Ez emeltessék 100 vagy 200 forintra.

Sok írást kell végeznie a kancelláriának haszontalan privátügyek miatt. Sok bajt ad a gonosztevők megkegyelmezése. Nagyon csökkentené a munkát, ha elrendelnék, hogy ezentúl nem nemes község ne küldhessen deputatiót külön engedelem nélkül. Épen úgy sok haszontalan munkát okoz az, hogy a Helytartótanács a nemességöket bizonyítani akarók actáit, azon esetben is felterjeszti, ha azokat alaptalanoknak találta. Egyáltalában a kancellária nemcsak politikai hatóság, sok jogi ügynek is reá van bízva elintézése.¹⁾

Ez a kivonat nem adhat fogalmat arról, hogy a nyugodtságnak és megelégedésnek, mely a végzett kötelesség tudatán alapul, minő szelleme lengi át ezen iratot. A masina ezen része

¹⁾ M. kancz. lev. 2485/1781. márcz. 29-én.

a gépész véleménye szerint jól van összetéve, jól működik, csak itt-ott van szükség kis reparatúrára és kenésre.

A császár az államtanács elé terjeszti a javaslatot, melynek épen az egyes udvari hatóságok működésének ellenőrzésében áll főfeladata. *Löhr* azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy a magyar kancellária elég jól végez, tekintetbe véve, hogy nemcsak politikai ügyeket intéz el, hanem jogiakat is. Némely jogi elhatározásnak kiadását meg kellene engedni minden felterjesztés nélkül. A megkegyelmezés jogát is a kancellára lehetne ruházni, csak ha fontosabbnak látszik az elhatározás, kelljen kikérnie a legfelsőbb eldöntést. Helyesnek tartja azt is, a mit a községek küldöttségeit illetőleg javasolt a kancellár. Ellenben nem tartja jónak, hogy a Helytartótanács nagyobb összeget is utalványozhasson 50 frtnál. *Gebler* a legtöbb pontban egyetért vele, csak a czéheket illetőleg fejezi ki rosztalását annak, hogy Magyarországon nem vesznek be a czéhbe akatholikus mestert, míg többen vannak a czéhben, mint a katholikus vallásúak. Nem hiszi, hogy a katholikus hitnek befolyása legyen a kézimunkára. A többi államtanácsos hozzájárul ezen véleményekhez. Csak *Hatzfeld* mond szigorubb véleményt. Szerinte a magyar kancelláriának legkevesebb a dolga a hasonló hatóságok között. Mégis, a tárgyalások gyorsítása szempontjából, szükségesnek tartja, hogy ne csak egy tanács-ülés legyen hetenkint, hanem kettő, hétfőn és pénteken.¹⁾ Egészben véve az államtanács ezen jegyzőkönyve, mondhatjuk fényes bizalmi szavazat a főkancellárra és tanácsosaira nézve. — Az állami egység és közigazgatás ezen szigorú óre, részben hallgatás, részben elismerés által, nagyobb részben hozzájárul gr. Esterházy Ferencz felfogásához. A magyar kancellária olyan hatóság, mint a többi: ügymenete, szabályzata jó, használható része lesz a gépnek. És a kancellár annyi készséggel, sőt hálával ajánlkozik részt venni a munkában, hogy felterjesztésében alig érinti azt a fontos körülményt, hogy utasítása őt az ország törvényeinek megtartására is kötelezi. Egy szót sem talál azon elv megtámadására, melyben a fejedelem mondatik minden hatalom letéteményesének.

¹⁾ Cs. kabinet levéltár. 751/s₁. szám.

II. József ennek értelmében igen kegyes (*benignae*) választ intézett magyar főkanzellárjához: Minthogy önhöz intézett kéziratomban (márcz. 16.) a közügyek jó vezetésének alapjául a miniszterbe vetett tökéletes bizalmamat jelöltem ki, önnek is teljesen szabad kezet engedek a beadott javaslat végrehajtása ügyében. *Tehát minden tekintet nélkül a múltra és a jelenleg fennállóra* csak arra lesz gondja, hogy helyes kormányzást vezessen, a közügyek javára, az állam gyarapítására, és méltányossággal minden egyes iránt. A tárgyalások egyszerűsítése, minden kerülő útnak kerülése, annak következtében szükségkép csökkenő firkálás, és a személyzetben való megtakarítás, szintén kell, hogy főszempontokul szolgáljanak. Azon mód, melyben ezt teljesíti, melyben felfogja elveimet, előkészíti és végrehajtja azokat, és szünetlenül felügyel azok megőrzésére, fog egyedül meggyőzni képességéről és szolgálati buzgalmáról, és fog határozni az önnek adandó bizalmam tartóssága fölött. Fogjon tehát a munkához minden tekintet nélkül.¹⁾

Nem hiszszük, hogy a császár egészen számot vetett volna azzal, hogy ezen kézírata csakugyan minden tekintet nélkül van szövegezve a múltra és a tényleg fennállóra. Mária Terézia részéről más bánásmódhoz voltak szokva magánásaink. Míg a királyt szolgálták, körül-ragyogta őket a királyi kegy, melynek nimbusát növelte még az, hogy egy nőtől sugárzott ki. Mily boldoggá tette őket a királynőnek egy-egy szives sora! Tudta velök éreztetni haragját is a nagy királyné. A primás és a nádor egymásután elhaltak, mert elvesztették kegyét. De egy Esterházy Ferenczcel, ki nemcsak Magyarország első családjába tartozott, hanem a monarchia legpróbáltabb és legérdemesebb államférfiaihoz, ily hangon nem szóltott volna Mária Terézia. Több mint husz éves hű szolgálat oly előkelő állásban tán másra is ad jogot, mint a királyi bizalomnak attól függővé tételére, mennyiben lesz új bürokrata a régi miniszterből és mennyiben fog munkához »minden tekintet nélkül.«

¹⁾ A császári resolutio a kabinetlevéltár példánya szerint ápr. 22-én kelt, a m. kancz. levéltár 2485. sz. szerint ápr. 23-án. Lásd a *függelékben*. II. sz. a.

A. fejedelem maga akkor egészen a burokratia berendezése által volt igénybe véve. Nem kellett törődni a múlttal. Egy nappal a főnnebbi császári elhatározás kelte előtt írja a velencei követ, hogy kérdezősködött, meg fogja-e a császár magát koronáztatni Cseh- és Magyarorszáiban. Tagadó választ nyert, a császár nem is gondol arra. Ez nem lesz inyére a magyaroknak, kik törvényeikre hivatkoznak. De a fejedelem ezen szertartások kedvéért nem akarja abba hagyni a komoly munkát.¹⁾

Valóban komoly munka: megváltoztatni azon támaszokat, melyeken egy nagy dynastia, egy hatalmas birodalom századok óta nyugodott. A hivatalok általi igazgatás foglalja el a császárt uralkodása kezdetén, ez lesz az alapkő, melyre építeni akarja államának büszke épületét.

A római hierarchia volt a modern népek első rendezett közigazgatása. Célja nem volt politikai, állami, és mégis berendezésében örök időkre mintául szolgálhat a világi ügyek intézésére nézve.

Mily imposans és arányos szervezet ez az egyházi kormány! Feje ott székel a Caesarok régi városában, őt környezi most az a tisztelet, melylyel a világ köszönté a capitolumot és a legiók urát. Kik előbb gyakran versenytársai és ellenei voltak: metropoliták, püspökök, eszközeivé szegődnek, gyakran kelletlen-kénytelenül, nem lehet más céljok, más feladatuk, mint a mit Rómában tűznek ki. Mily szigorú felügyeletet gyakorol fölöttük atyai módon a pápa, mint lesznek szolgálivá Krisztus szolgálai szolgáljának. Az egyes országokban és tartományokban ép oly módon intézkednek a püspökök a lelkészek serege fölött. Mindenhol a legnagyobb buzgóság, de sehol sincs külön iniciativa, mindenhol a legnagyobb tűz és az egyéni meggyőződés teljes kifejlése, de sehol sem léphet az ellentétbe a közös céllal. És ezen berendezett és megállapított organiszus mellett egy folyton keletkező és átalakuló látható, mely egész valójában megtestesíti az egyház eleven erejét; a szer-

¹⁾ A velencei követek Dispacci-jai a bécsi cs. és kir. áll. levéltárban. *Kiadatlanok*. Nic. Foscari, apr. 21-én. 1781. Schönbrunnból.

zetesség. Mennyi szellemi és erkölcsi erő hatja át az első clunyekeket, cisterciákat, prémontreieket, karthauziákat! Mily nagy a tekintélye Assisi Ferencznek, sz. Domokosnak, Loyola Ignácznak! De ezen lángoló, lelkesedéstől túláradó kedélyek vak eszközeivé válnak egy más számító, világuralomra törő hatalomnak, melyben Krisztus nevét tisztelik. Nem egy embernek, nem is egy századnak volt műve ez az óriási hatalom.

Annyit szólnak, és méltán, a középkor vallásos buzgóságáról, és mégis mindezen szentek és szerzetek nem akarnak egyebet mint visszaélések megszüntetését. Mi más a simonia, az investitura elleni küzdelem, a coelibatus behozása, mint ugyanazon visszaélések kiirtására czélzó törekvés, melyek ellen bürokratiájában József császár viv harcotot életre halálra? A XVIII. századnak az a szerepe a modern állam megvalósítása, mint a XI-nek az egyház szervezésében. Ott Isten nevében megy végbe a harc, itt a mindenható állam nevében. Ott az egész emberiség boldogításáról van szó, itt az állam, a nemzet javáról. Az eszmék keresztülvitelére, megvalósítására teljes odaadás, magáról való lemondás szükséges, »egészen azoknak éljenek, ne lássanak, ne halljanak, ne gondoljanak mást, mint a mi azokra vonatkozik.« Nem hiába szóltak II. József pástör-leveleiről. Egy eszmének kizárólagos uralma, az annak szolgálás, az a vágy, hogy a szerző heve elragadja magával az olvasót, szinte kenettel teljessé teszi a hivatalos iratokat, úgy mint egy VII. Gergely, vagy egy III. Innocentius bulláit.

Az eszmék hatalma nyerte magának eszközökül az egyház, ép úgy mint az állam, — mindenhatóságának első apostolait. De a mint testté vált az ige, hatalmat biztosított, földi javakat. A szent lélek vont a hierarchia körébe az erőseket, a földi javak a gyengébbeket. Mi más a simonia? És az állami szolgálatban mi más a protectio ennél?

A hierarchia minden régisége daczára és noha műveltebb országokból indult kevésbbé műveltek meghódítására, régibb kész politikai tényezőket talált már mindenütt, kik erejüknel fogva eleinte igájukba hajtották a politikailag erőtlen egyházat. Mi más az investitura? Az állami mindenhatóság eszméje szintén elfoglalva találta már a területet. Előbb más tényezők játszották szerepét, egyrészt a hierarchia maga, más-

másrészt a feudalitás. És midőn ezen békókból ki akar szabadulni, midőn az egyházi és hűbéres kapcsolatoktól egészen független, kizárólag neki lekötelezett eszközökre kíván szert tenni feladata megvalósítására, küzdelemre kell szállania a régi birtokosok, a történeti jog ellen, mely most épen úgy szólott a hierarchia és a nemesség, mint egykor a császárság patronatusa mellett. Ezen küzdelemben az egy, általános elv után induló egyház ép úgy élet-halál tusára kelt »a múlttal és a fennállóval,« ép úgy »minden tekintet« nélkül járt el, mint most az állam mindenhatósága. A térítők bárdja ledönté a szent fákat és ligeteket. Tűz emészté a bálványokat, lándzsa szórta le őket talapzataikról. Mindenütt az volt a jelszó: hajts térdet, égesd meg, a mit imádtál, imádd, a mit megégettél. És a milyen a hatás, olyan az ellenállás. Rémitő volt Bonifáczius és sz. Gellért sorsa, és midőn már győz az új hit, a réginek hivei inkább akarnak lenni a pokolban őseikkel, mint a keresztyénekkal a mennyországban.

De az eszmének, ha egyszer testté vált, nem külső hatalom a legveszedelmesebb ellensége. Minő kevés az, saját hivei közt is, ki egész lélekkel szolgálja, szíve teljes meggyőződésével, kinek minden tette és gondolata az elv megvalósítására törő. Ennek is vannak gyenge pillanatai. De a többi, a nagy többség tömege a maga érdekét keresi az általánosban, annyi-
ban veti alá magát, a mennyiben az alávetés uralomra viszi, annyi-
ban mond le, a mennyiben más téren szerez magának kárpótlást. Midőn az eszmét már nemcsak egyesek lelkesült meggyőződése képviseli, hanem annak nagy tömegekre kell hatnia, állandóan, függetlenül attól, milyen személyek lesznek előharczosai, mindig kell gondoskodni fegyelemről, utasításról, mely az egyéniségek sokfelé széthúzása daczára fentartsa a közös szempontokat, és az egésznek jogot adjon rendelkezni egyrészével, annak egyéni akarata daczára is. Mi más ennél sz. Benedek szerzetes rendje, mely nyugodtan működő szervezetet állít a Thebais ekstatikus remetéje és az oszlopos szent helyébe? Mi más a coelibatus, mely lehetlenné akarja tenni az addig félig világi papságnak, hogy azon érdekek és kötelek, melyeket legszentebbnek tart a nemegyházi emberiség, elvonják azon szolgálattól, melylyel eszméjének tartozik? — Ennek

helyébe lép most a normale. A bureau emberének sincs napja, sem órája, nem családjaé már, hanem az államé, nem lehet semmi tekintettel azokra, kik legközelebb állanak szívéhez. Nem találhat boldogulást, mint azon arányban, melyben szolgálatait méltatásra tartják érdemeseknek főlebbvalói. És ezen szellem fentartására szolgált az egyházban a legatusság, a visitatiók, a közös nevelés a klastromokban és iskolákban, a folytonos ellenőrzés, mely az irigység és ambitio által gyakran fajul denunciatióvá. — Ennek eszközeit keresi most a világi hierarchia jelentéseiben, protocollumokban, visitatiókban — és feljelentésekben. Valamint Hildebrandnak nem IV. Henrik volt legveszedelmesebb ostromlója, hanem a simoniacus püspökök kara, és azon papok óriási tömege, kik nem birtak lemondani az addigi életmódról, úgy az állami reformnak és saját eszközeinek hanyagsága és egyéb tényezőktől függése képezik legveszedelmesebb, mert belső ellenségeit. Nincs más-ként, azon eszmék éle, melyeket meg kell valósítani, eltompul, a mint több és idegen elemeket kell felvenni a csatasorba. — Nem lehetett minden pap olyan, mint VII. Gergely, nem minden szerzetes olyan, mint sz. Bernát. Még sokkal kevésbbé találjuk II. József hivatalnokai karában csak egy csekély részét, is azon önfeláldozásnak és fáradhatatlanságnak, melylyel az uralkodó buzgólkodott »közügyek javára, az állam gyarapítására és minden egyes iránt méltányosságra.«

Mert maga a császár egészen feladatának élt. A fejedelem, a magánember elenyészik benne a munkás mellett. Azon időben, midőn pásztorlevelét előkészíti, életmódját illetéknép szabályozta: Dolgozom reggel 7-től délután 2-ig, azután sétálok, 4 órakor ebédelek, és ismét dolgozom 9-ig, azután 11-ig társaságban töltöm az időt és lefekszem. ¹⁾ Nővére a francia királyné, a mint megtudta trónralépését, megirta neki, hogy ne kockáztassa a sok munka által egészségét. ²⁾

És ha ily feláldozó volt a munkásság, midőn még csak a gépezet jó karba hozása volt a czél, minő tevékenységre volt szükség, midőn az állam és fejedelem mindenhatóságának és

¹⁾ Leopoldnak. Január 22-én, 1781. I. h. 4—5. l.

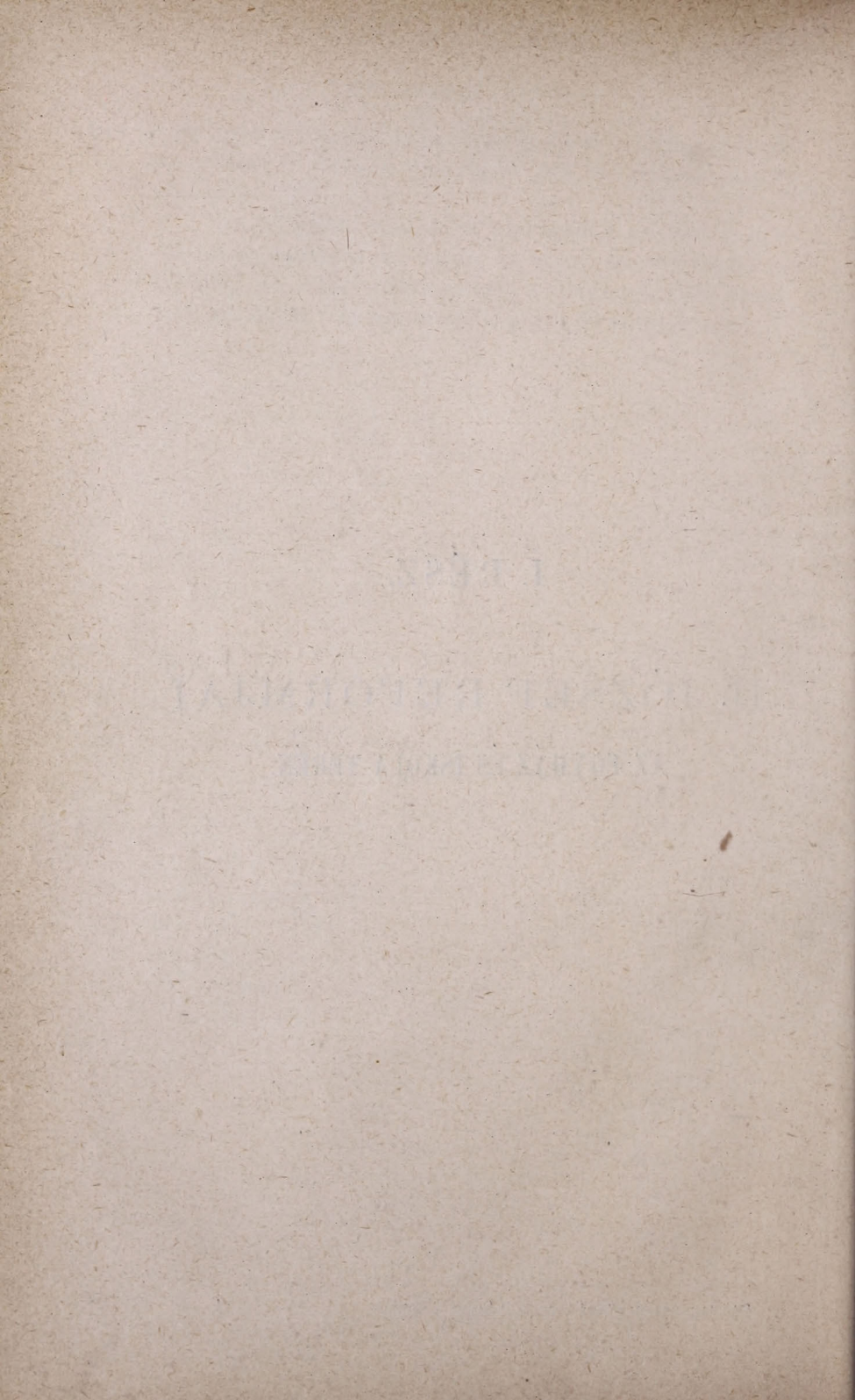
eszközének a hivatalos hierarchiának, harczra kellett szállani, az erkölcsi és szellemi élet régibb ura az egyházi hierarchia ellen.

Az egyházat hatalmának legmagasabb polczáról nem a császárság taszította le, hanem az egyes nemzetek független fejlődése. II. József római császár, a világ egyik leghatalmasabb államának feje, sok nemzetiség ura, de nemzeté nem.

I. RÉSZ.

II. JÓZSEF REFORMJAI

AZ EGYHÁZ ÉS ISKOLA TERÉN.

Az állam céljainak megvalósítására az egyház ellenére is már korán fordult II. Józsefnek figyelme. Ez volt a fő ellentét, mely őt anyjától elválasztá. Azon túlnyomó hatalomban, melyet a klérus gyakorol, egyik főökát látá annak, miért nem tud annyival népesebb, nagyobb és termékenyebb állama erőre vergődni a protestans Poroszország ellen. Előre látható vala, hogy ezt a küzdelmet azonnal meg fogja kezdeni, mihelyt anyja behúnyta szemeit. Ezt remélte a reform pártja, ettől tartott a császárné közeli környezete és a papság.¹⁾

De nemcsak a közvetlen haszon tette a császárt az állam és egyház között a Habsburgok birodalmában addig uralkodott belső kapcsolat ellenesévé. Általános jogi és politikai elvek után indult. Bécsben már Mária Terézia uralkodása alatt, Kaunitz és Van Swieten patronatusa által támogatva új iskolája fejlődött a jogászoknak. Mind az, a mi az ember külső javára szolgál, meggyőződésök szerint az állam rendelkezési jogához tartozott. Addig II. Fülöp és II. Ferdinánd politikája értelmében az állam legfőbb feladatának ismerte, támaszul szolgálni az egyháznak. Most ellenben a tudományban azon tan vált uralkodóvá, hogy az egyházi hatalom, a mennyiben hatása köre benyúl a világi életbe, a fejedelem felügyelete alá van vetve. Az államnak joga van intézkedni mindenben, a mi nem tartozik a vallásos meggyőződés lényegéhez a dogmához. Mert csakis az isteni eredetű, a többi emberek műve, a századok folytán a papok ügyessége és a pillanat követelése folytán létrejövő. Ennélfogva, ép úgy lerontható, ha azt más, erősebb és jogosabb érdek követeli. Bécsnek a tudomány és társadalmi ügyesség által legkiválóbb férfiai akkor ezen isko-

¹⁾ Briefe eines französischen Reisenden. I. 302.

lának voltak apostolai. Kaunitz herczeg maga is hozzájuk tartozott, mint volt párisi követ, ott nyerte műveltségének sajátságos színezetét, ott nézte közlrol az állam sikeres küzdelmét a jezsuiták ellen, ott lön Voltairenek tisztelője, ki iránt való hódolatának még Bécsben sem mulasztott el kifejezést adni.¹⁾ Ott volt Martini, a kitünő jogász, Józsefnek mint trónörökösnek tanítója a politikai tudományokban, kinek előadásai legnagyobb hatással voltak a fiatal fejedelemre.²⁾ Ott volt az öreg Van Swietennek még szabadabban gondolkodó fia, a császár egyik legbizalmasabb barátja, kivel mindig folytatta a levelezést. Ezen férfiúnak tulajdonították, hogy az egyházi és iskolai jogok körül folyó küzdelemnek oly éles és személyes lön a színezete.³⁾ Velök érzett és nyilatkozott a művelt és tudós világ legnagyobb része; az akkori és mostani ultramontanus írók a szabad kőmivesség titkos rendjének tulajdonította az egyház elleneseinek szervezkedését. — A szabadkőmivesek bécsi feje *Born* Ignác vala. Gyula-Fehérvárban született (1742), egy ideig maga is a jezsuita rendhez tartozott, azután beutazva Európa művelt országait, eleven szellemének egész élet a természettudomány tanulmányára fordította. Mária Terézia Bécsbe hívta és reá bízta az ásvány-gyűjtemény rendezését. Majd előadóvá nevezték a bánya- és pénzverési kamaránál. Maga köré gyűjtötte a főváros tudósait, mert szelleme ép oly ragyogó vala, mint tudománya alapos és bő. »Ebédjeinél, vasárnap miniszterek és mágnások, tisztek és papok, művészek és tudósok, tisztviselők és polgárok fordultak meg, hozzá jöttek a distinguált idegenek, minden nyelven folyt a társalgás. Born volt mindenkinek mindene, annyira kitűnt társalkodási tehetsége által. Hatalmas összeköttetései által igen erős előmozdítója lön a vallásos és politikai felvilágosodásnak, igen félelmes ellensége a babonának és vakbuzgóságnak. Oly nagy volt befolyása, hogy egy ideig alapos reményt táplálhatott arra nézve, hogy magát a császárt is tagjává nyeri a szabad kőmű-

¹⁾ Kaunitz levele Voltairehez. 1762. jan. 27. Il faut que vous ne sachiez apparemment pas, Monsieur, le cas infini, que je fais de tout ce qui sort de votre génie.

²⁾ *Ld.* I. k. 372. l.

³⁾ Jäger : Kaiser Joseph II. u. Leopold II. 50—51. l.

ves szövetségnek.¹⁾ Bornhoz hasonló szerepet járszott Sonnenfels, ki keresztelt zsidó volt, és közkatonából emelkedett szorgalma és irodalmi tehetségei által egyetemi tanárrá és udvari tanácsosi rangra és igen jelentékeny társadalmi hatalomra. Mindezeknek iránya inkább általános volt, a műveltség egész körét felölelő; a francia philosophus iskolához tartozhatni volt főbüszkeségük. A tudományos, történeti alapot a pápaság és az egyház túlkapásai elleni küzdelemre aránylag jelentéktelenebb férfiak szolgáltatták: Eybel a bécsi egyetemen a kánonjog tanára, Riegger prágai tanár és Rautenstrauch a csehországi braunau klastrom apátja.

Magyarországból sem volt kizárható ezen irány. A nagyszombati egyetemen 1772-ben nyilvános disputatióban védtek többek közt ezen két thesist:

1. Az államnak jogában áll az egyházi ügyekre felügyelni, hogy az egyház ne okozzon kárt és ne terjeszsen a hittan örve alatt az állam javával ellenkező tanokat. — 2. A természetnek egy és ugyanazon teremője, Isten, ki önmagának nem mondhat ellen, fenn akarja tartani az államot és az igazi vallást. Oly vallás tehát, mely az állam célját megdönti, vagy akadályokat gördít eléje, nem lehet az igazi vallás.²⁾

Egy évvel előbb egy magyar mágnás, *Apponyi Antal* gróf, Sonnenfels elnöklete alatt tartott tudományos vitatkozást a bécsi Theresianumnak nevezett nemesi akadémiában. A fiatal gróf oly szerencsés volt, hogy magának a királynőnek dedikálhatta tételeit, melyekhez Sonnenfels irt bevezetést, »a haza szeretete« czim alatt.³⁾ Ezen tételekben igen élesen látjuk hangsúlyozva az állam felügyeleti jogát az egyház fölött. A policziából a 12-ik tétel így hangzik: nemcsak új könyveket, írásokat, képeket és metszeteket, hanem az előadásokat és hitshónoklatokat is alá kell vetni a censurának. Az utóbbiak (hit-

¹⁾ Josephinische Curiosa. IV. rész 201. l.

²⁾ Sebastian Brunner: *Mysterien der Aufklärung*. 226. l.

³⁾ Ueber die Liebe des Vaterlandes, von J. v. Sonnenfels. Wien, 1771. Dem glorwürdigsten Namen Maria Theresiens zugeeignet, nebst 75 Lehrsätzen aus der Polizei, Handlung und Finanz, welche — vertheidigen wird, Anton Graf von Appony. Den 15. Augusti Nachmittag, von 4 bis 6 Uhr.

szónoklatok) iránt mutatott gondatlanság azt bizonyítaná, hogy nem fogták fel kellően a hitszónok hivatásának befolyását és fontosságát. A nép a szószékről hallja a vallás nagy kötelességeit. E helyről kell a polgárok kétélyeit felvilágosítani, ott kell épülniök, szívöket a tan szentsége által ott kell buzdíttani, lánggra lobbantani azon elhatározásig, hogy e tanok értelmében fognak cselekedni. Már az is nagy kár, ha a szónok elmulasztja ezen nagy hasznot. De gondoljuk hozzá azon bajokat, melyeket ezen hivatással visszaélés okozhat az államnak, ha ellenszegülés és meggondolatlanság, a tanítás tekintélyével felruházva, gyanusaknak tüntet fel üdvös törvényeket és szükséges intézkedéseket, és ez által hatástalanokká teszi őket; ha az engedetlenség magvát azon helyről hintik szét, melyről engedelmességre és alávetésre, mint isteni rendelkezésre kellene bírni az alattvalót; végre, ha a tehetetlenség nevetségessé teszi a legmagasztosabb tanokat és eltorzítja őket éktelen előadás által. Ezen szemlélődés két tárgyra fordítja figyelmünket a hitszónoklást illetőleg. Először, hogy a hitszónok kiválasztását nem szabad egy klastromfő egyoldalú önkényire bízni, hanem hogy azt a püspököknek meg kell erősítenie, tekintettel a képességre és egyéb tulajdonságokra. Másodszor, hogy a hitszónoklat tárgya annyiban censura alá vetendő, a mennyiben az államnak fel kell erre ügyelni és meg kell büntetnie az esetleg túlesapó hitszónokot.¹⁾

Hibás volna azonban azt vélni, mintha József ezen küzdelmében másoknak szolgált volna eszköze gyanánt. Már Mária Terézia idejében az állam erős kézzel bírta érvényesíteni jogait a pápai szék ellenében, bár a fejedelemsasszony személyes meggyőződése bizonyára nem volt egyházellenes. Mint a római követ, Hrzsan bibornok írta, 1755 óta megváltozott a császári udvar politikája a szent szék irányában. A császárné, midőn egy emlékiratban kifejti uralkodása főelveit, figyelmezteti utódjait, ne halmozzák el adományokkal a papságot, mert annak nincs már arra szüksége, és birtokát sem használja fel úgy, mint kellene, elnyomja a népet úgy, hogy nagy orvoslásra van szükség, a mit idővel végre is kell hajtani. — A reformot

¹⁾ I. m. 9—10. l.

világiak segítségével hajtsák végre, és foganatosításánál arra legyenek tekintettel, mi válik a közjónak, nem a papoknak, szerzeteseknek és klastromoknak javára.¹⁾ Már 1752 óta befolyást gyakorolt az egyházi vagyon kezelésére. A kegyes alapítványokat 1756-ban vizsgálat alá vonták és szabályozták hováfordításukat. Már akkor foglalkoztak azon gondolattal, hogy a klastromi javak egy részét lefoglalják egyházi czélokra. Nagyon erélyesen állott ellen a szent szék követeléseinek, szigorúan gyakorolta placetum jogát, melyet 1767-ben megújított, adófizetésre kötelezte a klerust. Különösen az egyház törvénykezési jogait nyirbálta meg. A modern állam nem tűrhette a klastromok asylum jogát,²⁾ sem az apátok jogát, hogy alárendeltjeiket hosszú időre vagy épen örökre börtönbe zárják. Megkövetelte, hogy az excommunicatiókat jelentsék be neki, és 1779-ben eltiltott minden egyházi külső büntetést, ha azt a kormány nem hagyja jóvá. Anyagi tekintetből is szabályozólag folyt be az egyházi életbe. Mint egykor Colbert, csökkentette az ünnepnapok túlságosan felszaporodott számát. — Megszabta az egyházi szertartások, áldozások, alamizsnák, taksáját.

Mindenek fölött fontos és korszakot alkotó a jezsuita rend eltörlése, vagyonának iskolai czélra fordítása, állami vezetés alatt. De különben is erősen benyúlt a szerzetes életbe. A m. kancelláriának 1770-ben meghagyta, írassa össze a magyarországi szerzetesek, különösen a kolduló barátok számát, és ügyeljen arra, hogy ezen szám ne gyarapodjék.³⁾ Erős felügyeletet gyakorolt arra, hogy a szerzetesek vagyona ne vitesseék külföldre. Gyanuját ez iránt a jezsuiták eljárása keltette föl. Nem vonható tehát kétségbe, hogy már Mária Terézia korában, bár a királynő személyesen a Habsburgok régi vallásos irányához hajlott, nagy hatást gyakorolt az egyház ügyeire az állam, a XVIII. század elvei értelmében.

¹⁾ A. Wolf: Die Aufhebung der Klöster in Innerösterreich. Bécs, 1871. 2—3. l.

²⁾ Apponyi A. i. m.: Die Schädlichkeit aller, sowohl weltlichen als geistlichen Freystätte leuchtet deutlich in die Augen. 17. l.

³⁾ M. kancz. lev. 53—90. 81. mellékelve az 1770. márcz. 17. és apr. 23-iki leiratok.

A hierarchia virágzó korában az egyház reá tette hatalmas kezét a fejlődő társadalomnak majdnem minden tényezőjére. Az élet legvilágiasabb cselekedetei is egyházi színezetet nyertek, egyházi céloknak szolgáltak. Vallásos fogadalom kötötte a lovagokat, együtt imádkozás alkotta meg a czéheket, papi rendelet szabályozta a vásárt, mértéket, súlyt. A házasság, az eskü, az istenítélet, minden világít egyházi törvényszéknek rendelt alája. A mint az állam megizmosodik, kezdi visszahódítani az elvesztett területet. Lehet-e csudálkozni azon, ha most, tudtára jöve hatalmának és ellenfelét gyengébbnek tartva, mint a milyen, viszont az állam igyekszik hatalma körébe vonni a szellemi élet azon régióit, melyek fölött addig kizárólagos hatalommal uralkodott az egyház?

II. József hívei szerették küzdelmét a pápai hatalom ellen párhuzamba állítani IV. Henrik és a Hohenstaufok hasonló harczaival. Mint ezek utódját dicsóíti őt egy ódájában Klopstock, emeli őt égig D'Alembert. De a látszólagos hasonlóságnál sokkal nagyobb a belső eltérés. A régi császárok harcza külső háború volt első sorban. Most tisztán a szellem és tekintély fegyvereivel folytatták. — A császár főellenei nem Rómában voltak, hanem saját országában. Ez a küzdelem nem más, mint egy része a felvilágosodás korszaka küzdelmének a régi századok hagyományai ellen, és úgy szólva csak véletlen az, hogy római császár áll ismét szemben római pápával.

Sajátságos színezetet ez ad ezen küzdelemnek, hogy a császár bár a felvilágosodás nevében és fegyvereivel küzd, soha nem hagyja el a positiv vallásos alapot, minden törekvése az egyház javítására, az egyházi visszaélések megszüntetésére irányul, a lényeg szigorú megőrzésével. Kétségtelen, hogy az állami irányon és a felvilágosodás tanján kívül befolyással volt szellemére egy harmadik áramlat is, a *Jansenismus*. Bécsben akkor a tudós egyháziak körében el volt erősen terjedve a belga egyháztanító véleménye, ki a jezsuiták külsőségeivel szemben a vallásos élet belsőségére helyezte a fösúlyt, és erőlyesen állott ellen a pápai család kozhatatlanság tanának. Ismét dogmatikus harc fejlődött a jezsuita és jansenista irányok közt. Csakhogy sokkal csekélyebb szellemi erővel vívták, mint a Port Royal korában.

Tán szabad arra utalni, hogy bizonyos válrokonság van a Jansen tana és az állami hatalomnak az egyház rendezésére befolyást biztosítani akaró irány közt. Mihelyt a külső szertartásokat és formákat nem tekintik a vallás lényeges részeinek, aránylag könnyebben bizzák világi hatalomra azok intézését, mint hogy, ha azokban is az isteni akarat nyilatkozatait tisztelnék.

II. József egyházi reformjai természet szerint három főszempont alá esnek. Először az állami hatalom el igyekszik választani a területén fennálló egyházi szervezetet a katolikus, általános egyháztól, a mennyiben veszedelmesnek és károsnak látja magára nézve ezen összeköttetést. Másodszor: saját szempontjai szerint igyekszik átalakítani az így egészen hatalma alá hajtott egyház külső viszonyait. — Végre saját elvei és célpontjai szerint alakítja át azon viszonyt, melyben eddig az államnak nem katolikus alattvalói állottak a katolikus egyházhoz, mint az állam egyházához és magához az államhoz. A reform mind a három téren egy időben ment végbe, mind a mellett külön tartjuk ezen tárgyakat, különben a részletek bőségében elvesztenők a vezető fonalát.

Mind ezen elveket egyaránt követte a császár minden országában, így Magyarországon is. — Ennél fogva ide vágó *intézkedései* nem eshetnek külön szempont alá. De külön figyelmet érdemel azon állás, melyet az ország, különösen pedig annak tudós és hatalmas főpapsága foglalt el ezen reformokkal szemben. Minthogy itt nemcsak uralkodási tényekről van szó, hanem szellemi küzdelemről, a magyar uralkodó kö-
rök szellemi állapotára igen élénk fényt vet ezen küzdelem.

I. FEJEZET.

A kath. egyház összeköttetését a római székkal illető reformok. Dogmatikus ellentétek.

A római hierarchia két alkotó részének: a világi és a szerzetes papságnak egészen különböző volt a fejlődési menete. A világi papság sok ideig inkább párhuzamosan fejlődött a pápasággal, mintsem hogy alávetette volna magát a római befolyásnak. A keresztény nemzetek külön egyházai századokon át fentartották saját szabályaikat, metropolitáik teljes auctoritással igazgatták őket, zsinatjaik határozatai nem szorultak magasabb megerősítésre. Csak a pseudoisidori decretalisok napfényre jövétele, I. Miklós és különösen VII. Gergely kora óta jó nagyobb egység, a pápától szorosabb függés az egyházi közigazgatásba.

Ezen nagy átalakulás nem is annyira a pápának, mint a szerzeteseknek volt műve. Ha a XI. század nagy vallásos átalakulásának főeredményét tekintjük, az nem állott másban, mint hogy a világi papság lehetőleg hasonlóvá tétetett a szerzetes papsággal, szellemben és életmódban. A nemzeti egyházaknak ellenállását a római centralisatio ellen, szent Benedek rendje és a többi szerzet küzdötte le szellemi fegyverekkel. A trienti zsinat még szorosabbá fűzte a kapcsolatot a pápaság és a keresztény egyházak közt, mindazon országokban, melyek még clismerték a római szék suprematiáját.

De a feladatának tudatára ébredett állam már sértve látja érdekeit az által, hogy alattvalóinak egy oly befolyásos és gazdag része más, külső hatalomnak is le van kötve. — A pápa azon követelése, hogy a francia király ne róhasson ki

adót országa püspökeire, idézte elő IV. Fülöp erélyes fellépését és VIII. Bonifác bukását. A mint az európai államok szervezkednek és erősödnek, befolyásuk körébe vonják a püspököket is. — Franciaország ezt a *pragmatica sanctio* által teszi, a XV. század közepe táján, Anglia már a *reformatio* előtt eltiltja az *appellatiót* Rómába. Mátyás király a legszigorúbb törvényekkel sujtja azokat, kik a pápai székhöz fordulnak peres ügyben. Hogy mennyire ellenkezőnek látta a legkatholikusabb ország is érdekével papságának függését a római kúriától, semmi sem bizonyítja jobban, mint II. Fülöp példája. Bizonyára senki se fogja kétségbe vonni ezen király vallásos hitét és buzgalmát. A trienti zsinat határozatainak kihirdetését mégis csak azon feltétel alatt engedte meg országaiban, hogy azok semmi módon ne sértsék a fejedelmi jogokat. — És midőn XIV. Lajos eddig nem ismert tökélyben szervezi országa erejét, ez a fejedelem, ki üldözte a hugonottákat és jansenistákat, koronája jogait a kúriával szemben is tisztába hozza. A francia egyház részben állami egyházzá lesz. Ez a gall egyház szabadsága, mely 1682. szeptemberben hirdettetett ki nemzeti zsinatban.

Látszólag tehát *reactio* ez a mozgalom. Az új Európa államai azon határaikhoz szabott állásba szorítják vissza az egyházat, melyben az a barbár népeknél vegetált. De a hasonlóság csak külső. Akkor nem volt más kapocs az egyház és az ország közt, mint a fejedelem személyes hatalmának köre. Most az állam teszi magáévá azon műveltségi feladatokat, melyek teljesítése egy ezredéven át az egyháznak vala hivatása, és magához köti nemzete egyházát, hogy eszközévé tegye ezen munkában, vagy legalább hogy akadálylyal ne találkozzék részéről.

A Habsburg-ház, mint a császári korona és mint szent István koronájának birtokosa egyaránt nagy terjedelmű jogokkal rendelkezett országai egyháza fölött. — Ezen jogokat maga a szent szék is elismerte. De azon századokban, midőn a *contrareformatio* e dynasziában találta főtámaszát, lemondottak e jogok nagy részének gyakorlásáról. E téren is Mária Terézia jelöli egy új irány kezdetét. Midőn feszültebb lőn a viszony közte és a pápa közt, meghagyta országai püspöki

kárának, hogy ne hirdessenek ki semmi pápai levelet királyi jóváhagyás, placetum regium nélkül. (1767. máj. 21.) Ez által az összeköttetés a birodalom katolikus egyházai és a római udvar között, a fejedelem felügyelete alá helyezettett.

1. A Placetum Regium.

Egyenesen Mária Terézia kormányának traditiójára vihető vissza II. József ezen rendelkezése. — A cseh-osztrák kancellária már 1775-ben tett felterjesztést ezen tárgyban, azonban a kérdés akkor nem intéztetett el. A császár 1781. febr. 17-én felszólítja az államtanácsot, terjeszsze eléje az ide vonatkozó intézkedést.¹⁾ Most a kancellária újra eléje terjeszti a patens tervét 1781. márczius 17-én. — A császár az államtanács elé terjeszté. Ott Kresl azon észrevételt tette, hogy a brünni püspök jogot nyert dispensálni a Coena Domini nevű bulla alól. Ez a bulla, mely a legveszedelmesebb, nincs is recipiálva a monarchiában. A többi tanácsos, különösen arra fordította a császár figyelmét, hogy a dispensatiókat is el kellene tiltani, melyekért sok pénz megy ki az országból. — A magyar és erdélyi kancelláriákkal is közlendőknek tartották Kaunitz a patens szövegét kívánja megváltoztatni. Abban az állott, hogy a pápai levelek *legnagyobb* része érinti az állam érdekeit. A kancellár ezt kihagyandónak véli, mert *mind* arra vonatkoznak. — Azt sem akarja, hogy a fejedelmi hatalomról csak mint *világról* legyen szó. Ennek helyébe a legfelsőbb úri kifejezést ajánlja.²⁾ Ezen változások értelmében jött létre a patens és közöltetett császári kézirat által a magyar kancelláriával.³⁾ (márcz. 26.)

A császári patens a következő formában adatott a helytartótanács tudtára:

»Minthogy kétségtelen, hogy minden Rómából, az apostoli széktől eredő bulla, breve és más rendelet hatással lehet az állami ügyekre, ezen egy okból jónak láttuk minden örökös tartományunkra nézve kegyesen elhatározni, hogy azoknak

¹⁾ Kabinetlevéltár. 251/₈₁. sz.

²⁾ Kabinetlevéltár. 637/₈₁. sz.

³⁾ M. kancz. lev. 1639. és 1718.

szövege ezentúl előzetesen és mulaszthatatlanul terjesztessék elének, királyi tetszésünk és jóváhagyásunk (*Placetum Regium et exequatur*) kieszközlése végett, és hogy ezen iratok közzététele kegyes hozzájárulásunkig elhalasztandó.

E czélból a magyar birodalomban, részeiben és tartományaiban lévő, minden érseknek és püspöknek, ép úgy a szerzetes rendek prépostjainak, apátjainak és minden előljárójának meghagyjuk, hogy a szent szék minden rendeletét, akár bulla, breve vagy *constitutio* nevet viselnek, a mennyiben a nekünk alávetett hű népet, laikus községet vagy egyes emberek javadalmait, méltóságát és hivatalát illetik, vagy egy szerzetesnek világi rendre térésére vonatkoznak, úgy dogmai mint fegyelmi ügyben, terjeszszék be a Helytartótanácsnak eredetiben, legfelsőbb *placetum*unk kieszközlése végett. Arról hűségtek (a Helytartótanács) ad véleményt, nem foglalnak-e magokban olyat, mi ellene van a közrendnek vagy más jogának, vagy valamely felsőbb rendeletnek? és a *placetum* kinyerése végett azt elének fogja terjeszteni.

Ez vonatkozik azon külföldi püspökök, apátok és rendi előljárók rendeleteire is, kik Magyarországon hatalmat gyakorolnak.

Ennek értelmében kell utasítani az illető egyházi előljárókat, hogy ez teljes értelemmel hajtassék végre, és felügyeletet gyakorolni, hogy ellene ne tegyenek. Ha pedig valamely részen e rendelet kijátszása vétetnék észre, erről minket annál biztosabban tudósítsanak, minthogy minden *placetum*unk nélkül történt engedmény és kinevezés érvénytelen. » Bécs, márcz. 30. 1781. ¹⁾

A magyar történetírók az érdeklő legjobban ezen rendeletben, a mit nem talál benne: a Zsigmond király és I. Ulászló hasonló intézkedésére való hivatkozás. Akkor, a XV. sz. elején, a nagy zsinatok idejében a király politikai czélból adta ki e rendeletet, hogy a pápa ne segíthesse a trónkövetelőt. Egyes esetből eredt a törvény. Most általános elvből indult ki, abból, hogy minden pápai levélnek lehet befolyása az állami közrendre.

A magyar püspöki kar ezen rendeletet, mely százados

¹⁾ A *Liber Regius*ban 202. l. A *Collectio Ordinationum Eccl.*-ban. I. k. 340. l.

gyakorlatnak vetett véget, tanácskozása tárgyává tette. Írásban érintkeztek a magyar praelatusok egymással és a primással. Először állottak azon kérdés előtt: a király iránti engedelmességet tartásák-e elsőnek, vagy azt, melyet mint főpapok a pápának fogadtak.

A magyar katolikus egyház előjáróinak eljárásából kitűnik, hogy egész tárgyilagosan tekintették a rendeletet. A primás, midőn püspöktársainak meg akarta tudni véleményét, csak azt jegyezte meg, hogy dogmai bullák tán nem tartoznak világi censura alá. A többi püspök egymásután közölte véleményét Batthyánival. A győri püspök elismeri a királyi Placetum jogot, kivéve a dogmatikus kérdéseket. Ő Felsége részéről nem kell félni a királyi jog túlhajtásától, hisz november 30-iki rescriptumában megígérte mindenkinek jogában való fentartását.¹⁾ Legellentétezebb állást foglal el a szombathelyi püspök, Szily János, ki kifejti, hogy Magyarországon soha sem volt érvényben a placetum, még disciplinaris ügyekben sem. Tudjuk, hogy ez nem áll. A patens már csak azért sem fogadható el, mert az 1741. 8. t.-czikk szerint Magyarországot nem szabad a többi örökös tartomány módjára kormányozni. Ezt ő Felsége is jóvá hagyta.²⁾ Később újra azon meggyőződésének a kifejezést, hogy Magyarországon e jog soha sem volt gyakorlatban.³⁾

Legerélyesebben szólnak a császári felfogás szellemében Nagy Ignác fehérvári és Berchtoldt Ferencz gróf beszterczebányai püspökök. Az előbbi szerint általános nemzetközi jogen alapul a placetum. Ezt bő tudományos apparatussal igazolja. Mindenütt el van ismervé, hogy a királyi főfelügyelet joga nemcsak egyes esetekre szól. — A trienti zsinatot Franciaországban a gallikán egyház szabadságainak fentartásával hirdették ki. Nehézséget képeznek ugyan a dogmatikus bullák. De ezek megalkotásában nagy része volt mindig a világi fejedelemeknek. I. Miklós pápa ezt maga elismerte Mihály császárhoz intézett levelében. Különben Magyarországon régi törvény tiltja, hogy bármilyen ügyben Rómába forduljanak. —

¹⁾ Levele jul. 11. 1781. Az esztergomi primatialis levéltárban.

²⁾ Május 26-iki lezél. U. o.

³⁾ Jún. 13-iki levél.

Mátyás király kijelenté a pápának, hogy inkább változtatja a magyar nemzet] kettős keresztjét hármassá, mintsem hogy meghajolnék.¹⁾ Berchtoldt gróf kiemeli, hogy még dogmatikus bullákban is szükséges a placetum a kifejezések miatt »meg-egyeznek-e a hazai szokásokkal, szabadságokkal és kiváltságokkal.«²⁾ Legdöntőbb bizonyíték arra nézve, hogy a magyar püspöki kar ezen rendelet által nem látta megtámadva vallásos meggyőződését, Esterházy Károly grófnak, Eger nagy tudományú püspökének nyilatkozata, ki kijelenté, hogy az új királyi elhatározások semmikép sem akadályozzák püspöki szent tisztének gyakorlatában.³⁾ Később kifejezi azon reményét, hogy ő Felsége a placetum jogát nem fogja dogmatikus pápai rendeletekre kiterjeszteni.⁴⁾

Jellemző vonás gyanánt kiemelhetjük, hogy a püspöki kar mindezen nyilatkozatában az egyházi szempont háttérbe szorúl a közjogi mellett. Mind a placetum elfogadói mind az ellenei első sorban a magyar történetben keresnek praecedentst. Fontos jele annak, mennyire mélyen gyökerezett a magyar hierarchia az alkotmányban.

A pápai nuncius Bécsben a primás segítségét akarja igénybe venni ezen rendeletnek és már hasonlóknak megakadályozására. Mindjárt, mihelyt értesült felőle, kifejezte a velenzei követ előtt haragját.⁵⁾ Azon álláspontra helyezkedik, hogy a dogmatikus bullákat csak azért közölték a világi hatalommal, hogy annak karját megnyerjék támogatásukra. Különben a Pl. Regium ismeretlen volt ezen udvarban és az országokban, és legfőlebb temporalis ügyekben vagy néha fegyelmi-ekben alkalmazták.⁶⁾ De a primás nem foglalt oly erősen állást.

¹⁾ Jun. 16. levél u. o.

²⁾ Jun. 15. levél u. o.

³⁾ Szily J. szombathelyi püspöknek. Egri érseki levéltár 1781. jun.

12. A protocollumban.

⁴⁾ A primáshoz decz. 29-én. Esztergomi prim. levéltár.

⁵⁾ Dispacci a bécsi cs. levéltárban. Apr. 7. 1781.

⁶⁾ Voilà tout ce qui peut être exigé pour une promulgation d'une définition dogmatique de l'Eglise. Le Placetum Regium était alors inconnu dans cette cour et dans les états, ou on l'exerçait in rebus temporalibus et tout au plus en quelques unes de discipline. L'Eglise ne la demande que pour faire appuyer ses lois avec l'autorité civile, et le bras

Már előbb kijelenté, hogy a legtöbb püspök beleegyezik a Placetum Regium végrehajtásába minden közös fellépés nélkül. ¹⁾ Felterjesztésében a kancelláriához csak azon reményt fejezi ki, hogy ő Felsője nem fogja ezen rendeletnek érvényét átvenni a dogmaticus térre. ²⁾

A placetum különben II. József minden egyházi intézkedése közt tán az volt, mely legkevésbé hívta ki az oppositót. Részben történeti alapon állott, részben analogiára hivatkozhatott a többi katolikus országban. — Aztán mi az ily kérdéseknél legfontosabb, csak a jövőre szólott, nem változtatott azon, a mi tényleg fennállott. Magánál a római udvarnál is csak egyszer fordult elő. ³⁾

2. Intézkedések a szerzetes rendek összeköttetése ellen Rómával.

A római szék rendeleteit már azért is ismernie kellett a világi hatalomnak, hogy karját rendelkezésére állítsa azok végrehajtása céljából. Ezt a pápai párt is elismerte. ⁴⁾ De mi beavatkozása lehet a fejedelemnek azok ügyeibe, kiknek egész élete tisztán az egyháznak van szentelve, kik mindenütt mint a kath. egyház egységének a megalkotói léptek fel és annak legbuzgóbb előharczosai maradtak? A szerzeteseket értjük.

Az államtanács először január 31-én foglalkozott ezen kérdéssel, ugyanazon napon, melyen a közigazgatási reformot tárgyalta. Alapúl a cseh-osztrák kancellária egy 1775-iki nov. 18-iki felterjesztése szolgált. E téren is tehát csak annak végrehajtása indult meg, mi már Mária Terézia korában jónak tartatott elvben. ⁵⁾

séculier, pour ainsi mieux réprimer les réfractaires, mais pas aucunement pour que l'on crût, que de telles définitions dogmatiques eussent besoin de l'autorité souveraine à fin d'obliger les consciences et de régler la croyance des fidèles. Garampi levele 1781. jún. 22. Esztergomban, a prim. levéltárban.

¹⁾ A beszterceb. püspöknek jún. 25. 1781. U. o.

²⁾ M. kancz. lev. 5994/s₁.

³⁾ Herzan bibornok jelentése apr. 18. 1781. Seb. Brunnernél, die theol. Hofdienerschaft Joseph II. 62. l.

⁴⁾ L. Garampi fönnebbi levelét.

⁵⁾ Ezt a velencei követ is kifejezi márcz. 10-iki jelentésében.

A kancellária előadja, hogy az örökös tartományokban 20 szerzet függ idegen generalistól és 151 klastrom áll idegen előljáró alatt. Ebből sok hátrány származik. 1. Sok pénz megy ki az országból. A provinciálisok és megbizottak minduntalan Rómába utaznak és ott sokat költenek. 2. A generális szabadon rendelkezik a convent felesleggel. 3. A szerzetesek inkább követik előljáróik parancsát, mint a fejedelmét, mi veszélyessé válhatik háborús bonyodalom idején. Úgy is túlságosan szeretnek politikai ügyekbe avatkozni. Egy Domokos rendű szerzetest 20 éven át fogságban tartottak minden bírói ítélet nélkül. 4. Ezen összeköttetés folytán minduntalan idegen, rosz elvű szerzetesek jönnek a birodalomba. 5. Rómának nem lehet alapos kifogása, mert Bajorország, Franciaország és Veneze régen korlátozták ez összeköttetést.

A szándék végrehajtása nem fog sok nehézségbe ütközni. A császár rendelje el: 1. Minden külföldi összeköttetés megszakítását, kivéve a közös imádságokat.¹⁾ 2. A belföldi szervezkedés minden külső elem kizárásával két hó alatt menjen végbe. 3. A generális hatalma tisztán spiritualis és fegyelmi ügyekben megmarad, de minden rendelkezése közlendő az államhatalommal az exequatur végett. Látjuk tehát, minő szoros nexusban van ezen kérdés a placetum kérdésével. 4. Többé ne látogassák a belföldi szerzetesek a generalis conventust. Ennélfogva 5-ször elmarad a római utazás és az ottani intézetekben tanulás. 6. A breviariumokat és missaléket nyomtassák a belföldön, hogy ne menjen értök annyi pénz a külső országokba.

Figyelemre méltó az állam tanácsosok véleményadása, mert biztosan feltehetjük, hogy a császár felfogását és gondolkodása menetét tükrözteti vissza. *Löhr* viszi a szót. Abból indul ki, hogy nem szorul védelemre az a mondas, hogy a független fejedelem mind abban, a mi a temporaliákat és a papoknak mint polgároknak kötelességét illeti, közvetve vagy közvetlenül, saját hatalmából parancsolhat és rendelhet.²⁾

¹⁾ Confoederationes quoad suffragia et preces.

²⁾ Der Satz bedarf wol nunmehr keiner Vertheidigung, dass ein unabhängiger Landesherr, in allem was Temporalia und die Pflichten der Geistlichen als Staatsbürger betrachtet, mittel- oder unmittelbar

Legjobb egyszerre gyökeresen végezni. *Külömben is tán ez a vágya legtöbb szerzetesünknek.* A kivételre kevésnek tartja a két havi időt és azt félévre terjesztené ki. Nézetéhez csatlakozik a többi tanácsos. *Kaunitz* ellenben elégnek tartja a két hónapot, és a kancelláriát császári elismerésre tartja érdemesnek szép kidolgozásáért. Ennek értelmében kelt a császári elhatározás.¹⁾ Ez kimondja a teljes elválasztást, és hogy a rendek ezentúl az illető megyés püspökök felügyelete alatt álljanak. Azt megengedi, hogy a prémontréi és cistercita rend házainak legyen egy közös főfelügyelője, úgy mint a benczéseknek.

VII. Gergely korát megelőzte és bevezette mintegy a klastromoknak, különösen Clunynek küzdelme azért, hogy kivétessenek a püspöki hatalom alól és ne álljanak más felsőség, mint a pápa alatt. — A szerzetesség szabadulni akart a világi papság befolyása alól, mely azt inkább világi érdekek és a nemzeti egyház szempontjából gyakorolta, mint a keresztény egység szilárdítására. Most, midőn a nemzetek újra megalakulnak, egyházilag is körülbástyázva magukat, érvényre jő a régi traditio.

A császár ezen elhatározását márczius 13-án, éppen 40-ik születése napján adta egy kéziratban a magyar kancellária tudtára. Fontos okok születtek ezen elhatározást. Közli a cseh kancelláriának kiadott rendeletét. Minthogy a szándék elérésére szükséges az egyforma eljárás minden országomban, lényegében alkalmazza a m. kancellária ezen rendeletet minden magyar tartomány szerzetes papságára, terjeszse fel erre vonatkozó javaslatát, és lépjen egyetértésre a cseh kancelláriával, hogy egy időben publicáltassék mindkettőnek körében ²⁾

A kancellária már egy hét mulva eleget tett ezen fel-

betrifft, aus dem ihm allein anstehenden Recht befehlen und anordnen kann.

¹⁾ Diese wolgesetzte Ausarbeitung und die rühmliche Sorgfalt, mit der die Kanzlei für die Aufrechterhaltung der landesfürstlichen Rechte wacht, sehe mit gnädigstem Wohlgefallen an. Kabinetlevéltár 251/s₁. sz. febr. 17.

²⁾ M. kancz. 1446/s₁. Da es, um die Absicht zu erreichen, auf eine Gleichförmigkeit in der Beobachtung in allen Meinen Staaten ankömmt, so hat die hung. Kanzley diese nemliche Anordnung auf die Klostergeistlichkeit sämmtlicher hung. Länder zu adaptiren.

hívásnak. Kifejti, hogy a publicatio ellen nem szól semmi politikai ok, sőt a magyar királynak, mint apostolinak, még több a joga, mint az örökös tartományokban. Mindamellett meg kellett volna hallgatni a püspökök és egyházi hatóságok véleményét. Csak az a kérdés támad: *az örökös tartományokat külföldnek kell-e tekinteni?* Sok magyar szerzetes rend egy provinciába van egyesítve az osztrákkal, több morva és osztrák praelatusnak van javadalma Magyarországon. Ezen elválasztásról előbb tanácskozni kell a cs. kancelláriával. Különben elkészítette a rescriptum tervét.

Azért intézi ezen felterjesztést a Felséghez még az elrendelt tanácskozás előtt, minthogy ily esetekben szokatlan Magyarországon a publicatio patens útján ¹⁾

Ime a belső ellentét a látszólag alárendelt kérdésnél sem takarható el. Az egyházi kérdés az örökös tartományok és Magyarország között fennálló viszónnyal hozatik összeköttetésbe. Elszigetelésről volt szó a külföldtől, de a kancellária ezt követeli Magyarország részére a monarchia másik felével szemben. A császár egyformaságot parancsol, a magyar kormányzék a különbségekre utal. A rescriptumban végig ki van vive az az eszme, hogy Magyarország külön állam. Igaz, hogy e megjegyzések nem illetik a kérdés lényegét, igaz, hogy a kancellária nagyon jól tudhatta, hogy egészen félreérti az uralkodó szándékát, midőn kérdést intéz, az elválasztás nem hajtandó-e végre Magyarország és Ausztria közt is? Mindamellett ezen megjegyzések mutatják, hogy ha a cseh kancellária kinyerte a dicséretével annyira fukar császár elismerését a fejedelmi jogok fentartása miatt, a magyar kancellária országa alkotmányának volt hű őre.

A magyar kancellária a tartományi különállást testesíti meg. Előadását az állami centralisatio főbástyájához, az államtanácshoz teszi át az uralkodó. Ott *Kresl* mond először felőle véleményt, kifejti, hogy nem szabad a kivitel modalitásainak nehézségeire hallgatni. Különben évekig eltart a végrehajtás. A rescriptum nyelvezetét és az egész magyar curialis stilust gáncsolja. A javaslat 5. pontja azt mondja, hogy ne

¹⁾ M. kancz. lev. 1709/₃₁. Massen die Publication durch Patenten in dem Königreiche Hungern in derlei Fällen ungewöhnlich ist.

választhassanak főnökül csak hazafiakat¹⁾ és indigenákat. Ennek helyébe azt kell tenni: az örökös tartományok alattvalóit »hogy a németek ne zárassanak ki.«²⁾ El kell hagyni a végét, melyben szó van a primás meghallgatásáról és a nehézségekről. Hozzá csatlakozik Löhr. *Gebler* súlyt helyez a magyar király apostoli jogaira, melyek értelmében ott gyorsan lehet eljárni. Nagyon nevezetesnek tartja ő is a »patriae filii« kifejezést. A központosítás szelleme különösen élesen nyilatkozik *Hatzfeld* szavaiban, kinek véleményéhez szegődik *Kaunitz* is. Nem lehet kérdés a magyar és német klastromok elválasztásáról. Ez káros volna, mert ezen egyetértés is elősegíti némileg a német gondolkodásmódnak Magyarországra szivárgását.³⁾

Ez értelemben kelt a császár resolútiója. Kijelenti, hogy nem volt szándéka az összeköttetést a magyar és német államaiban levő szerzetes papság közt megszüntetni, csak annak Rómával és más külső országokkal való nexusának akar végét vetni.⁴⁾ Nehézség úgy származhatik csak, ha egy és ugyanazon rend el van szórva, és több hatóság, vagy több meggyes püspök köréhez tartozik. Hogy ne származzék collisió, a kancellária állapítsa meg a cs. kancelláriával közösen az eljárást. De ezen tanácskozás ne okozzon késést. A rescriptum már előbb publicálandó⁵⁾ Ennek értelmében el is küldetett a rescriptum a helytartótanácsához márczius 30-án.

A kancellária a kérdés közjogi oldalára helyezte a súlyt, de minthogy egyházi érdek forog szóban, a primás meghallgatását javasolta. A magyar püspöki karnak ezen kérdés felől is ismerjük véleményét.

A főpapok kapcsolatban tárgyalják a placetum regium kérdésével. A győri püspök örvend annak, hogy a szerzetesek alávettetnek a püspöki hatóságnak.⁶⁾ A besztercebányai püs-

¹⁾ Patriae filii.

²⁾ Subditi provinciarum haereditarium nostrarum. Damit die Deutschen nicht ausgeschlossen werden.

³⁾ Kabinetlevéltár 678/s₁ sz.

⁴⁾ Nur den nexum, den sie mit der Ordensgeistlichkeit von Rom und andrer fremden Staaten haben, gänzlich aufzuheben.

⁵⁾ M. kancz. lev. 1709/s₁. sz. márcz. 26-án.

⁶⁾ Jul. 11. levél. Eszterg. levéltár.

pök ellenben kijelenti, hogy a püspökök nem fogadhatják el a hatóságot a szerzetesek fölött, esküjök megszegése nélkül.¹⁾ A szombathelyi már április 14-én tanácsát kéri ki ez ügyben a primásnak. Nézetét abban foglalja össze, hogy a császári intézkedés egyrészt emeli a püspöki tekintélyt, más részt azonban alárendeli a szerzetességet a világi hatóságnak²⁾ Használó bizalommal fordul Batthyánihoz a fehérvári püspök. Véleménye abban foglaltatik, hogy a császár eszközölje ki Rómában a feloldást az engedelem alól. Más azt nem teheti. Magyar törvény szerint különben is püspöki felügyelet alatt állanak a szerzetes rendek. Külső törvény ezt nem bonthatja meg.³⁾ A primás a maga nézetét következőkben adja elő: Véleményem a szerzetes rendek összeköttetésének megszűnéséről a legtöbb püspöktársaméval megegyezik abban, hogy a püspököknek nem szabad elfogadni semmi részét a regularis papságnak. A legfontosabb különben az, mi történik Rómában. A provinciálisok közt mind enged, négynek kivételével.⁴⁾

Az egri püspök, mint az episcopatusnak elismert befolyásos és hatalmas tagja, a felmerült kérdéseket személyesen is megvitatta a primással. Előadta ott szóval véleményét, és mint e levelezésből értesülünk, a primás a nehézségeket előadta a császárnak két audientián.⁵⁾ Most írásban jobban kifejti ezen pontokat. A religiososok összeköttetésére nézve a következő elveket vallja: Legjobb lett volna ez ügyet a püspökök összes ülésén venni elő, melyen a szent írás szerint számíthatnak volna a szent lélek gyámolítására. 1. Szükséges, hogy a szerzetesek szabályaik szerint éljenek. Így hasznára válnak a vallásnak, az egyháznak, sőt az államnak is. 2. Hogy semmi

¹⁾ Jun. 15. levél. U. o.

²⁾ Levele az esztergomi prim. levéltárban.

³⁾ Jun. 16. u. o.

⁴⁾ Jun. 25-én a beszercezbányai püspököknek. Quoad independentiam regularium a suis in exteris provinciis generalibus cohaeret deprompta Exe. V. opinio meae et plurium Episcoporum paucis exceptis, plerique tamen in eo conveniunt, nullam religiosorum partem esse ab Episcopis suscipiendam, sed totam sollicitudinem illis committendam. Fogalmazványa egészen sajátkezű. Esztergomban.

⁵⁾ A primás az egri püspököknek nov. 14. levél fogalmazványa Esztergomban.

erőszakot ne kövessenek el ellenök, intézményök, a pápa és az egyház ellen. Az elsőt el lehet érni a püspökök által is, ha nem akadályozza őket a világi kar. Így rendelte azt szent László I. 21. t.-cz. és Mátyás VI. — 12. Mindamellett nem lehet a hazai törvényekre hivatkozni, mert azok nem léptek életbe. Ez a czél elérhető az összekötés fenmaradásával is. De ha politikai ok van, a mely ezen függés megszűnését követeli, végezzen a császár a pápával. A szerzetesek nem titkon, hanem törvényes oltalom alatt jöttek be az országba. Jogaikat a trienti zsinat megerősítette. A jó császár, szent Ambrus szavai szerint, az egyházban van, nem az egyház fölött, hogyan ne volna a mi kitünő császáruk, ki meg van arról győződve, hogy a vallás becsülete követeli, hogy ne engedjen erőszakot tenni lelkiismeretén.¹⁾

A császár a püspöki kar támogatására számít, melynek hatáskörét szélesíteni akarja. De elmúlt már az az idő, midőn a hierarchia egyik részét küzdelemre lehetett vinni a fő ellen. A magyar püspöki kar főképviselői nyilatkozatának az a veleje, hogy ezen kérdést csak Rómával, alkú és megegyezés útján, döntheti el a fejedelem.

Ezalatt a végrehajtás foganatosítása végett megtörtént a megbeszélés a két kanczellária közt. Az államtanács elé a következő javaslat terjesztetett. (nov. 8.) 1. Közölni kell a primással, hogy a márczius 30-iki rescriptumtól nem lehet eltérni. 2. Az apátnak illetőleg provincialisnak teljesen az a hatalma, a mely előbb a generalist illette. 3. Oly ügyekben, melyek az egész provinciát illetik, a primás dönt, de nem mint *legatus natus*, tehát mint a pápa megbízottja, hanem függetlenül, főpapi jogánál fogva. Ha a primási szék nincs betöltve, a kalocsai érsek. 4. Minden provincialis gyűlésről jelentést kell tenni a kormánynál. *Kresl* a primás jogkörének kiterjesztése ellen szólal föl. Így megtörténhetik, hogy német klastromok is kerülhetnek rendelkezése alá »melyek pedig mégis tudósabbak és műveltebbek, mint a magyarok.« Járja-

¹⁾ Bonus Imperator inter ecclesiam est non super ecclesiam et quomodo non sit optimus Imperator noster qui persuasus est id honori cederi religioni si nullius conscientiae vis inferatur. Egri érsek, levéltár 1781. decz. 29. protocollum.

nak el a püspökök közösen, oly ügyekben, mely több dioecesiset érdekel. Látjuk, mint előbb Hatzfeldnél, most nála is a centralisálás a főszempont a vallás ügyében is. Magasabb államférfiúi álláspontra emelkedik *Kaunitz*, kinek megjegyzése egyuttal következtetést enged arra, hogy az ősz kancellár egészen tisztában volt azzal, minő mérveket ölthet ez a küzdelem. A 3. pontra nézve kiemeli, hogy nagy haszonnal jár a metropolita tekintélyének emelése. Háttha annyira fejlődik a dolog, hogy a római szék többé nem akar consecrálni püspököt, úgy mint Nápolyban? Akkor jó lesz a primáshoz fordulni. ¹⁾

Épen azon időben folytak tehát ezen tárgyalások, melyekben a primás értekezett a fejedelemmel. A kancellária is ezen időben terjeszti fel a primásnak és a magyar püspököknek felszólalásait. A császári resolútió mindezen panaszra egyszerre felel, azon vádra is, melyet a primás bizonyára hangoztatott előtte, és melyet Esterházy decz. 29-iki levele oly gúnyosan fejez ki, hogy t. i. ezen eljárása sérti a lelkiismeretet. Kimondja, hogy ez nem szándéka. Ha pedig valakit sért ez eljárás lelkiismeretében, szabadságában áll elmenni bárhova. A primás jogait illetőleg Kresl véleményét fogadja el. ²⁾ A kancelláriának kiadott válaszában a legélesebben tiltja a kimenést és a pénzkivitelt külföldre. ³⁾

Ezen rendelkezés tehát nemcsak jogi és általános theoriai szempontból indult ki, hanem financialis érdekből is. Midőn az egész irodalom, mely ellenségét látta Rómában, diadalkiáltásban tört ki a császár dicsőségére, N. Fridrik, ki mindig fenn akarta tartani a kapcsolatot az írók respublicájával és annak székvárosával Páriszal, és tán nem is nézte jó szemmel fiatalabb versenytársának e téren kivívt eredményeit, minduntalan a kérdés ezen oldalára fordította correspondensei figyelmét. D' Alembertnek azt írja: ha József császár a papságot kivonja a függés alól Rómától, ezt azért teszi, hogy a papság ne üthesse félre a harangót, ha a Caesar kifosztja a szent atyát. ⁴⁾

¹⁾ Kabinetlevéltár 2715/si. sz.

²⁾ Resolutio Augustissima decz. 3. u. ott.

³⁾ Közölve van a Collect. ord. k. 97—107. l.

⁴⁾ Oeuvres XXVI. k. 206. l. nov. 10. 1781.

Egyenesen az investitura harez tradícióját ujitja meg a császárnak egy más rendelkezése. Minduntalan felmerülhet az a kérdés, első sorban a fejedelem alattvalója-e a főpap, vagy a pápáé. Eskü köti az utóbbihoz, ki egyházi méltóságra emelte, eskü az állami hatalomhoz, melynek világi javait köszöni és melynek támogatásával jár el hivatalában. A XI. századból való azon eskü formája, melylyel a püspökök hűséget fogadtak az egyház fejének. Most a császár majdnem egészen a régi formula szavaival kötelezte államai püspökeit. A magyar főpapoknak az október 12-iki rescriptum irta elő az eskü formáját.¹⁾ Ezt az ezután kinevezendőknek a nádor vagy országbiró kezeibe kell letenniök, két helytartó-tanácsos jelenlétében. Az eskü így szól: »Én N. N. esküszöm a mindenható Istennek és a kegyelmes és Felséges stb. egyedüli törvényes fejedelemnek és úrnak, hűségemre és becsületemre fogadom, hogy én, mint hű jobbágya s alattvalója, most elfoglalandó érseki, ill. püspöki hivatalomban semmit sem teszek, sem tudtommal nem ergedek tenni, mi Ő Felsége személyének, felséges házának, az államnak, vagy a királyi legfőbb hatalomnak bármi módon, magában véve, vagy következtéseiben káros lehet. Ép úgy ezen eskünél fogva fogadom és ígérem, hogy én a fejedelem minden rendeletét és meghagyását minden tekintet és kivétel nélkül végre fogom hajtani, és azokat alárendeltjeim által pontosan foganatosítandom, ezeket teljesítésükre szorítandom s általában mindenben fentartom és védem Ő Felsége és az állam javát.«

A kancellária és a magyar püspökök egyaránt azt vélték, hogy ezen új esküre nincs szükség, mert a magyar püspökök eddig is esküdtek hűséget. Nem igen foglalkoztatja őket azon kérdés, nem állhat-e be reájok nézve a kötelességek összeütközésének esete. De a császár rendelkezésénél világos a tendentia: ezen a módon is megakadályozni azt, hogy más gyakoroljon befolyást az államban, mint annak világi feje.

A Placetum Regium és a szerzetesek függésének megszakítása egyházpolitikai intézkedések valának, az állam modern fogalmából folyók, historiai előzményekre támaszkodók.

¹⁾ 4283/1. m. kancz. lev. Coll. ord. Eccl. I. 344.

Mondhatni, hogy hosszú történeti fejlődés eredményei. Minden katolikus országnak kellett foglalkozni ezen kérdések megoldásával mihelyt egyszer meg akarta vonni állami hatáskörének határait. Nem is mondhatni, hogy akár az illető körökben, akár Rómában valami nagy elkeseredésre és ellenállásra szolgáltatott volna okot. Az állam épen csak gyümölcsét élvezte annak, hogy százados munka által megerősödött, míg az egyház politikai hatalma hanyatló félben volt.

De a II. József állama átesap a vallás tulajdon terére is. Szabályozni akarja a meggyőződést elvont fogalmak szerint, elentétben azon taunál, melyek magáévá tett a pápaság és a római egyház.

3. Dogmatikus kérdések. Az In Coena Domini és az Unigenitus bullák.

Midőn Franciaország XIV. Lajos uralkodása alatt szigorúan katolikus állammá vált, magának a katolikus világnak körében fejlődött élénk szellemi harc a hitnek egyik legfontosabb kérdése fölött. Ugyanazon kérdés volt az, melyért mióta bölcsészeti elemek termékenyítették a vallást, mindig folyt a vita a religiosus meggyőzések tanítói között: az a kérdés, az Isten kegyelmétől függ-e az ember üdve, vagy pedig az embernek szabad akaratából folyó cselekedeteitől. Ez a kérdés választotta el Augustinust és Pelagiust, ez Luthert és Erasmust. Most a jezsuiták, egy nagy spanyol hittudósnak *Molinosnak* szellemi vezetése alatt, a szabad akaratról szóló tant fejtették ki rendszerré, ellenfeleik pedig Jansenius belga hittanárnak váltak követőivé, ki tanait különösen sz. Ágoston mondásaira alapította. A római szék hosszú időn át ingadozott ezen két vélemény közt, melyek megfértek a közös katolikus egységben. Végre, midőn XIV. Lajos utolsó éveiben az egész francia társadalmat kettészakította a vélemények harca, a király gyóntató atyjának, a jezsuita Pére Le-Telliernek javallására a római széket kérte fel a vita eldöntésére. Rómában egyre folyt a hittudósok és cardinalisok tanácskozása. Maga XI. Kelemen a legnagyobb szorgalommal tanulmányozta a kérdést, egy nagy könyvet írt róla. Végre 1713. szeptemberben megjelent az eldöntés az *Unigenitus* bullában. Ez

a kegyelemről és a szabadságról szóló kérdésben a jezsuiták részére állott és anathemával sújtotta Jansennek és követőinek véleményét.¹⁾

Jansen hívei, kiknek nem annyira nagy volt számuk, mint tekintélyük, és műveltségük, ezáltal kizárattak az egyház kebeléből. Hollandiában külön, Rómától független érsekséget alapítottak. Franciaországban, Belgiumban, Bécsben nem léphettek fel nyíltan, de nem szüntek meg létezni, és elkeseredett harcztot vivni a jezsuiták és Molinos tana ellen. Most, midőn a jezsuita rend el van törölve, és a császár véget vet azon szoros kapcsolatnak az egyházi és a világi hatalom közt, mely leginkább a jezsuitáknak volt műve, nyíltan kikelnek a római szék azon határozata ellen, mely őket kiátkozással sújtotta. Ha valami, úgy József császárnak eljárása az Unigenitus bullával szemben bizonyítja, hogy nem csak politikai czélok után indult, hanem határozott dogmatikus befolyás alatt is állott.

Az Unigenitus bulla dogmatikus és a római székeknek mint legmagasabb ítélőszékeknek egyházi kérdésekben, tekintélyéből folyó. A császár rendeleteiben majdnem mindig együtt fordul elő vele az *In Coena Domini* (az úrvacsora) bulla. Ez nem hitbe vágó, hanem egyházpolitikai tartalmú. Teljes összefoglalását adja a pápai szék hatalmának és igényeinek úgy egyházi, mint világi tekintetben. A XIII. század végén kelt, azóta mindig azon pápák alkalmazták, kikben leginkább ki volt fejlődve a hierarchia hatalma iránti érzék. Ha a placetum regium jogosságát elismerjük, és az állam külső hatalomnak tekintheti a római egyház fejét, felügyeleti jogát semmi bulla ellen nem gyakorolhatja oly méltán, mint ez ellen. Mária Terézia is hatáson kívül helyezte. (1769.).

Említettük már, hogy az államtanács felszólalt a brünni püspök ellen, ki az *in coena domini* bulla értelmében dispensált. Az államtanácsban Kaunitz kijelenté, hogy nem elég a bullának érvénytelenné nyilvánítása. A püspököket fel kell világosítani arról, hogy az illető esetekben a magok hatalmából dispensálhatnak, minden tekintet nélkül Rómára. Ennélfogva

¹⁾ Ranke, Französische Geschichte 4. k. 346. l.

semmisnek nézzék e bullát és ezen értelemben tanítsák az alájok rendelt papságot. A császár ezen javaslatot elfogadta, és már április 14-én eltiltotta a dispensatiók adását az úrvacsora bulla értelmében. A magyar kancellária apr. 20-án bocsátotta ki az erre vonatkozó rendeletet.¹⁾

A brünni papnevelő intézet egyik állami felügyelője azon véleményét nyilvánítja a kispapok előtt, hogy az In Coena Domini és az Unigenitus bullák nem minden mondását kell hinni. Ezt az olműtzi érsek rosz néven vette. A császár értesülve ezen viszonyokról, elrendelte mind a két bullának *kitépését* a ritualeból, továbbá eltiltotta, hogy ezentúl nyilvános vitatkozás vagy szónoklás tárgyává tegyék a Molinos és Jansen közötti kérdést.²⁾

Ezen elhatározását április 25-én közölte a magyar kancelláriával.³⁾ Méltatlankodását fejezte ki a fölött, hogy Magyarországban némely dioecesisben kihirdették az említett két bullát törvény ellenére. Felszólítja a kancelláriát, készítsen Magyarországra nézve hasonló rendeletet. A kormányzék már harmadnapra eléje terjeszté a javaslatot, melyet a császár jóvá hagyott.⁴⁾ Abban a püspököknek meghagyatik, hogy »a királyi indignatiót« vonják magokra, ha alárendeltjeiket nem tiltják el az Unigenitus bulla bárminő használatától. Ép úgy az In Coena Domini bulla kiküszöbölendő minden ritualeból. A példányokat küldjék be a kormányzéknek; 50 arannyal büntetik őket mulasztás esetén. Együttal meghagyják, hogy vigyázzanak arra, hogy ezentúl megyéikben ne tárgyalják a Molinistikus és Jansenistikus elveket, ne védjék véleményeiket, ne adjanak ki erre vonatkozó értekezéseket, ne tartsanak fanatikus beszédeket ezen tanokról, sőt ne is ejtsék ki a Molinismus és Jansenismus szavakat.⁵⁾

A pápa ex cathedra mondott itéletet a hit egyik legfontosabb kérdése fölött. A vesztes párt az állam oltalma alá menekült. Az állam nem történtnek tekintette az eldöntést, a

¹⁾ M. kancz. lev. 2071. sz.

²⁾ Hock der österr. Staatsrath. 453—457. l.

³⁾ M. kancz. lev. 2337/1781.

⁴⁾ U. o. 2483. sz. apr. 27.

⁵⁾ Ki van adva Collect. Ordin. Eccles. I. k. 360—363.

pápai családhozatalanság tanával ellentétbe helyezkedett. De nem is engedte a vélemények szabad küzdelmét, policialis eszközökkel akarta elfojtani a küzdelem újabb kitörését.

A magyar püspökök levelezése a császári reformok többi része mellett behatóan foglalkozik ezen kérdésekkel is. A besztercebányai püspök egész tudományos történeti deductióját adja a tényállásnak. Az úrvacsora bulla szerinte soha sem volt elfogadva az esztergomi érseki megyében. Ellene állottak Franciaország, II. Rudolf császár, sőt II. Fülöp is. Még a pápák közül is volt ki nem ragaszkodott hozzá. Különben nem is dogmatikus, hanem disciplinaris.

Másként áll a dolog az Unigenitus bullát illetőleg. Ezt 1718-ban, 1725-ben, sőt 1750-ben is megerősítették. Nem lehet el nem fogadottnak mondani, mert dogmatikus, a mi az államnak nem mond ellen. Különben, mint egy 1727-ben Nagyszombaton megjelent könyv bizonyítja, elfogadta a primás is. Vitatását nem lehet eltiltani, sértés az egyházra nézve. A Jansenismus nem tekinthető másnak, mint eretnekségnek.¹⁾ A császárnak tehát ezen bullát illető rendeletét egyenesen vissza kell vonni. Révay a nyitrai püspök is elfogadottnak tartja az Unigenitus bullát.²⁾ A legerősebben pápai párti itt is a szombathelyi püspök. Őt ijesztik az eddigi rendeletek. Szerinte mindig érvényben volt az úrvacsora-bulla Magyarországon. Semmi esetre sem lehet egyszerűen elvetni, hanem a pápához kell fordulni ez ügyben. Az Unigenitus bulla pedig dogmatikus. Nem mondott neki ellen senki, sőt Magyarországon mind elfogadták a Jansen elleni bullákat. De még ha nem fogadnák is el azok, kik nem tartják a pápát dogmai ügyben infallibilisnek, legalább ideiglenesen fenn kell tartani.³⁾ Azt remélte, hogy a császár ezen rendeletet legalább szóval vissza fogja vonni.

Felterjesztésében a császárhoz az ecclesia militans ezen búzgó harczosa nem szorítkozik vallásos argumentumokra. Az In Coena Domini mellett azon érdekes tényt hozza fel, hogy

¹⁾ Levele jun. 15. primási levéltárban Esztergomban.

²⁾ U. o. jul. 20. levél.

³⁾ Máj. 26. levél p. o.

annak értelmében átkozta ki 1738. szept. 5-én a pápa Rákóczi Józsefet, mi nagy hasznára volt a császári háznak. És még ha nem fogadnák is el az Unigenitus bullát hitszabály gyanánt, ha nem fogadta volna is el az egész egyház, hanem most adnák ki először, kellene, hogy mindenki tisztelettel hajoljon meg előtte, sem világinak, sem egyházinak nem szabad visszaútasítani. Mert Isten előrelátóan alapította egyházát és sz. Péterre és annak utódjaira a pápákra bízta nem csak a bárányokat, hanem a bárányok anyáit, a juhokat is, hogy legeltessék azokat. ¹⁾

Az Unigenitus bullát illetőleg csak egy püspök közeledik a császári felfogáshoz, a fehérvári, Nagy Ignác. Ez kifejti, hogy a pápa ezen ítéletet a francia király felszólítására hozta, de a gall egyház ellenére. A parlament ellene nyilatkozott. Magyarországon nem hirdették ki. Maga XI. Kelemen is bevallotta, hogy csak néhány bibornokot hallgatott meg, mielőtt kiadta.

Sajátságos, hogy éppen ez a főpap, ki a kir. placetum jog mellett szólalt fel, védelmére száll az In Coena Domini bullának is. Ennek nagyobb súlyt ad az, hogy hat pápa dolgozta ki bámulatos tanulmányával. De terhe miatt soha sem állhatna meg egy éven túl, ha Rómában minden évben kihirdetése által lábra nem állítanák. ²⁾ A győri püspök elismeri, hogy az Unigenitus bulla el van fogadva Magyarországon, ép úgy az úrvacsora bulla. De hisz a császár nem tesz az első ellen, az utóbbit pedig már maga Róma sem tartja fenn. ³⁾

Maga a primás is az Unigenitus bullát tekinti a legnagyobb nehézségnek, minthogy az dogmatikus. Kiemeli, hogy ebben minden püspök egyetért, egynek (a fehérvárinak) kivételével. ⁴⁾ Ő nem saját véleményét fogja követni, hanem a többséget a mennyire lehet. A király szereti az igazságot és jó-

¹⁾ Decz. 30. 1781. A kancz. levéltár. 1782. 95. sz.

²⁾ Jun. 13. 1781. levél az esztergomi prim. levéltárban.

³⁾ Jul. 11. levél u. ott.

⁴⁾ Erre vonatkozólag keserű hangon ír Berchtold, »privato sensui suo nimis indulgentem et a communi omnium sententia declinantem« nek nevezi. Sz. kereszt. 1781. szept. 7. A primási levéltárban.

híszeműséget. Legjobb volna együttesen megbeszélni az ügyet és úgy terjeszteni a véleményt a király elé.

Ezen felterjesztés megtörtént szóban s írásban.¹⁾ A primási audientia lefolyását e tárgyban némileg sejtetni engedí az egri püspök decz. 29-iki nyilatkozata. Már előbb megírta a csanádi püspöknek, hogy a Coena Domini ügyben scandalum kikerülése végett nem rendelkezett, minthogy az úgy sincs meg megyéje ritualéiben.²⁾ Most a primásnak azt írja, hogy az úrvacsora-bullát nem akarja bolygatni sem publicálni. Jó volt a Felséget figyelmeztetni arra, hogy ez okból ne sürgesse rescriptuma végrehajtását. Ő csak a consistoriumban hirdette ki, botrány kikerülése végett, nehogy felkeltessék azoknak kíváncsisága, kiket eddig a bulla nem érdekelt.³⁾ Az Unigenitusról nem tudja, el van-e fogadva Magyarországon, de azt tudja, hogy dogmatikus, azt pedig sem fejedelem, sem püspök nem tilthatja el. Az ő dioecesisében, hála Istennek, nincs híve sem Jansennek sem Quesnelnek (kinek könyve közvetlen oka volt a bulla kiadásának). Ennél fogva semmi szükség publicatiójára.

A kérdés történeti részét felvilágosítja a nuntiusnak a primáshoz intézett levele. E szerint az akkori primásnak a szász-zeitzi herczegnek a pápai államtitkárhoz intézett 1717. jul. 17-ik levele bizonyítja, hogy az Unigenitus bulla Magyarországon el van fogadva. Az van ott elmondva, hogy azon véleményben voltak, mintha a magyar klerus némely tagja hajlanék a jansenistikus párthoz. A primás kijelenti, hogy az egész papság épen ellenkező érzelmű, és ha csak egy egyszerű tudós találkozna is, ki legkevésbbé követi ezen ördögi felekezetet, az azonnal, minden tekintet nélkül, örökös börtönre vetetnék.⁴⁾ A nuntius 1714—5. évi levelezéséből kiténik, hogy Bécsben is kihirdették, és onnét szétküldték a káptalanokhoz.

¹⁾ Ezen felterjesztést közli Katona i. m. 54—90. l.

²⁾ Egeri érseki levéltárban.

³⁾ A primási levéltárban. »Ad evitandum scandalum, neve etiam illorum, quos Bullae hujus cura hactenus vix tetigit curiositas excitetur.«

⁴⁾ Qui in minimo hanc diabolicam sectam profiteretur, in profecto absque ulla consideratione in perpetuis carceribus poenas lueret.

Többet csak nem lehet követelni egy dogmatikus bulla kihirdetését illetőleg. ¹⁾

A kérdés az egész katolikus vallást érdeklő vala, természetesen, hogy nem csak a császár államaiban levő főpapok, hanem a távolabb állók is nyilatkoztak felőle. Már akkor tudomásra jutott a császár levelezése a trieri választó-fejedelemmel ezen ügyben. Az érsek, a szász dynastia sarja, Albert hgnek, Magyarország volt helytartójának testvére, az egyházi reformok ügyében hosszú levelet írt II. Józsefhez. Előbb a placetumról és a szerzetesekről szól, majd így folytatja: Ha már az első edictumok megrémítették a jó katolikusokat, biztosíthatom Felségedet, hogy az utolsók szívökig hatottak. Az úrvacsora-bulláról elismerem, hogy kívánatos lenne, ha a pápák mérsékeltek volna, és hogy az a fejedelem, ki a pápát jó módjával visszavonására bírta volna, szolgálatot tesz az egyháznak. Van sok határozata, melyeket Fgdnek joga volt érvényteleneknek nyilvánítani. De ezen bullának vannak oly rendelkezései is, melyek törvényes hatalomból folynak, és melyek iránt engedelmességgel tartozik minden hívő, oly rendelkezései, melyeket fejedelem nem törölhet el. — Az, ki Felségednek tanácsolta, hogy ezen bullát nyomja el és tépesse ki a ritualékból, egyuttal arra vitte, hogy megdöntse a kath. hit egy alap-ágazatát: Felséged kegyessége remélni engedi, hogy nem fog végrehajtatni oly rendeletet, melynek minden következtetését Fgd tanácsosai sem látták be.

»Az Unigenitus bulla nyilvános dogmatikus határozata a pápai székeknek, melyet minden püspök nyilvánosan vagy hallgatag elfogadott, tehát az egész egyház csalhatatlan döntvénye. Fgd őse VI. Károly is alávetette magát azon anathémának, melylyel Krisztus azokat sújtja, kik nem hallgatnak egyházára. A fejedelem tekintélye saját határai közt korlátlan, de semmi a Mindenható ellenében. Minthogy a pápa és a püspökök isteni jogból pásztorai és tanítói a hiveknek, világi hatalom nem foszthatja meg őket azon jogtól, hogy azokat a hit útján vezessék. Különben hisz rebellisek lettek volna az apostolok, kik a pogány császárok ellenére hirdették az evan-

¹⁾ Garampi főlebb idézett levele jun. 22. Esztergomban.

geliumot. Az a tilalom, hogy e bulláról vitatkozzanak, diadala a tévedésnek, melyet így egy sorba állítanak az igazsággal. ¹⁾«

Kétségtelen, hogy a választó magas szempontból tárgyalja a kérdést. Teljes tisztaságban állítja a császár elé az állami és az egyházi hatalom jogkörét, úgy, a mint azokat a középkori theoria megalkotta. A császár inkább tréfásan fogja fel a dolgot. Megköszöni kedves rokonának gondoskodását lelki üdvéről, és miután előbbi rendszabályait védte, a két bulláról így szól: »Fenséged a Coena Domini és Unigenitus bullákat tárgyalva, az elsőnek igazságot szolgáltatott rosszslásának kifejezése által. Az Unigenitus bulla későbbi, bármely általános zsinatnál, tehát nem tarthat igényt csalhatatlanságra. Egy rész elfogadta, a másik nem; tehát nem felesleges az a parancs, hogy ne vitatkozzanak felőle. Szerencsére jó osztrákjaim, cseheim és derék magyarjaim nem ismerik sem Molinost, sem Arminiust, és ha szólnának felölök, azt kérdeznék, római consulok voltak-e? Én is ismertem egy jó nyúlászó agarat, Molinos nevűt. Ily tudatlanok nálunk a kegyelem fölötti vitatkozásban! Ezentúl tehát hallgatni fognak felőle, jobb is lett volna hallgatni már harmincz év előtt. Azt remélem — így végzi levelét, — hogy legrövidebb úton úgy jutunk az üdvhöz, ha teljesítjük azon hivatás kötelelességeit, melybe a gondviselés helyezett.«

»Fenséged az egyház kenyerét eszi és protestál az újítások ellen, én az államét, és védem és megújítom eredeti jogait.« ²⁾

Mily jellemző e levél a császárra nézve, ki az érsek tragikus fellépését komikus módon üti el! Maga elismeri, hogy ezen dogmatikus kérdés legkevésbé sem érdekli, hogy alattvalói egyáltalában nem is tudják, hogy ilyenmő kérdés existál. Azon csekély philosophiai hajlamnál fogva, mely az osztrákokat mindig kitüntette, ezt az örökös tartományokra

¹⁾ Carlich-t. Jun. 2. 1781. Grosshoffingernél i. m. IV. k. 176—179. l.

²⁾ E levelezés azon számos correspondentia közt, melyeket II. Józsefnek tulajdonítottak, kitűnik hitelessége által. Másolata megvan a bécsi cs. k. levéltárban.

nézve el is hiszszük. Magyarországon pedig a katolikus egyház az uralomra és a protestantismus leküzdésére fordította erejét, kiválóan praktikus vala iránya, fentartotta a kapcsolatot Rómával, a nélkül, hogy sok gondot fordított volna az ujonnan felmerült theologiai fejtegetésekre. E tekintetben a püspököknek, különösen Esterháznak nyilatkozatai lényegben teljesen megerősítik a császár véleményét. Ha tehát, legalább az Unigenitus bullát illetőleg semmi oka sincs az államnak beavatkozásra, minek sérti hiába a meggyőződéseket, minek ad egy fontos és alapos okkal többet az ellenszegülésre azoknak, kiknek »kenyere« protestálni az újítások ellen? Megfelel-e ez II. Fridrik azon mondásának, hogy mindenki országában saját fazonja szerint üdvözülhet?

A középkorban az egyház, szellemi túlsúlyát gyakorolva, saját szempontjai szerint kívánta elintézni a politikai, gazdasági, jogi, sőt a tudományos kérdéseket is. Most a világi állam a saját szempontjai szerint kívánja megszabni alattvalóinak vallásos meggyőződését, még olyan téren is, hol alig lehet szó meggyőződésről. A két nagy elv határai fölött folyt a küzdelem, és így csakhamar szemben áll az állam képviselőjével, a császárral, az egyház feje: a pápa.

Viszony a pápához.

Oly systematikus, minden körre kiható, általános elvekből kiinduló támadást világi részről még nem állott ki a római egyház. Mert azon pontok mellett, melyeket eddig tárgyaltunk, minden más téren is csak úgy ömlöttek a rendelkezések, melyeknek az volt a céljuk, hogy a birodalom határai közt levő egyházat az államhatalom szabályozása alá vessék, másrészt pedig megfoszszák azon kiváltságos állástól, melyet az addig, az állami hatalom gyámolítása által, elfoglalt.

Azon férfiú, ki akkor elfoglalta sz. Péter székét, a legválságosabb időben jutott e magas polczra. Midőn XIV. Kelemen oly gyorsan a jezsuitarend eltörlése után elhunyt, reá, akkor Braschi bibornokra, vetette szemét a pápaság jogait teljes érvényben fentartani akaró, zelantinak nevezett párt. A katolikus udvarok, különösen a Bourbonok, kik azonban csaknem minden kérdésben számíthattak az osztrák udvar tá-

mogatására, igen éreztették már politikai hatalmukat a szent székkal és miután keresztül vitték azon rend megsemmisítését, mely mindig főoszlopa gyanánt tekintetett a pápai suprematiának, nem lehetett előre látni, hol fognak megállani igényeik. A pápaválasztásnál erősen mérkőzött a két párt. Brascchi megválasztatása, mindjárt elejétől fogva szóba került, de el kellett ejteni, mert az udvarok ellene állottak. A zelantik csak akkor jutottak diadalra, midőn hozzájuk pártolt Migazzi bibornok, a bécsi érsek, Mária Terézia megbízottja a conclaveben. Migazzi ezt Kaunitztól nyert utasítása *ellenére* tette, bízva, úgy látszik, a császárné hajlandóságába az orthodox párt iránt.¹⁾

VI. Pius, ezen nevet vette fel az új pápa, nem folytatott világra szóló, hódító politikát, mint annyi elődje. A katolikus világ jelentősége úgy szólva napról-napra süllyedt a protestáns Angliával és Poroszországgal, és a schismaticus Oroszországgal szemben, melyek diadalt ültek a régi valláshoz hű ellenfeleik: Francia- és Spanyolország, Ausztria és Lengyelország fölött. A katolikus államokat nagyrészt ezen küzdelem kényszeríté arra, hogy jobban felhasználják erejüket és ne engedjék azt más, az állam célját közvetlenül elő nem mozditó elem: az egyház által lefoglalni. Mióta a jezsuita rend, melyben meg volt testesítve az egyház hódító iránya, maga a katolikus közvélemény nyomása által megdőlt, nem maradt más hátra, mint védni az eddig elfoglalt posztókat. Így lőn a pápaság a történeti jognak, mely akkor kiválóan az ő érdekeinek kedvezett, legfőbb támasza.

A főpap személyisége, a hogy megválasztása idejében jellemezték, inkább avatta volna őt a régi hódító pápák sorába. Élete módját feddhetetlennek, odaadását a pápai szék érdekei iránt mérhetetlennek mondták. Ellenben kiemelték, hogy rideg magaviseletű, szeszélyes és gyorsan lánggra lobbanó képzelettel van felruházva. Kaunitz megjegyzé róla, hogy tüzes lelke és makacssága nem szólnak mellette. Nem oly tulajdonok, melyek alkalmasak a várakozásra, tűrésre, számításra: a védelemre.

¹⁾ Arneth Mária Therézia. IX. k. 134. l.

Különben Mária Terézia utolsó éveiben elég szívélyes volt a viszony a bécsi udvar és a pápa között. A felmerülő ügyek, p. o. a magyar püspöki megyék új beosztása, mely ekkor ment végbe, mind barátságos módon intéztettek el. A császárné azon fáradozott, hogy a pápa mondjon le a püspökök javára a házassági dispensatióról, mert ezért sok pénz megy ki az országból, de midőn a pápa fenntartotta e jogát, az ügynek vége szakadt. Feltehetjük Mária Teréziáról, hogy nehezére esett volna lelkének, bármi kérdés miatt ellentétes állást foglalni el a pápával.

Utódja és a pápa között mégis az idézte elő az első összeütközést, hogy VI. Pius nem adta meg az elhunytnak azt a tiszteletet, melylyel József anyja emlékét a kereszténység fővárosában ünnepeltetni akarta. Azt kívánta, hogy tartsanak ünnepélyes requiemet a pápai kápolnában és hirdessék ki a halálesetet a consistoriumban, mint az uralkodók elhunytánál szokás. A pápa a legnagyobb sajnálattal fogadta a halál híré, megíratta a császárnét, de kijelenté, hogy ezen tiszteletet csak uralkodóknak szokták megadni, nem uralkodó nőknek. ¹⁾ Hiába jelenté ki a császári követ, hogy a császár ezt iránta való tisztelet hiányának fogja tekinteni, hiába nyert erre vonatkozó határozott utasítást. ²⁾ Rómában Mária Terézia kedvéért sem akartak eltérni a hagyománytól, melyhez Isabella és Johanna spanyol királynők és Mária angol királynő halálánál ragaszkodtak. Kaunitz azt írta akkor Herzan bibornoknak, hogy a császár nem veszi közönyösen a pápa eljárását, bár azt mondá, hogy nem törődik vele. Herzan erőyes hangon mondá a pápai államtitkárnak, hogy a császár bőven tarthat requiemeket az államaiban levő 17000 pap által. Nyíltan van már szó arról, hogy ezek inkább a császár mint a pápa emberei. A curiánál nem tetszett, hogy a haláleset után az osztrák szolgálatban álló főpapok Rómában gyászt öltöttek.

Aránylag csekély jelentőségű személyes összeütközés, de arra szolgáló, hogy a lényegben úgy is fennforgó ellentéte-

¹⁾ Herzan bib. decz. 20. jelentése.

²⁾ A bécsi cs. levéltárban 1781. jun. 11. A decz. 20. 1780. jelentést Brunner csak kivonatossan közli Theol. Hofdienerschaft czimű művében.

ket élesítse. Rómában ennek tulajdonították a placetum és a rendek függésére vonatkozó császári elhatározások gyorsítását.¹⁾ A placetumot illetőleg megjegyzi a pápa, hogy kifejezése kemény és nyilvános, értelme pedig rejtett. Mindamellett a pápa még nagyon mérsékelten szólt a reformokról. Csak a május 4-iki rendeletek hatottak reá erősebben.²⁾

A császár Lombardiában ugyanazon befolyást akarta gyakorolni a püspökségek betöltésére, mint többi országában. Addig a pápa élvezte ott a kinevezés jogát. Természetes, hogy erőlesen ellenmondott, midőn a császári követ 1781. júl. 18-án kijelenté a császár ezen szándékát. A helyzetet jellemzi, hogy a bibornok még különös érdemnek tartja, hogy a császár tiszteletének ad kifejezést a sz. szék iránt, midőn felkéri ezen lemondásra, pedig saját hatalmából járhatott volna el. A pápai felelet igen udvarias volt, de elutasító.³⁾

Még nagyobb szomorúságot okozott a pápának a császár azon terve, hogy az akatholikusoknak jogokat adjon. Legfőbb pásztori hivatalához mért nyelven szólt, de igen mérsékelt kifejezésekkel.⁴⁾ A püspöki esküt és a püspökök dispensáló jogát illető császári rendeletek végtelenül megrendítették Piust.⁵⁾ A pápa megfosztva látta magát százados birtokától és jogától. Nem állott rendelkezésére semmi politikai eszköz, hogy ezt megakadályozza. A világ akkori állása mellett határozott fellépés csak gyorsította volna a császár eljárását. Ezért Herzan jól jellemzi a pápai politikát e szavakkal: kerülni akarja a látszatot, mintha jóváhagyná a reformokat, de kerülni mindent, a mi rosz viszonyra adhatna alkalmat.⁶⁾

Később a tolerancia kiadása, annak Lombardiára kiterjesztése, az eddig Rómában és Bolognában tanuló papnövényedékek visszahívása és Páviába küldése, mind nagyon levertté tették a curiát. Egymásután meghíúsultak mindazon tervek, melyektől a császár reformjainak megállását remélték. Bizo-

¹⁾ Herzan jelentése 1781. ápril 18. U. ott.

²⁾ Május 5. és 23-iki jelentések.

³⁾ Aug. 29. jelentés.

⁴⁾ Aug. 22. jel.

⁵⁾ Okt. 10. jelentés.

⁶⁾ Jelentés 1781. szept. 22. u. ott.

nyára sokat vártak a magyar püspökök közös fellépésétől. Ennek nem lett semmi eredménye. Mind világosabban előtűnt a császár azon szándéka, hogy eltörli a szerzetes rendek nagy részét. A pápa levelei semmi hatással nem voltak Bécsben. A nuntius ott nyíltan kifejezést adott haragjának a reformok fölöött és magára vonta a császár haragját.¹⁾ Deczember 12-én panaszait egy jegyzékben adta át Kaunitz hgnek. Elmondja ott, hogy a pápa több ízben kifejezé hajlandóságát, hogy mindenben enged, a mi nem sérti lelkiismeretét, és a mi oly módon hajtatik végre, hogy nem sérti a két hatalom iránt tartozó tiszteletet. Az új rendelkezések azonban nagyon nyugtalanították a nuntium, úgy hogy új utasítást kért a pápától. Most, a szerzetes rendek eltörlése kötelességévé teszi, hogy felszólaljon.

Minden hatalomnak megvannak határai. Ő felsége elődjei mind az egyházi törvényekhez tartották magokat, egyik sem merte az egyház vagyonát megtámadni és a szerzetes fogadalmakat semmivé tenni. Ezen eljárásnak nem lehet más következése, mint az, hogy a kath. vallás maradványait a császári államokban kiirtsa, — oly következés, mitől Ő Felsége kedélye bizonyára visszariad. A pápa nevében megújítja engedékenységének felajánlását, a mennyiben kötelessége engedi. Felkéri a kancellár segítségét.

Az agg voltaireiánus kegyetlen rövidséggel válaszol a nuntius hosszús és tudós fejtegetéseire. Szemére veti azon nem igen mérsékelt kifejezést, melyben a fejedelmekről oly kevés tisztelettel szólt. Különben tisztán a pápai követ személyes véleményének tekintette volna ez írást, ha az munkáját nem közli a püspökökkel és a külföldi követekkel. Kiemeli az állam jogát a visszaéléseket megszüntetni, a disciplinát kezelni. A szerzetesség nem integráló része a keresztyén hitnek, több századig el tudott ez lenni nélküle. Dogmatikus tekintetben elismeri a császár a pápa főhatóságát, de csak azt tekintheti dogmának, a mi egyenesen isteni, nem emberi rendeleten alapul. A többi a császár főhatósága alá tartozik, ki különben nem bántja a lelkiismeret szabadságát, mert mindenkinek megengedi, hogy kivándorolhasson. A püspököknek csak régi

¹⁾ Dispacci. szept. 29. Bécsi áll. levéltárban.

jogait ujitotta meg. A császár saját elveit adja ezen válasz: elrendelte minden kormányzékhez beküldését.¹⁾ A magyar kancelláriához ezen sorokat intézé: Minthogy ezen válasz az igaz (echt) és biztos elveket foglalja magában, melyek minden esetben mértékül szolgálnak, a kancellária közölje a hatóságokkal, hogy egyformán utmutatásuk szerint intézkedjenek minden egyház-politikai kérdésben.²⁾ A nuntius feleletében decz. 21-én kiemelé, hogy ezen elvek igen eltérnek a katolikus országokban elfogadottaktól, és megújítja kérését. A kancellár röviden csak azt felelte, hogy Ő Felsége nem engedi továbbá azon pontok megvitatását, melyekről a decz. 19-iki levélben nyilatkozott.

A császár egészen biztosnak érzi magát. Helyes, igaz elvekből indul ki. Oly hatalommal áll szemben, mely csak szellemi eszközökkel rendelkezik, és már azok is megtagadják a szolgálatot.

Az elvek és személyek ezen összeütközését, mint satyrikus kar kíséri Nagy Fridrik és d' Alembert levelezése.

Először a Mária Teréziáért tartandó requiem kerül szóba. A király ezeket írja: Értesültem, hogy József Caesar bajba keveredett a szent atyával, egy mise miatt, melyet az utóbbi nem akart mondani Mária Teréziáért. Merem föltenni, hogy a modenai herczeg halálakor ki fognak egyezni.³⁾ Jézus Krisztus helytartója Ferrarát át fogja engedni az osztrákká vált lotharingiai ivadékoknak; Ferrara csak megér egy misét, és Mária Terézia lelke ezt megtudva, kitör a purgatoriumból.⁴⁾ Világos a tendentia: a franczia közvéleményben gyanút kell kelteni József ellen, mintha az Olaszországban terjeszkedni akarna, azon a helyen, hol féltékenyen áll vele szemben a Bourbonok érdeke. Tán szükségtelen kiemelni, hogy ennek az aktákban semmi nyoma.

Midőn a klastromokra fordul a császár figyelme, a ki-

¹⁾ Cs. kabinet levéltár 2988/s₁. sz.

²⁾ Decz. 19. A bécsi áll. levéltárban, ki van adva.

³⁾ A modenai herczeg az Este-család utolsó férfi sarja aggastyán volt. Örökösül leányának Beatrix herczegnőnek férje, Ferdinánd főhg. vala kijelölve.

⁴⁾ Oeuvres XXVI. k. 182. l. máj. 28. 1781.

rály ezt a következő megjegyzésekkel kíséri: Ez a fejedelem megremegteti országa szerzeteseit és gazdag apátjait. Azt mondják, hogy gyűlöli az esküszegést és kényszeríteni akarja őket a szegénység fogadalmának megtartására.¹⁾ Az egész pénzügyi kérdés. A császárnak sok pénzre van szüksége a katonaság miatt, ezért kell kifosztani a papságot. Kissé komikus, ha N. Fridrik emel szót mint a szerzetesség védője.

D'Alembert mint philosophus, örvend annak, hogy a császár roszul bánik a sz. atyával és cselédségével (*livrée*), úgy a világgal, mint az egyházzal. Azt mondják, annyira megy, hogy még a zsidóknak is meg akarja adni a lelkiismeret szabadságát és a polgári jogot.²⁾ Azt hiszi, hogy azon dicsőséget, melyre annyira áhítozik, inkább nyeri el a papság vagyonának elfoglalása, mint Bajorország elfoglalása által. Ha találkozna vele, — a császár Párisban járt akkor — felteszi magában, hogy figyelmébe ajánlja a papi szerzetes ládákat.³⁾

A mint a császár a lombardiai ügyben ír a pápának, D'Alembert meg akarja tudni a király véleményét e levélről, melyben József teljes alázattal arra kéri a pápát, tüzze ki már egyszer a két hatalom határát, hogy ne is legyen többé szó róla. Irónikus hangon sajnálja a pápát, mert ez a József nem érti a tréfát.⁴⁾ Majd úgy látszik neki, hogy a császár erősen csap azon lovak vagy szamarak közé, melyek a pápai szekeret vonják, melynek rosz állapotából azt lehet következtetni, hogy eltörik nem sokára.⁵⁾ Bizonyára erős a bölcsész rokonszenve, ha még Fridrikkel szemben sem bírja eltítkolni. Fridrik újra meg újra a pénzügyi kérdésre mutat ujjal.⁶⁾ Figyelmezteti d'Alembertet, hogy »a babyloni prostituált« lealázásában a császár által a philosophiának nincs semmi része.⁷⁾ Ezt D'Alembert is elég udvarias elismerni.

¹⁾ Jul. 14/81. U. o. 186. l.

²⁾ Jun. 29. U. o. 191. l.

³⁾ Jul. 30. 193. l.

⁴⁾ Szept. 10. 199. l.

⁵⁾ Szept. 27. 201. l.

⁶⁾ Okt. 26. 204. l.

⁷⁾ Nov. 10. 206. l.

A pápa bécsi útja.

A felmerülő nagy ellentétek, melyek a pápa hatalma körét erősen csökkentették, és a katolikus egyház állását a Habsburg monarchiában egészen megváltoztatni látszottak, másrészt azonban sehol sem mutatkoztak egyenesen a vallás lényege ellen irányulóknak, azon elhatározásra birták VI. Piust, hogy személyes hatása által bírja a császárt szándékai mérséklésére. Minden támadása daczára II. József nem szünt meg soha tiszteletet mutatni a pápa személye iránt. Így a pápa mint gondos és jó útra vezető atya léphetett fel, tekintélyének kockáztatása nélkül.

Épen midőn a nuntius és Kaunitz közt az előbb előadott jegyzékváltás folyt, kért külön audientiát a pápai követ, egy igen fontos pápai breve átnyújtása végett. ¹⁾ A kancellár azonnal a császár elé terjesztette a kérést. A breveben a milanói javadalmakról volt szó, és benne érintve vala a pápa azon elhatározása, hogy meglátogatja a császárt, mutatva készségét, hogy a császári jogokat megegyeztesse az egyház felfogásával. ²⁾ A császár másnapra tűzi ki az audientiát és felszólítja Kaunitzt véleménye nyilvánítására. Szerinte az egész csak kifogás, a folyó ügyek elhalasztására. ³⁾ Kaunitz-nak nézete szerint a nuntiusnak nem kell mást mondani, mint azt, hogy a császár nem tér el elveitől és a pápa hiába fárad ide, bár nagy hálával tartoznak neki készségeért. Ne avatkozzék a pápa világi dolgokba, ép úgy mint mi nem dogmatikus kérdésekbe. A császár azonban udvariasabban járt el a formában. Azt mondá, hogy bocsánatot kér azért, hogy térhetetlenül megmarad elvei mellett, de nagy tiszteletnek fogja tartani, ha a pápát fogadhatja. ⁴⁾ Kaunitz szavaiból az ál-

¹⁾ A bécsi cs. áll. levéltárban. Decz. 28-án.

²⁾ A pápa és császár közötti levelezés megjelent a márcz. 6-iki Wiener Zeitung-ban.

³⁾ Sie werden mir noch heute sagen, was sie gedenken, dass ich ihm auf die wunderliche Anfrage wegen der Anherreise des Papstes antworten soll. Es scheint nur eine blosser Auskunft zu sein, um die verlangte Antwort und die andern Geschäfte auf die lange Bahn zu schieben. A bécsi áll. levéltárban.

⁴⁾ Ich habe dem nuntius nichts anders sagen können, als nach

lamférfiú szól, ki ellenséget lát az ellenfélben; a császár az elvi ellentét mellett sem feledkezik meg a szent atya személye iránti tekintetről.

A kancellárral együtt állapította meg a császár a pápának adandó feleletét. Itt is kitűnik, hogy ő közelebb áll az egyház fejéhez mint Kaunitz.¹⁾ A levelet rövidnek akarja, ki akarja fejezni benne meggyőződését, hogy a pápa csak azért fog ezen fáradalmas úthoz, hogy iránta való barátságát bizonyítsa, és részvétét államai vallásának java, fenntartása és előmozdítása iránt. »De azt is meg kell értetni, hogy a világ minden felszólalása sem fog eltéríteni a vallás javára elfogadott elvemtől.²⁾« Közli azon okokat, melyek elhatározására befolytak:

1. Ha elutasítaná a látogatást, azt hinnék, hogy nem bízik állhatatosságában.

2. Ha ellenben a pápa a meghívás daczára nem jó, igaztalan színben tűnik fel, és kiderül, hogy az egész csak római fogás (finesse) volt.

3. Ha jó, nem látok semmi rosztat, mert vagy okos és észszerű férfiú, ki valóban a vallás javát akarja, akkor ezen fontos ügyet egész kellemesen lehet elvégezni, vagy ha nem az, azért csak ugyanaz történik és

4. Személye, ha itt jelenik meg, mindenestre csekélyebb hatással lesz a népre, mintha a nép azt mindig csak az egyházi pompa fényében csálhatatlannak képzei el. Végre

vieler Entschuldigung das ich bei meinen Principien unabweislich bleibe, dennoch den Papsten zu empfangen nur für eine Ehre halten werde. Dec. 29. Ugyanott.

¹⁾ A levél fogalmazásában azon szavakhoz, hogy *hálával* fogadja a pápa ajánlatát, sajátkezűleg hozzáírta, és örömmel. (mit Freude). A bécsi áll. levéltárban.

²⁾ Dass ich wol nicht zweifelte, dass er »nur« um mir angenehme Beweise seiner Freundschaft und seiner Mitwirkung zum Besten der Erhaltung und Beförderung der Religion in meinen Ländern zu geben, diese beschwerliche Reise unternehmen wolle, zugleich aber auch bedeutete, dass alle Vorstellungen der Welt mich von den einmal zum Besten der Religion meiner Staaten genommenen Grundsätzen, nicht würden abweichen machen. József kézírata Kaunitzhoz 1782. jan. 9. A bécsi áll. levéltárban.

5. Ezen elfogadás által legalább jóakaratomat tanúsítom, hogy barátságosan és egyetértve akarom a jót munkálni, míg az el nem fogadás megfosztana mindezen előnyöktől, sőt rossz hatást gyakorolna, a mennyiben azt a hitet keltené, mint ha én akarnék szakítani vele, és elutasítanám a barátságos módot.«¹⁾

Ezen pontok szellemében szerkeszsze a herczeg a választ, a maga ügyes modorában. Kaunitz megfelelt e bizatásnak megjegyezve, hogy el fogja mondani személyesen okait, melyek arra bírják, hogy más szemmel nézze ezen eseményt. Január 11-én indult a felelet Rómába. Akkor már értesülve voltak mindenütt a pápa szándékáról és mindenütt a legnagyobb érdeket keltett ez elhatározás. Több mint hétszáz év múlt el, mióta a pápa Bambergben és Trierben járt a római császárnál, több mint háromszáz, mióta az egyház feje átkelt az Alpeseiken. A kereszténység már megszokta, Rómához kötve látni főpapját. Minő diadal a szabad gondolkodókra nézve, kik ez útát Canossa ellenképének tekintik! Mennyire emeli ellenben ez út a pápa tekintélyét a hívek előtt, kik látják, hogy minő fáradságnak teszi ki magát, az egyház javáért!

Nagy Friderik már jan. 13-án értesíti a pápa ezen elhatározásáról D' Alembertet. Már a császár válaszát is ismerte.²⁾

A pápai követ jan. 21-én ír az esztergomi érseknek. El-

¹⁾ Kömmt Er, so sehe ich nichts übles bevor, denn entweder ist er ein vernünftiger und raisonabler Mann, der wirklich das Gute der Religion sucht und will, alsdann werden sich tausend und die wichtigsten Sachen mit selben, auf die vergnüglichste Weise abthun lassen, oder Er ist es nicht, so wird darum nichts weniger geschehen, und wird

Seine Person wann Sie hier gesehen wird immer einen viel geringeren Eindruck im publico machen, als wann derselbe nur allzeit dem Volke unter dem ganzen Stamme seines Kirchenstaats als unfehlbar vorgestellt wird. Endlich:

Bezeige Ich durch Annehmung dieses Antrages wenigstens meinen guten Willen auf das freundschaftlichste und einverständlichste das Beste zu wirken, derweil als die Nichtannehmung mich aller dieser Vortheile beraubte, und sogar einen üblen Eindruck mache, als wann Ich mit Ihm brechen wollte, und das freundschaftliche Mittel nicht einmal annehmen gesinnet wäre.

²⁾ Levelezés 211. l.

mondja, hogy Kaunitz igen élénken ellenállott, a pápa ajánlata elfogadásának. — Már elküldték Herzannak a választ, mely lekötélő ugyan modorában, de a lehető leghatározottabban zár ki minden megegyezést. A december 19-iki válaszban kifejtett elvekre történik ott hivatkozás. »Ennélfogva, nem tudom mit határoz majd ő Szentsége, noha, nagy lelkesedéssel csüng szándéka végrehajtásán.¹⁾ Igen rossz jel az, hogy a császár épen most fog az egyházi vagyoni lefoglalásához.« Ezen szellemben ír Szily János szombathelyi püspök is, ki azt hiszi, hogy ez út által a pápa kockáztatná autoritását.²⁾ Hogy maga a császár is nagyon kételkedett abban, eljő-e a pápa, kitünik Leopoldhoz írt leveleiből.³⁾

Rómában 16-án terjedt el a hír. Ott koholmányoknak tartották. A nuncius megírta barátjainak, már nem volt titok a császár válasza sem. A »gyengébbek, kiknek itt nem csekély a száma,« így ír Herzan bibornok, »apostoli buzgalom jelének tekintik, a szerényebbek ellenben mint az élénkség, vagy ha a tisztelet megengedi e szót, a meggondolatlanság vonásának.« A legtöbben azt hitték, hogy a pápa csak ezért határozta el magát, hogy ne lehessen őt vádolni, mintha érzéketlen volna az ujtások iránt. Sok része lehet a dicsváagnak is, mert nevet szerezne a pápának a történetben, ha eredménnyel járna el.⁴⁾ Négy nappal később már bizonyosnak tartja az utat, mert az általánosan tetszik. A pápa kijelenté, hogy legalább kérnie szabad, és ez is kötelessége. Úgy tudja, hogy Albani bibornok vitte a pápát e lépésre.⁵⁾ A bibornokok nagy része, azon consistoriumban, melyben a pápa közölte velök elhatározását, ellene nyilatkozott. De Pius azért megmaradt terve mellett. Nem-sokára meg lőn állapítva az uti terv és a kíséret is.⁶⁾ Leopold nagyherczeg azt írja akkor a császárnak, hogy egész Olaszország ez utazásról beszél. A pápa végtelen örömét találja benne, annál inkább, mert a terv az egész világnak tetszik.⁷⁾

¹⁾ Levél az esztergomi primat. levéltárban.

²⁾ Esterházy K. grófnak. Egri érseki levéltár 1782. jan. 11.

³⁾ Jan. 12. és 21. 68—69. l. I. m. Je suis curieux de ce qu'il fera.

⁴⁾ Jan. 19. jelentés. Kiadta Brunner.

⁵⁾ Jan. 23. jelentés a bécsi cs. állami levéltárban.

⁶⁾ Febr. 6. és 16. jelentések.

⁷⁾ Jan. 27./1782. I. m. 75. l.

Hiába az olasz nép mindig kedvelője maradt a szép és érdekes látványosságoknak. Egy hónappal később azt halljuk, hogy mindenki rosznak tartja az utazást.¹⁾

Bécsben már kedvező színben nézték e váratlan fordulatot. Herzan azt az utasítást nyerte, hogy lehetőleg vigye reá a pápát ez útra, mert a közvélemény előtt a cs. k. tekintély érdekelve van a dologban.²⁾ A mint biztosabb alakot ölt az egész terv, megtörténnek az előkészítő intézkedések. A császár elrendeli, hogy Herzan kísérje a pápát, vagy előzze meg, hogy közvetítő lehessen, mert az ő tanácsával kíván élni.³⁾ Másnap, midőn új levelet ír a pápának, egyuttal, azt is mondja a nunciának, hogy legszívesebben látná, ha a pápa vele, és kíséretével Schönbrunnba szállana, vagy a várba, »nem csak a két rész kényelme miatt tenné, hanem a népre jó benyomást gyakorolna, és előmozdítaná a barátságos egyetértést, mi a főczél.«⁴⁾ A kancellár még mindig rosz következéseket vár. Tán nem alaptalan azok véleménye, kik azt hiszik, hogy Herzant utasította, tartsa vissza lehetőleg a pápát, bár ennek az aktákban nincs nyoma. Összeállítja és a császár elé terjeszti erre vonatkozó gondolatait. A főpapok mind idejönnek, tiszteletből vagy kíváncsiságból, de sokan azért, hogy kifejezzék elégedetlenségöket az újításokkal. Ő szentsége, ha nem is nyilatkozik gyanusan, de lehet, kétértelműen. Az egésznek provincialis synodus látszata lesz. A pápa gyakran jó a nép körébe, ennek előre látható a hatása. Ez ellen a kancellároknak irni kellene, tartsák vissza a püspököket, okul adva, hogy a pápa kis kísérettel jó és nem akarja őket akadályozni hivatásuk teljesítésében.

A császárnak nagyobb volt a bizalma. Sajátkezű megjegyzése így hangzik: Nem látszik tanácsosnak csak legkevésebbé is mutatni aggodalmat a pápa utja és következései

¹⁾ Leopold febr. 24-iki levele.

²⁾ Utasítás febr. 21. sz. a bécsi cs. állami levéltárban.

³⁾ Febr. 25. kézirat. U. o.

⁴⁾ Nicht allein aus Gemächlichkeit, — besonders aus dem Anbetracht des anständigen Eindrucks das es bei dem ganzen Publico machen würde, und der freundschaftlichen Eintracht, so unser Beider Hauptabsicht sein muss.

miatt. Nem jó az ürügy a püspökök visszatartására. Az által, hogy a pápa a várban lakik, sok alkalmatlanságnak vesszszük elejét. Nem lehet eltiltani, hogy befolyása ne legyen a papságra és a népre.«

Hogy nagy tolongása lesz a népnek, hogy a pápai áldásnak nagy hatása lesz sok kedélyre, az elkerülhetetlen, de ha a pápával egy vagy más módon jó egyetértésbe jutunk, épen ez a benyomás, melyet az emberekre gyakorol, elő fogja mozdítani szándékainkat. Ha pedig nem, lesz eszközünk elég, kikerülni a rosz következéseket. ¹⁾

Ki fogja tagadhatni, hogy a császár felfogása szabatosabb és hozzá méltóbb, mint miniszterének óvatos vélekedése! De tán nem csalódunk, ha elvi ellentétet is látunk a kettő között. A herczeg elvi ellenséget lát a pápában, minden rosz, a mi tőle kiindul. A császár ellenben nem mond le a jó viszony reményéről, sőt arról sem, hogy a pápa befolyása az ő tendenciáinak szolgáljon eszközeül. Arról biztosnak érzé magát, hogy csak nyerhet, mert ő nem enged igényeiből. Mindennap újabb meg újabb egyházpolitikai rendeletek tanusíták tántoríthatatlan elhatározását.

Gondolkodása módját világosan kifejezi levele Leopoldhoz, midőn hírét veszi, hogy a pápa már útban van. Ez időben, bőjtben, igazi meggondolatlanságnak tekinthető ő szentsége utazása, melyet nem igazol és nem értet meg más, mint azon mystikus vágy, hogy az egyházi jogok mentőjeül tűnjék fel, midőn azokat nem bántja senki. Bármily rendkívüli is ideérkezése, és bár el sem lehet gondolni azt, a mit itt ajánlani és tenni fog, remélem, hogy bennem az egyház tiszteletteljes fiát, vendége iránt udvarias gazdát, jó katolikust a szó teljes értelmében, fog találni, de egyuttal oly férfiút, ki fölötte áll a

¹⁾ Eine Besorgniss über die Anherokunft des Papsten, und über deren Folgen auch nur im geringsten zu weisen, scheint mir nicht rathsam. — Dass ein Zulauf von Volk sein wird, dass Päbstl. Benediction auf viele Gemüther vieles wirken werde, ist unvermeidlich. Wenn aber mit dem Pabst auf ein oder andere Art ein gütlich Auskommen getroffen werden kann, so wird dieser nemliche Eindruck, den er bei den Leuten verursacht, zur Beförderung der Geschäfte selbst dienen, und wo nicht, wol noch Mittel vorhanden sein, die bösen Folgen davon vermeiden zu machen.

phrasisoknak és tragikus jeleneteknek, melyekkel tán hatni akarna, ki szilárd, biztos és rendíthetetlen elveiben, ki követi az állam javát, melyet bizonyosnak lát, minden tekintet nélkül. Nagyon sürgetem, hogy az udvarhoz szálljon, ez nekem legalkalmasabb, és kell, hogy neki is az legyen, ha helyesen gondolkodik.¹⁾ — Nehány nappal később talánynak mondja a pápa eljárását. Semmi fejtörés nem magyarázza. Ha valaha igaz volt a közmondás *parturiunt montes*, most lesz az.²⁾

Az irodalomban, mely akkor, felszabadúlva az addigi szigorú censura alól, a császárt istenítette, nagy hullámokat vert VI. Pius utazásának terve. Eibel, az új egyházpolitika egyik tudós védője, ezen alkalmat ragadta meg arra, hogy röpiratot adjon ki ily czimmel: *mi a pápa?*³⁾ Kifejezte ebben, hogy az apostolok eredetileg egyenlők voltak Péterrel, hogy szent Pál nem hajolt meg előtte, hogy ennél fogva alapjában a pápa sem több mint más püspök. Nem fél tehát attól, hogy a pápa megérkezése nagy hatással lesz a népre.⁴⁾ A hitetlenek ellenében azonban vitatja a pápaság primatusát. Mindamellet a nuntius sértőnek találta e röpiratot és panaszt emelt ellene.⁵⁾ Később e könyvet a római index bizottság elkárhoztatta és elégettette.

A császári politikának egyik főeszköze az egyháziak közt, *Rautenstrauch* felveti a kérdést: *miért jö VI. Pius Bécsbe?*⁶⁾ kifejti, hogy sem a püspökök kinevezése, sem az egyházi javak, sem a tolerancia miatt nem jö. Azért sem jö, hogy Józsefet megtérítse. Valószínűnek tartja, hogy együtt fog működni a császárral különösen a görög vallásuk uniálása miatt. Ugyanezen gondolatot bővebben kifejti egy röpirat, melynek fordítója gyanánt szerepel *Rautenstrauch*.⁷⁾ A phi-

¹⁾ C'est une vraie équipée. — Cela me convient de toute façon et doit lui convenir, aussi s'il pense honnêtement. Márcz. 7. levél. 1. 82. l.

²⁾ Ugyanott márcz. 1. 84.

³⁾ Was ist der Pabst mit Dispensation der k. k. Büchercensor wegen Beisetzung des Namens. Utánnymat Pozsonyban, 1782. 40. l.

⁴⁾ Ich besorge aber nicht, dass die Ankunft des Papstes den mindesten Eindruck auch bei dem Pöbel machen werde.

⁵⁾ Cs. k. állami levéltár 1782. márcz. 2.

⁶⁾ Warum kömmt Pius VI. nach Wien? Eine patriotische Betrachtung von Rautenstrauch. Utánnymat Pozsony, 1782. 30. l.

⁷⁾ Vorstellung an S. P. H. Pius VI. aus dem franz. Manuscript von

losophia és theologia együtt működéséért tör lándzsát. Kiemeli, hogy a katolikus, az általános hitnek, egyszerűnek kell lennie. Az erkölcsöt meg kell javítani, a fanatizmusnak véget vetni. Azt hiszi, hogy VI. Pius el fogja törölni az inquisitiót. A császárt nem fogja zavarni jogaiban. A babonát el fogja törölni, nem engedi többé, hogy kereskedelmi árú legyen a mise. Felszólítja: hogy legyen kisebbé, hogy nagyobb legyen.

A pápa egyházi jogai mellett is felszólal több röpirat: *A pápa és joga* című az Eibel állításait czáfolgatja. Mind a mellett mérsékelte, nem szól a császár ellen, a világi viszonyokat nem érinti. ¹⁾

A pápa febr. 27-én indult el Rómából és Bolognán és Mestrén, Görzön, Laibachon, Marburgon át ment Bécsbe. A császár márczius 22-én indult eléje, és Neunkirchentől (B. Ujhely közelében) a két uralkodó egy kocsin vonult be a fővárosba. Minden szertartás elkerülése végett gondja volt a császárnak arra, hogy az országúton találkozzanak. A várban a kamarások és tanácsosok tisztelegtek, Tedeumot énekeltek, azután a pápa visszavonult lakosztályaiba, a nélkül, hogy megkezdette volna a tárgyalásokat. Maga a császár 100,000-re teszi az eléjük tóduló nép számát. ²⁾ A bécsi buzgó aristokratia e napot a legszerencsésebbnek nevezte ³⁾

Bizonyos, hogy a pápa jelenléte imponáló fokra buzdította a nép vallásos lelkesedését, Ennek nyilvánulása meghatotta még a protestansokat is, kik közül az angol követvalóban épületesnek nevezi a pápa magaviseletét. Épen a nagy hétre és húsvétra esett a pápa tartózkodása. Nagy csütörtökön a pápa szent Ágoston szerzete templomában jelent meg és azután a császár jelenlétében végezte a lábmosást. Nagy pénteken hat templomot járt be, katonaság tartotta fel a rendet a nép tódulatában. Húsvét napján a szent István templo-

Dulaurier. Bécs, 1782. 32. l. Megjelent *magyarul is*. Ő pápai szentsége VI. Pius eleibe való terjesztő irás. Fordította *Búzás János*, kecskeméti német iskolák tanítója. Pest, 1782. 32. l.

¹⁾ Der Pabst und sein Recht. Bécs, 1782. 63. l. Nem áll tehát Ranke azon véleménye, mintha a pápaság mellett nem szólalt volna fel senki. (Die deutschen Mächte. 56. l.)

²⁾ Leopoldnak irt levele márcz. 23.

³⁾ Hadik tábornagy naplója. 1782. márcz. 22.

mában misézett és azután szónokolt. »Meg kell jegyeznem, hogy ő Szentségének Fenséggel párosult mély, épületes és megható áhítatosságát nem lehet a legerősebb kifejezésekkel sem leírni, és tetteinek szentsége felülmúl minden földön láthatót.« Azután a Hof nevű nagy térre vonult a hadügyminiszterium palotájába, hol éppen Hadik fogadta, hogy megáldja a népet. »Miután felolvasta az imát, és a kar válaszolt, karjait oly magasan felemelte, mint csak birta, fenségesen merev szemekkel, hogy lekönyörögje az isteni áldást, lassan leereszté karjait és aztán, nagy keresztet vetve, állva adta az áldást.

Az egész ünnepélyesség, és míg ő szentsége fenn volt az erkélyen, mindig hallhatók voltak a nép áhítatosságának legforróbb jelei. És minthogy nem lett volna lehetséges, hogy a páratlan tolongásban csak egy is letérdelhessen, úgy látszott a sok ezer fejből álló felület, mint a tenger játszó hulláma, mert mindenki erőlködött, hogy fején és testén feltüntesse a legmélyebb tisztelet jeleit. Maga ő szentsége sem tarthatta vissza könyeit. — A búcsú elolvasása után még egy ideig ott maradt az erkélyen, és a mint felkelt, még egyszer megáldotta a sóhajtó és kiáltva nyögő népet, könyezve.« Hadik kétszázezerre teszi a néptömeg számát.¹⁾ Ezrenként tódult össze a nép mindenünnen, Magyarországból is, hogy láthassa főpásztorát, és részesüljön az általa adott bünbocsánatban.

Fessler, a híres történetíró, ki akkor a kapucinusok klostromában élt, következő szavakkal írja le benyomásait: »A pápa parancsára néhány órára megszűnt a klastromi clausura. A hölgyek a klastrom tágas éttermében gyűltek össze, mögöttük mi, a conventus tagjai, mind feszülten várva Ő szentsége belépését. A császári sirboltból jött, hol rövid imát mondott Mária Terézia koporsójánál. Belépett a szeretettel és szelidséggel párosult fenség vonzó kifejezésével. Pápai házi öltönyben járt, hosszú finom, fehér ruhával, skarlát mentével, arany kereszttel mellén, és a számára rendelt emelkedett székbe ült, hogy a hölgyeket áldó keze, vagyis inkább a halászgűrű, csókjára bocsássa. De ezzel nem elégedtek meg a jámbor, tiszteltől áthatott nők: a legelőbbkelő, Liechtenstein herczegnő

¹⁾ Naplójában.

lábaihoz borult és megcsókolta a szent kereszttel jelölt papucsot.¹⁾ A férfiak sem maradtak hátra. Audientiánál Hadik tabornagy kérte, hogy megcsókolhassa a pápa lábát, — mondván — »ezen pillanatot tartom a legszerencsésebbnek életemben, minthogy alkalmam van azt a megbecsülhetetlen szerencsét élvezhetni, hogy lábát megcsókolhatom, mi lelkemnek a legmeghatóbb kenetet nyújtja.«²⁾ Fessler leírja a pápa által a kapucinus templomban mondott misét: »Csak három lépésnyire állottam tőle, úgy, hogy mindig szemmel tarthattam és megfigyelhettem minden vonását és mozdulatát. Soha se küzdött bennem erősebben a hit a hitetlenséggel, Jansenismus a deismussal, mint ezen misekor. Azon gondolat hatása alatt: mindez csak magasztos színművészet, elhatározatlan maradt a harcz, de könyeim nem szüntek meg folyni. A mise végén, mely egy óráig tartott, megszilárdult bennem a meggyőződés, hogy vagy Isten iránti szeretettől égő szeráfot láttam, vagy a világ legnagyobb színészét. Nem hiszem, hogy a test állásának és tartásának méltósága, a mozdulatok aránya, a szeretet tüze a pillantásban és a szemek ég felé emelésében, az áhítat ereje és malasztja az egész arczon a hangos imádkozás közt, emberi módon magasabb fokra volna vihető, mint a hogy itt megfigyeltem és bámultam.«

De bizonyos, hogy ezen rajongás nem fordult a császár ellen. A pápa szorosan tartotta magát főpásztori hivatásához, a császárral való egyenetlenségét nem vitte a nyilvánosság elé. Pedig bizonyos, hogy a császár, tán Kaunitz befolyása alatt, tartott ettől. Leopoldnak, néhány nappal a pápa megérkezése előtt ezeket írja: a pápa felszólalása a templomban hihetetlen hatást szülne, mert én nem mulaszthatnám el azt, hogy félbeszakítsam és elhallgattassam.³⁾ Mind a mellett, és bármennyit írjunk is a pillanatnyi elragadtatás és a kíváncsiság rovására, nagy eredményt ért el a pápa a bécsi út által: az egész világ előtt nyilvánossá lőn, mily hatása van a császárhoz hű nép kedélyére, a legmagasabb rangutól a legalsóig.

¹⁾ Rückblicke auf meine 70-jährige Pilgerfahrt, von Ignaz A. Fessler.

²⁾ Hadik i. h.

³⁾ Márczius 18. I. m. 86. l.

Ezután nem lehetett többé szó arról, hogy szellemi hatalma egészen megszűnjék.

A pompás körmenetek, imák és misék idejében, fontos tárgyalások is folytak a császár és a pápa közt. A pápa a császár vendége vala, az egész idő alatt a lehető legszívélyesebben érintkeztek egymással személyesen. A hivatalos jelentés szerint, melyet József beküldött Leopoldnak, a következő volt a tárgyalások lefolyása:

Márczius 23-án, a pápa megérkezése utáni nap, két órán át beszéltek egymással négy szem közt. A tolerantiáról volt szó, és miután a pápa meghallgatta a császár okait, azt mondá: hogy ő sem tehetett volna másként, ha a császár helyén van. Másnap a császár látogatá meg a pápát és nála maradt két órán át. Az Unigenitus és a Coena bullákat vették elő és a pápa jóvá hagyta, hogy az elsőről ne vitatkozzanak, és a másodikat adják át a feledésnek. Ismét három órán át hevesen vitatták meg az egyházi kérdéseket 26-án. Nagy csütörtökön azt írja a császár: hogy még úgy állanak, mintha a pápa nem is jött volna ide. A császár erős szemgyuladásban szenvedett és majdnem két héten át nem társaloghatott a pápával. Ezen idő alatt sem nyugodott: a lehető kiegyezés pontjait illetőleg előadta elveit Kaunitzknak¹⁾ A püspökök esküjére nézve legjobb, ha mindketten átnézik, és kijavítják, a mit rosznak tartanak benne. A házassági dispensatiókat illetőleg, ki kell adni egy rendeletet, hogy senki se fordulhasson Rómába a Felség engedelmé nélkül. Engedély esetében is csak az ottani császári agenshez lehessen fordulni. Így ingyen adnák meg meg őket, és a pápát reá lehetne bírni, hogy ezen indultum, melyet a püspököknek adott, a szegényeknek 3. és 4. fokban adható dispensatiót illetőleg, terjesztessék ki a nemesekre és gazdagokra is. Így nem volna szó a dispensatióról Rómában, mert a fejedelem elhatározná, hogy 1., 2. és vegyes 3. fokban többé nem engedi meg a dispensatiót. Ezen elhatározásnak jó alapot szolgáltatna a trienti zsinat és az egyház más rendelkezései, melyek a dispensatiókat csak ritkán akarják alkal-

¹⁾ Úgy látszik, április 11-én de datum nélkül. Voilà en peu de mots les moyens que j'imagine être les seuls conciliatoires sur les trois objets en question. A bécsi cs. áll. levéltárban.

maztatni. A szerzetesi fogadalmakat illetőleg roszaknak tartja fentartásukat, különösen a sinylőknél:

»Ime ezek jutottak eszembe, mert mégis elejét kell venni annak, hogy ez az ember innét távozva ünnepélyes protestatiót ne intézzon Európa katolikus udvaraihoz, ne zavarja némely püspökünk fejét, nyugtalanítsa a félénk és tudatlan lelkek ismeretét, és végre ne tegye reánk nézve lehetetlenné, hogy bullái segítségével keresztül vihessük a püspökségek új belső elosztását, melyet tervezek. Ehhez sok más rendelkezés is járul, mely mind sok akadályba ütköznék, és végre kényszerítene, hogy szélső és gyűlöletes eszközökhöz nyúljunk.«¹⁾ Kautitz, mint rendesen engedelkenynek találta a császár eljárását. Figyelmezteti, hogy a tolerantiát illetőleg semmiben sem szabad engedni, mert a publicum mindjárt megrendítettnek fogja tartani az egész rendszert, a papság pedig vérszemet fog kapni. Az apostasiát meg kell engedni mindenkinek, a ki előbb rejtett akatholikus volt. Kell, hogy az egész intézkedés részét képezze a közjognak.²⁾

A császár csak ápr. 7-én látogathatá meg újra a pápát és akkor két órán át beszéltek, de csak jelentéktelen tárgyakról. Eredmény nélkül folyt le a másnapi három órán át tartó értekezés is. Ápr. 9-én ismét három órán át beszélnek a milánói javadalmakról, de nem végeznek. Másnap ismét közönyös dolgokról folyt a beszéd. Április 11-én három órán át beszélgettek, és a pápa átadta a Felségnek kívánságai jegyzékét.³⁾ Erre 13-án felelt a császár. A pápa 16-án jött a Felséghez és 19-ére jelenté neki elutazását. Különböző ügyekről beszél-

¹⁾ Voilà ce qu'en attendant il m'est venu en idée, parcequ'il faut pourtant éviter que cet homme ne s'en aille d'ici en donnant une protestation solennelle à toutes les cours catholiques de l'Europe et en même temps ne tourne la tête à nos évêques, trouble et inquiète les consciences des âmes timorées et peu instruites, et enfin nous mette dans le cas, de ne pas obtenir de Bulles et de ne pas pouvoir effectuer la séparation interne des Évêchés que je médite, à laquelle sont jointes quantité d'autres arrangements qui tous souffriroient beaucoup de difficultés et nous obligeraient à la fin à des partis extrêmes et facheux.

²⁾ U. ott apr. 12. előadás.

³⁾ Úgy látszik, ezekre vonatkozik a császárnak előbb tárgyalt datum nélküli levele.

tek és ő Szentsége kissé tűzbe jött, de csakhamar megnyugodott, látva, hogy nem tesz hatást. ¹⁾ Másnap ismét a már anynyiszor meghányt kérdésekre vonatkozó jegyzéket adott át a pápa. Ekkor jelenté, hogy csak 22-én fog elutazni. Huszonnegyedikén tették meg egymásnál a bucsulátogatást. ²⁾

Az április 11. jegyzékről azt írta a császár, hogy végre irt ő szentsége, és én felelni fogok. Csak azt mondhatom, hogy ez a két gyermek soh se fog egybekelni. ³⁾ Néhány nappal később, beküldve neki az okmányokat, ezeket teszi hozzá. ⁴⁾ Látható, hogy a legnagyobb udvariassággal írják, de hogy az elvekben nem értünk egyet, melyekkel munkálni akarjuk az egyház javát. Kéri a titoktartást, mert nem tudja, a pápa akarja-e az alkudozás közzétételét. A vége az lesz, hogy egyikünknek gondolkodása se fog változni semmiben. ⁵⁾ A türelmetlenség mind inkább erőt vesz rajta. »A pápa elhatározta, hogy holnap utazik,« így ír 18-án »és midőn már minden rendelkezés megtörtént, elhalasztotta távozását április 22-ére. Igen erős kezd lenni az alkalmatlankodás, (*la seccatura*), azt hiszem, hogy ő Szentsége ehhez fordul, mert okok által nem győz.« ⁶⁾ A pápa elutazása napján pedig ily kifejezést ad érzelmeinek: »Végre elküldöttem a pápát.« ⁷⁾ Nem titkolhatom, hogy örülök elutazásának, mert az utolsó nyolcz nap alatt valóban türehetlenné vált a dolog, tekintve a finomkodást és hizelkedést, ⁸⁾ melyeket beszélkedésében és alkudozásában kifejtett, és azt a valóban nevetséges lelkesedést, mely különösen az asszonyokat kapta el. Az udvar minden csarnoka és lépcsője tele volt emberrel, nem lehetett menekülni még az örök kettőztetése által sem a sokféle tárgytól, minek megszentelését köve-

¹⁾ On parla de différentes matières et S. S. se mit un peu en chaleur, mais qui se calma par la nullité de l'effet, qu' Elle voyait faire.

²⁾ A császár naplóját közölte Arneth, i. m. 90—105. l. jegyzetben.

³⁾ Enfin Elle est accouchée d'un écrit, et je vais accoucher d'une réponse. Tout ce que je puis vous en dire encore, c'est que ces deux enfans ne se marieront jamais ensemble.

⁴⁾ Az okmányokat. L. a *függelékben*. III. sz. a.

⁵⁾ April 15. levél i. m. 100—101. l.

⁶⁾ U. o. 101. l.

⁷⁾ Je viens d'empacter le Pape.

⁸⁾ Les finasseries et patelinages.

telték, olvasótól, képtől stb. Az áldáshoz, melyet naponkint kétszer osztogatott az erkélyről, annyi nép tódult mindig, hogy el se képzelheti, a ki nem látta, nem túlzás azt mondani, hogy egyszerre 60,000-en is voltak együtt. A lehető legszebb látvány volt, és 20 mérföldnyi körületből eljöttek a parasztok családotól.

Ide csatolom a pápa latin allocutióját, kérem tétesse közzé a florenczi hivatalos újságban. ¹⁾ Azt hiszem, hogy nem kívánhatott volna többet, úgy jártunk el irányában. A mi a lényeges kérdéseket illeti, ő keveset ért el, én pedig ezen nyilatkozatot értem el, melyre szükségem volt, tekintve azon lelkesedést, melyet egész Európában élesztett. ²⁾»

Látjuk, hogy a császár nagyon hidegen, több mint politikusan szól vendégéről. Nagy súlyt helyez arra, hogy ő léssek győzőnek. De ha, mint maga állítá, intézkedései javára válnak a pápának és az egyháznak, ugyan mi ellen kellett volna VI. Piusnak protestálnia? Az egész tárgyalás csakugyan kitünteti, hogy a pápa lehetőleg engedékeny volt mindenben. Beleegyezett a tolerantiába, nem igen ellenezte a klastromok eltörlését, s kész hozzájárulni a megmaradtak reformjához. De dogmatikus kérdésekben teljesen fentartja az egyházi álláspontot. A császár pedig, bármily erélyesek és gúnyosak voltak szavai, reá lépett az alkudozás lejtőjére, és bizonyára nagyot halad azon, ha Kaunitz őt vissza nem tartja

Mert az egyház régi igényei ellenében mégsem annyira a császár testesíti meg az állam hatalmi körét, mint a kan-

¹⁾ Ez azon április 19-iki allocutio, melyet a császár minden hatóság által kihirdettetett, sőt a gr. Hadik által még a katonai parancsnokokkal is közöltetett, hogy azok hozzák a legénység tudomására. Közölve van az »Acta Pia itineris Vindobonensis« című hivatalos iratban. Róma, 1782. (Az esztergomi primási levéltárban.) Így hangzik: Kedves volt előtünk Ő Felségét, kit mindig nagyra tartottunk, szemmel láthatni és szeretve ölelhetni. Hivatalunk értelmében gyakran szoltunk vele, és bámulnunk kellett udvariasságát, melylyel felséges lakásába fogadott és mindennap tartott, különös Isten tiszteletét, kiváló elméjét és nagy buzgalmát az ügyek iránt. Nem csekélyebb vigasztalással töltte el atyai lelkünket a város és a nép kegyelele és vallása.

²⁾ I. m. 103—104. l.

cellár. Nevezetes e szempontból a pápa látogatása az ősz államférfinál, ki a Mariahilf külvárosban lakott. A herceg híres kaptárának meg szemlélése szolgált okúl. Már akkor sok anekdota forgott e találkozásról, elmondták, hogy a miniszter mennyire érezte a szent atyával politikai túlsúlyát, mily tiszteletlenül bánt személyével, őt erővel tuszkolva egyik képtől a másikhoz. A hollandi követnek, Wassenaar grófnak, ki épen akkor Kaunitz vendége volt, egy levele adja, az Európát akkor nagyon érdeklő esemény leghitelesebb történetét. A miniszter nem ment le a pápa elé, a mint VI. Pius belépett, nem hajtott térdet, a nyújtott kezét nem csókolta meg. Mindketten hajadon fővel állottak, a mint a pápa feltette kalapját, a herceg követte példáját. Azután mentek a képeket megnézni. A pápa tán azt remélte, hogy e leereszkedése által megnyeri Kaunitzot, de ily körülmények közt szóba se hozta az ügyeket. ¹⁾ Az állam képviselője teljes ridegséggel fogadta az egyház fejét. A két eszme közötti ellentétet a személyek találkozása még áthidalhatatlanabbnak mutatta.

Nemcsak a császár volt azon hitben, hogy ő győzött. Hadik gróf, kit a bécsi előkelő körök szószólójának tekinthetünk, így ír a pápa távozásáról: »22-ike volt a szívemben soha ki nem törölhető, ama legérzékenyebb nap, melyen reggel 1/28-kor a pápa a császár kíséretében elutazott. Mindenkit, ki fenséges erényeit, nyájas és tündöklő szentségét megismerni és tisztelni tudta, fájdalmas bánatban hagyott, annál is inkább, mert a keresztény katolikus hitnek ezen valóban szent feje nem érthette el azt, a mit remélni legalaposabb joga lett volna. Nem dolgom ezen szomorú ténytet fejtgetni, de azt mondhatom, hogy egészen elfogott az azon való fájdalom, és halálomig megmarad szívemben.« ²⁾ Úgy látszik, hogy Mária Terézia köre nagyon is sokat várt a pápa hatásától.

Leopold nagyherceg, válaszolva a császár fönnebb idézett levelére, így nyilatkozik: Szerencsét kívánok a pápa elutazásához, lehetetlen, hogy az ily látogatás végre ne váljék alkalmatlanná. A mit a Bécsben keltett fanatismusról hallok, nem ejt bámulatba, és ezért veszedelmes mindig az ilyen

¹⁾ Ranke i. m. 61—62. l.

²⁾ Hadik naplója.

dolog, mert bár ez a vakbúzgóság rendesen csak a nép és a tudatlanok közt fordul elő, mégis annyian tartoznak ezekhez minden rangból, hogy nem mindig lehetséges előre látni és kiszámítani ezen fellángolás hatásait a lelkekre, különösen ily kényes ügyben. Megvallom, én nem épültem a pápa eljárásán, egész utazása nem más mint egy fiatal ember megfontolatlan-sága, és úgy folytatta végig. Öcscsének herceggé nevezése,¹⁾ egész Italiában ártani fog neki, mert azt fogják hinni, bár tévesen, hogy családi érdekének áldozta fel azon czélt, melyért Bécsbe fáradozott. Ebben pedig nemcsak, hogy nem ért el semmit, de pecsétjével és hallgatag jóváhagyásával hozzájárult mindenhez, a mi ott történt. Mert látva mindent, értesülve mindenről és még sem protestálva, jogot ad ily nyilvános fellépése után minden fejedelemnek, hogy ugyanazt tegye, a nélkül, hogy ő felszólalhatna ellene.²⁾ D'Alembert ugyanaz nap azt írja Fridriknek: ime a szent atya Bécsben, a császárnál, ki gúnyt űz belőle és visszaküldi úgy a mint jött.³⁾ Fridrik pedig ezt válaszolá: mit szólnak a szentatyáról? Elvesztette infallibilitását, mióta Bécsbe ment lealázása tanujául. Ime Ausztria végzett ez ügygyel. Ti francziák nem fogjátok követni a császár példáját. — Így, jól megnézve a dolgot, a császár államainak válik egyedül hasznára az egyházi schisma.⁴⁾ — Látjuk, nemcsak a személyes és szellemi győzelmet, hanem a hasznot is a császárnak tulajdonították.

A pápai párt, mely Münchenben az egyház feje körül csoportosult, egy ideig azon tervvel foglalkozott, hogy a hozzá tartozó német egyházi fejedelmek, különösen a trieri érsek által megtámadtatja a császár rendelkezéseit, sőt azt igyekezett kimutatni, hogy azok a vesztfáliai békének ellenmondanak.⁵⁾ A bajor választó előtt nem titkolta a pápa aggodalmát utazásának csekély eredménye fölött, de minden lehető

¹⁾ A császár a hercegi ranggal tisztelte meg a pápa unokaöcsét Önestit.

²⁾ Leopold levele máj. 3. 1782. Arnethnél 106—7.

³⁾ Oeuvres de Frederic XXVI. k. 223. l.

⁴⁾ Május 18-iki levél u. o. 226. l.

⁵⁾ Lehrbach gr. jelentése máj. 3. Brunnernél: Theol. Diener-schaft. 460. l.

tisztelettel szolt a császár személyéről.¹⁾ Ép úgy nyilatkozott Herzan előtt.²⁾ Csak az bántotta, és joggal, hogy húsvét napján tartott beszédét is censura alá vetették.

Visszatérése után a titkos consistoriumban VI. Pius ezeket mondá a bibornokoknak: Azt hiszszük, főtisztelendő testvérek, égtek a vágytól, hogy valamit halljatok tőlünk a felől, mi végeztetett a mi és az egyház legfontosabb ügyeiben a császári felséggel. Várakozástoknak, a mennyire most lehet, megfelelünk. Majdnem mindennap együtt voltunk, és ez alkalommal, bár barátilag, a legnagyobb buzgósággal tárgyaltuk a kérdéseket. Mindent nyíltan és szabadon hoztam elő, és a beszédben nem voltam tekintettel másra, mint apostoli tisztemre. Semmit sem mulasztottam el, a mi az egyház jogára és a vallás intézményeire tartozik, ő pedig mindent nyugodtan hallgatott végig. József császár nagy szelleme, irányunkban tanúsított különös kegyessége és szívessége, a legtöbb dologban hozzájárulni látszott okainkhoz. És megvalljuk, ezen bizalmunk nem volt hiú. Némely fontos eredményt vívtunk ki, a mit az azóta kiadott császári rendeletek tanúsítanak. Némely másnak még nincs ugyan eredménye, de nagy reményt helyezünk bennök.³⁾

A pápa nem csak látszani akart elégedettnek, tényleg is az lehetett. Igaz, hogy a császár aránylag csekély engedményeket tett, ha az egyház a »non possumus« álláspontból tekinti eljárását. De XIV. Kelemen óta a pápaság elhagyta a rideg tagadást az állami hatalmak igényeivel szemben, és a korszellem fuvallata elől csak mentésére gondolt annak, a mi menthető.

II. Józsefben teljesen az ő emberöket látták a philosophok. Azt várták tőle, valósítsa meg ideálokat államában. Ezen ideálban nagy része volt a minden pozitív vallás lealázásának, lehetőleg megszüntetésének. És ha atheistának,

¹⁾ U. az apr. 30. U. o. 455. l.

²⁾ Annak május 11-i jelentése Roveredoból. I. m. 84. l.

³⁾ Allocutio szept. 23-án. Az »Acta«-ban 27. l. Szövege a függelékben. IV. sz. a.

vagy legalább deistának képzelték Mária Terézia fiát a felvilágosodás apostolai, a régiek hívei sem igen vártak tőle egyebet. És a fejedelmi hatalom mindenhatóságának ezen korában, mitől nem tarthattak? Nem írthatja-e ki a vallást gyökerestől? Ily módon magyarálták II. József első rendeleteit. Mindegyik rész csak bevezetését látta bennök a gyökeres fel-forgatásnak. Az egyik remélte, a másik attól remegett.

De Pius látogatása után nem lehetett többé kétség abban, hogy a császár a kath. vallásnak hívő fia. Sokat tart ugyan mellékesnek, emberi berendezésen alapulónak, az állam rendelkezése alá tartozónak, mit százados gyakorlattal szentesített a hit, és minek fentartását lényegesnek tartja a papság. De a főkérdésekben nemcsak kereszténynek mutatkozott, hanem katolikusnak is.

A mit az állam ki akart vívni, abban az egyház romlását látta a hívő és a hitetlen egyaránt. VI. Pius útja megmutatta, hogy megegyezés lehetséges a kettő közt. Ebben áll valóban nagy világtörténeti jelentősége. Hogy ismert fogalommal nevezzük: ez az első *concordatum* monarchiánk és a pápa között. II. József történetében pedig korszakot alkot: végét jelöli azon epochának, melyben határtalanoknak és gyökereseknek tartották az általa eszközözendő egyházi reformokat.

A magyar püspökök Bécsben.

Midőn a pápa Bécshez közeledett, a magyar egyház praelatusai egyértelemmel készültek bemutatni hódolatukat az egyház fejének. A császárnak az egyházi állapotokat érintő első rendeletei után már tanakodtak arról, hogyan lehetne elejét venni a fenyegető bajnak.

Esterházy Károly egri püspök 1781. jun. 12-én ezeket írta az előtte aggodalmainak kifejezést adó szombathelyi püspöknek: eddig semmit se találtam a császári rendeletekben, mi megakadályozna abban, hogy az eddig szokott módon végezzem hivatásomat, de igenis van bennök sok üdvös. »Annál is inkább, mert képzelni sem merem, hogy ő Felsége akár hitben akár erkölcsben valamit újítani, vagy minket lelkiismer-

retünk parancsa ellenére valamire kényszeríteni akarna.¹⁾ « Nem tartja jónak mindjárt fellépni, és nem hiszi méltónak állásukhoz, hogy az akatholikusok módjára deputatiót küldjenek Bécsbe, vagy pedig nyíltan szólaljanak fel. Tán a primás többet tehet. A primás maga hajlandónak nyilatkozott az egész püspöki karral együttesen megbeszélni a követendő eljárást.²⁾ Ezen közös fellépés minduntalan előfordul az episcopatus akkori leveleiben, még Esterházy is ehhez csatlakozott.³⁾ Ekkor a hatalmas főpap már erélyesen foglal állást az új intézkedésekkel szemben. Az a hír terjedett el, hogy le is fog mondani az új resolútiók miatt. A monoki plébános maradásra kéri és megróvást vont magára könnyen hívőségeért.⁴⁾ Azon rendeletről, mely eltiltotta a dispensatió kérését Rómában, újra tanakodtak a püspökök, mind megegyeztek abban, hogy lelkiismeretük nem engedi, hogy abhoz tartsák magokat. Csak az okokban, melyeket felhoztak, nincs egység. Erősen kardoskodik püspöki gyűlés tartása mellett, melyhez a szerzetesek főnökeit és a káptalanokat is meg kell hívni.⁵⁾ A szombathelyi püspök már előbb sürgette a primást, hívja össze a püspöki kart.⁶⁾ Úgy látja, hogy a schisma az eretnekség szélén vagyunk, és hogy alig egy lépés választ el tőlük.⁷⁾ A primás azonban nem tántoríttatá el magát várakozó és közvetítő politikájában. A császárral értekezett, és megtudta »milyen sarkon fordul meg az egyház ügye és a monarchia jövője.«⁸⁾ Püspöki ülést nem tartott. Bécsből visszatérése után Pápán,

¹⁾ *Eo magis quod nec cogitare audeam S. M. seu in punctis fidei seu materia morum vel aliquid innovare, vel per nos contra dictamen conscientiae agi velle.* Az egri ér. levéltárban.

²⁾ Levele Berchtoldt püspökhöz 1781. jun. 25. Az esztergomi prim. levéltárban.

³⁾ V. ö. az egri püspök levelei a csanádi és szombathelyi püspökhöz 1781, jul. 18. Egerben.

⁴⁾ U. ott decz. 1. 1781.

⁵⁾ Az erdélyi püspöknek decz. 8.

⁶⁾ Okt. 7-én. Esztergomi primás. levéltárban.

⁷⁾ *Sed mihi videmus in margine schismatis vel plane haeresis versari et vix uno passu ab illa vel ab hac distare.*

⁸⁾ A primás Esterházy Károly grófnak nov. 14. intellexi cardinem rerum nostrarum et futurum universalis monarchiae.

az egri püspöknél gyűltek össze a püspökök, de csak magánbeszélgetésre.

Türelmetlenebb volt az erdélyi püspök, a nagy tudományú *Batthyáni* Ignác gróf. A kormánynak értésére adta, hogy synodust akar tartani. Ez annál szükségesebb, mert a protestánsok is gyűléseznek. A kormányzékét azért értesíti, hogy az is adja beleegyezését. Az erdélyi kancellária 1781. nov. 7-iki előterjesztésében ezt megengedhetőnek vélte, azon feltétel alatt, hogy ne mondjanak ott ellen az új törvényeknek és rendeleteknek. Az államtanácsban megengedhetőnek, sőt hasznosnak véleményezték Kresl és Löhr, ha csak fejedelmi biztos lesz jelen. Hatzfeld előrelátja, hogy a cél oppositio, de mégis megtarthatónak javasolja ha csak nem avatkozik az új rendeletekbe. Kaunitz ellenben nem látja most alkalmasnak az időt. Megtagadandó és okúl az adandó, hogy ő Felsége nem lát elegendő okot zsinat tartására. A császár a kancellár véleményéhez járult és így az erdélyi provinciaális zsinat is elmaradt.¹⁾

A magyar püspököknek is a pápa megérkezéseig kellett halasztaniok az őket annyira érintő fontos kérdések közös tárgyalását. Az egyházi fő jelenléte különös fontosságot ad gyűlésöknek. Ismervén a kormánykörök hangulatát, a primás megkérdezte a magyar kancellárt, eléje indulhat-e a pápának? A kancellár azt felelte, hogy ez ügyben megkérdezte már ő Felsége véleményét, ki nem bánja. Egészen a bibornoktól függ mit akar tenni.²⁾ Bizonyos, hogy a császár nem épen szívesen látta a püspökök tisztelkedését vendégénél. A freisingi püspök kérdésére, eljöh-e Bécsbe, azt felelte: mindenki engedelem nélkül jöhet Bécsbe, Bécs nyitva van mindenki előtt.³⁾ Csak egy magyar püspököt tartott távol a császár parancsszava: Szily Jánost. Minthogy e főpap a tolerantiát nyilvánosan roszszallotta: a császár meghagyta neki, hogy 24 óra alatt távozzék, és engedelme nélkül többé ne jöjjön se Bécsbe se Po-

¹⁾ Cs. kabinet levéltár 2695/1781.

²⁾ Batthyáni levele 1782. márcz. 12. és Esterházy válasza márcz. 15. a primási levéltárban.

³⁾ A bécsi állami levéltárban, márcz. 19. Kaunitz előadására.

zsonyba. ¹⁾ A primás az isteni tiszteletnél gyakran tünt fel a pápa oldalánál. Nagy csütörtökön, midőn a pápa szolgált a szegényeknek, Batthyáni adta reá a mitrát, de csak bajjal, mert igen alacsony természetű volt. ²⁾ Április 19-én ünnepélyes consistoriumban adta a pápa a bibornoki kalapot a magyar egyház fejének.

Másnap tartották az ünnepélyes gyűlést mindazon a császári rendeletek által felmerült kérdések tárgyalására, melyekben a magyar püspökök a pápa ítélőszékétől várták a választ. Jelen voltak a primás, a kalocsai érsek, a győri, egri, zágrábi, bószniai, szepesi, nyitrai, körösi és rozsnyói püspökök. ³⁾

A tárgyalás jegyzőkönyve a következő:

1. A Portiuncula búcsú alkalmával történő visszaélésekről, és az azokat tiltó császári rendeletről. ⁴⁾

2. A szerzetes rendek összeköttetését illetőleg generálisakkal.

3. A Dispensatiók ügyében.

Ad. 1. Ezen rendeletet minden püspök currentálta és teljesítése felől informatiót kért a szerzetesrendek főnökeitől.

Ad. 2. Ő szentsége a püspökök szabad akaratára bízta ebbeli eljárásukat. A nehézség csak abban áll, hogyan oldjanak fel a szüzességi fogadalom alól. Erről a primás külön előadást tart ő szentségének.

Ad. 3. A bibornok kérni fogja a püspökök nevében a pápát: hogy engedje át a püspököknek a feloldás jogát a külső forum előtt a rokonság 3. és 4-ik fokában, szegényekre, úgy mint nemesekre és gazdagokra nézve. A belső

⁴⁾ M. kancz. lev. 5805/s₁. közölve van Coll. ord. I. 392. l.

¹⁾ M. kancz. lev. 1932/1732.

²⁾ Idézett napló 91. l.

³⁾ A névsort a velencei követ május 25-iki levelének melléklete közli, a bécsi áll. levéltárban. Ezzel ellenkezik Katona azon adata, hogy a rozsnyói püspök az nap a pápával elment Klosterneuburgba. Hist. Crit. XL. k. 195. l.

forumra nézve pedig mindazon esetekben, melyekben eddig a cúrián a poenitentiária ítélt. Ezen adott jogot ne kelljen megújíttatni, nehogy alávettessék a királyi placetumnak.

Ha pedig ő szentsége ezt megengedné a püspököknek, az a kérdés vetendő fel, nem oldhatnak-e fel a harmadikkal vegyes 2. fokú rokonság eseteiben is, ha azt fontos ok követeli. ¹⁾

4. A Coena Bullát illető királyirendelet kihirdetése iránt.

Ad. 4. Elfogadtatott a bi-bornok fogalmazása.

5. Az Unigenitus bulláról szóló kir. rendelet.

Ad. 5. Minthogy ő Felsége biztosította a pápát arról, hogy nem engedi, a bulla által kárhoztatott tanok hirdetését, a publicatio végre hajtható.

¹⁾ Ut tam in foro externo cum nobilibus etiam pauperibus, juxta et divitibus in 3-et 4. consanguineitatis gradu, item pro foro interno in quibusvis casibus, in quibus hucusque dispensatio a poenitentiaria petebatur, Episcopis facultatem absolvendi concedat; citra petendam tamen renovationem hujusmodi facultatis, ne Placeto Regio subjiatur.

Insuper in casum quo S. S. dictas facultates concederet DD. Episcopis, suscitandum ac proponendum venit, num etiam in tertio mixto 2. consanguineitatis gradu, ubi id gravis ratio poposcerit, Episcopi dispensare possint.

Ezen pontokat a primás közölte a pápával. Sajátkezű jegyzeteiből látjuk, hogy a pápa mennyire közeledett azon elvekhez, melyeket a császárnak Kaunitzhoz intézett levelében kifejtve láttunk.

A pápa megengedte a dispensatiót a 3. és 4. fokban, ha a császár a második fokot egyáltalában nem érinti. A dispensatióról ki kell azonban nyilvánítani a püspöknek, hogy pápai felhatalmazásból (ex delegatione pontificia) old fel. Ha ezt a kormány eltiltja, az egész érvénytelen. A felhatalmazás érvényes a pápai reservatióig.

A poenitentiaria elé kerülő ügyekben a körülmények szerint fog eljárni.

A szerzeteseket illetőleg dispensálhatnak arra nézve, hogy a religiosus laikusok világi ruhában járhatnak, de csak úgy, ha ez alatt jelét viselik fogadalmuknak.

Nem dispensálhatnak ellenben a szüzesség, engedelem és szegénység fogadalmaitól. A böjttől csak úgy, ha a körülmények úgy követelik.

A szerzeteseknek érintkezését generalisukkal bizzák a püspökök a főnökökre, ők passive viseljék magokat.

A klastromi exemptio megszűnése körül, saját belátásuktól teszi függővé a püspökök eljárását.

A Coena bullát illető kir. rendelet kihirdethető, mint-hogy Rómában is megszűnt már annak azelőtt divó felolvasása minden évben. Ép úgy kihirdethető az Unigenitus bullára vonatkozó meghagyás, azon hozzátétellel, hogy azt ő Felsége botrány kikerülése végett bocsátotta ki.¹⁾

A pápa teljes megalégedését nyilvánítja a magyar püspöki kar magatartásával, a császár előtt is. Migazzi bibornok felszólítja Magyarországot primását, fejezze ki ezért háláját ő szentségének.²⁾ Elutazása után VI. Pius ugyanaz által újra értesít a primást kegyéről: az engedelmesség különös és jeles nyilatkozásai miatt, egyuttal pedig szerencsét kíván magának és az egész apostoli királyságnak ahhoz, hogy őket, ki-

¹⁾ Batthyáni gróf sajátkezű jegyzetei az esztergomi primat. levéltárban. A megállapodás szövegét, szintén a primás jegyzetei után, melyek némileg eltérnek a hivatalos szövegtől, a *Függelékben* közöljük. V. sz. a.

²⁾ Rövid billette az esztergomi levéltárban.

ket előbb csak hírből ismert, most személyes találkozás és beszélgetés után olyanoknak találta, hogy megerősödött felőlök táplált kitünő véleményében, úgy hogy nemcsak remélheti, de bizhat és megnyugodhatik abban, hogy igen buzgó őrei lesznek a vallásnak és fegyelemnek.¹⁾

A magyar főpapi kar oly szerencsés vala, hogy nemcsak egyházi fejének, hanem a világi fejedelemnek elismerésével dicsekedhetett. A loyaltást a király és a hűséget a pápa iránt sikerült kiegyeztetniök. A császár a pápa elutazása után igen kegyes levelet irt a magyar kancellárnak, egyuttal beküldve ajándékait a primás, a kalocsai érsek és az egri püspök részére, kiknek a szent István rend nagy keresztjét adományozta. A kancellárhoz szóló levélben meglegedését fejezi ki a jelenlevő magyar püspökök eljárása fölött, melylyel a vallás iránt, és az államnak abból folyó java iránt kitüntek.

»E fölött ki fogja fejezni nekik különös tetszésemet és egyuttal nevemben gondosan meg fogja nekik hagyni, hogy ezentúl se távozzanak el az eddigi úttól, mely egyedül vezet a lelkek javára s az alattok álló papság művelésére és felvilágosodására, mely által egyedül neveltethetik a nép jó keresztényekké s hasznos polgárokká. Ez minden rendelkezésemnek egyedüli célja, melytől, minthogy meg vagyok győződve hasznáról, nem fogok eltérni soha, és melybe be van foglalva *az országban levő tévelygő hitfeleknek* adott engedmény is. Ezen meglegedésem, előttem ismert érzésük szerint nekik elég volna. De nyilvános jel által ki akarom nyilvánítani mindenki előtt, hogy mintául szolgáljanak másoknak.«²⁾

Közel áll az a föltevés, hogy József elégedettebbnek akarta magát mutatni, mint a milyen tényleg volt. De elte-

¹⁾ Migazzi bib. levele Bécs apr. 25. Esztergomi prim. levéltárban. Pro singularibus et egregiis observantiae significationibus, simulque gratulatur sibi, et toti apostolico regno, quod eos praesules repererit, quos fama quidem antea cognitos habuit usu vero consuetudine et, colloquio eorum ita in praeclara quam de ipsis habuit opinione confirmatus fuit, ut non solum bene sperare, sed certo confidere et conquiescere possit, ipsos studiosissimos religionis et disciplinae custodes futuros esse.

²⁾ A császári levél m. kancz. lev. 2012/1782. sz. apr. 24. Szövegét közöljük a függelékben.

kintve attól, hogy a büszke császárnak épen nem volt szokása alattvalóit meg nem érdemelt dicséretekkel elárasztani, egyenes bizonyítékunk is van arra nézve, hogy azon kézirat meggyőződésének kifejezése. Kelte utáni napon írja Leopoldnak: Nincs más közölni valóm, mint az, hogy nagyon meg voltam elégedve a primás és a magyar püspökök eljárásával a pápával szemben, és nyilvánosan is kifejezést adtam megelégedésemnek.¹⁾

A püspökök a pápa elutazása után még egy ülést tartottak. Már csak a primás, Patachich kalocsai érsek, Esterházy egri püspök és Migazzi bibornok mint váci püspök voltak jelen. Miután megköszönték az ápril 24-iki levelet a császárnak és a jelen levő kancellárnak, az utóbbinak testvére az egri püspök emelt szót. Kijelenté, hogy ő Felsége kegyesen fogadta azt, hogy kikérte magának a sz. István-rend nagy keresztjét, és egyuttal felhatalmazta, hogy ha akarja, mindenütt nyilvánossá teheti ezen kitüntetést, melynek felhasználása csak tőle függ.²⁾

Az egri püspöknek, kinek erős jelleme ép oly ismeretes vala, mint hatalma és tekintélye, ezen lépése mintegy előre jelzi, hogy a concordatum még nem háritotta el az összeütközés minden okát.

De egyelőre minden békében és örömben úszott. Miután még Migazzinak a pápa kegyelmét tanúsító levele felolvastott, a primás e szavakkal zárja be jegyzését: és így Magyarország érsekei és püspök úrai, mind a szentséges, mind a felséges császár és apost. király teljes megelégedésének ezen tanúsításaival elhalmozva, vigasszal telve, végezték az ülést.³⁾ Az egri püspök pedig haza térve kastélyába Pápára, ezeket írta a magyar katolikus párt egyik főtámaszának, Károlyi Antal

¹⁾ J. m. I. k. 105—6. l.

²⁾ Comes Ep. Agriensis declaravit, quod Aug. Imp. deprecationem suam sibi altissimo oraculo destinatae magnae crucis S. Stephani elementer acceptaverit, sibique tamen liberum reliquerit, palam ubi voluerit referre hanc sibi factam publici testimonii destinationem, cujus usum facere ab ipso solo dependeat. A primás sajátkezű jegyzeteiből az esztergomi levéltárban.

³⁾ Plenae satisfactionis contestationibus cumulati solverunt sessionem. Ugyanott.

grófnak: Rövideden irhatom Exc.-nak, hogy mi magyar püspökök mind ő Szentségének contentumára voltunk, mind ő Felségénél becsültre léptünk. ¹⁾)

A püspökök magatartását illetőleg, már eleve azon fel fogás volt elterjedve, hogy inkább a császárnak állanak majd pártján. D' Alembert azt hiszi, hogy a császár államainak minden püspöke hódol a császári akaratnak, részben politikából, részben örömből a fölött, hogy többé nem függenek Rómától. ²⁾) A velencei követ e szavakkal mondja el a magyar püspöki kar viselt dolgait: Senki sem tudja mit végzett a császár a pápával, de mindketten nagyon megvannak elégedve a magyar püspökökkel. Ezek sok szabadságnak örvendenek, nemzeti zsinatot tartottak, és deputatiót küldtek a pápához. »Ennek nem nagy tudománynyal előadták állásuk kényszerűségét, sok engedményt eszközölve ki ő szentségétől. ³⁾)«

²⁾ Május 5. 1782. Egri érs. levéltár protocollum.

¹⁾ Levele N. Fridrikhez márcz. 1. i. m. 214. l.

³⁾ Aprilis 27-iki levél a bécsi áll. levéltárban. A cui con non molti apparati di erudizione fecero conoscere la violenza delle loro circostanze, impetrando da S. Santità molte facoltà.

II. FEJEZET.

Az egyház belső szervezetének reformja.

Nem vonható kétségbe, hogy a József kora előtti Magyarországnek legfőbb szellemi tényezője az egyház. Különböző alakokban, de egyaránt hatalmasan uralkodott a nemzet kedélye fölött. Százados szokásból, a mindennapi élet fáradalmi után, szertartásainak gyakorlata vigasztalá a paraszt embert és családját. Életének, mely különben oly egyformán hömpölygött tova fáradalmak és tunya henyelés között, a vallás szentesítette tények képezték az egyedül kimagasló ideálisabb pontjait. Vallásos kötelességei teljesítésétől teszi függővé az isten áldását. Aratás és szüret, keresztelés és házasság, élet és halál, mind külön szentek napjainak áll rendelkezése alatt. Búcsújárás éri a búcsújárást. A buza és bor, az új ház és az ágy mind a pap beszentelését kívánja, mindenüvé elér annak keze, mindenütt szent áhitattal hallják szavát, mint az isteni jóakarat zálogát. Mennyi babona maradt fenn a pogányság századaiból! Ez mind a hitnek akar öltönye alá rejtőzni, hiába utasítják ki onnan a buzgó és méltó lelkipásztorok.¹⁾

A művelés haladása a XVIII. század folyamában leginkább abban áll, hogy mind több oly község kap lelkipásztort, melynek lakossága addig alig volt tekinthető többnek, mint névszerint való kereszténynek.

Még hatalmasabb és kizárólagosabb az egyház uralma a polgári osztály fölött. Itt már szerepet játszik az iskolai neve-

¹⁾ Nevezetes adalék erre nézve az egri püspök rendelete az apátfalviakhoz, a husvétii öntözködés, a játék- és a fonóbázak ügyében 1780. szept. 18. Az egri érseki levéltárban.

lés is; minél erősebb a katolikus hit támadása, minél makacsabb az akatholikusok védelme, annál inkább kellett a vallás erélyének áthatnia minden egyes tagját. A legtöbb városi embernek egész életpályája attól függött, melyik vallásnak hive. A szerint járt iskolába, a szerint vették be czéhbe, neje választatása, gyermekei nevelése attól függött, részvéte községe ügyeiben, de anyagi jóléte is az által szabályoztatott. Mert a mire egyszer reátette kezét az egyház, azt féltékenyen őrzé birtoka gyanánt. Bizonyos felekezethez kötött jog vala a legtöbb városban a mesterség szabad gyakorlása, pontosan meg volt szabva a többiben, minő arányban legyenek egymás mellett a céhekben a katolikus és akatholikus mesterek. A katolikus hitnek, mint az állami hatalom és a legtöbb helyi hatóság által pártoltnak, meg volt az az ereje, hogy előnyöket biztosítson a hozzá tartozóknak, még inkább a hozzá pártolóknak. A czéhbe felvétel, annak igazgatása, a munka keresete bőkezű vásárlók által, a gyermekek ellátása akár atyáik keresetét folytatják, akár tudományos vagy, mi igen gyakori és mihez sok reményt köt a szülő, papi pályára lépnek, mind biztosítatik, vagy legalább könyíttetik a kath. hitvallás által. Ez értelemben valóban uralkodó felekezet. Vegyük most ehhez a római egyház fényes, a képzeletet megragadó szertartásait, a gyakori körmeneteket, melyekben az egyes céhek zászlaik alatt vesznek részt, a nagyobb városokban majdnem folytonos isteni tiszteletet, a szebbnél szebb képeket, melyek mindegyikéhez csudás rege fűződik, az egyszerű emberek lelke fölött teljes uralomra jutó papi ügyességet és tudományt, mely az olvasó és a Szűz Mária után nevezett társaságokban szervezi és fokozza a hívők buzgalmát, és képét nyerjük az egyház majdnem korlátlan uralmának Magyarországon katolikus városi népessége fölött. Minden jó és balsors emléke hozzá fűződik. Egymásután emelkednek a templomok, a jezsuitának nevezett pompás izlésben, szaporodnak az oltárok és feszületek, halomra gyűlnek bennök a hívők adományai és fogadásai, emlékeül az eltűnt szenvedéseknek, melyekben a vallás nyújtott vigaszt, reményül a jövőbe, buzdításul a hitsorsosnak. A nép buzgalmát folyton ébren tartja a számos, mindinkább szaporodó szerzetesség, a gyóntatószék által a családok tanácsadója, az élet legfontosabb és legtitkosabb mozzanatai-

nak szabályozója. Mindenkinnek hő vágya nevét kegyes adomány által megörökíteni. Egy soproni polgár, Tót Ferencz még 1781-ben 30,000 forintot rendel egy domokos klostrom felállítására.¹⁾ Majdnem elérhetetlen magasban a köznép fölött trónol a püspök és káptalana. Ők a város igazi urai, befolyásuk által uralkodnak az urakon, érdek és meggyőződés által a polgárságon. A pap kezét csókolni kötelesség, a püspökét szerencse.

Ilyen a győztes párt állása. De a protestansoknál sincs másként. Itt is az egész életet szabályozó a vallás. Az iskolázás legtöbb esetben szigorúbb, a communio több előkészületet igényelő, a templomba és a bucsúra járást pótolja a szent könyvek olvasása és az egyházi kérdések megvitatása. Érzik, hogy el vannak nyomtatva, de érzik erejüket is, ott, hol ők vannak többségben, és elfojtott haraggal tűrik a megyei és országos hatalom által rájuk vetett igát. Részt kell venniök a kath. körme-
netekben. Nagy-Szeben városát sem menté meg hasonló sors-
tól Mária Terézia korában a szász nemzet törvényesen bevett
lutheránus hite. A tanácsba be kellett venni katolikust, a
tisztujítás királyi megerősítéstől tétetett függővé; előfordult,
hogy vagyonbukottat neveztek ki tanácsosnak, mert kath. hitre
tért át.²⁾ De Rima-Szombaton, Szatmár-Németiben erőszakkal
torolják meg vélt, vagy valódi sérelmeiket a katolikusokon.
Debreczenben magában el kell tűrni, hogy tisztujítás után
róm. kath. templomba menjen az egész tisztikar, és hogy vagy
a főbíró, vagy a polgármester katolikus legyen.³⁾ Királyi
biztos örködött a fölött, hogy beveszik-e a jelentkező katholi-
kusokat polgárokkul. Mind a mellett, a hol tömegesen laktak
addig, alig érezhető soraikban gyengülés. Főhelyeikbe csak
egyenként tévednek a más vallásúak, az elnyomás fokozza ösz-
szetartásukat, a papnak alig van csekélyebb hatalma lelkök
fölött, mint a katolikusnak a maga körében. Inkább érintke-
zik velök, de kiténik tudománya, szónoklása, belátása által
politikai és magánügyekben, családi élete mintaszerűsége által

¹⁾ Kann lev. 1112/s₁. A császár ezt nem engedi, és felszólíttatja, fordítsa más jobb és a közjónak megfelelőbb czélra.

²⁾ Wertheimer Ed. t. barátom szives közlése.

³⁾ Szűcs J. Debreczen város története. 800. 803. l.

épülésére szolgál hiveinek. Nem hiszem, hogy tévedek, ha azt állítom, hogy e körökben mindig csak mulandónak tartották a jelen állapotot, melynek könnyebben eltűrésére szolgált a múlt emléke, a jövő reménye. Minden a vallásból indul ki, a valláshoz van kötve, és az egy időn át az életben tapasztalt kár és veszteség csak ragaszkodóbbá teszi hitéhez a meggyőződésében nem ingadozót.

A vallásnak ezen uralma áthat a politikai nemzetre, a nemességre is. Szülei vallásától függ, akadémiában és kir. convictusban nyerje-e kiképeztetését a fiatal nemes, vagy protestans collegiumban vagy lyceumban. A nemzeti test e kettéválasztása, úgy szólva a bölcsőtől kezdve érezteti hatását. Az iskolában nemcsak a tanulmányokban nyeri irányát, hanem egész erkölcsi és szellemi irányára nézve. A katolikus nemesnek, ha sikerrel végezett, hatalmas patronatus áll szolgálatára. A főispánnak utasítása parancsolja, hogy lehetőleg csak az uralkodó vallás hívét candidálja megyei hivatalra. A királyi hatóságoknak csak ő lehet tagja. Emelkedhetik a legmagasabb polczig, ha megtartja azok jó akaratát, kik a vallás ügyeit vizsgálják. Mert ezeknek nagy a befolyása minden kormányzéknel, még nagyobb magánál a királynőnél. És minő meseszerű szerencsével halmozta el a királyi kegy a köznemesség némely tagját. A Grassalkovics, a Fekete, a Jankovics példája ott állott minden dicsvágyó, magát és családját emelni akaró előtt. A kegyet pedig azon módon lehet megőrizni, a melyen szerezték: a vallásnak, minden formájának és szolgáltnak tiszteletben tartása által. Nincs másként: a katolikus vallásnak uralkodóvá tétele, és ezen állapotában fentartása első sorban a magyar katolikus nemességnak érdeke. Nem jelent reá nézve mást, mint monopoliumát az ország minden hivatalára, méltóságára és befolyására. De a főrend sok tagjában él még szent áhitattal a hithez ragaszkodás. Grassalkovics égi jelenést lát álmában, annak emlékére alapítja a besnyői klastromot. — Károlyi Antal gróf sirva jár sz. István kezének nyomában kis fiacskáját vezetve.

A mennyiben nem idegen, a magyar fő- és köznemesség köréből kerül ki a magyar kath. főpapság. Ennél a családi és személyes érdeken fölül az egész nevelési rendszer is oda írá-

nyúl, hogy maradjon meg és szilárdúljon az eddigi állapot. A magyar alkotmány és a királyi hatalom oltalma alatt áll ezen törekvésében, azokhoz ragaszkodik törhetetlen hűséggel. Ezek teszik lehetővé, hogy mind újabb meg újabb körre terjeszsze ki befolyását. A ruthének, oláhok, szerbek közt [görög-katholikus püspökségek keletkeznek, az állam Mária Terézia korában egyik főczéljául tartja az úniót. Benn az országban visitál a püspök, szemmel tartja, hol tesz valamely protestans nemes, község vagy egyes valamely vallásügyi kir. rendelet ellen, felhívja reá a megye, az ország boszuló karját. Szolgálatában áll legtöbb esetben az egész közigazgatás. Azt, a jobágyság ügyén kívül, nem is foglalja el más annyira, mint a protestansoknak, mint a hivatalos nyelv mondja, excessusai. Egy akatholikus pap elmegy hitsorsosait látogatni, valamely leányegyházban, ott, hol nincs ehhez czikkelyes joga, azonnal kész az actio. Protestans nemes isteni tiszteletet tart kuriáján, ezen nemcsak eselődjei vesznek részt, hanem tán jobbágyai is. Feljelentés következik. Protestans kézmíves nem vesz részt a kath. céhtársak processiójában, meg kell büntetni. Protestans község engedelem nélkül javíttatja ki rozzant templomát, ezért csak meg kell fosztani papjától és egyháztartása jogától. Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az ilyen ügyek foglalkoztatták legjobban 1780 körül Magyarország közvéleményét. És mindenütt a püspök az intéző, a hatalmas. Tudja, hogy pártja mindenható Bécsben, tudja ezt környezete is. Az állami és municipalis hatalom közegei, alig mások, mint akarátának végrehajtói. Ismeri a dioecesisének birtokosait és előkelőit, jó szóval, fenyegetéssel, és leginkább azon ellenállhatatlan befolyással, melyet méltóságával kapcsolatos magasabb műveltsége kölcsönöz neki, ugyanazon irányba tereli őket. Nincs senki, kinek nem kellene tőle remélni vagy félnie. A magasabb társadalomnak ő az igazi központja.

A protestans nemes fölött szintén vallásának csillagzata dönt. Az iskolában hasonlóival együtt azon tudatban nő fel, hogy a másik párt megfosztja attól, mit törvényes jogának tart: a teljesen egyenlő részvétől a haza ügyeiben. Igen ritka eset, hogy ez időben katolikus ifjú, protestans iskolát látogas-

son, bár előfordul.¹⁾ Ha csak hitét el nem hagyja, nem számíthat nagy carrièrere más pályán, mint a katonain. A hol a protestans nemesség van határozott túlsúlyban, ott még sem zárható ki teljesen a megyei hivatalokból. Követ is lehet. De magasabb, szélesebb kör nem nyílik ambíciója előtt. Birtokán él, szomszédjaival, és a lakmározás és pipázás közt nem feledkezik meg vitatkozni a vallás tételeiről. A magasabbra törő szorgalmasan olvas nyugodt magányában. Nem oly hatalmas és messzelátó, mint a katolikus nemes, de többnyire függetlenebb, nagyobb urat magánál nem ismerő. Tudván, hogy oly területen áll, melynek minden talpalatát meg kell védni hatalmasabb és gyakran jól vezetett erő ellenében, ragaszkodik joga minden betűjéhez, abban látva fennmaradásának alapját, boldogulásának reményét. Ismeri a hazai jogot, be van avatva a vallások között fenforgó vitákba. Reformatus egyházában, nemcsak az Isten egyházát tiszteli, hanem a magyart is, azt, melyet ősei magukévá tettek, és melynek jogait háborúkban és ünnepélyes békekötésekben biztosítani tudták. A hazai jog ismeretében felülmúlja a katolikus nemest. Gyakori eset, hogy katolikus főúr a protestans jogászok közt választja prókátort. Protestans vala azon férfiú, kit azon korban Magyarország első ügyvédének tartottak: a pozsonyi Jeszenák.²⁾ Még a katolikus párt főszlopa: az egri püspök, Esterházy Károly gróf sem lehetett el protestans törvénytudó nélkül. Épen abban állott a vallások hazai viszonyának különössége, hogy harcuk teljesen a törvény terén folyt le, csakhogy az alkotmány betűjébe igen nagy rést ütött a királyi praerogativa, és az ural-

¹⁾ Eötvöss József, a tiszántúli kir. tábla ülnöke akatholika nőtől született fiait a debreczeni főiskolában taníttatá. Neki kegyelmesen meghagyatik, hogy ez illetlen, és már azért is büntetésre méltó, mert ez a kath. atya oly keveset törődik fiainak lelki üdvével, hogy őket az elromlás nyílt veszélyének teszi ki. Ennélfogva a legfelsőbb névben elrendeltetik neki, hogy fiai kath. neveléséről gondoskodják. Királyi resolútió 1767. aug. 27-én.

²⁾ Szinte közmondássá vált neve.

A farkas nem kérte soha *Jessenákok*,
Változtassa jobbra *allegatiókat*.

kodó pártnak társadalmi túlsúlya. Lehető vala a házasság a különböző felekezetek közt. De ez csak a katolikusoknak kedvez. A vegyes házasság az 1768. júl. 16-án kir. parancs értelmében csak úgy volt megengedhető, ha az akatholikus rész reversalist állít ki arról, hogy az orthodox hitben neveli mindkét nemen lévő gyermekeit.¹⁾ Nem lehet csudálkozni azon, hogy a protestansok keserűen vádolták azt, ki katolikus nővel kelt egybe.

Sok jel mutat arra, hogy már hanyatlóban van a vallásos érdeklődés, és a nemzet intéző köreiből más műveltség lép a felekezethez kötöttnek helyébe. Egy magában véve csekélynek látszó adat nevezetes adalékot nyújt erre nézve. Mária Terézia korában a naptárak mindig közlik a főpatronusok nevenapjainak sorát. Az országnagyok születése napja csak az egyházi naptár szerint van meghatározva.²⁾ Ez 1772-től megszűnik. A mindennapi életbe már nem nyúl be oly hatalmasan a vallásos hagyomány karja. Véleményünk szerint ebben legfontosabb része azon tényezőnek vala, melynek jelentőségét nemzeti művelődésünkre nézve nehéz volna túlbecsülni: a hadseregnek. Ez az egyedüli tér, melyen a monarchiában teljesen érvényre juthat a protestans is. A tiszti karban, különösen a főtisztek közt, számos a valóban európai műveltségű férfiú. A tábori élet különben is legalkalmasabb arra, hogy barátságos érintkezést hozzon létre a különböző hitűek közt, a közös bajokban és fáradsalmakban. Minő testi-lelki baráti hangon ír a katolikus Orczy Lőrincz báró a kalvinista Beleznai generálisnak: hivatalban kenyeres pajtásának.³⁾ A magyar testőrségnek, melynek protestans tagjai nagy kísértésnek voltak kitéve az udvarnál, hogy hagyják el hitüket, e szempontból szintén igen jelentékeny volt hatása. A katonaságban látták a papság leghatalmasabb ellenségét. A hadseregben látja okát az indifferentismusnak, és mind a vallás, mind az erkölcs dolgában »zabolátlan szabadságnak és mindennemű kutyaságnak« Szatmármegye felirata a tolerancia ellen. Magyar nemes ezért

¹⁾ M. kancz. lev. 734/1781. H. T. T. felterjesztése 155. l.

²⁾ A budapesti egyetemi és a muzeumi könyvtár gyűjteményében lévő naptárakat néztem át.

³⁾ Költeményes holmi 107—115. l.

nem áll szívesen a seregbe. ¹⁾ Nem hiába dühöng ellene a *vehatio dat intellectum* szerzője: Richvaldszky kanonok. Ezen férfiúhoz írja Orczy tréfásan:

Excommunicálván minden eretneket,
Ezektől nem veszel ki talán engemet,
Hogy játszi Voltairból mondok néha verset,
És Pope vagy Racine ragadja elmémet.

Megbocsáss, ha néha veled nem egyezek,
S fűrt eszü francziák tévelygésin megyek,
Tudod, én előttem poéták kedvesek,
Kik nagyobb részére furcsák és szelesek. ²⁾

Ezen réven jött be hazánkba a »damnatus libertinismus et indifferentismus.« ³⁾ Nem más az, mint a francia felvilágosodás. A hadsereg pedig 1765 óta már Józsefnek áll rendelkezése alatt, mellette a philosophus Lascy bírja ott a legnagyobb hatalmat. Ezek nem akadályozták az új szellem terjedését. Joggal mondhatá bizonyára egy philosophus utazó, hogy a hadsereg tisztjei közt több tudósra és »philosophus«-ra talált, mint egész Bécsben. ⁴⁾ És Mária Terézia korában e kör nevelte férfiakká főuraink nagy részét. Gyorsan mosódott ott le a jezsuita nevelés nyoma, Loyola tanítványaiból egy ugrással Voltairenek lettek apostolaivá.

Egyáltalában, már internationalis helyzeténél fogva is, a főrend volt legfogékonyabb ezen új, szellemi áramlat iránt. A bécsi udvari kör, melyben a Kaunitz frívolitása ellensúlyát képezte Mária Terézia környezete bigotteriájának, nem maradhatott reájok hatás nélkül, olvasmányuk, műveltségük nem lehetett más, mint azon osztályé, melylyel ott érintkeztek és versenyeztek.

A főnemesség régi politikai vetélkedése a főpapsággal sem hagyható számon kívül. Midőn virágjában állott a »regnum Marianum« rendszere, a legerélyesebb hangon szólalt fel egy magyar országbíró azon túlnyomó befolyás ellen, melyet

¹⁾ Szeitz: Igaz Magyar. II. 45.

²⁾ U. o. 76. l.

³⁾ Kir. resolutio ellene 1767. máj. 12. L. művünk I. k. 312. l.

⁴⁾ Briefe eines in Deutschland reisenden Franzosen. II. k. 325. l.

a főpapságnak engedtek.¹⁾ Annyi főispánság, más méltóság, uradalom és befolyás központosult a magas klerus kezében, hogy az a világi mágnásokat elhomályosítással fenyegette.

Hallunk is panaszt eleget a püspökök részéről. Mária Terézia még életben volt, midőn a fehérvári püspök ezeket írta a primásnak: Megtörténni látjuk, minek lehetőségét nem rég tagadtuk. A libertinismus szelleme érinti azokat is, kik katholicus bőrt viselnek, látszik, hogy nehezökre válik legkisebb engedelmességgel is tartozni az egyházi státusnak. Annál könnyebb nemeseinknek átköltözni azok táborába, kiket korunkban erős szellemeknek neveznek, mert azt hihetik, hogy ez rendjök függetlenségéhez, a nemesi kiváltságához tartozik. — Hallatlan a birodalomban az akatholikusok iránti kegy.²⁾ Az akatholikus részen sincs másként. A szombathelyi püspök azon meggyőződésben van, hogy a tolerantia nem azoknak műve, hanem a jansenistáké és hitetleneké. A fő-fő akatholikusok inkább indifferensek, mint sectariusok.³⁾

A vallásos érületnek gyengülése a művelt osztályban, nagy részt annak vala természetes kifolyása, hogy a szertartások és külsőségek tömege elfojtja a belső hit elevenségét. Hatott a köznépre és különösen a nőkre, az isteni tisztelet pompája, a számos oltár előtt füstölgő tömjén, a fényes körmenet, az a közvetlenség, melylyel mindenki élete minden aprócseprő bajában igénybe vehette valamely szentnek vagy a boldogságos szűznek közbenjárását. Olyan volt azon kor hite, mint a jezsuita korszak temploma: a sokféle disz, ékítés, oltár, zászló, koszorú egészen elfedék eredeti formáját. A sok templombajárás, gyónás, búcsú, bőjt nem pótolhatta a mélyebb erkölcsös meggyőződést, és az a nagy ellentét, mely gyakran fennforgott, a vallás szentnek tartott gyakorlatai és a buzgó gyakorlók erkölcsi állapota között, magára vonta a műveltebbeknek gúnyját. Nagy visszatetszést szült a papságnak nem mindig épületes

¹⁾ A Pálffy család pozsonyi senior. levéltárában. Pálffy János levele Károly kir.-hoz. 1724. decz. 7.

²⁾ Levele 1780. jún. 13-án az esztergomi primási levéltárban.

³⁾ Levele 1782. jan. 11-én az egri püspökhöz, az egri érsh. levéltárban.

élete.¹⁾ A protestansoknál sincs másként, különösen a lutheránusoknál. A megszokott gyakorlatok és imák külsőséggé válnak, épen a felekezet legbuzgóbb tanítói dörögnek leghatalmasabban a szellemtelen orthodoxia ellen, mely lehetővé teszi, hogy a nép külsőleg jámbor és istenfélő legyen, belsőleg pedig hitetlen.²⁾ A pietismusnak, mely minden gyengéje daczára kétségtelenül újabb lendületét jelölte a vallásos buzgalomnak, akkor még alig vala érezhető hatása.

Ezen időpontban lép fel az állam azon igénynyel és törekvéssel, hogy a maga céljaihoz szabja alattvalóinak vallásos meggyőződését. Magát tekinti önczélnak, Isten művének, rendeltetésére nézve az egyházzal egyenlőnek, hatalomra azt messze túlszárnyalónak. Azon elv, melyet Nagy-Szombaton vitattak, hogy az egyház azon szabályai, melyek az államnak károsak, nem származhatnak istentől, főszempontjává válik az egyházpolitikának. Az állam a maga érdeke szerint módosítja az egyház berendezését, hisz abban, néhány dogmától eltekintve, melynek a polgári életre úgy sincs befolyása, emberi művet lát, változásnak alávetettet, javításra szoruló. Legjobb az a vallás, mely legmunkásabbá, legfelvilágosodottabbá, legloyalisabbá teszi a polgárt, mely nem rontja egészségét, mely túlságos ünneplések és gyakorlatok által nem veszi igénybe idejét, melynek szolgálai nemcsak az istennek szolgálnak, hanem az államnak is, és megelégszenek csekély jutalommal. Ez a tisztán rationalis felfogás, mely az egyházat csak az államban látja, és az állam egy főszközéül tekinti, uralkodott a felvilágosodás századán és tört megvalósulásra József reformjaiban.

Mindazon gyengék, melyek a katolikus vallást Magyarországon jellemezték, még sokkal erősebben tüntek fel az örökös tartományokban. Ott már több mint egy századja, hogy egyedül uralkodó, nyugszik babérain, nálunk még harczolnia kell és kifejtetni az ecclesia militans erényeit. Ha tekintetbe

¹⁾ Erre vonatkozólag lásd *Speculum moderni Cleri a függelékben*, VII.

²⁾ Ráth Mátyás: *Schlözer Staatsanzeigen*. 1782.

veszszük azt a sokféle leírást, mit azon korból birunk Bécsnek és Ausztriának vallás-erkölcsi állapotáról, csak azon kell csodálkoznunk, hogy ott még sokkal erősebb reactió nem állott be. A papságnak sok volt még a méltó és buzgó tagja, de a mise alapítványok számos semmire kellőt vontak e hivatásra, kik miseolvasásból éltek, a mellett pedig a legelvetemedettebb életmódot folytattak, a párisi akkori *petit abbé*-k módjára.¹⁾ Bécsben magában 500-ra tették ezek számát. A mellett a papok a legerélyesebb szavakkal beszéltek szellemi hatalmukról. Az egyik az úrvacsoráról szólva, a papi hatalmat magasán fölélé helyezé az angyaloknak. Egy másik azt mondá: ez által a pap, bizonyos tekintetben magasabban áll istennél, nemcsak azt engedte meg isten, hogy képét viselje, hanem azt is, hogy parancsoljon neki. — A tárgy fontos. Ismétlem: a pap egyenlő istennel, mert helyettese, sőt bizonyos tekintetben magasabban áll mint isten, mert parancsol neki, és az isten tisztelettel követi szavát.²⁾

Az egyes szerzetes rendek, községek és országok vetélkedtek patronusaik nagyobb rangja fölött a mennyországban. Egy ferenczrendi azt mondá, oly nagy a hasonlóság Krisztus s Assisi sz. Ferencz között, hogy a mindenható gyakran téveszti őket össze.³⁾ Bécsben, 1783-ban egy Fast nevű pap, a vakbuzgó párt egyik főembere, ezeket mondá: a szentek nagyobb csudákat tesznek mint maga az isten, tehát tiszteletökre több gyertyát kell gyújtani. A vidéki tudatlan papság, különösen

¹⁾ Blarers unterthänigste Verantwortung warum er seit seiner Anwesenheit in Wien nicht Mess las. Bécs, 1783. 44. l. A 14. l.-on: Ja diesem Schandgelde ($\frac{1}{2}$ ft egy miséért), haben wir es zu verdanken, dass so viele nichtswürdige Studenten geistlich werden, die sonst nie daran gedacht hätten, dass in Klöstern alles von Priestern wimmelt, die Mess lesen, und sich wieder die gute Ordnung und ihren eignen Beruf in die Seelsorge mischen.

²⁾ P. Kramberger szavai: Nicht nur die Gewalt seine Person zu vertreten, sondern auch sogar die Macht ihm zu befehlen stand ihnen Gott zu. — Die Sache ist richtig. Ich wiederhole sie euch noch einmal. Die Priester sind in ihrem Character Gott gleich, denn sie vertreten seine Stelle, sie sind auf eine gewisse Art mehr als Gott, denn sie befehlen ihm, und ehrerbietig gehorchet er ihrem Worte.

³⁾ Grosshoffinger i. m. 67. l.

az alpesi tartományokban a legvadabb babonát terjesztette.¹⁾ Minden klastromnak meg volt csudatevő Mária képe. Nemcsak a jégeső, tűz és marhavész, hanem az ördög és szövetségesi ellen szolgáló szentelt amuletteket is osztogattak. Szülő asszonyoknak a jezsuita rend szabályait tették a testére, a szülés előmozdítására.²⁾ Sőt még József uralkodása alatt előfordult Tyrolban, Seefeldben, hogy exorcisáltak a sz. ágostonrendű barátok egy leányt, kiüdvén belőle százmillió ördögöt.³⁾ A kiüzdött főördög épületes beszédet tart a számosan összegyűlt népnek »az actust a hívők nagy vigaszára és áhítatára végezték el.«

Ily visszaélésekkel szemben természetes, hogy a műveltek visszavonultak a vallás gyakorlataitól, a gyengék pedig csakhamar épen a hitetlenségben látták a műveltséget. Jellemző egy bécsinek azon mondása: mióta a felvilágosodás terjed, szegyenlik nálunk a bőjtöt.⁴⁾ Nem használt ez ellen a régi kormányrendszer, mely kötelességének tartá karhatalommal tartani fenn az egyházi szabályok tekintélyét. Bécs vendéglőiben nagy betűkkel ki volt írva, hogy a vendéglőst büntetést éri, ha pénteken húst ad katolikusként. Senki se törődött vele.⁵⁾

A császárné nagy buzgalma nem idézett elő mást, mint szinlelést.

Fiától semmit sem vártak anyyira, mint ezen ferde viszonyok javítását.

Először az egyházi élet azon terére fordította figyelmét, mely tán leginkább volt a visszaélések tanyája, és mely téren a visszaélések megszűnése egyenes hasznára vált az államnak.

¹⁾ Az ott uralkodó bigottériát szépen írja le. Briefe eines in Deutschland reisenden Franzosen. 514—516 l.

²⁾ Nicolai útleírásához mellékel ilyen »conceptionszettelt.« Tartalmáról fogalmat adhatnak e pontok: 1. Ki ily czédulát magánál visel, biztosítva van minden varázslat ellen — a marhának is be lehet adni. 2. Ezen czédulák igen használnak a szülő asszonyoknak, ha röviddel a szülés előtt veszik be, a gyermek gyakran magával hozza a czédulát a világra.

³⁾ Az egész processust közli Schlöser Staatsanzeigen. Az államtanács is tárgyalta Hock i. m. 516—7.

⁴⁾ Nicolai Reisen III. k. 105 l.

⁵⁾ Briefe eines in Deutschland reisenden Franzosen I. 244.

1. A klastromok korlátozása. Szerzetes rendek eltörlése.

Midőn József császár oly erélyes rendszabályokhoz nyúlt, hogy országai szerzeteseit elválasztsa Rómától, egyúttal azok belső szervezetére is kiterjeszté figyelmét. De nem volt még szó számuk csökkentéséről. A mauerbachi karthausi klastrom zilált viszonyai magokra vonták a kormány figyelmét. Midőn a cs. kancellária felterjesztést tett ez ügyben, és az államtanács e klastrom eltörlését javasolta, a császár ezeket írta: »nem ez az egyes eset, hanem a már régóta érvényes igazság, hogy azon rendek, melyek a felebarátnak nem hasznosak, istennek se tetszhetnek, arra határoznak, hogy a kancelláriát utasítsam, hogy minden örökös tartományban levő azon rendeket, melyek sem iskolát nem tartanak, sem beteget nem ápolnak, sem tudományban nem tűnnek ki, biztosok és országos hatóságok által irassa össze, és vagyonukat, úgy mint a jezsuitákét, vegye át. A szerzetesek vagy pensiót kapnak, vagy szabadságukra hagyatnak, hogy menjenek ki az országból, vagy pedig folyamodjanak a hatósághoz, hogy léphessenek át a világi papság körébe. Ez alatt értem a karthausiakat, camaldoliakat, remeteket, továbbá carmelita, clarissa és capucinus apáczákat, egyáltalában mind azokat, a kik nem nevelnek, iskolát nem tartanak, beteget nem ápolnak, és csak szemlélődő (contemplatív) életet folytatnak, akár férfiak, akár nők. A kancellár ezt hajtja végre és terjeszsen fel javaslatot a végrehajtás módja és jelentést a jövedelem felől, hogy azt a vallás és a felebarátok javára fordíthassam.¹⁾« A többi hatóságot, a magyar kancelláriát is, decz. 6-án értesíté ezen rendelkezéséről.²⁾

A magyar szerzetesség szabályozása Mária Théréziának is gondját képezte. Már 1770. márcz. 17-én elrendelte, hogy a kolduló barátok száma az addiginál nagyobbra ne szaporodjék — a kimutatás szerint 3723-an voltak. A császár már 1781. október 31-én, egy előfordult eset alkalmával felvilágosítást sürgetett, csak a sz. ágostonrendű szerzetesek száma

¹⁾ Közli Adam Wolf, *Aufhebung der Klöster* 19—20. l.

²⁾ M. kancz. lev. 5806/s₁.

van-e megszorítva, vagy a többié is? ¹⁾ A kanczellária már nov. 2-án válaszolt, hivatkozva Mária Thérézia rendelkezéseire. Előadásából kitűnik, hogy a kolduló barátok száma 1770-ben 3570-re, a remetéké 191-re, a nazarénusoké 23-ra ment. Azóta ezen szám nem igen szaporodhatott, nem is fogyhatott. ²⁾

A császárnak az eltörlést elrendelő parancsára a kanczellária hosszú felterjesztésben felelt, melyet Ürményi dolgozott ki. ³⁾ Kifejti, hogy kötelessége a kormányzéknek, előadni észrevételeit, honfitársait annak belátására bírva, hogy a császár megtartja az alkotmányt. Történeti áttekintésben előadja az apáczarendeknek, különösen sz. Klára szüzeinek sorsát a mohácsi vész óta, mint nyertek nagy birtokokat, minő érdemeket szereztek a nőnevelés körül. Különösen a pozsonyi, ⁴⁾ budai s nagyszombati házak gazdagok, az ország rendjeihez tartoznak, eltörlésük törvénybe ütköző, csak országgyűlés rendelkezhetné el. De segíteni lehet oly módon, hogy a clarissáknak meghagynák az iskola tartást. A ferencziek sok helyen már úgy is tanítanak. A nemzeti nevelésnek nagy lendülete várható ettől. Azt javasolja tehát, hogy Budán legyen iskola ne csak olvasás-, írásra, hanem női munkára is, ép úgy Pesten, Pozsonyban; Zágrábban már úgy is tanítanak, de vegyenek fel több tanítványt. A kismartoniak tanítsanak vagy ápoljanak. A roppant gazdag budai és pozsonyi klarisszák feleslegét a többi szegény tanító nőszerezet ellátására kell fordítani, a leánynevelés érdekében. A fenmaradt tőkéből árvaház alapítható.

A remetéket és camaldoliakat el lehet törölni. Az nem ütközik törvénybe.

Ürményi javaslata ritka módon egyesíti a vallás iránti tiszteletet, a fejedelem rendelkezésére való tekintettel, s a valóban hasznos reformmal. Azon szerzeteket, melyektől a hazai

¹⁾ M. kancz. lev. 5277/s₁.

²⁾ U. o. 5390/s₁.

³⁾ 5806/s₁. decz. 21-én u. ott Pálffy alkancz. nézte át.

⁴⁾ B. Orczi L. verse egy megmátkásodott ifjúnak.

Személy kit fogsz venni szép s jól neveltetett

Pozsoni klastromban még kised vitetett.

Hol ártatlan élte hiven őriztetett,

Jeles erkölcsökkel felékesítettett.

műveltség emelése várható, és melyek mint nemesek az alkotmány sánczaiba felvévék, meg akarja tartani, a többit eltörölni. Ily módon e rendszabály azzá válhatott volna Magyarországon az annyira elhanyagolt magasabb nőnevelésre, mint a jezsuiták eltörlése a magasabb oktatásra nézve.

A kancellária előterjesztése az államtanács foruma elé jutott. Kresl polemisál a benne kifejtett alkotmányos nézettel. Azon elvből indul ki, *hogy a magyar törvény értelmében a magyar király a vallás és egyház ügyeiben korlátlan hatalommal intézkedik*, még ha szól is ezek felől diétai határozat. M. Thérézia szabályozta a tanügyet, pedig arról csak határozott a diéta. A kancellária javaslatát nem teszi magáévá, mert nem hiszi, hogy oly gyorsan és ügyesen válnának az apáczákból jó tanítónők. Löhr is a kir. jogra helyez súlyt, és az apáczák tanítását azért sem hagyhatja helyben, mert így legjobb esetben is csak néhány dolgoznék, a többi nem. ¹⁾ Általánosabb szempontra emelkedik Kaunitz, és azután az egész államtanács. Azon kérdést vetik fel: *nem kellene-e a klastromok összes vagyonát iskolai és tanulmányi célokra fordítani.* ²⁾

Erdélyre is kiterjeszkedett a rendelet hatása. Ott azonban egészen másoknak mutatkoztak a viszonyok. Az erdélyi kancellária előadá, hogy ott nincs egy contemplatív életű szerzet sem, mind tanít vagy lelkészkedik. Remete is csak nagyon kevés, többnyire egyesült és nem egyesült görög. Ott csak olyan rendeletre van szükség, mely jövőre is tiltja az ilyen klastromok felállítását. ³⁾

A mint elterjedett a bekövetkezendő csapás hire, a püspökök természetesen mindent megtettek elhárítására. A bécsi érsek hosszú folyamodásban fejté ki a szent szűzek érdemeit a keresztény hit körül, és szintén azt javasolá, hogy tanítsanak. A császár erre azt felelte; a hibornok nem lát rosztat abban, ha *összesen* tanítanak és ápolnak, megtehetik tehát *egyenként* is. ⁴⁾ Ezen klastromok eltörlése elvégzett dolog. Kaunitz pedig még a magyar hasonló javaslatot is Migazzinak tulajdonítá, ki

¹⁾ Cs. kabinet levéltár 2999/1781.

²⁾ Hock i. m.

³⁾ Kabinet levéltár 2953/81. decz. 5.

⁴⁾ Brunner *Mysterien der Aufklärung* 238. 1.

nem elégszik meg azzal, hogy megyéjében csináljon zavart, hanem másutt is fondorkodik.¹⁾ A császár megmaradt elhatározásánál és annak értelmében utasítá a magyar kancelláriát. (Jan. 2. 1782.)

Bizonyos, hogy ezen elhatározás volt egyik főoka Pius pápa bécsi utazási tervének. De bár ez a császár tudomására jött, nem változtatta meg szándékát. A kancellária január 14-ikén felszólíttatott, hogy adoptálja Magyarországon az örökös tartományokra vonatkozó rendeletet a végrehajtás iránt.²⁾ Azt javasolja, hogy a nyert vagyont a kamara és a helytartótanács kezeljék együtt, úgy mint a jezsuiták vagyonát. Ezt azért ajánlják, »mert úgy látszik Felséged ezen vagyont a válás és a közjólét javára szentelte legkegyelmesebben.³⁾« Magyarországon csak a camaldoliakat, clarissákat és remetéket érte a csapás. A rendelet ellen felírt a primás a helytartótanáccsal együtt, különösen a pozsonyi Klára szűzekért járván közbe, és a törvényekbe ütközőnek mondvá a rendeletet.⁴⁾ Ennek sem volt eredménye. Midőn Pius már útban volt, márczius 2-án, foglalták le a kir. biztosok a pozsonyi sz. Klára klastrom vagyonát.⁵⁾ Azon nap, melyen a pápa Bécsbe ért, kelt a rendelet, mely a sz. Ágoston után nevezett apácza klastromokat eltörli. Április 10-én jelentek meg a kir. biztosok Budán, egy nappal előbb a camaldoli klastromban a Zobor-hegyen, 15-én Majkon Fehérvár mellett, 18-án Nagyszombaton. Mindez az alatt történt, míg Pius Bécsben tartózkodott. Több budai exclarissa ki akart lépni a szerzetes életből, és e célból folya-

¹⁾ Da diese Ausnahme vermutlich ein von ebendemjenigen an die Hand gegebener Antrag ist, welcher solchen allhier schon gewagt hat, und der in allen Gelegenheiten sich nicht begnügt, in seinem eigenen Kirchensprengel alle möglichen Anstände zu erregen, sondern zu dergleichen auch andere, durch alle nur zu ersinnende Ränke zu verleiten sucht. Kabinet levéltár 2999/s₁.

²⁾ 373/1782. m. kancz. lev.

³⁾ 433/s₂. Da E. M. dieses Vermögen zum Besten der Religion und des allgemeinen Wesens allermildestens bestimmt zu haben scheinen.

⁴⁾ Kancz. lev. 748/s₂.

⁵⁾ Katona Hist. Crit. 244. l.

modott a császárhoz. A császár világi biztost rendelt az ügy megvizsgálására. ¹⁾

Ausztriában is azonnal foganatosították az eltörlést. Minő óriási vagyonról volt szó, arról fogalmat adhat, hogy az 1782. év első felében eltörölt klastromok birtokát 8.963,000 forintra becsülték hivatalosan.

Az eltörlést a jan. 26-iki rendelet következőleg szabályozta Magyarországra nézve. ²⁾ A camaldoli, sz. Klára klastromokba és remete lakokba kir. biztosokat küldjön a helytartótanács, kik a kamarai biztosokkal egyetértve, igen nagy discretióval és emberségesen közöljék a klastromfőkkel és szerzetesekkel ezen rendeletet. Ezentúl az ott levő novitiusokat ne vehessék fel a szerzetbe. Vegyék át minden pénztár, templom, levéltár és raktár kulcsát, és, kivéve a szükséges tüzi fát, mindent irjanak fel. A régi becses iratokat s könyveket vegyék át külön. A főnökök az átadásnál tegyenek esküt, hogy mitsem titkoltak el. Semmi akadályt ne türjenek, a clausura is megnyílik előttük.

Ha a klastrom tagjai együtt akarnak még maradni, öt hónapi idő engedessék, hogy ez alatt nyerjenek engedélyt fogadalmuk változtatására, vagy pedig gondoskodásra jövő életpályájukról. Mig együtt maradnak, minden barát 40 krt, minden apácza 30 krt kap egy napra, a főnökök pedig egy forintot. Ezen összegből látandók el élelemmel és ruházattal. A netán megmaradt szolgálkat is fizetik. Magánvagyonuk rendelkezésükre marad.

Későbbi életükre nézve kihirdetendő: Azok kik még nem tettek fogadalmat, négy hét alatt elhagyják a klastromot és 150 frtot kapnak egyszer s mindenkorra. A papoknak szabad elhagyni a birodalmat és ez esetben megkapják az útiköltséget. Ha más szerzetbe lépnek, 150 forintot, ha az érdemes piaristák vagy irgalmasok közé, 300 frtot kapnak nyugdij gyanánt, az Erzsébet szűzek közé lépő apáczák pedig 200 frtot. Azok, kik alkalmasok a lelki pásztorkodásra, és át akarnak lépni, 300 frtot kapnak egyelőre. Azoknak, kik teljes visszavonu-

¹⁾ M. kancz. lev. 3488. és 4278. sz. 1782.

²⁾ 1782. 550. sz. A Coll. ordin. 107—121. l.

lásban akarják szolgálni az istent, ez szabadságukban áll, be-
léphetnek valamely más klostromba, ott fizetnek érték.

A már fogadást tett szűzek együtt maradhatnak. Élükre
egy fő rendeltetik 600 frt évi fizetéssel.

A nyert vagyont törvényes hatásköre szerint a helytar-
tótanács kezeli. Azt ő Felsége a vallás és közjó czéljaira fogja
fordítani. ¹⁾ A remeték két hét alatt tegyék le a remete ruhát.
Ha mint egyháziak vagy tanítók tehetnek szolgálatot, marad-
jon meg részükre az alapítvány.

A helytartótanács és a primás febr. 7-iki felterjesztésére
válaszolva hangsúlyoztatik a fejedelmi jog a szerzetes rendek
befogadására és eltörlésére és egyúttal meghatároztatik, hogy
a bejövő vagyon a lelkészek pénztárához (Cassa parochorum)
fog csatoltatni. Egy része pedig egy Erzsébet-klostrom és
ahhoz kapcsolt árvaház felállítására fog fordíttatni. ²⁾

Ezen elhatározását a császár a következő szavakkal adta
Blümegeen cseh kancellárnak tudtára, ki azt ismét a magyar
kancelláriával közölte: ³⁾ Miután a szemlélődő életű klastro-
mok eltöröltettek, idején van, hogy meghatározzam, mi célra
fordíttassék vagyonuk. *Távol attól, hogy annak legcsekélyebb
részét is idegen, világi használatra fordítsam, egészen a vallás
és lelkészalapnak szánom.* ⁴⁾

Kétségtelen, hogy ezen eltörlési rendelet — ha egyszer
jogosnak tekintjük magát a tény — lehető kiméletes és méltó
eljárást ir elő. Gondoskodik az életök pályájából kiszakított
szerzetesek lelki és testi jövőjéről, nem kényszeríti őket foga-
dalmaik elhagyására. Mindamellet már magában az a tény,
hogy a klostromok ellen indult a császár, igen népszerűvé tette
őt a bécsi irodalmi körök előtt, másrészt pedig ellenségévé
tette az egész rendi papságot, melynek még megmaradt
klostromai is mindig félték hasonló sorstól. ⁵⁾ Bécsben akkor

¹⁾ In comoda Religionis ac Reipublicae.

²⁾ M. kancz. lév. 894/s₂. febr. 21.

³⁾ M. kancz. lév. 1116/s₂.

⁴⁾ Az egész rendelet, melyet Wolf. i. m. nem említ a függelék-
ben VIII.

⁵⁾ Midőn Herzan bibornok Roveredoba ért, 1782. májusban, az ottani
szerzetesek félve kérdezték, mikor kerül már reájok a sor. A bibornok,

valóságos orgiákat ült a szerzetesellenes párt. Nem a legszellemesebb, de tán a leggorombább gúnyirat a szerzetesség ellen azon mű, mely akkor *Monachologia* czim alatt megjelent, és melynek szerzője nem volt más, mint maga Born. A mű egész tervében, nyelvezetében is követi a Linné *methodusát*, a szerint csoportosítja a különféle szerzeteket.¹⁾ A sok klastromban a falaikba hatolás alkalmával tapasztalt visszaélés, új tápanyagot adott e gyűlöletnek. Legtragikusabb a Goess klastromában örülten talált Colomba nővér sorsa. Ez született Trautmannsdorf grófnő volt, anyja Zay Theréza bárónő, a híres magyar protestáns családból. A protestáns vallásban nevedekett, csak aztán került a klastromba. Egy *visitator* 1779-ben, midőn már őrizet alatt volt, még eszénél találta. Három év alatt, mire a kir. biztos oda ért, egészen eltompult börtönében.²⁾

Magyarországon, kivéve a közvetlenül érdekelteket, nem igen gyakorolt ez intézkedés nagy hatást. Szirmay e szavakkal emlékezik meg róla: sok szerzetes rendeket, melyeknek szabálya elrendelte, hogy ne beszéljenek, és olajjal főzzenek, eltörölt. Igen nagy birtokaik voltak, de semmi hasznot nem hajtottak. Azt mondá (József cs.), hogy ő néptanítókat akar, nem némákat és javaikat a lelkészalapra ruházta. Szerinte annyi falú nélküli a lelképásztort, a nép nyersségben és tudatlanságban neveltetik, míg a klastromokban ép, erős emberek tömegét

mint jelentésében írja a császárhoz, biztosította őket, legyenek csak jó reménnyel. Ezt azért tette, hogy javaikat ne vigyék külföldre. Ezen szempontot magáénak vallotta a kormány, így rendelkezett Galicziában. (Ld. kancz. lev. 221/82.

¹⁾ Fogalmat nyújthat e műről a következő passus: *Der Mönch überhaupt*: Der Mönch ist ein menschenartiges bekuttetes, zu Nachts heulendes, durstiges Thier. Des Mönchs Körper ist zweifüssig, gerade, der Rücken krumm gebogen, der Kopf vorgesenkt; — übrigens ein geiziges, stinkendes, unflätiges, dürstelndes, träges Thier, das lieber Hunger als Arbeit ertragen will. Beim Auf- und Niedergange der Sonne, vorzüglich aber bei Nacht sammeln sich die Mönche, da schreit einer, und die andern schreien nach. — Sie gehen keine Ehen ein, setzen ihre Kinder aus, wüthen gegen ihre eigene Gattung und fallen den Feind hinterlistig an.

²⁾ Wolf. I. m. 72.—75. l.

hizlalják. Mi haszna a népnek abból, hogy olajat és nem vajat, vagy szalonnát esznek. ¹⁾

A vagyon nem fordítottatott egészen a kitűzött célra. Mindjárt eleve 200,000 frtot elvontak belőle, iskolák alapítására katonagyermeknek részére. Sok volt a panasz, hogy a birtokok eladásánál nem jártak el helyesen a biztosok, és sokat úgy prédáltak el.

Ezen összefolyó vagyon igazgatására, és az egész egyházpolitika szervezésére és végrehajtására új közeget rendelt a császár. Ez a híres egyházi commissio. (Commissio in publico-ecclesiasticis).

2. Az egyházi bizottság felállítása.

A klastromok eltörlése, a vagyon kezelése, a római hit viszonyának szabályozása a többi hitfelekezethez, egyáltalában mindazon ügyek, melyek megoldását napirendre hozta, az államnak az egyházra gyakorolt befolyása szükségessé tették külön hatóság felállítását, mely egységes elvek szerint hajtja végre a császár rendeleteit az egész monarchiában. A római egyház a kiválóan általános intézmény; a monarchiának addig legerősebb kapocsa. A nemzetekhez volt ugyan fűzve az egyes országok hierarchiája, de főirányát mégis az általános egyháztól vette, mint szellemi, úgy anyagi tekintetben is első sorban annak részeül volt tekinthető és kívánta magát tekintetni.

Az egyház a dogma és disciplina tekintetében hozott létre egységet. Az állam az anyagi érdekek kezelésében akarta ezt megvalósítani, melyet közvetlen igazgatása alá hajt; és a szellemi műveltség előkészítésében, melyet saját követeléseivel és a századnak iránya értelmében kíván átalakítani. Ez az érdek, ez az irány mindenütt általános, mint maga az egyház. Addig úgy szólva csatárlánczban folyik a harc: egyes

¹⁾ Historia Secreta 47. §. Ezen anekdota jellemző a korra és az íróra. Jocosum sane sermonem cum iis habuit (Imp.) Leopoli in Galicia. Interrogavit: qui nam sint in clauastro? Responserunt, esse 50. Certe multi sunt obvertit Imperator. Sed rogo, recogitet M. Vestra, oggessit Prior Claustris, quod tribus claustris Monialium satisfacere debeamus. A jam ita certe sunt pauci! conclusit Imperator.

pontokat támad a császár váratlanul, majdnem kiragadva őket az általános összefüggésből. Most az állam és egyház közötti egész harcvezonalon, mely annyi különféle erkölcsi, szellemi és gazdasági térre terjed ki, foly a harc.

Államot, ha egyszer intézői egyebet is látnak benne mint hadsereget, és tudatára jönnek erkölcsi és szellemi hivatásának, nem kimél meg a história szelleme soha az egyház elleni küzdelemtől. Az emberiség legmagasabb érdekei fölött folyik a viadal, nem engedhet sem egyik, sem másik, a nélkül, hogy lemondjon önmagáról. A küzdelemre szolgáló szerveket alkotnak maguknak. Természetes, hogy a modern Európa első fejlettebb államai, az itáliai városok voltak az elsők, melyek gazdasági érdekeik fentartására gondoltak a pápaság és az egyház ellenében. Mindenki tudja, minő szerepet játszik ez Firenze és Velence történetében. De Lombardia fővárosának Milanónak is gondja volt arra, hogy a papság, a mennyiben közgazdasági tényező, a világi hatalomnak jusson rendelkezése alá. Már a Sforzák kora óta fennállott ott egy külön hatóság az intercalaris jövedelmek kezelésére. Ez megmaradt, *Economato* név alatt, állandó közegéül az államnak az egyházvilági kormányában. Lombardia Habsburg kormány alá jutott; a renaissance állami alkotó tendenciái kezét fogtak a XVIII. század eszméivel. Mária Thérédia korában, 1767-ben, felállítottott Milanóban a *Giunta Economale*, azon megbizással, hogy intézkedjék mindazon egyházi ügyekben, melyek nem »mere spiritualia,« vagy pedig nem tartoznak a rendes törvényszékek elé.¹⁾ Hogy minő erélyes szellem uralkodott a lombardiai egyházi politikában, midőn azt Bécsből Kaunitz intézte, kitűnik azon rendelkezések elsorolásából, melyek ott 1767—81. közti időközben, tehát még legnagyobb részben Mária Thérédia kormánya alatt végbementek. Az egyházi bizottság törvényt alkotott az egyháziak adósságai amortisatiójára nézve, keresztül vitte a tilalmat, hogy új miséket és egyszerű javadalmakat ne alapítsanak, elvégezte az egyháziak személyének és vagyoná-

¹⁾ Hasonló intézmények állottak fenn Spanyolországban a »Camera Regii patronatus«, és Nápolyban, a »Camera di Santa Chiara« név alatt.

nak összeírását, és kötelezte a papságot a számadásra, és részben az adózásra is. Megvizsgálta a kegyes alapítványokat, és elvben kimondá a papi dézsma megváltását.

Ezek az anyagi eredmények. De ezekkel nem elégedett meg a Giunta.

Kiterjeszté a placetum regium hatása körét, eltiltá a coena domini bullát, eltörölte a római inquisitiót, 80-nál több klastromot törölt el, sok confraternitast oszlatott fel, vagyonukat a vallásalaphoz csatolva. A szerzetesek számát korlátozá, eltiltá a novitiussok felvételét és a koldulást, tevékenységre serkenté őket, eltörle a klastromi börtönöket, a remetelakokat bezárá. Ily erőlesen gyakorolta a fejedelmi főfelügyeleti jogot. De a papságnak és a népnek szellemi műveltségére is hatott. Elrendelte, hogy a káplányok iskolát tartsanak, hogy azon papok, kik nyilvános működésre szentelik magukat, a paviai főiskolát látogassák, és hogy csak a tudori ranggal felruházott nyerhessen egyházi méltóságot. Végre, betiltá a búcsújárást, az éjjeli ájtatosságokat, és nem engedi többé a temetést a templomokban és a helységeken belül. Nemcsak az állami hatalomnak korlátlanságra vágyása tükröződik vissza ezen intézkedésekből. Az is kitűnik belőlök, hogy oly szellemi körtől indultak ki, mely egy *Beccariát* számított tagjai közé. Annyiszor szólnak Olaszország hanyatlásáról a múlt században. A lombardiai kormány, legalább egyházi tekintetben, mintaszerű volt a múlt század fogalmai szerint, nem mert Bécsből vette irányát, hanem mert nagy műveltségű belföldiek kezében volt a végrehajtás.

Ez a sokféle intézkedés nemcsak a giuntának mutatja szellemi irányát, hanem egyuttal képét adja azon területnek, melyen az egyház érintkezik az állammal, és melyen most az utóbbi érvényesíti jogát.

Józsefnek rendkívül tetszett ezen egyházi bizottság már akkor, midőn 1769-ben először ismerkedett meg vele működése színhelyén. Akkor még csak kezdetén volt tevékenységének, mégis, mint József írja anyjának, igen sok hasznot hajtott és magára vont a pápa és az egész papság gyűlöletét.¹⁾ Most

¹⁾ Arneth Mária Thérézia 10. k. 175. l.

midőn egész birodalmában uralomra akarja juttatni minden vitás téren az állam főfelügyeleti jogát, figyelme azon intézményre fordult, melynek működése egy országában már ki volt próbálva. Cobenzl gróf, az állami alkanczellár egy emlékiratban ismerteti a giuntát.¹⁾ A császár ezen emlékiratot még az nap az *államtanács* elé terjeszti. A következő megjegyzéseket csatolta hozzá: Hasonló hatáskörű bizottság állítandó fel a német és magyar örökös tartományokban. Álljon egy elnökből, tanácsosait pedig a két kancellária, a cseh- osztrák- és a magyar szolgáltassák, vegyesen, egyházi és világi rendből. Mindegyik küldjön 3—3 tanácsost és több titkárt, a számvevőszék két könyvvivőt. Azonfelül két jogtúdós pap is vegyen részt az ülésekben. Négy előadó foglalkozzék a gazdasági, kettő az egyházpolitikai, kettő a hittani tárgyakkal. Csak eleinte lesz olyan sok a dolog, később, a mint a rendszer életbe lép, könnyebben megy.

A commissió a két kancellária alatt áll. Általános ügyekben a két kancellária összelép felterjesztés szerkesztése végett.²⁾

Az államtanács minden tagja kívánatosnak tartja ezen bizottság szervezését. Kresel és Löhr nem terjeszkednek ki a részletekre; az utóbbi csak azt hangsúlyozza, hogy a bizottság ne lehessen törvényszék. Gebler azon reményét fejezi ki, hogy az ilyen vegyes commissió, »ha az általános jog, és az igazi egyházjog valódi elveiben szilárd, minden babonás előítéllettől ment elnök áll élén, és olyanok tanácsosai is, óriási lépésekkel viheti előre a megkezdett üdvös és szükséges reformációt.«³⁾ Minő eredményeket értek el Lombardiában, mennyire hátra vagyunk mi. Még a conservativ Hatzfeld is igen jó gondolat-

¹⁾ Máj. 14. 1782. Cabinet levéltár 1514/_{sz.} sz. Fennebbi átnézetünknek ez szolgál alapjául.

²⁾ In Generalsachen aber beide Kanzleien zusammengetreten zu deren Vorlegung. A császár sajátkezű hozzájárása.

³⁾ Wenn sie einen in den rechten principiis juris publici universalis et juris genuini canonici festen, von allen abergläubischen Erziehungs-Vorurtheilen freien Praesidem, und ebenso beschaffene Rätthe hat, kann in der angefangenen heilsamen und nöthigen Reformation Riesenschritte machen. U. ott.

nak tartja. Ő már hatáskörét is körül írja. Alája rendelné a klastromi javak igazgatását, általában mindazt, a mi a kamarához tartozik, továbbá a lelkészségek felállítását és a tolerántia foganatosítását. A bizottság tagjainak számát a két kancellária határozza meg a szerint, mennyi a dolog. Ha a két kancellária nem bír egyetértésre jutni, ő Felsége határoz.

Tekintettel Magyarországra, szükséges, hogy az ügyiratokat ne a bizottság expediálja, hanem magok a kancelláriák. Különben ő is ellene nyilatkozik annak, hogy a bizottság hatásköre kiterjesztessék a törvénykezés terére. Úgy ismeri a császár elveit, hogy csak kétféle törvényszéknek szabad fennállani: az egyiknek a nemesek, a másinak a nem nemesek ügyeiben.

Hatzfeld Mária Terézia tradícióit képviseli. A bizottság szervezésénél tekintettel van Magyarország különállására. A kancelláriának törvényes hatáskörét nem akarja megnyírni. *Kaunitz* ellenben az egységes kormányzás és eljárás mellett tör lándzsát. Az egyházi reformationál — mind szeretik ezt a kifejezést használni — sok függ az igazi elvek egyformaságától a tanácskozásban és végrehajtásban, és így nincs kétsége a felől, hogy az ilyen bizottságnak nagy lesz a haszna.¹⁾ A legtöbb az elnöktől függ. Nem akarja ő sem felruházni a bizottságot törvénykezési hatáskörrel. De eléje tartozék minden a fejedelemhez az egyházi törvényszékek visszaélése elleni panasz és felfolyamodás.²⁾

A császár Hatzfeld gróffal, mint az államtanács elnökével jún. 15-én tudatta elhatározását.³⁾ A szervezés alkotmányos oldalát illetőleg azt akarja, hogy a bizottság, nem annyira a két kancellária, mint a két kancellár alatt álljon, olyan formán, mint a hogy egyesítve van a kamara- és a bányaugy.

¹⁾ Da es bei dem geistlichen Reformatiönswesen auf die Uniformität ächter Grundsätze in der deliberation und Execution ankommt, so ist kein Zweifel, dass eine solche Commission von vorzüglich grossem Nutzen sein werde. U. o.

²⁾ Recursus ab abusu Jurisdictionis Eccl. ad summum principem.

³⁾ Fogalmazványa a császár sajátkezü javításaival a bécsi cs. kabinet levéltárban. Nevezetes, hogy a fogalmazvány bevezetése azt mondta, hogy a bizottság olasz mintára szerveztetik. Ez ki van törölve. Másolata magy kancz. lev. 5105/s₂.

A fő a bécsi bizottság, annak mintájára szerveztetik minden egyes tartomány bizottsága. Elnökül Kresl államtanácsost rendeli, ki több éven át, többféle állásban, tökéletes megelégedésemre teljesített szolgálatai, és különösen sokszor tapasztalt tudományának és belátásának az egyházi szakban, elismeréseül tekintse ezen hivatást.¹⁾ — A cseh kancellária tagjai közül Heinket, és a szász származású Haant rendelte tanácsosokul, a papot Kresl szemelje ki. A magyar kancellária, mely mindig kitünik emberei jó kiválasztásában,²⁾ szintén rendeljen oda két tanácsost. A szervezkedés pontjait állapítsa meg egy tanácskozás, melyben Hatzfeld elnöklete alatt vegyen részt a magyar és a cseh kancellár, a számvevőszék, és a kamara elnöke és Kresl. A fölveket, melyek után a commissionnak el kell járnia, azonnal kitüzi a következő pontokban, melyek egyúttal kitüzik a bizottság leendő hatáskörét:

1. Ez igazgatja a lefoglalt egyházi vagyont.
2. Ez kezeli az eltörölt klastromok tagjainak járó penziókat.
3. A lelkészalapot Magyarországon, a hasonló czélnak szolgáló sőalapot Csehországbán.
4. Minden a bizottság elé tartozik, mi az ország jólétére, rendjére és nyugalomára vonatkozik, tehát az isteni tisztelet és a fegyelem is, általában minden, mi nem dogma. Hanem egyelőre nem kell változás a külső disciplinában, míg a lényeges el nincs érve.³⁾
5. Felveszi az egyházi jövedelmeket a primástól az utolsó káplányig, ép úgy az alapítványok és testvériségek vagyonát.

¹⁾ Dass Er diesen Beruf als eine Anerkennung seines durch mehrere Jahre in verschiedenen Amtsverrichtungen mit meiner vollkommenen Zufriedenheit geleisteten Dienste betrachte.

²⁾ Die immer in der guten Auswahl ihrer Leute sich auszeichnet.

³⁾ Obschon all jenes, was auf das zeitliche Wol, gute Ordnung und Ruhe des Staates einen Einfluss hat, mithin auch der äusserliche Gottesdienst und die äusserliche Disciplin, und mit einem Worte alles, was nicht die Glaubenslehre, Administration der Sacramente, und die disciplinam internam angeht, einen wesentlichen Theil der Beschäftigung für die Commission auszumachen hat, so wird doch die Commission in Beziehung auf die disciplinam externam in so lange mit Abänderungen und Verbesserungen zurückhalten, bis nicht vorher das Hauptwerk wird vollkommen zu Stande gebracht worden sein.

6. Meghatározza, mennyi lelkészre van szükség a városokban és falvakban.

7. A klastromi jövedelmek feleslegét új lelkészségek felállítására fordítja, a házakat és könyvtárakat a papnevelő intézeteknek adja át.¹⁾

8. A comm. ne zavarja a jelen birtokosokat az adminisztrációban, csak számadásra szorítsa őket. Csak a felesleget veszik el, a mit jobb gazdálkodás által nyernek, övék marad. Kötelesek világi administratorokat tartani.

9. A városokban a lakosok számához képest kell megállapítani a szükséges egyházak és misék számát.

10. A városokban lévő felesleges mise alapítványok új lelkészségek felállítására rendelvek a falvakon, az alapítók rendelkezése értelmében.

11. A koldus szervezetek azonnal eltörölendők. Tagjaikat a gazdag klastromok feleslegéből kész ellátni, az alkalmasakat lelkészségekre tenni át. Nem gyűjthetnek másként, mint egy klastromuk előtt felállított ládába. Novíciusokat többé nem vehetnek fel.

12. A falvakon csak annyiban tartandók meg, a mennyiben a lelkipásztorságra van szükség rájuk. A volt tagok a városokba teendőket át. A hol búcsújárás van, vagy oltárkép, az a templom adassék át plébániának.

13. A bizottság intézkedik minden egyházi méltóság betöltése felől a kanczelláriák útján. A folyamodók egyenesen hozzá fordulnak.

14. Az üresedésben lévő magyar javadalmak igazgatása a királyt illeti, ezt most a comm. végezze.

15. Ez fogadja a szerzetesek és papok panaszait a püspökök ellen, és a visszaélések elleni folyamodásokat.

16. Fogatosítja a püspökségek elrendelt új felosztását, de oly módon, hogy ne legyen sok irkálás.

17. Azon tárgyakban, melyekben már döntött es. elhatá-

¹⁾ Die so zahlreich vorhandenen, grösstentheils sehr vermöglichen geistlichen Stifte und Klöster eine billige und hinlängliche Quelle darbieten von jenem, was sie über ihren wahren zum Besten des Nächsten bestimmten Bedarf entbehren können, neu aufzustellende Pfarreien und Kaplaneien anzuweisen. Az aláhuzott helyek a császár sajátkezü hozzátételei.

rozás, minden megkérdés nélkül járjon el. »De ha oly ujítás fordul elő, mely elhatározásomra szerül, ha az az egész monarchiára tartozik, mindkét kancellária, különben pedig az illető tartson nekem előadást. Külön protocolluma van, és minden héten beküldi mindkét kancelláriához. Az expeditiót a kancellária végezi. De a comm. dolga felügyelni, hogy azonnal történjék az elintézés, ha nem történik, tegyen nekem jelentést. Oly módon járjon el, mint a hogy a magyar kancellária és az udvari kamara közösen intézi a bányaügyeket.«

18. Kell külön könyvvivő a kegyes alapítványok részére.

19. Az egyes országokban felállítandó fiók-oeconomatusok ugyanazon viszonyban álljanak a helyi kormánysszékekhez, mint a főbizottság az udvari hatóságokhoz.

20. A kancelláriák utasítsák a papságot, hogy egyenesen a comm.-hoz küldjék jelentéseiket.

Ezen elvek szellemében kezdje meg a bizottság működését, minél előbb, a mint hozzá teszi a türelmetlen császár.

Ezen rendelkezés szelleme megfelel a bizottság első feladatának: a gazdaságinak. Legtöbb pontja anyagi kérdésekre vonatkozó. A mellett kiváló gondot fordít a lelkeszségek rendezésére. Már elv gyanánt van kimondva benne az államtanács által felvetett kérdés: nem kelle-e a klastromok összes vagyonát iskolai és tanulmányi czélékre fordítani? Csakhogy a császár az egyházi tanítás által eszközölt népnevelésre helyezi a súlyt.

Alkotmányos tekintetben, hogy mai szóval éljünk, a két kancellária *delegatiója* tárgyalja a folyó ügyeket a császár által kitűzött vezérelvek szerint. A császár képét viseli az elnök, ő az állami egységnek kifejezője. Lényegileg közös az egyházi kormány; formailag az expeditióban fenn van tartva Magyarország különállása. Minő fontos része a magyar uralkodásnak az egyházi kormány, minő drágaköve a koronának a patronatusi jog! És ennek gyakorlását most vegyes bizottságra ruhazza a fejedelem. Vegyes bizottságnak tartoznának számadással Magyarország főpapjai, kik az ország első rendjét képezik, vegyes bizottság elé járúlnak folyamodásokkal?

Mind ezen alkotmányos és személyes nehézségeket feltünteteti Esterházy főkancellárnak június 22-én kelt felterjesz-

tése. Az öreg miniszter még a Mária Terézia körében képzei magát, személyes érzéseinek előadása által is akar hatni nemcsak politikai érvekkel. Beteg voltam, úgy mond, és ezen rendelet által a betegség a testről átszállott a lélekre, és végső aggodalomba ejtett, mely egy időre elvette minden erőmet, és keserű könyeket csalt szemeimbe.¹⁾ Húsz éve, hogy a magyar kancellári hivatalt viseltem. Ez alatt a legmagasabb megelégedésre végezték a legfontosabb ügyeket az alkotmányos hatóságok. Felséged maga is tudatta elismerését velem. És most egyszerre megrendítetik a magyar alkotmánytörvények alapja ezen oekonomatus felállításával.²⁾ Én, az alattam álló kancellária és a helytartótanács, hibánk nélkül megfosztatunk törvényes működésünktől, és megaláztatunk, a magyar klerus, az ország első rendje, idegen, Magyarországon ismeretlen hatóságnak vettetik alá. Könnyen ítélhető meg, minő felháborodást fog ez okozni az egész országban.³⁾

A fő alkotmányos érvek az oekonomatus felállításával szemben a következők:

A magyar király patronatusi jogát mindig a kancellária által gyakorolta. Ez nemcsak egyháziilag, hanem politikailag és jogilag is képzett férfiakat ajánlott, mert a magyar főpapnak politikai kötelessége van. Így ezen jognak az oekonomatusra ruházása ellenmond az 1715. t.-cz.-nek és az 1563. 35. t.-cz.-nek.⁴⁾

Törvényellenes a 17. pont, az 1608., 10. t.-cz. szerint, mely tiltja, hogy a magyar ügyben külföldi hatósághoz forduljon. Ily esetekben, ha a császár által előírt elvek már

¹⁾ Versetzte mich in die äusserste Bestürzung, welche mir eine Weile hindurch alle Fassung raubte, und bittere Zähren aus den Augen lockte. M. kancz. lev. 5105/s₂.

²⁾ Itzo ganz unerwartet wird die Grundfeste der hung. Fundamentalsetze durch die Errichtung besagten Oeconomats erschüttert.

³⁾ Einem fremden, und im Königreich Ungarn unbekannten Dicastrio unterworfen. Was diese Katastrophe für ein allgemeines Aufsehen und Bestürzung im Lande verursachen werde, kann aus dem was folgt ohnschwer beurtheilt werden.

⁴⁾ Az első elrendeli, hogy a m. kancellária ne függjön semmi kormányzékától; a másik, hogy a király csak m. kancelláriájával levelez az országgal.

döntöttek, a kancellária csak expeditio szerepét viselné. Ezt nem érdemelte. A magyar törvény realis függetlenséget követel ezen kormányzók részére, ha az országban meg tudják ez állást, elveszti tekintélyét, mi a Felség tekintélyére nézve is káros. Hisz még azon aktákat is félre teszik, a melyeket alkotmányos magyar hatóság, nem hozzá tartozó ügyekben bocsát ki. (1635. 12. t.-cz.)

A 19. pont, mely a filialékát szabályozza, a helytartótanácsot alávetésbe hozná. Az pedig az 1723. 101. t.-cz. szerint csak a Felségtől függ. Különben ez az igazgatás úgy is meg van már Pozsonyban vallás-commissio név alatt. Ugyanezért nem fogadható el a 3. és 4. pont sem.

Törvénybe ütközik a 20. pont, mely a magyar papságot számadásra kötelezi egy idegen hatóság irányában.

A 7. és 8. pont ellen is van észrevétel. A magyar klastromok jövedelmük 10%-át fizetik az erődítési alaphoz. Jóságaik lelkészeit ők dotálják, némelyik iskolát is tart. Jóságait nemesi és adományi jogon birják, és a Tripartitum I. 9. értelmében szabadon élhetnek vele. Különben is lesz panasz a jövő országgyűlésen a reájuk rótt százalékok miatt. A vagyonconscriptióra nincs szükség, a kamara a püspöki birtokokat összeírta 1769-ben, a klastromi és káptalani javakat 1774 óta.

A magyar pensiók és az eltörölt klastrom vagyona nem oly nagy, hogy azt a pozsonyi commissio ne végezhesse. Így az 1. és 2. pont is elesik. A koldusbarátok száma Magyarországon úgy is meg van alapítva (1770 óta). Tehát a 11. és 12. pont már végre van hajtva. Ép úgy a püspökségek beosztása (16. pont).

A 14. pont egyenes kárt hoz a m. kir. kamarára. Eddig a Trip. I. 10. értelmében ez húzta a jövedelmet az üresedésben lévő beneficiumokból. Ez most az alapítványra ruháztatnák át.

A 15. pont törvényellenes, mert a magyar klerust, ha püspöke ellen szólal fel, idegen hatóság alá helyezni.

A lelkésszések új rendezése végbe mehet a törvényes formában a pozsonyi commissio által.

»Az egész oeconomatus nem állítható fel a magyar alap-törvények sérelme nélkül. Másrészt ügyeit elvégezhetik a meg-

lévő hatóságok. Felséged 1780. nov. 30-án megigérte a kanczellária és a helytartótanács fentartását, ennél fogva remélem, hogy e bizottságot nem terjeszti ki Magyarországra.«

Ki tagadná, hogy ez a szigorúan törvényes álláspont? A kanczellária, mint magyar kormánysszék Mária Terézia tradíciójához ragaszkodik. Törvény ellen nem tesz, a mit lehet, a törvényes formák fentartásával hajtja végre. De ki tagadná azt is, hogy ezen módon, bárminő loyálisok a magyar dicasteriumok, a reformok legjobb esetben sem fognak megvalósulni »minél előbb?« Tehet-e a magyar episcopatus ellen a kanczellária, melynek feje az egri püspök testvére, tehet-e a primás ellen, ki most elnöke, a magyar helytartótanács? És ha alkotmányos tekintetben oly erősen és szilárdan áll is a magyar főpapság, mint országos rend, mégis alá van vetve a királyi főfelügyeleti és patronatusi jognak, melynek határai úgy szólva vég nélkül terjeszthetők ki. A magyar király pedig oly közegre akarja bízni ezen fontos praerogatívája gyakorlatát, mely az »igazi elveket« vallja az egyházi politikában.

De a kanczellária nemcsak országos hatósági, hanem egyúttal a királynak alá van vetve. Midőn a kanczellár törvényes szempontból oly erélyesen, személyes meggyőződésből oly érzékenyen ir fel a javaslat ellen, nem feledkezik meg arról sem, hogy azt mégis lehetővé tegye. Hátha a Felség mégis megmarad akarata mellett? Nem hiába állott mindig ott a repraesentatiók végén: fel van egyébbiránt tartva a császári királyi legmagasabb elhatározás és legfelsőbb elintézés. Ennél fogva az oportunitás, a compromissum győz itt is.

A felterjesztés azzal végződik, hogy a kanczellária az oeconomatus által kidolgozott hasznos javaslatokat, a mennyiben törvénybe nem ütköznek, kész adoptálni és a Felségnek előadni. Ha egynéhány magyar tanácsos véleményét akarja, nevezzen ki egy alkalmas papot a kanczelláriához és egyet a helytartótanácsához.

»Ha pedig a Felség, ezen törvényes megegyezések dacára, mégis kiterjesztené az oeconomatus hatáskörét Magyarországra, nekem, napjaim legszomorúbb helyzetében nem marad más hátra, mint hogy esédezzem, hallgassa meg a primást

és a judex Curiaet is e tárgyban.« Oly fontos e változás, hogy nem vállalhatja magára a felelősséget érte.

Látjuk, a kanczellária nem ragaszkodik a szoros betü-hez. Továbbfejlesztéséhez nem is tartja elkerülhetetlennek az országgyűlést, a király dönthet, ha meghallgatja az egyházi és világi hierarchia fejeit. Magyarországot ezek képviselik.

De a király nem ezekhez fordul, hanem az államtanács-hoz. Nem a történeti hagyomány fentartói, hanem az új irány apostolai, nem a rendi és nemzeti különállás bajnokai, hanem a burokratikus állami egység előharczосai birták bizalmát. Ott mindig a magyar hatóságok függetlenségéről van szó. Itt tényleg oly hatóságot illeti meg a döntő szó, melynek tagjai közt nincs magyar.

Az államtanácsban először *Kresl* nyilatkozik. Úgy tesz, mintha nem tudná, hogy ő van az új hatóság elnökül kijelölve, de azért igen beható javaslatot készít. Szavai egyúttal tanusítják, minő megvetéssel nézte a magyar közigazgatást az a férfiú, kit oly kiváló bizalmával tisztelt meg a császár. Azt hiszi, hogy bárkit jelölne ki a császár az *oeconomatus* elnökeül, jobb szeretné, ha személyére nézve semmi dolga se volna Magyarországgal. »Zavaros és ellenmondó törvényeik, a nyilvános bizonytalanság végrehajtanak-e valóban valamit az országban, és úgy, a hogy az elő van írva; egészen különböző alkotmányuk, ez ügyben is mindent meg fog zavarni.¹⁾ — A kanczellária azt akarja elhíttetni, hogy a gazdasági rendezés megtörtént, pedig semmi sincs nyerve. Az illető kimutatásban az a kérdés van feltéve: vannak-e az alapítvány célját meghaladó tőkék.²⁾ Erre mindig csak az a felelet: nincsenek részletezve, mennyiségök nem ismeretes, nincs megjelölve.³⁾ Az ingatlan javakat — nem részletezik. A koldusbarát-lajstromnál is csupa bizonytalan.«

¹⁾ Cs. kir. kabinet levéltár 2006/82. Ihre verwirrte einander widersprechende Gesetze, die offenbare Ungewissheit, ob etwas im Lande wirklich befolgt sei, oder wenigstens so befolgt sei, wie es befohlen worden, ihre ganz verschiedene Verfassung etc.

²⁾ Capitalia fundationalia fundamentale Institutum superantia.

³⁾ Specificata non sunt, quantitas non exprimitur, non constat, non indicant.

Ha Felséged nem akarja elválasztani Magyarországot, legjobb, ha az elnökséget a magyar kancellárra bizza. Így a törvénynek elég van téve, nem magyar nem avatkozik be. Ellenkező esetben a bizottság jönne függésbe a kancellártól.

A magyar törvény, mely szerint a pap nemesi joggal birtokos, ellenmond a kánon jog azon elvének, hogy pap nem lehet ura felesleges birtoknak.¹⁾ De általában az alaptörvényeket csak arra használják, hogy megakadályozzanak minden jót.²⁾ Azt kívánja, hogy Magyarország ne akadályozza az oeconomatus által Olaszországban szerzett jónak az örökös tartományokra kiterjesztését.

A felvilágosodás bajnokának álláspontja egészen észszerű. Magyarorszáiban, ha alkotmánya megmarad, megakadályozóját látja az örökös tartományok reformatiójának. Inkább lemond a centralisatióról és egységről, csak elvei jussanak érvényre.

A második véleményező *Martini*, József szemében valószínűleg a legnagyobb jogi tekintély. Csak néhány héttel előbb lépett az államtanácsba; ez első javaslata magyar tárgyban. Ő a fontolva haladás embere. A fő előtte, hogy maga az ügy haladjon, bár lassabban; de a név nem dönt. Franciaországban a papság nem fizet adót, hanem ajándékot (*don gratuit*), a mi egyre megy. A Felség apostoli jogát a kancellária se vonja kétségbe. Biztosítják azt szent István II. §. 2. és a Trip. I. 12. A könyező magyar kancellár csak az eljárás ellen szól. Ezen lehet segíteni. Van *praecedens* elég. A *censura* bizottságot 1750-ben elfogadta az uralkodó; a kancellária engedelmeskedett. Az 1768-ban felállított új egyházi *commissiónak*, az 1773-iki tanügyi *commissiónak* rendeleteit ki kellett hirdetni Magyarországon is. Midőn a magyar kancellária látta, hogy ez nagyon is gyorsan halad, maga kérte, hogy ülnöke (Ürményi) részt vehessen az ülésben.

Úgy lesz most is. Ha az oeconomatus felállítják a nem magyar tartományokban, az csak kérjen az eddigi mód szerint kimutatást a kancelláriától és a rendes hatóságoktól. A ma-

¹⁾ Quod Clerici non sint domini bonorum superfluum.

²⁾ Fundamental-Gesetze werden angewendet alles Gute zu hemmen.

gyar kancellár maga fogja kérni, hogy tagjai közé vegyenek fel magyar tanácsost.

Bizonyos, az hogy az *oeconomatus*nak nem lehet az a hatásköre Magyarországon, mint másutt; alaptörvény ellen volna. De egészen elég a törvényes királyi jog, csak érvényesíteni kell. Tehát az *oeconomatus* csak Asztriára neveztessek ki, de a kancellária közölje vele a kimutatásokat és hajtsa végre a Felségnek, mint apostoli királynak parancsait.

Magyarország kizárása mellett van *Gebler* is. Szerinte a kancellária félreérti ugyan a császári akaratot, de azért Magyarország még se vegyen részt a *commissió*ban, mert annak különben is sok a munkája, és így sok késés lesz elhárítva. Az adaptálás, mint Martini óhajtja, nagyon ajánlatos; azon esetben a két kancellária összejövetelet tart. Most ne vegyenek be magyart az *oeconomatus*ba, most jobb minél szűkebb körű, és minél titkosabban járhat el. Szerencsének tartja, hogy Magyarország nem akar részt venni. A magyar ülnökök roppant nehézségeket támasztottak volna. A jó ügy ellenségei ügyis csak időt akarnak nyerni.¹⁾ Az öreg *Reischach*, volt erdélyi kancellár, ki szintén akkor lépett be az államtanácsba, a legmérsékeltőbb hangon javasolja Magyarország kizárását. A jó czél a magyar kancellária által egyenesen is el lesz érhető.

Mint rendesen, most is Hatzfeld áll legközelebb a magyar felfogáshoz. Szerinte a Felség csak bizottságot akar. Minden a kancellária nevében megy, a törvény sértetlenül marad. Ha szükségét látja, a kancellár beavatkozhatik és fordulhat a Felséghez. A különbség csak abban áll, hogy az eddig is alatta álló *oeconomai* ügyeket ezentúl közvetve végezi. Pozsonyban ügyis megvan már a vallásbizottság. A bécsit is jobb volna úgy nevezni, nem *oeconomatus*nak.

Martinival nem egyezik meg; az ő javaslata nagyon lassítaná a végrehajtást. A magyar törvény nincs sértve, és ő Felsége nem is akarja sérteni, de jogában áll intézkedni az ország javára, ha az nem törvényellenes.

Kaunitz, mint diplomata, Martini javaslatát pártolja. Szerinte a kancellária, és a magyar nemesség és papság leg-

¹⁾ Die Feinde der guten Sache bestreben sich Zeit zu gewinnen. Interim aliquid fit, denken sie.

nagyobb része nem lesz megelégedve akkor sem, ha az oeconomatus alá lesz rendelve a kancelláriának. Ez a subordinatio akadályozza a jó menetet. A magyarok tehát látszólag legyenek kizárva, tényleg pedig az végezze a magyar ügyeket. Javaslatait a kancelláriához küldje alkalmazás végett, ennek felterjesztését maga kíséri a Felséghez. Így az oeconomatus sokkal fesztelenebb lesz, és a kancelláriát legjobban fogja ellenőrizhetni.

Bizonyos, hogy a Kaunitz indítványa leginkább célhoz vezető. Mária Terézia alatt már megszokta a magyar kancellária, hogy a törvény betűjének fentartása mellett annak szelleme ellen vétsen, az által, hogy a király parancsára nem magyar hatóságoktól veszi irányát. De hiába, ezt elkerülni nem lehetett, mióta Magyarország nem független királyság. Csak kettő közt lehetett választás: részt venni az intézkedésekben, és az által befolyást is gyakorolni, vagy egyszerűen eszköz, bár akaratlan eszköz gyanánt szolgálni. Ez a két áramlat küzd most is egymás ellen. Az egyiket Mária Teréziának, a másikat Józsefének nevezhetjük. Az egyik simulékonyabb, de veszedelmesebb, a másik durvább és erőszakosabb szóban is, de nyiltabb.

Ez esetben azonban a compromissumhoz szegődött a császár. Az oeconomatusban is egyik eszközét látta a birodalom egyesítésének, nem akart arról lemondani. A nevet elhagyta, de a lényeghez ragaszkodott. Kijelenté a kancellárnak, hogy az oeconomatus nem lesz külön hatóság, hanem a két kancellária között fog állani. Néve *egyházi bizottság* (geistliche Commission) lesz. A két kancellária alapos készültségű tagjait fogja küldeni üléseihez. Magyar ügyekben a magyar kancelláriától függ. A két hatóság megegyezése szükséges az eljárásban követendő egyformaság miatt.¹⁾

Az alapkérdés el lévén döntve, a miniszterek, kiket a császár megbizott, e célból július 8-án tanácskozást tartottak, megállapítandók az egyházi bizottság egész tárgyalási módját²⁾ és hatáskörét. Mi módon lesz elérhető a bizottság által a jó,

¹⁾ M. kancz. lev. 5105/82. Hasonló tartalmú kézirat Hatzfeldhez, júl. 3. kab. levéltár. 2006.

²⁾ A fönnebb említetteken kívül Hatzfeld felszólítására megen-

az ott fog napfényre jönni.¹⁾ A tanácskozás először a függés módozatának meghatározása körül folyt. Pálffy azt követelte a magyar kancellár nevében, hogy a bizottság naplóját a kancellária teljes ülésben tárgyalja. Ezt nem fogadták el, mert így a commissio fölött supercommissio volna.²⁾ A többség azt javasolta, hogy a bizottság előadója készítse el a referatumot, azt vidimálja az elnök, azután küldessék az illető kancelláriához. Ha nincs megjegyzése, ez expedíálja, ha van, előadja a tanácsülésben. Ha nem fogadják el, vissza megy az ügy a commissióhoz. Ez vagy megváltoztatja nézetét, vagy, ha nincs megegyezés, ő Felsége elé terjesztik az ügyet.

Martini itt is fellépett azon javaslatával, mely szerint a kancellária eszközévé vált volna a bizottságnak. Az 1773. tanügyi bizottság mintáját ajánlotta, mely egyenesen a Felséghez tette felterjesztéseit. Az uralkodó aztán kézirat által értesítette a kancelláriákat, hogy adaptálják és tegyék közzé a javaslatokat. Ez a javaslat nem tetszett, és Martini maga is eltért tőle. Abban megegyeztek, hogy a referatumokat az elnök, és az illető kancellár nézzék át. Kresl a bizottság papi tagjául a braunau apátot, *Rautenstrauchot* jelöli ki, mint a ki az igazi elveket vallja és ismeri az egyházi és világi hatalom határait. A magyar kancellár *Ürményit* jelölte ki, azon férfiút, ki már addig is gyakran képviselte a magyar kormányt ilyenmü vegyes bizottságokban. Papi tagúl *Okolicsányi* czimzetes püspököt ajánlotta a Felségnek. A gazdasági ügyek intézésére külön tanácsos helyezettetett át a kamarától. *Nefftzer* személyében.

A hatáskört illetőleg a legfelsőbb kézirat szolgál alapúl. Néhány pontban azonban a magyar felfogás jutott érvényre. A folyamodókat egyenesen a kancelláriához utasították, a magyar vacans jövedelmek igazgatása a kamaránál maradt. A panaszok felvételét elhagyták. Minthogy Erdély egyesítése Magyarországgal akkor forgott napirenden, annak részvéte a bizottságban csak egy időre határoztatott el. A pozsonyi bi-

gedte a császár az államtanács tagjainak részvétét. Ott volt Reischach és Martini. Cs. kab. levélt. 1514. sz.

¹⁾ Cs. kab. levélt. 2457. sz.

²⁾ Hatzfeld szavai.

zottság egészítették ki e szabályzat értelmében. — A papság ne a bizottságnak, hanem egyenesen a kancelláriának küldje be kimutatásait.

A commissio hatáskörét más részt szélesbítették. Hozzá tartozónak mondták ki a placetum regium gyakorlását, és a felügyeletet a papi szerzeményekre és eladásokra. Némelyek, különösen Hatzfeld a tolerantia kivitelét is ide kívánták volna utasítani, de ezt a tanács nem fogadta el.

Magasabb, általánosabb szempont a protocollumból nem tűnik ki, egyik fél részéről sem. A burokratikus kérdések dominálnak. A mint a császár elé jó a jegyzőkönyv, mindjárt más alakot ölt a dolog; ő is burokrata és első sorban az expeditio, protocollum, indorsatio stb. kérdéseit szabályozza. De kifejti az egésznek célját is. Az alaptól nem állhat el, különben vége az egésznek. — Fölvei: 1. hogy ezen tárgyan semmi rendelet ne bocsáttassék ki, mi nem alkalmazható minden örökös tartományra. — Minden pontosan hajtható végre, azért kell a két kancellária közreműködése. 2. A commissio könnyítse a kormánysszékek dolgát, ennél fogva reá bizassék az egész oekonomiai igazgatás. Nem engedhető meg, hogy jegyzőkönyveit még egyszer az egész kancellária vegye bírálat alá.

A birodalmi egység elve nyer itt kifejezést. Az egyházpolitikai igazság mindenütt egy, egyformán valósítandó ez meg mindenütt. Az új elveket képviselő közeg nem rendelhető alá a régi traditiókhoz kötött kormánysszékeknek. A jegyzőkönyvek és protocollumok így valóban politikai fontosság magasságára emeltetnek. És körükből egyszerre a legmagasabb régiókba emelkedik a fejedelem. »Gyanúsítás és féltékenység,« így végzi, »a jónak káros szenvedélyek, nincsenek meg bennem, miért volnának meg másokban, kiknek nincs ahhoz okuk? — Ez értelemben remélem és akarom, hogy mindenki járúljon a cél eléréséhez, munkálva és működve, mert én ezen elveimtől, melyek az állam javára szükségesek és hasznosak, nem fogok eltérni.« ¹⁾

A magyar kancellár mindig újabb és újabb megjegyzé-

¹⁾ Laxenburg, júl. 20. Kabinet-levéltár, 2457. sz. Az egész marginalet a függelékben. IX.

sekkal lépett fel. Ezek között van egy nagyfontosságú: annak kijelentését sürgeti, hogy a lelkészalap csak magyar országos célra fordíthatassék. — Hatzfeld erre azt javasolta, hogy erre ne nyerjen egyenes választ, hogy a Felség keze ne legyen kötve.¹⁾ — Július 24-én azon kérdést veti fel, kell-e a bizottságban külön erdélyi tanácsos? Előadja továbbá, mennyire nélkülözné Ürményit, és kéri, hagyják meg a kancelláriánál. Nélküle nem lehet pontosan és jól végezni, ez nem tetszenék a Felségnek, az ő egészsége pedig tönkre menne. Bajait a Felség bizalma és megelégedése enyhítette, pedig mindkettőt nagy részt az udvari tanácsosoknak köszöni, kiknek érdeme, hogy a fejedelem parancsai végbe mennek, és a rendeknek sincs alapos okuk panaszra. Ő mindig kötelességének tartotta, hogy éleszsze az alattvalók szeretetét a király iránt és megőrizze a kancellária tekintélyét. Épen most, midőn a kamara és Erdély egyesítését kell végrehajtani, legkevésbé nélkülözheti Ürményit.²⁾ — A császár kegyesebben válaszol, mint szokott. A választást a kancellárra bizza, ki oly jól tudja embereit megválogatni.³⁾ Az erdélyi kancellária egyesítése a magyarral már befejezett tény, ennél fogva elég két tanácsos.

Már harmadnapra új folyamodást ír Esterházy.⁴⁾ Nincs kifogása az ellen, hogy Ürményi és Okolicsányi a bizottságba lépjenek, de a mellett tartásuk meg hivatalukat a kancelláriánál. Kresl is jóvá hagyja. Ő jót áll arról, hogy meg fognak felelni, mert a tárgyat jól ismerik. A császár feleletében beleegyezik ebbe, egyúttal felfedve Esterházy főindokát: azt, hogy magyar ne járhasson el Magyarországot illető ügyekben függetlenül a kancelláriától.⁵⁾ Ez most csakugyan meg lett aka-

¹⁾ Kabinet-levélt. u. a. szám alatt.

²⁾ Ezen jeles férfiú a következő ügyekben referált: Acatolikus, apostata, censura, Religioso-Ecclesiastica, Relaxatio litis matrimonialis acath. Grationalis, Cassa Parochorum, Piae fundat. Studia. Mai szóval: kezében volt az összes vallás és közoktatásügy. Azonfelül ő referált a tiszántúli jogi ügyekben, kivéve Biharmegyét, melynek főispánja. Végre ő helyettesít a g. n. e. ügyeiben.

³⁾ Ihre Wahlen sind immer so gut und so glücklich gewesen.

⁴⁾ Mit zitternden Schritten und schaudervoller Angst erscheine ich vor Euer Majestät. Jul. 26-án.

⁵⁾ Die causatio ist Mir nicht unbekannt, nämlich dass kein Ungar

dályozva. A bizottság magyar tagjai mégis a kanczelláriától, a magyar alkotmánytól és az ottani vallásrendszertől vették irányukat. A hazai felfogást vitték be azon hatóság körébe, melyet a császár az ellenkező eszmék végrehajtásával bízott meg. A küzdelem a kettő közt most ott folyt le.

A commissio augusztus 12-én tartotta első ülését. Az ügyrendet szabályozta és megállapította a főelveket a magyar egyházi vagyon összeírása dolgában.¹⁾ Egyúttal szerkesztették a k. rescriptumot is, mely az ország hatóságait értesíti ez új intézkedésről. Bevezetését még a régi egyházpolitikai szellem lengi át. A magyar király apostoli hivatásából és főkegyúri jogából indul ki. Ezt a Felség gyakorolta mindig, kinek szíven fekszik az igaz hit tisztán tartása és növelése. Felemlíti Mária Terézia intézkedéseit, a püspökségek és lelkészségek rendezése körül, és hozzájuk kapcsolja a jelen rendeletet. Magában a szövegben a gazdasági rész a túlnyomó: az egyházi vagyon összeírása. Különös súly helyeztetik a plébániákra, azok jövedelmének kimutatására, és hogy mennyiben lehet és kell új lelkészségeket alapítani. Minden az egyházi bizottság által kezelt tőke és jövedelem vallásalapnak mondatik.²⁾

Pozsonyban új alakot nyert a helytartótanács keblében addig is fennállott egyházi bizottság. Élére a primas állíttatik, kinek helyettese Csáky János gróf, kir. tárnokmester.³⁾ A kezelés egyszerűsítése céljából az intercalaris jövedelmeket is a vallásalapra ruházta és az egyházi bizottság igazgatására bízta a fejedelem.⁴⁾ — Majd a pozsonyi bizottság hatásköre kiterjeszkedik minden tárgyra, mely egyáltalában az egyházhoz tartozik.⁵⁾

Így alakult meg az intézmény, melynek segélyével II. József meg akarta valósítani az egyház reformját célzó terveit. Előre látható volt az egyházi párt ellenállása. De nagyobb

in keinem Fach in etwa Hungarn angehenden Gegenständen independent von der Kanzley sein solle.

¹⁾ M. kancz. lev. 5409/88.

²⁾ Ugyanazon szám alatt szept. 10. A Coll. Benu. Norm. Resol. in materie Eccl. első helyen közli I. 1—18. l.

³⁾ M. kancz. lev. 7716/82. nov. 1. U. o. 23—26. l.

⁴⁾ M. kancz. lev. 1497/1789. nov. 18.

⁵⁾ 9327/1784 aug. 24. u. o.

jelentőséget és súlyt ez csak az által ért el, hogy a magyar önállósági eszme fogadta oltalma alá.

Magyarországon a magyar király főfelügyeleti és kegy-
 úri jogából folyó ezen bizottság működési köre. De hazánkban
 nemcsak a királynak van joga, hanem a rendeknek is. A fő-
 papság pedig az első az ország karjai és rendjei között. A
 királyi praerogatívának oly tudós és buzgó előharczosa, mint
 Martini, kénytelen volt elismerni, hogy ezen új intézmény a
 részére eleinte a fejedelem által kijelölt hatáskörrel, ellenmond
 Magyarország alaptörvényeinek. Mondhatni, hogy ezen első
 összeütközés után sem szűnik meg soha ez ellentét. Az által,
 hogy a magyar rendek irtóztak *magyar állam* felállításától és
 szervezésétől, a magyar király, középkori privilegiumait ujkori
 eszméknek téve eszközévé, maga hatalmából volt kénytelen
 foganatosítani, a mit lehetett. Mert — főminisztere mondja —
 az alkotmányt megdönteni nem akarta.

3. Az egyházi vagyon kérdése.

A magyar főpapság országrendi állásából folyó jogai,
 azon tényező szabályozásánál ütköznek leginkább a bizottság
 feladatába, a mely tényezőnek köszöni azt, hogy az ország fő-
 rendjei élén foglal helyet: birtokai szabályozásánál. A király
 gyakorolni akarja e téren is felügyeleti jogát. De addig ő azt
 az egyház szellemében vitte, mert a közhit az, hogy annak
 egész rendszerét meg akarja semmisíteni. A magyar papság
 az alkotmány szerint nemesi jogon bírja gazdag javadalma-
 it. A király nem lát azokban mást, mint királyi bizonyos célra
 fordított adományt. Most a főcélnak az egyház és állam közös
 érdekében a lelkeszségek felállítását tartja, erre kívánja fordí-
 tani az egyházi javak feleslegét.

A császár elfoglalt álláspontját azonnal tudtára hozza a
 kancelláriának. Elrendeli, hogy semmi egyházi alapítványhoz
 ne nyúljanak az egyházi bizottság hozzájárulása nélkül. Az
 egész egyházi vagyon ezentúl a vallásnak inkább javára való
 célokra fog fordíttatni, mint eddig. ¹⁾

¹⁾ M. kancz. lev. 6087/ss. szept. 10. Az egész szöveget lásd a függé-
 lékben. X. sz.

A mint az új bizottság megállapította, minő módon követelje be a papságtól birtokai bevallását, az ellentét azonnal nyilvánult.

Az egyházi bizottság magyar tagjai kijelentették, hogy Magyarországra az illető rendeletek nem alkalmazhatók. Kötelességöknek tartották ezen meggyőződések kifejtését.

Ismerjük Kreslnak azon felfogását, mely szerint az egyházi vagyona nézve a kánonjog azon elve dönt, hogy a papnak nem lehet felesleges birtoka.¹⁾ Ennek ellenében a magyar vélemény arra támaszkodik, hogy a kánoni jog csak hitbeli és fegyelmi tárgyokban érvényes, de másokban nem döntheti meg a birodalom törvényeit. A hármaskönyv pedig több helyen kiemeli, hogy a főpapság javait nemesi jogon bírja. A fejedelem legmagasabb jogát csak a kánoni jog értelmében gyakorolja, de nem az országos törvény ellenében.

A főkegyúri jog négy részből áll: a kinevezés, az öröklés, a főfelügyelet az alapítványokra és javadalmakra, a mivel összefügg a hatalom azok ellen, kik nem felelnek meg; végre a főigazgatás és védelem joga. A Felség maga kijelenté, hogy Magyarországon egyáltalában nem fog eltérni a törvényes úttól.²⁾

De a király joggyakorlatára nézve teljesen elég az eddigi törvény. Úgy sem adhatják el birtokaikat a főpapok; birtokjoguk csak korlátozott. A bevallásokat beadták. Mária Terézia korában minő gyökeres átalakulást hoztak be törvényes módon. Új püspökségeket állított, a régieket szétbontotta, apostoli jogból, az apostoli szék tudtával. De vigyázott arra, hogy mindez sede vacante történjék, jogfosztás nélkül. Minden új teher nélkül ment végbe a regulatio és kinevezés. Csak a váradi püspökre róttak új adót. A főpapok meg vannak tényleg adóztatva. Jövedelmeik 10%-át fizetik a lelkészalaphoz, eleinte szokás, majd kir. parancs értelmében, egy más tizedet pedig az erődítési pénztárhoz, a Kollonics-féle 1701-iki egyezkedés szerint, elismeréseül a visszaszerzett területen levő dézsmajognak. Ezt a diéta elé kellett volna vinni, mert annak

¹⁾ Lásd fennebb.

²⁾ M. kancz. lev. 6793/82. Legali via in Regno Hungariae plene consecuturam ref. Ürményi.

hozzájárulása nélkül még nem nemesre sem szabad róni adót. A helytartótanács közvetített s így maradt meg ez a tized. De nem volt jogellenes, mert a ki új javadalmat nyer, maga szántából vállalja el az azon lévő terhet.

Végül kiemelik, hogy ez ügyet nem lehet cs. patens által elintézni, intimatumot kell küldeni a hatóságokhoz és a klerushoz.

Az egyházi bizottság többi tagjai az ellenkező álláspontot foglalják el.

Szerintök az egyház birtokai tisztán világi szempont alá esnek, a vallás javára és szolgálatainak fentartására szolgálnak, az alapítók rendelkezése értelmében. Ezen birtokok jogi természetét a törvény sem változtathatja meg. Az egyház szolgálói csak igazgatók; nem rendelkezhetnek haláluk utánra, nem idegeníthetnek el, mi magában véve is mutatja, hogy nincsenek felruházva teljes birtokjoggal. Ezt a magyarországi törvényes kivételek sem változtatják meg, mert csak a hasznot (fructus) tárgyalják, nem az alapot.¹⁾

A kancellária teljes ülésében szept. 17-én csatlakozik tanácsosainak véleményéhez. Az ügyrend értelmében a két felterjesztés: a Kreslé és a kancelláriaé, a császár elé került. Egészen átmenet nélkül áll egymással szemben a két jogi vélemény. Az egyik a kánoni jognak, melynek ezen pontja kedvező a királyi praerogatívára nézve, tekintélye szerint állapítja meg a magyar papi birtok jogi természetét. A másik a hagyományos magyar jogot hívja fel a magyar praelatusok érdekeinek védelmére.

A császár törhetetlenül ragaszkodik elveihez. »Az egyházi javak jövedelme, a mennyiben meghaladja az alapítványok célját, és a papság illő ellátásához szükséges összeget, a lelki üdv előmozdítására és a vallás igazi javára fordítandó. Az erről való rendelkezés pedig a fejedelmet mint legfőbb kegyurat illeti meg.²⁾

¹⁾ U. o. Bona quae possidet Clerus sunt objectum mere temporale, destinata pro bono Religionis et sustentatione congrua Ministerii ad scopum fundandum piam causam. . . . Nec leges possunt mutare Naturam horum bonorum. Szept. 16.

²⁾ Stabilito jam principio invariabiliter inhaereo, Bonorum Ecclesi-

A papság élvezze tulajdonát nemesi jogon, a minthogy kiváltságait, úgy mint az ország többi nemesét mindig érintetlenül hagytam. ¹⁾ De a kánoni jog kötelezi arra, hogy évenként egyházi célokra és alamizsnára fordítsa jövedelmei egy részét. Az én gondom az, hogy ez kellően történjék meg. » Kell tehát pontos információ a meglevő állapotról, a hiányról és a javakról, azon célból, hogy megtudjuk, mi felesleget lehet új lelkésziségek felállítására fordítani. Hogy hogyan legyen ezen információ-szerkesztve? az a kancellária dolga, mely az illető adatokat gyorsan be fogja szerezni, és előterjeszteni. » Mert szilárd elhatározásom ezen szándéktól semmikép el nem állani.« ²⁾

Nevezetes egy nyilatkozat. A császár kijelenti, hogy meghajlik a törvény előtt. Másrészt azonban kiterjeszti felügyeleti jogát, a kanonjog értelmében.

A főkancellár, kit betegsége egy ideig távol tartott Csek-lészen, alig hogy visszajött, még egy újabb felterjesztés által akarta elhárítani ezen csapást a magyar klerustól. Kifejtette, hogy ezen kérdés eldöntése a diéta elé tartozik. Nem tudjuk, a császár elé került-e ezen irat, ³⁾ de bizonyos, hogy hatása nem volt. A rescriptumban, melyet október 10-én bocsátottak ki, a császár elveit már maga a kancellária kénytelen kifejezni. Alapmondata az, hogy az egész egyházi vagyon, igazi eredete szerint, és az egyház valódi szellemében nem más, mint a lelki üdv előmozdítására szánt örökség, melynek az egyházi közösségek és személyek csak hasznát élvezik, a felesleg hovafordítása pedig, az említett főszempont értelmében a fejedelmet

asticorum proventus quoad destinatas jam fundationum erogationes ac congruam condignam et necessariam Cleri intertentionem excedunt, unice promovendae animarum salutis, veroque Religionis incremento impendendos esse, hancque dispositionem — summo Principi ac Ecclesiarum patrono competere. M. kancz. lev. 6373/sz.

¹⁾ Gaudeat Clerus in possessionibus suis jure nobilitari, quatenus eidem Praerogativas non secus ac aliis nobilibus Regni sedulo intactas semper servavi.

²⁾ Quandoquidem a coepto hoc proposito nullatenus desistere firmiter mihi est.

³⁾ A felterjesztés meg van a levéltárban, Okolicsányi szerkesztette. De semmi nyoma annak, hogy a császár látta volna.

mint főkegyúrat illeti meg.¹⁾ Ezért kell kimutatás az egyházi vagyonról, a kanonjog értelmében is. A mellett erőlyesen van hangsúlyozva, hogy ő Felsége a papság nemesi jogát teljesen megőrzi.²⁾

A helytartótanács kötelességének tartotta felírni e rendelet ellen, a kancellária pártolta,³⁾ természetesen minden eredmény nélkül. A magyar püspökök a császár határozott akaratával látták magukat szemben. Már uralkodása elején nagy panaszokban törtek ki a reájuk rótt egyházi, ú. n. erődtési adó miatt.⁴⁾ Most mint főpapok és mint főurak egyaránt sértve érezhették magukat. Ne feledjük, hogy a magyar episcopatus legkiválóbb tagjai mindkét ranghoz tartoztak. Voltak ugyan olyanok, kik legjobbnak tartották önként felajánlani a segílyt, mert a hazai törvény nem nyújt egyenes oltalmat, és Mária Therézia korában sem nyújtott.⁵⁾ De a legtöbb főpap passiv ellenállást tanúsított, az egri püspök példájára, ki leginkább egyesítette magában a magyar főúr büszkeségét a katólikus főpap conservatismusával.

Ő hivatkozhatott arra, hogy roppant jövedelmeit minden külső kényszer nélkül az egyház céljaira fordította. Hogy ezt tegye, a maga lelkiismeretéből, mint hiveinek hű pásztora, ezt tekintette Istentől nyert hivatásának. Büszkén írhatta a nuntiusnak, hogy soha sem volt oly aranyos a keze mint most.⁶⁾ A bevallásokat sürgető kancelláriával szemben hivatkozott

¹⁾ Universam substantiam ecclesiasticam secundum veram suam originem et genuinum Ecclesiae spiritum aliud non esse quam patrimonium pro bono salutis animarum destinatum, cujus individua et communitates solum — usufructuarii sunt, superfluum vero ab hac congrua subsistentia remanentium proventum — dispensationem — Principi competere. Majdnem szóról-szóra megegyezik *Kaunitz* nézetével az egyházi vagyonról. Höck i. m. 418. l.

²⁾ Coll. Ben. Resol. II. 10—12. l.

³⁾ 7717/82. Esterházy maga fogalmazta.

⁴⁾ Esterházy Károly gróf, egri püspök emlékiratát e tárgyban. Ld a függelékben XI.

⁵⁾ Nagy Ignác fehérvári püspök levele a primáshoz 1782. decz. 16. A primási levéltárban. U. ott. Zichy győri püsp. felirata 1782. decz. 10.

⁶⁾ Az egri érsh. levéltárban nov. 18. 1782.

arra, hogy eddig 50 parochiát állított fel.¹⁾ Midőn egy ideig nem sürgetik, azért tudja, hogy nem fognak elállani tőle, nem hiszi, hogy a Bécsben ez ügyben időző primás változást tenne.²⁾ Minden újabb sürgetésre újabb repraesentatióval felel. Ki is gondolna arra, hogy őt kényszeríteni is lehet. A gúny fegyverét is használja. A helytartótanáccsal szemben, mely a király főfelügyeleti jogát emeli ki, azt mondja, hogy ő Felsége kegyes, és tőle, ha meghallgatja okait, nem fog követelni számadást.³⁾ Végre testvéréhez a kancellárhoz fordul, kérve, hogy ő adja elő a császárnak okait, nehogy azt higgye a Felség, hogy az engedetlenség viszketege indítja őt.⁴⁾ Szomorúnak tartja, hogy a király, ki mindenkit meghallgat, még a zsidókat is, a püspökök előtt elzárja szívét.

A többi püspök is repraesentatiót és — halasztást alkalmazott a helytartótanács ismételt felszólalásaival szemben, melyekre ezt, — nagyon kelletlenül, az épen oly kelletlen kancelláriai rescriptumai szorították. Többnyire a primáshoz fordulnak tanácsért.⁵⁾ Kivételt a pécsi püspök képez, ki beadta a kívánt vallomást.

A primás következőkben fejti ki álláspontját: A vallo-másokat illető törvényes akadályokat a kancellária több ízben adta elő, mégis kénytelen volt a helytartótanáccsal közölni a meghagyást. A helytartótanács ezenkívül a kivitel nehézségeit emelte ki. Előadta, hogy 14 magyar püspökség szabályoztatott mostanában, hogy ezt cameralis összeírás előzte meg, hogy sok püspök nincs még 10 évig birtokban, úgy hogy jövedelmi átlagot nem is mutathat ki. A legfelsőbb felelet megróttá ezért a helytartótanácsot és gyors végrehajtásra utasította. Ki volt jelentve, hogy a Felség többé nem fogad el remonstratiót. A kancellár pedig magán levélben megírta, hogy további késés esetén a Felség kényszeríteni fogja az illetőket javadalmaikról lemondásra, vagy pedig sequestrálja azokat.

¹⁾ U. ott jan. 20. 1783. Ld. m. kancz. lev. 867/1782.

²⁾ Zábráczky püsp. h. t. tanácsosnak márcz. 6. 1783. n. o.

³⁾ Szept. 6. 1783. repraesentatio.

⁴⁾ Levele 1783. decz. 20. Ld a *függelékben*. XII.

⁵⁾ Ld a fehérvári püsp. levelét a primáshoz okt. 19. 1783. Esztergomban.

Ő ezen levelet nem közölte püspöktársaival. Bevárta azok véleményét, azon hitben, hogy együtt lehet majd felírni. Ezalatt a kalocsai érsek és káptalana beadta a kívánt vallo mást és példáját követték a pécsi, a nyitrai és besztercebányai püspökök. Azonfelül majd minden apát és prépost megfelelt a sürgetésnek. Csak a veszprémi és egri püspökök maradtak meg az ellenállás mellett. A veszprémi magára vonta a Felség súlyos neheztelését.

A helytartótanács feje, Niezky gróf útasítást kapott, hogy kéthetenként jelentést adjon be, a kimutatások beérkezéséről. Még ezen hóban elkészülnek a váci püspök és káptalan, továbbá a szombathelyi vallomások. Én is összegyűjtetem már a megyémet illető adatokat és beadom. Mire használják e bevallásokat, nem tudom, csak az ismeretes előttem, hogy ő Felsége kijelenté, miszerint nem szándéka, hogy önkényesen járjon el, csak a papnevelésre, és új lelkészségek felállítására szükséges tőkét követeli a papságtól. Ez ellen a helytartótanács már nem tehet semmit. Ő csak engedékenységet javasolhat, ha valaki ellenszegül, csak magának árt és tán nem magának egyedül, mert járt úton gyorsabban halad a roszt. ¹⁾

Ezen adatok eléggé felvilágosítják a magyar főpapság szellemét. A császár rendeleteinek ellenállanak mind bizonyos határig, a különbség csak abban áll, hogy az egyik rész előbb, a másik később jut azon meggyőződésre, hogy az ellenszegülés veszedelmessé is válhatik.

A kérdésnek igen lényeges oldalát, mely mai napig sem veszté el jelentőségét, világosítja meg *Pest vármegye* felszólalása.

Ez is formalis alapon áll. Czáfolja azon véleményt, mintha a klerus alamizsnából élne, mint a könyvek mondják. Nincs különbség a nemes és a papi birtok közt. Ezt az 1723. 5. §. megerősíti.

Majd a tényleges viszonyokat veszi szemügyre. Nem áll, hogy a papság fölöslegben él. Nálunk a tudományos és egy-

¹⁾ A primás egészen sajátkezü fogalmazása az esztergomi primási levéltárban 1783. okt. 19. Az egészset közöljük a *függelékben*, XIII.

házi intézeteket egyházi jövedelemből alapították. Az ő jótékonyága kiterjed az invalidusokra is. Többet nem is tehet, mint a mennyit tett.

»Még ma is (ha szabad megmondani a mi igaz) Magyarország ábrázatát a papság jövedelmének köszöni. Mert a többi urak jövedelme legnagyobb részt külföldre megy, honnan soha sem tér vissza. Az egyháziak kénytelenek javadalmokban, tehát a birodalomban maradni, és így pénzők a közforgalomban marad, és ők igyekeznek a haza diszét fényes nyilvános és magánépületekkel emelni. Más, hosszabb békének örvendő tartományokhoz képest rövid a magyar béke ideje; de ékességének nagy részét az egyháziak nem irigylendő jövedelmének köszöni. Általok épült népiskola, gymnasium, kórház és templom. Félni kell, hogy a haza régi pusztaságába esik vissza, ha az egyház vagyonát elveszik. ¹⁾«

Csakugyan, tekintve az ország közgazdasági állapotát, szerencsétlenségnek kellene tekintenünk ha javait akkor confiscálják. Másutt számos szabad földmives osztakozott a papi birtokban, mondhatni, hogy az ország culturája Franciaországban és Ausztriában nagy lendületet nyert lefoglalásuk által. De nálunk, a hol még olyan gyér vala a lakosság, és nem volt polgári osztály, az egész alig vált volna hasznára másnak, mint néhány mágnásnak, görögnek és németnek, leginkább pedig idegeneknek, kik élvezik a nagy birtokot, de nem érzik a hozzá kötött súlyos hazafi kötelességnek terhét. Ennek pedig a XVIII. század magyar főpapsága sok tekintetben megfelelt. ²⁾

Ezen idő alatt a császár mindig szilárdul ragaszkodott azon meggyőződéséhez, hogy őt illeti meg a rendelkezési jog a papság fölösleges jövedelme fölött. Ezen jogát oly természetesenek tartá, hogy az első felszólalások elutasítása után igen rosz néven vette az ellenszegülést, és mint láttuk, erősebb eszközök alkalmazásával fenyegetődött.

Az egyházi commissióban a magyar tagok a császár min-

¹⁾ A repraesentatio a Szily család irományai közt a nemzeti muzeumban. Úgy látszik a fehérvári püspök fogalmazta.

²⁾ V. ö. I. k. 292—3. l.

den elhatározása daczára fentartották meggyőződésüket, és azt minden módon igyekeztek érvényre juttatni. Midőn szóba jött a birtokbevallásnak adaptatiója Magyarországon, ismét kérdésbe vonják a császár minden intézkedését. Ismét elmondják, hogy a koldusbarátok száma meg van állapítva, hogy az új lelkésziségek felállítására az eddig beszerzett adatok elegendők, hogy törvény szerint a magyar főpapságtól nem lehet követelni semmit. Az egész terv azonban nemcsak egyes törvényekbe ütközik, hanem ellenmond a királyság egész rendszerének. Esküdt kötelességük az ellenmondás.

Ő Felsége tervének végrehajtására azonban mind erre nincs szükség. Magyarországon és Horvátországon megvan a cameralis összeírás.¹⁾ Ennek adatait kell új táblákba foglalni, mi gyorsabb és biztosabb eredményre vezet. Némelyiknek gyarapodhatott azóta javadalma, saját munkája által, de ezért csak nem érdemlik meg, hogy nagyobb terheket rójjanak rájuk. Az új szükségletek fedezésére úgy is elég lesz az új valásalap. Új terhet kiróni nem lehet, az alkotmányellenes. Ha mégis mutatkoznék hiány, azt három módon lehet fedezni: 1. Országgyűlés által: Az 1715. 8. t.-cz. értelmében a karokkal és rendekkel diétában kell tanácskozni az adóról. Ha azonban Felségednek, ki el van foglalva többi örökös királysága és tartománya kormány-gondjaival, az volna szilárd legfelsőbb akarata, hogy a jelen szükség követelése szerint, szereztessék meg a szükséges adó, az ország lakosai által különben is általánosan kívánt országgyűlés nélkül, ez elérhető: ²⁾ 2. Nemzeti zsinat által. Ez III. Károly korában eredménynyel ülésezett Pozsonyban. Felséged a görög n. egyesülteknek és akatholikusoknak megengedte tartását. Különben is Felséged elve, mindig a legszelidebb eszközöket venni használatba. Ilyen módon

¹⁾ Ez kiterjeszkedett minden egyházmegyére, kivéve az *egrit* és a zengit. Az utóbbi pedig épen akkor volt püspök nélkül, kamarai kezelés alatt.

²⁾ Quod si tamen Majestatis Vestrae Sacr. aliorum Regnorum et provinciarum haereditariarum Gubernii curis distentae, ea esset positiva et absoluta, altissimaque voluntas, ut exigente praesenti necessitate, non exspectata antelitus per Regnicolas exoptata generali Regni Diaeta necessariorum horum subsidiorum determinatio instituatur.

3. a klerus sietni fog megfelelni a benne helyezett bizalomnak ; ha szép szerével bírják reá. ¹⁾

Az egyházi bizottság hivatkozik arra, hogy a császári rendeletet, bár az nem felel meg a királyság rendszerének, elküldte a helytartótanácsához. Álláspontja az opportunismúsé. Nem is sürgeti nagyon az országgyűlést ; a papságot magát is feljogosítottanak tartja arra, hogy ez ügyben intézkedjék. Az új határozott rendszer végrehajtására elegendőnek tartja a régi eszközöket. II. József szigorú inventariumát akarja a birodal-
mában levő egyházi vagyonnak, melyben ő nem látott mást, mint az állami vagyon egy részét. És ezzel szemben a commissió elegendőnek tartja a Mária Theresia anyai, patriarchalis kormányja alatt készült kimutatásokat. A császár jól ismerte a magyar uralkodó osztály azon mondását: *lusimus Mariam Theresiam*.

De a magyar felfogásnak nagy súlyt kölcsönzött az, hogy az alkotmányban alapúl. A király csakugyan semmi eszközzel sem bír, hogy a már általa vagy elődje által kinevezett, javadalmaik birtokában levő püspökökre saját akaratából új adót rójjon ki. A főpapság hivatásának és kötelességének tartja a lelkesedés rendezését, de kényszerítést nem tűr. Maga mellett felhozható a császár azon ünnepélyes kijelentését, hogy nem akarja korlátozni nemesi birtokjogát. — Ezen támadás pedig igen nyomós okot adna azon aggodalomra, hogy veszély fenyegeti e kiváltságokat. Nagy súlyt ad a magyar bizottság véleményének az, hogy nem csak a főkanczellár irta alá, hanem *Kresl* is.

Az ügy az államtanács elé kerül, minden egyébb a tárgyra vonatkozó felterjesztéssel és táblával együtt. Ezek közül a primás által kidolgozottakat *Martini* használhatóknak tartja. Azon kérdést veti fel, nem lehetne-e idővel eltörölni a stólát? Szerinte a vallomás nem lehet alkotmányellenes. A győri püspök már is benyújtotta. De minthogy a hatóságoknál nehézségekbe ütközik, más mód után kell nézni. Azt javasolja, hogy a vallás alapnál tapasztalandó hiányt rójják ki az egyes püs-

¹⁾ M. kancz. levéltár 2892/88. Márcz. 4. A felterjesztést Okolicsányi dolgozta ki.

pökökre, a subsidium ecclesiasticum arányában. Nem kell ehhez sem diéta, sem provincialis zsinat. Ha valamely püspök szükségesnek tartja a zsinat tartását, kérjen erre külön engedelmet. — A nagy jogtudós ismét a törvényes formának szószólója, csak hogy más a fogalma a magyar törvényről mint a magyaroknak. A kancellária, szerinte, köteles a kir. parancsok végrehajtására ügyelni az egyházi ügyekben. Mert ezeket igazgatni, nem csak joga, hanem kötelessége az apostoli királynak.¹⁾ Martini fejtegetéséhez hozzájárult az egész államtanács. Az apostoli királyi jog tekintetett ott a magyar egyházpolitika főtényezőjének.

A császár erre támaszkodva lép fel most a kancelláriával szemben, oly hangon szólván vele, mely eddig szokatlan volt. Nemcsak az államférfiúnak méltatlansága szól belőle, ki szerinte kicsinyes akadályok által látja késleltetve tervei megvalósulását, hanem a sértett fejedelemnek haragja, ki bünt lát az ellenszegülésben. Az utolsó felterjesztésből is azon meggyőződésre jutott, hogy egész eljárása igaz, és hogy Magyarországon nem történt semmi, még pedig a commissió együttjátszása miatt.

»Az egyházi javak Magyarországon, úgy mint egyebütt, a vallásnak és a köznek birtokát képezik, melynek hasznát a püspökök, praelatusok, klastromok és beneficiátusok élvezik, a reájuk rótt kötelességek fejében. Ezen alapigazságot nem változtathatja meg *semmi* alkotmány, diétális czikk, sem más törvény.« Ennélfogva akarata végrehajtható.

»*Ilynemű rendelkezésre egyházi ügyekben, diétára semmi szükség. Sőt e névnek gyakori említése a kancellária által, arra kényszerít, hogy annak tartását évekre elhalasztssam.*«

»Nemzeti zsinatot akkor lehet majd tartani, ha vallás és disciplina ügyeiről lesz szó, nem mint most, csak jövedelemről és világi érdekekről.«

»Felesleges minden további ellenmondás. Ha valaki nem akarja végrehajtani a rendeletet, szabad neki lemondani javadalmáról. Én pedig fentartom magamnak, hogy az ellenszegü-

¹⁾ Cs. kabinet levéltár 984/1783.

lők ellen a világi jövedelem lefoglalását vegyem alkalmazásba. ¹⁾»

Erre az egri püspök is alá veté magát. Szomorúan írja elvtársának, a szombathelyi püspöknek, hogy a nép nem lesz boldogabb az által, ha ők elvesznek, tehát jobb megmaradni és megakadályozni a mit lehet. ²⁾ A kancelláriát pedig értesíti arról, hogy előkészíti a bevallást. ³⁾

3. A lelkészségek rendezése.

Midőn a császár e szigorú és következetes elhatározásokat közzé tette, már megállapította az egyházi vagyon felügyeletéből és jobb kezeléséből származandó nagyobb jövedelem rendeltetését is. Mi haszna az államnak abból, ha egy püspök gazdagságra fejedelmekkel vetekedik? Az a népet közvetlenül nem oktatja. Azon a költségen pedig, melybe egy püspöknek udvara, egy káptalannak fentartása kerül, hány lelkész élhetne meg, ki közvetlenül érintkezik a néppel, ki annak első nevelője, hogy szolgálhassa istent és a fejedelmet. Azon korszakban nagyon általános volt minden rationalismus daczára az a meggyőződés, hogy a vallás első nevelője a barbár népnek. »A valás,« így szól egy akkori író, kit semmi esetre sem lehet túlságos religiósitással vádolni, »az egyedüli út, melyen a vad ember lépcsőzetesen vezethető vadságából finomultabb állapotba, a nélkül, hogy jelleme elromlanék. Az a kormány, mely nem ezen az úton jár el alattvalóival szemben, hanem csak parancszoval akarja azokat miveltetni, nemcsak hogy hiába fárad, hanem érdeke ellen dolgozik.« ⁴⁾ Ez az a kor, melyben egy savoyai vikarius jelöli ki a nevelés helyes módját, melyben Lessing a vallásnak tulajdonítja a legfenségesebb részt az emberiség fejlődésében és haladásában. ⁵⁾

Józsefnek ezen törekvése nagyobb elismeréssel talál-

¹⁾ Kabin. levéltár 984/1783. márcz. 24. Az egészet lásd a *függetlenség* XIV.

²⁾ Levele 1783. decz. 22. Érseki levéltár.

³⁾ Jan. 29. 1784. U. ott.

⁴⁾ Briefe eines Franzosen I. 436. l.

⁵⁾ Erziehung des Menschengeschlechts.

kozik korunk katolikus íróinál, mint egyéb egyház-politikai rendelkezései. Az egyik kitünőnek nevezi ezen eszmét. Mindenkinek, kinek érzéke vala a föld népe szellemi üdve iránt, fájdalmasan kellett észrevennie a lelkészségek ritkaságát a falvakban, némely község nagy távolságát lelkipásztorától és a vallásos oktatásnak és vigasznak ebből folyó nagy hiányát.¹⁾ József átérzte ezt, ebből folyt rendelkezése, és az utókor örök hálára lehet kötelezve érte.

A lelkészségek rendezése is Mária Thérézia alatt indult meg. A helytartótanács megállapította, hogy egy lelkésznek legalább 200 frt évi jövedelme legyen, háza, 2 vagy 3 tehenet tartson, széna egy lóra.²⁾ A patronusok köteleessége is meg volt szabva. József, a mint az egyházi commissiót felállította, legfőbb munkakörül a lelkészégek rendezését tűzte ki. A helytartótanácsot felszólította, nyújtson be tervet, mi legyen a plébánosok, és a falusi iskolamestereknek, kik egyúttal kántorok, congruája, és vajjon, nem volna-e helyes, abban több fokok különböztetni meg. Kimutatást követelt a kegyúri jogon nyugvó kötelezettségekről, és a lakosok és zsellérek hozzájárulásáról. Ennek szabályozása annál szükségesebb, mennél egyenlőtlenebb volt eddig a gyakorlat. Javaslatot sürgett arra nézve, mekkora lélekszámra jusson egy lelkész? Mily távol szabad esni a fiókközségnek az anyaegyházról? Ennek meghatározását Magyarországon különösen a vallások nagy vegyülete nehezíti. Ugy szólva, esetről-esetre más szabály kell.³⁾

A helytartótanács által, az egyes püspökségek jelentései alapján kidolgozott táblázat szerint, Magyarországon 950 új parochia, 559 helyi káplánság felállítása mutatkozott szükségesnek, azonfölül 211 káplán alkalmazása plébános mellé.⁴⁾ Ezen táblázat átvizsgálásánál szembetűnő, hogy a Dunán túli részen, és általában a nyugati határ felé követelnek legtöbb új plébániát, a hol pedig a catholicismus rég gyöke-

¹⁾ Jäger i. m. 126. 1.

²⁾ 1277/1779. sz. Coll. Ben. Res. I. 267. 1.

³⁾ M. kancz. lev. 5439/sz. szept. 10.

⁴⁾ M. kancz. lev. 1783. 9109. sz.

ret vert. ¹⁾ Tovább keleten csak Borsod-, Bihar-, Szatmár- és Zemplén megyékben volt érezhető a hiány, a hol még hódítani akart. Helyi viszonyok: a községek elszórtsága magyarázzák meg, hogy Kőrösben 31, Varasdban 39, Zággrábban 62 helyi káplánság felállítása látszott szükségesnek. Hevesben az egri püspök szerint nem forgott fenn szükség új parochia szervezésére.

Az örökös tartományokban igen gyorsan ment végbe a nagy munka. Alsó-Ausztriában 263 új plébánia keletkezett, Stajerben 156 új plébánia és 145 helyi káplánság, Tyrolban a brixeni püspökség területén 74 helyi káplánság, Morvában 180 új parochia. ²⁾

A magyar helytartótanács terve szerint minden papnak congruája legyen 300 forint. Azon felől legyen háza, kertje, legelője 2—3 tehénre és rétje 1—2 lónak. A káplánok 200 forintot, a lelkész mellettiék 150 frotot kapjanak ott, hol segélyre szorúlnak, a vallásalap részéről.

Külön pap vagy káplán azon helyen kell, mely meszszebbre esik az anyaegyháztól mint egy órányira. Ha áradásnak kitett vidék, hegy vagy völgy van közben, nem kell oly távolnak sem esni. Ép úgy külön lelkésség állítandó fel minden helyen, melynek több mint 700 a katolikus lakosa. Ha azonban akatholikusokkal vegyesen laknak, 500-nyi lélekszám is elég, mert az eltántorítás veszélye forog fenn. A lelkész mel-

¹⁾	Új parochia.	Új káplán.
Fehérm.	27	20
Baranya	29	11
Vas	64	17
Hont	37	16
Nyitra	38	41
Pozsony	36	50
Somogy	35	—
Szala	46	24
Trencsin	44	61
Biharm.	48	17
Borsod	29	11
Szatmár	29	2
Zemplin	49	17.

²⁾ Jäger i. m. 126—7.

lett káplán ott alkalmazandó, hol több lakik 700 katholikusknál. ¹⁾

A magyar papság nincs megelégedve a congruával. Folyamodást ad be felemelése végett. Előadja, hogy az úrasági cselédnek is több a jövedelme. Igaz, hogy a pap egyedül álló személy, de sok a vendége. Hozzá fordulnak a rokonok és a szegények. Mellékjövedelme csekély, a mise alapítvány kevés. Neki mindent drágábban kell megfizetnie mint másnak. Drága a cselédtartás, az első berendezéshez könyv is kell. ²⁾

Az akkori lelkész életmódja kitűnik az e folyamodáshoz mellékelt összeállításból, melyet azon czélból szerkesztettek, hogy előadják mennyi egy plébánosnak átlagos szükséglete. Ruházatra valamivel többet számítanak 100 frtnál, világításra 8 frtot, élelemre 140 frtot, borra 48 frt, papirra, tintára, postára 3 frtot. Könyv elő sem fordul. Ellenben tart szolgálot és kocsiszt, kik körülbelől 150 frtba kerülnek. Az egész szükséglet 438 frt 25 krban állapittatik meg.

Ennek fedezésére szolgál a lelkészalap, a mennyiben a kegyúr és a község nem viseli a terhet. A császár rendkívül szigorúan vigyáz arra, hogy ezen tőkét csakis ezen célra fordítsák. Midőn a szempezi árvaház segílyt kér, és a kanczellária azt a cassa parochorumból indítványozza megadatni, kijelenti, hogy annak jövedelme nem fordítható más, akármily üdvös célra, tisztán csak a parochiák gyarapítására. ³⁾ Másrészt nemcsak a klastromok eltörléséből folyó jövedelmet fordítja ezen célra, hanem minden egyszerű javadalomnak (beneficia simplicia) ezen tőkéhez rendeli csatoltatását. ⁴⁾

A helytartótanács végre elkészíté az egész papság összeírását, melynek befejezését gyakran sürgette a császár. ⁵⁾ Kitűnik e táblázatból, hogy Magyarországon 291 pap volt

¹⁾ 9109/1783. kancz. lev.

²⁾ 5594/85. m. kancz. lev.

³⁾ Quum destinatus pro Cassa parochorum fundus non proprie ad hujusmodi, quamquam saluberrimas foundationes, verum unice ad augmentationem majoremque donationem Parochorum impendendus sit. M. kancz. lev. 1681/1782.

⁴⁾ 711/1784. u. o.

⁵⁾ 6311. és 7227., 1784., 1674., 2481/85. u. o.

előbbkelő állásban, 8682 volt áldozár, 1254 a klerikus. Lelkész-ségre alkalmas szerzetest 3169-et számláltak. Az ország ösz-szes katolikus lakosságát 3.726,662-re tették, minden 526 lélekre jut egy lelkész. ¹⁾

A nem kolduló eltörölt klastromok jövedelmét 432,165 frtra, a koldulókéét 706,267 forintra becsülték. Az utóbbiból 155,398 frt a biztos jövedelem, 317,725 folyik be a koldú-lásból, 233,144 miséből és alapítványokból. Minthogy pe-dig a nem kolduló barátoknak 225,000 frtnyi az adóssága, mi után évi 11,250 frt kamat jár, az összes biztos jövedelem, mi a lelkészrendezésre fordítható, 576,313 frtra megy. Ezzel szem-ben az új lelkész-ségek berendezése, a koldusbarátok és más szerzetesek eltartása évi 786,440 frtot igényelne, úgy, hogy még 210,027 frt marad fedezendő. ²⁾

Mint az örökös tartományokban — úgy nálunk is kide-rült, hogy a vallásalap nem elég nagy, hogy költségén hajtas-sék végre az új szervezet. Ez egyuttal bizonyít azok ellen, kik a császár ezen eljárását rabló hadjáratnak nézik az egyház ellen.

Hogy ezen hiány pótolassék, a császár betöltetlenül hagyta az idő közben megüresedett kalocsai érsekséget, mely-nek jövedelme 80,000 frtra, a győri és nyitrai püspökségeket, melyeknek tiszta jövedelme 65,000 ill. 40,000 frtra ment. ³⁾ Azt is kijelenté a császár, hogy ezen állomások betöltésénél,

¹⁾ A papi rendhez tartozó egyén volt :

Az esztergomi egyházmegyében 1823.

Kalocsai 241.

Egri 1159.

Fehérvári	186	Szepesi	325
Pozsonyi	233	Segniai	247
Csanádi	329	Váczi	305
Győri	639	Veszprémi	499
N.-Várad	173	Zágrábi	1144
Beszterczei	222	Görög katolikus :	
Nyitrai	361	Kőrösi	33
Pécsi	423	N.-Várad	101
Rozsnyói	190	Munkácsi	396
Szombathelyi	367.		

²⁾ M. kancz. lev. 12840/84. okt. 8.

³⁾ U. o. 1677 és 10,112/1784. aug. 23.

valamint egyházi kitüntetések osztásánál azokra lesz első sorban tekintettel, kik érdemeket szereznek a lelkészségek rendezése körül. ¹⁾

A nagy mű, mely annyira szíven feküdt a császárnak, nem haladt oly gyorsan, mint kívánta volna. Minden módon kifejezést ad türelmetlenségének. Kijelenti, hogy Magyarországon nem ad sem javadalmat, sem czimet senkinek, míg a rendezés nincs befejezve. ²⁾ Hiába adja elő a helytartótanács, hogy igen sok adat beszerzésére van szükség, a császár követeli, hogy tudják meg a késés okát. ³⁾ Bizonyos, hogy a magyar püspökök nagy része nem látta jó szemmel e rendezést. Az egri püspök csak zavart várt tőle. ⁴⁾ Ha igen nem csalódunk, a hosszú késés azon gyanúra adott okot nála, hogy a primás és a főpapság azért húzza-halasztja annyira a dolgot, mert ismervén a császár szándékait, fél attól, hogy le kell majd mondaniok jövedelmeik egy részéről, ha kitűnik, hogy a meglevő válásalap nem fedezi a szükségessé válandó kiadásokat. Itt is rosz akaratot látott. Végre kitört. Szemére veti a primásnak, hogy két éve üres ígérekkel tartja és tényleg nem történt még semmi. ⁵⁾ Az ügy pedig nem szenved haladást, már csak azért sem, mert feltett szándéka addig semmi beneficiumot be nem tölteni. Elrendeli ennél fogva, hogy minden egyházi valomást adjanak be november végeig. A halasztók 20°/_o-át vesztik jövedelmeiknek. Kijelenti egyúttal, hogy a bizottság egyházi tagjával *Okolicsányi* püspökkel nincs megelégedve ⁶⁾ és helyébe *Sauer* grófot, váczai kanonokot nevezi ki.

Már előbb megállapítottatott véglegesen a lelkészségek be-

¹⁾ U. o. 211/1784.

²⁾ 3276/ss. márcz. 15. és 3385/ss. márcz. 18.

³⁾ U. o. 3440/ss. márcz. 22.

⁴⁾ 783. márcz. 6. levele Zábráczy püspökhöz. Az egri érs. levéltárban.

⁵⁾ So lange ist es dass der Primas mich mit leeren Verheissungen vom November zum Mai und vom Mai zum November auf zieht. 10715/ss. cs. kézirat aug. 19.

⁶⁾ Übrigens kann ich ihnen nicht bergen, dass ich seit geraumer Zeit mit der unzulänglichen Wirksamkeit, mit welcher der Bischof Okolicsányi in Betreibung seiner Geschäfte vorgeht, unzufrieden zu sein Ursache habe.

rendezésének szabálya. Ennek értelmében a régi lelkészek megtartják *teljes* régi jövedelmeiket, az újak a régieknek adják át a stola jövedelmeiket, hogy ezek veszteséget ne szenvedjenek, magok pedig a vallásalapból kapnak fizetést. ¹⁾ A congrua az előbbi javaslat szerint állapittatik meg, mindaddigra, míg a szerzeteseknek fizetendő nyugdíj összege nem csökken.

Az új egyház és paplak építéséhez a község kézi és igarobottal járúl a vármegye által meghatározandó rendben; az akatholikusok csak a mennyiben önként vállalkoznak. Ha a földesúr nem járúl a költséghez, a praesentatio joga az egyházi bizottságot, mint a vallásalap kezelőjét illeti meg. Az illető építések ne egyszerre, hanem lassankint történjenek, a szükség foka szerint. E célra a helytartótanács utalványozhat a vallásalapból, de ne többet 1000 frtnál templomra és 500 frtnál paplakra. ²⁾

Az új egyházak felszereléséhez szükséges szent edényeket, képeket és oltárokat az eltörölt klastromok szolgáltatták. ³⁾

Meg kell vallani, hogy a császár nem csak elrendelte a rendezést, hanem gondoskodott a végrehajtás lehetőségéről is. A vallásalap, melyben ő az egész egyházi vagyon igazi birtokosát látá, szolgáltató a költséget. A szükséges személyzetre is volt gondja. Az az eltörölt klastromokból és a koldusbarátok közül került ki.

Hogy intézkedéseit biztos alapra helyezhesse, már 1782. aug. 10-én kimutatást követelt az összes Magyarországon levő világi pap és szerzetes felől. A helytartótanács adatai szerint a lelkészségre alkalmas szerzetes volt 2070, nem alkalmas 1037. Mint látjuk, a fedezet kétszeresen felülmúlta a szükségletet. ⁴⁾ Csakhamar elterjedett annak hire, hogy a császár az összes szerzetességet lekipásztorkodásra akarja használni. ⁵⁾

¹⁾ Ezt már a 10.799/83. nov. 4. irta elő.

²⁾ 3916/1782. márcz. 30. u. o. Coll. Res. I. 304—8. l.

³⁾ 8946/1785. és 3279/85. márcz. 22. u. o.

⁴⁾ 393/1783. u. o.

⁵⁾ Egri ferencziek krónikája. Fertur nimirum S. M. mentem in eo esse, ut quique Religiosi referti fuerint e monasteriis extrahantur ac pro cura animarum applicentur.

A papságnak kötelességévé tétetett a szerzeteseket ez iránt megvizsgálni. Az egri püspök ezt úgy magyarázta, hogy számukat csökkenteni, a püspöki jövedelmeket kisebbiteni akarják.¹⁾ Tudjuk már, hogy ő nem igen lelkesült a szabályozásért, nagyobb szükségnek tartotta a régi parochiák jó felszerelését.²⁾ Most, midőn mind jobban kiviláglott az uralkodó szándéka, felterjesztést irt a helytartótanácsához a szerzetesek érdekében, kik neki annyit köszöntek. Kifejti, hogy most kevesebb a koldulóbarát mint 1770-ben volt, pedig azóta eltörölték a jezsuitákat és így még nagyobb reájuk a szükség. Tiszántúl különösen jól lehet hasznukat venni. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy annál eredményesebb működésük, minél számosabban vannak, az elszórtak hanyatlanak. Ezen politikai okok mellett nem feledkezik meg a tulajdonképen egyháziakról sem. Kifejti, hogy nem csak a közvetlen haszonra kell nézni. Szükséges az ima, a munka, az isteni tisztelet is. Krisztus mondá, hogy Mártha a jobb részt választá, mert csak neki szolgált.

Különben, mint keserű gúnynyal hozzá teszi, ha szabadon engedik az akatholikus papság gyarapodását, nem hogy több papra volna szükség mint eddig, hanem kevesebbre.³⁾ Midőn elkészíti az illető táblázatokat, panaszkodik, hogy a sok irás tartóztatja a plébánost a munkától, a hívőt a jótétől. Az egyház egészen el fog szegényedni.⁴⁾ Ismét előhossa, hogy jobb volna a régi plébániák felszerelésére gondot fordítani, mint ujakat alapítani.

A szerzetesi papság ezen beolvasztását illetőleg a világi papságba, talán szabad egy általánosabb észrevételt kockáztatni.

A keresztény katolikus egyház alapjait a hitetlenséggel szemben Európában a szerzetesség vetette meg mindenütt. Az képezi az igazi küzdő egyházat, annak előretörő, küzdelemre vágyó szellemét. A munkája által meghódított földet azonban

¹⁾ Finis religiosorum examinis est eorumdem Numeri et proven-tuum nostrorum imminutio. Mart. 6. 1783. protoc. Érseki levéltár.

²⁾ Helytartótanácsnak február 15. 1783. u. o.

³⁾ 1783. ápril 22. u. o.

⁴⁾ Márcz. 13. 1785. u. o.

már nem maga műveli; nyomába a hierarchia lép nagyobb, általánosabb igényekkel, többnyire szorosabb összeköttetésben a hívőkkel. Úgy látszik, mint ha a biztos birtoklás mindenütt elvenné a szerzetesi institutióban rejlő kiváló energiát.

Magyarországot a catholicismusnak kétszer hódítja meg a szerzetesség. Először szent István, másodsor Pázmány Péter korában. A töröktől elfoglalt terület; az akatholikusok ellen, még folyó küzdelem elég alkalmat nyújtott a szerzeteseknek azon tulajdonságok kifejtésére, melyek a szerzetességet oly fontos világtörténeti institutióvá teszik. És midőn II. József trónra lép, ezen szerepe még nem ért véget. Természetes tehát, hogy a magyar ecclesia militans vezére nem akar lemondani e hathatós fegyverről.

Csakhogy, most már az állam a maga szempontjait tekintve elsőknek az egyház szervezetében is. A szerzetesek missionarius, harczoló működésére nincs már szüksége. A saját érdekei és elvei szerint akarja megváltoztatni az egyház egész szellemét a papnevelés befolyásolása által.

4. A papnevelés és a püspökök.

Minden szervezett emberi társaságnak egyik főtörköve, hogy magát örökösön fentartva lássa, hogy azon szellem, mely létre hozta, lelkesítse a késő utódokat is. És ha ezt minden társaság azoknak nevelése által kívánja biztosítani, kik hivatvák körébe lépni, mennyivel inkább van meg ezen jogosultság a papságnál, azon osztálynál, melynek az emberi fejlődés bizonyos fokán kizárólagos kiváltsága az egész nemzetnek erkölcsi és szellemi művelése. A régi egyházi államok, az ázsiai nagy monarchiák, a zsidók sőt a görögöknek is papsága ezt a Kaszt-rendszer szigorú keresztülvitele által érte el. A római egyház világi papságában is sok ideig gyakorlatban volt a javadalomnak atyáról fiúra szállása. A mint a coelibatus érvényre jutott, szükségkép nagyobb lön jelentősége a közös iskolákban végbemenő nevelésnek. Az iskolázás első nagy virágzó kora Európában, épen VII. Gergely korával veszi kezdetét. — A mint a klerus a népből kiemelkedő, attól lehetőleg elzárt osztálylyá jegeczesedik a reformatio után, az egyház

kiváló gondot fordít papnevelő intézetek felállítására. A jezsuiták egész rendszere azon alapult, hogy növendékük test legyen az ő testükből, »bot az előljárónak kezében.« Az egyén megszűnik az organisatio befolyása alatt. — A papi nevelés ezen rendszere válik túlnyomóvá a katolikus országokban, ennek szentelik a régi klastromok birtokát az 1548. 12. értelmében, ezt alapítja meg nálunk Pázmány Péter. ¹⁾

Az állam felkel a jezsuita rendszer ellen. Megfosztja e hatalmas társaságot azon befolyástól, melyet addig a világi rend nevelésére gyakorolt. Tudatára jó annak, hogy saját céljai egyenlő ranguak az egyház céljaival. — A mint eddig az egyház saját elvei és iránya értelmében intézte a világiaknak művelését, úgy az állam most feladatának tartotta, saját célpontjai szerint hatni a papoknak nevelésére. Előbb az állam részben egyházi vala, most az egyháznak államosítása forog szóban. Szolgái egyúttal az állam szolgái. Nevelésöknek oly irányt kell adni, hogy ne csak az istent szolgálják, hanem a fejedelmet is. Mindjárt a pápa elutazása után tudtára adja a császár Magyarországnak ezen meggyőződését. A legfelsőbb királyi joghoz tartozik a növendék papságnak az állam céljaival összevágó neveléséről gondoskodni. Ezen jogát ő Felsége annál inkább gyakorolja, mert leginkább a növendék papság helyes nevelésétől függ népeinek üdve és gondolkodásmódja. A hazai törvény is a királyra ruhazza ezen jogot. ²⁾

II. József egyházi politikájának egyik legfontosabb emléke azon emlékirata, melyben ezen tanokat kifejti.

A lelkipásztorságra való gond, mely kiterjeszkedik a szentségek kiszolgáltatására, az ifjúságnak az igaz kereszténységben való oktatására, az isteni, természeti és emberi törvények megtartására, első sorban a papságot illeti meg. Ennek kell gondoskodnia a növendékpapságról és az öregekről, kik már nem felelhetnek meg hivatásuknak.

»Ezt foganatosítani kétségtelen kötelessége a fejedelemnek. Az ezen üdvös és szükséges célra fordítandó költségnek az állam legbiztosabb jövedelmeiből kell folynia, ép úgy, mint az államnak védelmére hadsereget, törvénylátásra bíróságot,

¹⁾ Lásd Kovachich de Religione. 236—8. l.

²⁾ M. kancz. lev. 2398/82. máj. 17. Coll.Ben. Res. I. 122—3. l.

közigazgatásra és anyagi ügyekre más hivatalnokokat tart. « A pap állami hivatalnok: ez az alapelv. De a császár jól tudja, hogy tényleg nem így áll a dolog.

A fejedelmek ezen fontos kötelesség teljesítésében nem jártak el helyesen. A véletlenre van bízva az egész; a hol több az alapítvány, ott bőség van, másutt hiány, senki sem tartotta szemmel az egész monarchiát, a püspök legjobb esetben saját dioecesisét nézte, minden rend és monostor a maga javát. »Ha pedig valamihez nyúlni akarnak, a Rómában ülő pápáról szólnak, ki olasz cardinalisokból álló congregatióval, kik nem látják az országokat és nem ismerik a nemzeteket; ki egyedül döntsön és pedig tán csalhatatlanul az egyházi szükségletek fölött a katholikus országokban.« ¹⁾

Ezen rémítő helyzetben, mely évek óta áll előttem, két út marad:

»Az állam átveszi az egész monarchia egyházi jövedelmeit és mindenkit fizet, vagy pedig összeírja az egyházi vagyont, és ha hiány mutatkozik, azt maga fedezi jövedelméből.« En az utóbbit választom, bár hosszadalmas, mindaddig, míg be nem látom, hogy lehetetlen, azon célhoz jutni. Akkor az elsőhöz fogok folyamodni. ²⁾

A tabellákban külön ki kell mutatni a tanuló ifjúságot.

A klastromi iskolák helyébe az állami nevelés lépjen. Erre vonatkozó szervezet kidolgozásával Rautenstrauch apát bízott meg. — Mondhatni, hogy nagyon csekély kivétellel Józsefnek minden befolyásosabb tanácsosa, azon meggyőződést vallotta, hogy a klastromi iskola csak babonát és laza erkölcsösséget nevelhet. ³⁾ A császár azt határozta, hogy 1783. nov. 1-e után meg kell szűnni a klastromi iskoláknak. Ezentúl a szerzetek az egyetemek és főiskolák mellett fennálló *generalis seminariumokba* küldjék novitiusaikat. E fölött a fejedelem

¹⁾ Und wenn man was rühren wollte nach Bedarf, so spricht man von dem in Rom sitzenden Papsten, der mit einer Congregation wälscher Cardinäle, so niemals weder Länder gesehen noch Nationen können gelehrt haben, allein den Ausschlag und vielleicht noch unfehlbar, für den Bedarf des Religionswesens in den Katholischen Ländern.

²⁾ Kreslhez intézett I. felsőbb kézirat 1783. jan. 17. M. kancz. lev. 869/1783. Kiadva Coll. Resol. II. 67—80. l.

³⁾ Hock i. m. 496—7. l.

által kijelölt püspököt illeti meg a felügyelet. A növendékek 24 éves korukig maradnak ott és úgy szenteltetnek csak fel. A püspöki seminariumpok is országokkint központosítandók. Magyarországon a kancellária jelölje ki az illető helyeket. ¹⁾

Jellemző az akkori felfogásra nézve, hogy *Kresl* ezzel nem elégedett meg. Véget akart volna teljesen vetni a Kasztaszerűleg elzárt nevelésnek. Azt kívánta volna, hogy a fiatal papok teljes szabadságban végezzék tanulmányaikat, de csak nyilvános állami iskolán. ²⁾

Már midőn elhatározta a generalis seminariumpok felállítását, meghagyta a magyar kancelláriának, hogy azokat ugyanazon elvek szerint készítse elő Magyarországon is. Az illető jelentésből kitűnik, hogy Magyarországon 334-re ment a novitiusok száma. ³⁾ A Rautenstrauch által kidolgozott utasításban a főszűly az erkölcsi nevelésre és a tudományra van helyezve. ⁴⁾ Krisztus maga mint néptanító és az emberiség nevelője legyen példányképe a papnak. Ezen föllengző irat ellenében a magyar kancellária erélyesen utalt arra, hogy papnak másra is van szűksége, nemcsak tudományra. A császár ezen nézetet teljesen helyben hagyta. ⁵⁾

Addig az összefüggést a magyar katolikus egyház és az általános egyház között kiválóan a Pázmáneum képezte, a

¹⁾ A császári elhatározást a tanügyi comm. aug. 23. javaslatára ld. a *fűggelékben*.

²⁾ 1783. júl. 27. Hock i. m. 498—9.

³⁾ M. kancz. lev. 458/1783. Pálos volt magyar 33
» » horvát 10

Benczés 10

Premontre 10

Cistercita 10

Domokos r. 13

Servita 8

Minorita 21

Trinitarius 27

Capucinus 32

Ferencz 134

Karmelita 8

Piarista 20.

⁴⁾ Brunner. Die Mysterien der Aufklärung. 429—30. 1.

⁵⁾ M. kancz. lev. 1362/83. febr. 10.

menyiben nem a római collegiumban nyerték nevelésüket a fiatal főpapok. Egy akkori író nem igen kedvező színben tünteti fel a bécsi tanítás eredményeit.¹⁾ A Rómában tanulás már 1781-ben eltiltatt; az nem fért meg a systemával. Most a császár elrendeli, hogy a Pázmáneum háza és kertje adassék át a bécsi fősemináriumnak, a növendékek menjenek át Budára, hol az új egyetemen folytassák tanulmányaikat.²⁾ A kancellária ellenben kéri a Pázmáneumnak Bécsben maradását. Előadja, hogy az intézetnek teljes joga van a házhoz és telekhez, a magyar alapítványt nem szabad némettel összeelegyíteni, a központosítás érdeke követeli, hogy a birodalom fővárosában legyen ez a főiskola.³⁾ A magyar kormányzókat annyira vitte egyházi buzgalma, hogy a centralisatio mellett szólalt fel. Ez akkor nem hatott a császárra, már negyednapra azonban megengedte József, hogy a Pázmáneum megmaradjon Bécsben, minthogy mindig hajlandó jó tanácsra hallgatni.⁴⁾

A primás előadta ellenészrevételeit. Vészesnek tartotta, ha más is gyakorol befolyást az ifjú kedélyekre, mint szent hivatásuk. Ennek ellenében a császár újólág kifejté elveit.⁵⁾ A seminariumnak létre kell jönni. A szerzetesek közé csak azt lehessen felvenni, a ki hat éven át tanult theológiát. Az igaz, hogy ez által számuk csökkenne, de a vallásnak s az államnak nem kell törődni azzal, több vagy kevesebb mezítlábos, inget nem viselő, húst nem evő papja van-e, hanem igenis azzal, hogy egész papsága helyesen és egyenlő elvek szerint legyen képezve, valódi moralis erényekben és felebaráti szeretetben.⁶⁾ A császár még kifejezéseiben is Born hatása alatt áll.

¹⁾ Nicolai Reisen. 4. 735. l.

²⁾ 2142/83. márcz. 7.

³⁾ M. kancz. lev. 2838/83. márcz. 24.

⁴⁾ U. o. 2897/83. márcz. 28.

⁵⁾ Kreslhez intézett l. felsőbb kéziratban 1783. márcz. 2. kancz. lev. 4379.

⁶⁾ Es liegt der Religion und dem Staate wenig daran, ob es mehr oder weniger barfüßig gehende, kein Hemd tragende oder kein Fleisch essende Geistlichkeit gibt, wann nur sein ganzer Clerus wol und nach gleichen Grundsätzen unterrichtet, zu wahren moralischen Tugenden und in Nächstenliebe gebildet wird.

A kancellária elismeri, hogy a klastromi nevelés rossz. Ezért kell a generale seminarium. A főczél: disciplina bizonyos elvek szerint. De a kalocsai, egri, veszprémi, váci, pécsi, nyitrai főiskolák úgyis kir. felügyelet alatt állanak, csak olyan lehet tanár, ki egyetemi gradust nyert. Az uniformitas tényleg meg van; a királyi akadémiáktól csak névleg különböznek. Az egyetemen is van papnövelde; oda jutnak a tanító rendek ifjai is.

Tény, hogy nehéz a szerzetek házi dolgaira felügyelni, és ezért jobb a nyilvános iskola. A főszempontok: 1. az egyformaság, 2. a munkásságra, 3. a hivatásra és erkölcsre való tekintet, 4. a költség. Javaslatai abban állanak, hogy a többi említett iskola hozassék szorosabb összeköttetésbe az egyetemhez, mint eddig volt, mert az egyetem és a három királyi akadémia még sem elég. A szerzetesek is küldjék e helyekre növendékeiket; házi iskolák nov. 1-én bezáratnak. Az eltörölt klastromok alkalmas helyet nyújtanak a seminariumok elhelyezésére. A költség növendékeikért az illető szerzetekre hárúlna.

Az alsóbb tanítást elláthatják a szerzetesek, de csak oly helyen, a hol van alkalmas iskola. Növendékeik tanulók lesznek, de egyúttal klastromi regula alatt állnak. A kancelláriai javaslat, melyet Ürményi dolgozott ki,¹⁾ látszólag magáévá teszi a császár elveit, de tényleg más az iránya. Fenn akarja tartani a püspöki papnevelést; változást csak a szerzeteseket illetőleg óhajt.

A császár megmarad parancsa mellett. Elég az egyetem és a 3 lyceum. Legfőlebb átteszik az ifjakat egyik helyből a másikba. Budán elég helyet ad sz. Klára klastroma. A ki eddig belépett, folytassa tanulmányait a lyceumokban. A püspöki seminariumok fentartása káros volna az uniformitásra nézve.

Minden klerikus november 1-én már a semináriumban legyen egyesítve. A kinevezésekre nagy gondot fordítson a kancellária.

Egy ideig azon reménynyel kecsegteté magát a kancellária, hogy legalább az eddig belépett novitiusok végezhetik képzésüket a klastromban. A császár ezt is megtagadta.²⁾

¹⁾ 1783. ápr. 5.

²⁾ U. o. 4380. sz.

Az egyházi bizottság a budai egyetemen kívül az egri, győri, nagyszombati és zágrábi lyceumokat ajánlotta papnöveldekül. Ennyire van szükség, hisz a klerus még szaporodni fog. Ott alapítványról is van gondoskodva. Siettetni kell, hogy november 1-ére meg legyen az áthelyezés, mikor a klastromi iskolák bezáratnak. A baj csak az, hogy a számot most nem lehet meghatározni. Ennélfogva jobb lesz a megnyitást az 1784. november 1-ére halasztani. ¹⁾

A császár nincs megelégedve e tervvel. Az nem felel meg sem Magyarországról való ismereteinek, sem elveinek. A budai főseminariumhoz rendeli az esztergomi, egri, váci, győri, veszprémi és szombathelyi papságot; a theologiai studiumot Egerből *Kassára* kell áttenni, és az ottani volt jezsuita klastromban elhelyezni a nyitrai s rozsnyói, nagyvárad r. k. továbbá a munkácsi és erdélyi görög-katholikusok részére. A nagyvárad akadémia *Pécsre* tétessék át. Oda járjanak a kalocsai, csanádi, temesvári, vikovári (sic), zágrábi és pécsi klerikusok. Minden más seminarium megszűnik. A püspöknek szabadságában áll tovább neveltetni az ifjakat a hat évi állami nevelés után. Ez a három város elég az egész országnak. Ha Pécsen nincs alkalmas hely, a seminarium *Kalocsára* helyeztetik át. A budainak és kassainak már november 1-én meg kell nyilni. ²⁾

A kancellária terjeszsen fel ügyes tanárokat és igazgatókat. Nem lesz hiány alkalomban őket magasabbra vagy éppen püspökségre emelni.

Uj ellenmondásokra válaszolva, melyek az ifjúság várható erkölcsi romlásán alapultak, a császár kifejté Kresznek, mit ért a seminariumi oktatás alatt. Teljes egyformaság kell a theologiai és erkölcsoktatásban, és igen szoros felügyelet az erkölcsökre. Oly 16—17 éves ifjú, ki a papi pályára lép, még romlatlannak tételezhető fel. Az egyesítés seminariumokban éppen azért szükséges, hogy az ifjúság legveszedelmesebb korszakában elháríttassék a veszély, és oly elveket nyerjen az ifjú, melyek később is megtartják a jó útban. A püspökök tartsa-

¹⁾ U. o. 7151. sz. júl. 4.

²⁾ Jellemző a császár eljárására nézve, hogy a fehérvári, zengi besztérczébányai és szepesi megyékről meg sem emlékezik.

nak az eddigi seminarium helyett oly házat, melyben az ifjak végzett tanulmányok után addig tartózkodnak, míg állomást nyernek. Csak ott szentelik fel őket, és a püspök ezt megtagadhatja, ha erkölcsi hibát lát bennök. Ezen házakat a püspökök azon fundusból tartásuk fenn, melyből eddig a deficiens papokat láttak el.¹⁾ A császár ezen rendelkezéstől azt várta, hogy a püspököket kibékíti a seminariumi intézkedéssel.

A kancelláriával is tudatja a császár ezen elhatározását és sürgeti a kellő rendelkezéseket. Ennek értelmében adattott ki a rescriptum, mely Budára, Kassára és Pécsre helyezi a seminariumokat.²⁾

Ujabb nehézségek merülnek fel. A pécsi püspök egy évi halasztást kér; a nyitrai nem tudja, hova küldje kis papjait.³⁾ A munkácsi püspök kéri, hogy seminariuma maradjon meg Ungvárott. Okai jellemzők a műveltség állapotára nézve. Azt hozza fel, hogy a ruthén nép szegény és nem igen küldheti el ifjait oly messze földre. Kevés van, ki latinul tudna, úgy, hogy el lehessen küldeni, csak oláhul, ruthénul vagy magyarul tudnak. Eddig is ruthén és oláh tanárok tanították őket, nem mehetnek át egyszerre a latin nyelvre.⁴⁾ A császár megengedi a házasodó falusi papságnak, hogy ott növekedjék. A nehézségek annyira szaporodtak, hogy a császár végre elhatározta a világi kis papok egyesítésének elhalasztását 1784. május 1-re, a kancellária reá birta, hogy ezt a szerzetesekre is kiterjeszse.⁵⁾

Rendkívül bonyolítólag hatott, hogy időközben határozottá lőn a főkormányiszékek áttétele Budára, Pozsony kárpótlásáról is kellett gondoskodni. Ezért a császár elhatározta a seminarium áttételét a *pozsonyi várba*. Ez volt végzete a magyar királyi palotáknak. Mária Terézia egyetemet, József papnevelő intézetet helyezett azon termekbe, melyeknek törvényes hivatása lett volna visszasugárzani a királyi személynek és az udvarnak fényét. Mintha azt akarták volna kifejezni, hogy

¹⁾ Coll. Ben. Res. I. 321 — 5. Aug. 18. 1783.

²⁾ M. kancz. lev. 8084/83. a legfelsőbb kézirat Laxenburg, aug. 19.

³⁾ U. o. 9049/83.

⁴⁾ U. o. 964/83.

⁵⁾ U. o. 11013/83. okt. 6. és 21.

nemzeti nevelésnek kell megelőznie a nemzetnek, mint politikai tényezőnek érvényre jutását.

A közelebbi részletek megállapítására a fejedelem Batt-hyáni primásnak és Niczky gróf helytartósági elnöknek tanácsát vette igénybe. Ezek azt javasolják, hogy csak egy főseminarium legyen, a többi annak filialeje. A szükséges növendék számot 1200-ra állapítják meg. Minthogy a császár Pozsonyba rendelte a főintézetet, összesen négy lesz, Kassa helyébe Egert ajánlják. Zágrábban is ajánlatos volna, ott úgyszegény a nép. A Pázmániták tétessenek át Pozsonyba. ¹⁾

A kancellária felterjesztése nagy részt magáévá tette ezen indítványokat. A császár ennek folytán elhatározta, hogy a pesti egyetemnek Pozsonyba áttett theologiai facultása maradjon az egyetemnek egy része, Pozsonyban és Egerben elfér ugyan mind, de azért állíttassék fel Zágrábban is és Kolosvárott is 4—4 tanárral. ²⁾

A primás szerint az elosztás olynemű legyen, hogy Pozsonyba 650, Egerbe 367, Zágrábba 183 klerikus jusson. Az összes költséget 158,566 frtra tették. Egy-egy deák évi költsége Pozsonyban 100, Egerben és Zágrábban 80—80 frtra számíttatott. ³⁾ A koldusbarát növendékekért a vallásalap fizet, a többiért az illető egyházmegyék. Még az államtanács is foglalkozott ez ügygel, ⁴⁾ végre csakugyan a primás tervei értelmében történt a megállapodás. Az ország kispapjainak több, mint fele Pozsonyba költözött az 1784. május 1-ét megelőző húsvéti szünidőben. A királyi várból, mely tanuja volt az 1741-iki jeleneteknek, egy szent ereklje költözött ki előlök: a magyar korona.

A mint a primás reményt nyert arra, hogy a theologiai intézet megmarad Egerben, sietett az öröndetes hirt közölni az egri püspökkel. ⁵⁾ Ez a levél végét jelöli egy bár titkon, de nagyon élesen folyó harcznak a magyar egyház e két legkitűnőbb képviselője között.

¹⁾ 11806/83. u. o.

²⁾ 12232/83. sz. nov. 22.

³⁾ 3515/1784. Okolicsányi előadása.

⁴⁾ Kabinet levéltár 558/1784.

⁵⁾ Az egri érseki levéltárban 1783. okt. 8.

Tudjuk, hogy a primás felszólalt ugyan a seminariumok egyesítésének terve ellen, de később nem igen gördített akadályt annak valósítása elé. Az egri püspök ellenben élte művét látta kockáztatottnak ezen rendelkezés által. Szemei előtt, közvetlen felügyelete alatt, nőttek fel eddig növendékpapjai, remélhette, hogy mindannyi az ő vallásos és egyúttal hazafias eszméinek válik apostolává. »Az egri seminariumban találta volna a szent milanói érsek, *Borromeo Károly* bibornok terveinek és óhajainak leghűbb képét, mert őt tűzte ki példányképeül az utána nevezett Esterházy. Egészen kanonikus módon, megérkezése és a visitatio terve tudtúl adásával évenként bejárta megyéjét, de azért váratlanul is megjelent gyakran, és a hol kicsapongásba vagy hanyagságba süllyedve látta a papot, mindjárt magával vitte, magános czellát rendelt részére, és maga érintkezett vele folyton, bűnbánat és lelki emelkedés előidézésére. E sorok írója hallotta őt szónokolni, látta őt a gyónatószéken, és e hű pásztoron értette még szent Pál leveleit Timotheushoz.«¹⁾ A nevelés, a valláserkölcsei művelés feküdt szívéen, nem kimélt költséget, sem fáradságot, paloták városává tette székhelyét, melyeknél nagyszerűbbek mai napig sem szolgálnak hazánkban, a nevelés céljainak. És most ez a mű mind romba dől. A császárnak, kiben már alig látott mást, mint az egyház ellenségét, parancsszava, üreseké teszi a termeket, idegen, philosophus, majdnem istentelennek tekintett befolyásnak veti alá az ifjú, hajlékony szíveket, kik ez által elvesznek hivatásukra nézve. Érthető és méltányolható elkeseredése. Ez a büszke főúr és főpap, kinek azelőtt a régi magyar társadalomban úgyszólván korlátlan volt hatalma, most sértve érzi magát abban, mi legközelebb áll szívéhez, a nélkül, hogy saját erejével segíthetne magán. — Elhagyatva látja magát az által, ki, mint a magyar egyház feje, legerősebb támaszául szolgálhatott volna.

Már július 17-én fél attól, hogy megfosztják épületeitől. Kimondja, hogy a császár szándéka ellenkezik az egyház szellemével.²⁾ Bár közzé tette a parancsot, felteszi magában, hogy

¹⁾ Fessler. Die Geschichte der Ungern. X. 323—4.

²⁾ Zábráczy püspöknek u. o.

repraesentálni fog ellene.¹⁾ Ősszel rendes szokása szerint Pápára ment, ősi birtokára, hol gyönyörködött az épen elvégzett új templomban.²⁾ Több főpap élvezte ott vendégszeretetét. Eljárásuk felől tanácskoztak azon esetre, ha mégis végrehajlatnék a kis papok központosítása, »mitől Isten mentsen.« Ő és a szombathelyi püspök felkérték a primást, hogy azon esetre, ha látná, hogy a császár megmarad elhatározása mellett, akár a fejedelem beleegyezésével, akár nem, tartson püspöki gyűlést. Talán mégis kigondolhatnak olyat, mitől elműljék tőlök ez a kehely. Azt hallja Bécsből, hogy lehet még változás.³⁾

A primás a maga hozzájárulásával erősíté a központi seminariumot. Az egri püspök legerélyesebb szavakkal fejezi ki rosszalását: Nem látom be, ezeket írja a veszprémi püspöknek, hogy lelkiismeretesen és becsülettel, hogyan tudott ő Eminenciája közreműködni abban, hogy a növendék papság püspökeitől elszakíttassék. Ez új okot ad nemzeti zsinatra.⁴⁾ A kancellárban nem csalódott, az repraesentált tovább; de a primás magaviselete annak belátására viszi, hogy az egyházi ügyeket »nem hiú világi okok szerint kell tárgyalni, hanem természet fölötti indokokból.«⁵⁾ Az sem engeszteli meg, hogy a főiskola Egerben marad. A primást suffraganeusai árverezőjének mondja, ki ily terveket kohol szükség nélkül.⁶⁾ — De hiába, minden Eger ellen esküszik össze.⁷⁾

¹⁾ Aug. 25. u. annak.

²⁾ A nunciushoz 1783. szept. 27-én ezeket írja: sine vanitate, sed cum sensu tamen solatii significo. Ecclesiam hic Papae a me erectam vere pulchram esse, et quotidie plus decoris eidem accedere.

³⁾ A veszprémi püspöknek okt. 16. A quo tempore Vienna Primas discessit, informor negotium hoc novae mutationi esse subiectum et nisi pessima intentione studiose agantur omnia, aliquantum in melius. Sed quid boni sperare possumus nunc, ubi mala non tam timere debemus quam experiri.

⁴⁾ Okt. 26. Id tamen penitus non video qua conscientia vel an cum honore possit S. Emin. in eo elaborare, ut Clerus junior ab Episcopis suis avellatur. — At vero istud novam nobis causam praebet, ut Nationalem synodum cogi urgeamus. A szombathelyi püspöknek is így ír: Primati honori non cedit nov. 11.

⁵⁾ Veszprémi püspöknek nov. 12.

⁶⁾ Zábráczyknak. O praeclarum suffraganeorum suorum evictorem, qui talia projecta cudit, et sine necessitate, nov. 24.

⁷⁾ A nunciushoz decz. 22.

Az ezentúl még végbemenő változások közt nevezetes az a rendelet, hogy a zágrábi seminarium szűnjék meg, és annak növendékei tétessenek át Pozsonyba és Pestre. Hogy meggyőződjenek arról, csakugyan az ő szellemében megy végbe a theologiai oktatás, Rautenstrauchot bízta meg a felügyelettel, ¹⁾ ki tanulmányi útra indult. A szerencsétlen Egerben halt meg hirtelen, mielőtt még a vizsgálatához foghatott volna. ²⁾ Mint-hogy már 13 órával halála után felbonczolták, ezért vizsgálat rendeltetett el. ³⁾

Midőn a tót-horvát ifjúság Zágrábból Pestre költözött, a központi papnövelde igazgatójául *Verhovác* Miksát nevezte ki. ⁴⁾ Neki tulajdonították, hogy a császár eredeti szándékaitól, mely szerint a klerikusok, mint a protestans papnövendékek magán-szálláson éltek volna, elállott. Az ifjúság romlásának akarta így elejét venni. ⁵⁾ Ez azon férfiú, kinek Kovachich könyvét ajánlotta, melyben kifejti, hogy az államnak befolyást kell gyakorolnia a vallásra, és ki később, mint zágrábi püspök, azon gyanúba jött, hogy jakobinus. A császár tevékeny és belátó férfiúnak nevezi. ⁶⁾

Nem feladatunk e seminarium működését itt méltatni. Nagy panaszokat emeltek ellene, mintha elősegítette volna a hitetlenséget és rontotta volna a disciplinát. ⁷⁾ Itéljenek mások a fölött, mennyiben felelt meg azok reményeinek, kik a nemzeti gondolkodás egyforma színvonalra emelését »a babonás hydra legyőzését, az ultramontanismus teljes bukását« vártak tőle. ⁸⁾ De a magyar papság igen kitűnő tagjaitól tudjuk, hogy felállítása korszakot képez a hazai klerus nevelése történetében. A kutatás és olvasás szellemének tápot adott, és megszűnését jelezte azon kornak, melyben a jezsuiták műveletlenségben igyekeztek tartani a klerust, hogy uralkodhassanak fölötte. ⁹⁾

¹⁾ M. kancz. lev. 10055/ss.

²⁾ 1785. szept. 30. Az egri ferencziek krónikája.

³⁾ M. kancz. lev. 16031/ss.

⁴⁾ M. kancz. lev. 13074/ss.

⁵⁾ Szirmay Hist. Secr. 928.

⁶⁾ L. felsőbb kézirat Kreslhez. 1785. okt. 15.

⁷⁾ Szeitz. Igaz magyar. II. VI. 4—5.

⁸⁾ Entwurf zur Einrichtung der Generalseminarien in den k. k. Erblanden. Bevezetés.

⁹⁾ L. I. k. 297. l.

5. Egyébb egyházi intézkedések.

A korszak felvilágosodott irodalma és a protestansok Józsefben a kath. vallás reformatorát látták, ki Luther művét teljessé teszi »katholikusokból keresztényeket csinál.«¹⁾ A pápa hívei ellenben a maguk szempontjából szintén Luther követőjének mondták.²⁾ Midőn a császár megengedte, hogy egy volt klastrom Bécsben lutheránus templommá alakíttassék át, egy a templom falára szegezett irás így jellemezte: A templomok kincseit kifosztá, a szentelt apáczákat szétszórá, a holtak esontjait sirjaikból kivetteté az az egyházzrabló, Krisztus arájának elcsábítója, szűzek megfertőzője, Luther Márton követője és utódja *II. József*, lotharingiai születés, nem gondolva az isteni könyörülettel, mely őt a trónra emelé, hirhedt megvetője a szent egyházi törvényeknek.³⁾

Ha azonban intézkedéseit a vallás terén szemügyré vesszük, azon meggyőződésre jutunk, hogy az egyik véglettől oly távol állott, mint a másiktól. Meg akará törni a pápa befolyását, szükségtelennek tartá a klastromi életet és a főpapok óriási jövedelmét. De szíven feküdt az egyháznak nemcsak hite, hanem külső fénye és tekintélye is. Csak azon hibát követé el, hogy túlságosan gyakorolta felügyeleti jogát, az egyház legjelentéktelenebb külsőségeit is állami szabályozás alá vonván. Méltán nevezheté őt N. Fridrik: mon frère le Sacristainnek.

A püspök az ő szemében hivatalnok. Köteles kihirdetni és végrehajtani parancsait. Ezt már 1781. október 19-én irta elő, és később köteleességévé tette a főpapoknak, hogy jelentést tegyenek a hozzájuk érkezett rendeletek valóban történt kihirdetéséről.⁴⁾ Nemsokára a legkülönbözőbb tárgyú rendeleteket kellett a szöszékről közzétenni, azt, hogy a nők ne viseljenek vállfűzöt, hogy ne csalják a vámot, hogy ne legyenek öngyil-

¹⁾ Schlözer Staatsanzeige 1782.

²⁾ Lotharingus helyett Lutheringusnak gúnyolták.

³⁾ A császár ezen iratot elolvasá, kinyomatá és a bejövő pénzt a lutheranus templomnak ajánlá föl.

⁴⁾ 5020/1781 és 412/1782 m. kancz. levéltár.

kosok, és hogy milyen eljárást kövessenek epidemia és marhavész alkalmával.¹⁾ A felügyelet a templomi beszédekre csakugyan keresztül vitetett, legalább Bécsben. Bizonyos, hogy ez nem igen szolgált az áhitatosság és a papi tekintély emelésére. Az egyház alig volt már tekinthető másnak, mint az állam egyik karjának.²⁾

Bizonyos a császárnak és tanácsosainak az a törekvése, hogy a püspöki tekintélyt emeljék a pápai hatalomnak rovására. Febroniusnak, a híres trieri czimzetes püspöknek nagy munkája, mely az egyháztörténetből kimutatta, minő módon emelkedett a pápai hatalom a püspöki fölé, nagy befolyást gyakorolt azon korra, bár maga szerzője visszavonta legfőbb tanait. De a császár itt nagyon doctrinarius módjára járt el, nem vette tekintetbe, hogy az egyházat százados központosítás után nem lehet újra alkotó részeire felbontani. A magyar püspökök közül volt ugyan, ki lándzsát tört a mellett, hogy a püspöki hatalom ép úgy Istentől eredő, mint a pápai,³⁾ de hogy mennyire elismerte a magyar episcopatus, a pápai suprematiát, kitünik abból, hogy semmikép nem akarta elfogadni a császár által reá octroyált dispensatio jogát, míg azt a pápa a concordatumban helyben nem hagyta.

Az osztrák írók mindig kiemelték, hogy a magyar püspökség képezte a leghathatósabb oppositiót a császár reformjai ellen. Az osztrák főpapokkal kénye-kedve szerint járhatott el, a magyarokat megvédte az alkotmány. A szíves olvasó eddigi elbeszélésünkből is láthatta, hogy Magyarországon az egyházi reform csatáját tulajdonképen az alkotmány mezején vívják.

Magyarországnak és Csehországnak meg volt nemzeti szervezett egyházuk. Az osztrák tartományok egyházi szervezete ellenben József császár műve. Addig az osztrák tartományok, mint a sz. birodalom részei, nagyrészt külső egyházi fejedelmeknek dioecesiséhez tartoztak. — A császár azt az elvet mondá ki, hogy országaira külföldön lakó püspöknek nem terjed-

¹⁾ Gross Hoffinger i. m. II. k. 140. l.

²⁾ Az egri püspök emlékirata ez ellen. Ld. Függelék XV.

³⁾ Ld. Nagy Ignác levele a primáshoz. 1781. decz. 16. a primási levéltárban.

het ki hatásköre, és ezt meg is valósífta. A passauai püspök halálakor kivitte, hogy Linczből annak megyéjéből külön püspökség szakítottatott ki. A velencei püspököket kizárta tenger-melléki tartományaiból, a lüttichit Belgiumból, a konstánczit Elő-Ausztriából. A Salzburgi érsek főhatóságát az Alpeselek vidékén, Tyrolt kivéve, megszünteték. Galiciában eddig a kraiói püspök volt az ordinarius. Most külön püspökség alakult meg Tarnovban.

Magyarország püspökségeinek területe sem maradt egészen ment. Elrendelte, hogy a zengi és modrusi püspökségnek ezentúl csak egy legyen a káptalana, a másik oszlojk fel lassankint és jövedelme fordítottassék az államnak hasznosabb célra.¹⁾ A 16 szepesi város a szepesi püspökséghez csatoltatott.²⁾ A négy addig a győri püspökséghez tartozó osztrák községet a bécsujhelyi megyéhez vontak.³⁾

Ezen egész korszak alatt nem nevezett ki egyetlen magyar püspököt sem. Midőn a győri püspök meghalt, elrendelte, hogy helyébe a besztercebányai jőjjön, annak helyét pedig vagy a rozsnói vagy a szepesi püspök foglalja el. Az utóbbiak közül az egyik szűnjék meg.⁴⁾ A besztercebányai püspök azonban nem fogadta el, bár nagy jövedelemmel kínálták; attól tartott, hogy az ő távozása után püspöksége eltöröltetik.⁵⁾ A császár azután a rozsnói és szepesi püspököknek is felajánlotta Győrt, de eredmény nélkül. Új felosztás csak későbbre helyezettett kilátásba. A besztercebányai püspök azon reményét fejezte ki, hogy püspöki széke a világ végeig fenn fog maradni.⁶⁾

Mégis ez a buzgó és önfeláldozó főpap nem sokára magára vont a császár haragját. Az 1783-ki nagy tűz által nagyon elszegényedett püspök nem gondoskodhatott kellően a fiatal papok részére szolgáló házról. A császár ezt megtudva,

¹⁾ M. kancz. lev. 6035/s₁.

²⁾ U. o. 5607/s₁.

³⁾ U. o. 1544/s₃ és 6169/s₃.

⁴⁾ 10496/s₃.

⁵⁾ Levele a primáshoz nov. 30-án 1783. és annak felelete decz. 16-án. A primási levéltárban.

⁶⁾ Decz. 31-iki levele. V. ö. Schematismus Historicus Dioecesis Neosoliensis, 1876. 19—20. l.

azt írta, hogy Berchtoldt, ha úgy járna el, mint püspökhöz és lelkipásztorhoz illik, a maga lakását engedné át a seminaristáknak. Politikai és egyházi dolgokban nagyon használatos a birkabőr, de önző és haszonleső farkasok öltik fel, kik a »Zwanzigersucht«-ban szenvednek.¹⁾ Meghagyta a kancellárnak, hogy ezt adja a püspöknek tudtúl. Ez azonban volt annyi kimélettél, hogy csak a császári parancsot közölte vele; a megrovást nem.

A magyar episcopatus másik tagja, kit a császár erősen kifejezett haragjára méltatott, nem volt más, mint a váczai püspök, egyúttal bécsi érsek, Migazzi bibornok. Az 1784-iki conscriptio alkalmával kiváló érdemeket szerzett, de ez nem fegyverezte le a császárt, ki benne látta a római és jezsuita cselszövények főmesterét. Egy 1785. február 10-iki rendelettel, a kanonok értelmében eltiltá, hogy egy egyházi személy több, mint egy javadalmat élvezzen.²⁾ Szabadságot engedett az illetőknek választani. A mint a határidő elmúlt, utasította az egyházi bizottságot, hogy az illetők birtokában csak azon javadalom maradjon meg, melyet először kaptak. Ez az eljárás foganatosítandó a váczai püspökségnél is, miről a bécsi érseket értesíteni kell.³⁾

Ily helyzetbe jutott Migazzi, még öt évvel azelőtt a monarchia egyik leghatalmasabb embere, kit Mária Terézia különös kegyével tisztelt meg, kit az udvarnál a császárné pártja fejének tekintettek.⁴⁾ Méltóságos hangon folyamodott a császárhoz és a bizottsághoz. Hivatkozott törvényes beiktatására, szolgálataira, miket mint bibornok a kuriánál tett a császárnak, mint magyar főúr önkéntes huszárság állítása által királyának.⁵⁾ Hivatkozhatott volna püspöki városára is, mely dacára annak, hogy ritkán resideált benne, mai napig az ő műveivel és építkezéseivel ékeskedik. De a császár már egy héttel első kézírata után ujlag sürgette a püspökség átvételét.⁶⁾ Az

¹⁾ M. kancz. lev. 13044/s₅₅.

²⁾ M. kancz. lev. 2304/s₅₅.

³⁾ Legfelsőbb kézirat B. Kreslhez 8700/s₅₅, jul. 10.

⁴⁾ Briefe eines Franzosen. I. k.

⁵⁾ 8701/s₅₅.

⁶⁾ 8870/s₅₅.

egyházi bizottság kifejté, hogy alaposnak tartja Migazzi jogát mindkét javadalomra. De ha nem volna is az és megfosztának az egyik szék világi jövedelmeitől, mi történjék a spiritualis hatósággal, melyet oly könnyen elvenni nem lehet? A végrendelkezési jog is sok nehézséget fog okozni. ¹⁾ Azért az illető megfosztás elrendezését előterjeszté aláírás végett.

József nem elégedett meg azzal, ki is akarta mutatni megvetését a bíbornok iránt. Minthogy rendelete kánoni alapon nyugszik, könnyen megdönthetné, úgymond, Migazzi okait, »de minek? Az egyedüli kivétel, melyet a lateráni és trienti zsinatok megengednek, már mutatja, hogy az az ő személyére nem illik, t. i. hogy csak előkelő és tudós egyén bírhat két javadalmat.« ²⁾ De más okai is vannak. A bécsi érsek területe igen megnagyobbodott. A bíbornok előhaladott kora, »tán megengedi még fiatal éveinek nyugtalanságát és kifogásait, de a lelki rugékonysága a felismerésben, helyes ítéletben és végrehajtásban egy idő óta nagyon hanyatlott.« Magyarországon pedig nagymunkát ad a lelkészségek új beosztása. A választás: két egyházmegye lelkijava és Migazzi jövedelmei közt van. Ő nem bocsáthatná meg magának, ha az egyház java ellen tenne. Különben is húsz év óta 1.600.000 forintot szedett be qua vir literatus et sublimis. ³⁾

A római követ azonnal utasítást kapott, hogy eszközölje ki Migazzi felmentését. ⁴⁾ A pápa azonban ezt lehetetlennek mondta, ha csak a püspök önként nem mond le. ⁵⁾

A császár viszonyáról a magyar episcopatus azon tagjához, kikben a hagyomány s a történet egyaránt legenergikusabb ellenzőjét látja reformjainak, Esterházy Károlyhoz, felvi-

¹⁾ 9028/85. júl. 19. előadja Okolicsányi.

²⁾ U. o. Allein zu was? Die alleinige Ausnahme des lateinischen und Tridentinischen Concilii, so er selbst zu seinem Behuf anführt, zeigt schon, dass sie auf seine Person nicht passe, nämlich, dass es nur sublimis et literata persona sein sollte, die mit mehreren Beneficien könne begabt werden.

³⁾ Lassen ihm vielleicht noch die jugendliche Unruhe und Ausfluchtsmittel übrig, die Schnellkraft aber zum erkennen und richtig zu beurtheilen, auch angemessen auszuführen, ist bei ihm seit mehrerer Zeit schon gesunken.

⁴⁾ Utasítás júl. 21. a bécsi cs. levéltárban.

⁵⁾ Herzan jelentése 1785. aug. 6. u. o.

lágosítást ad ez utóbbinak egy levele az erdélyi püspökhöz, Batthyáni Ignác grófhhoz. A császár 1784-ben beutazta az országot és Egerbe készülvén, előre igen kegyesen, csaknem »kimentve magát, megizente, hogy nem szállhat hozzá.«¹⁾ Az oroszán fogadóba szállt, szokás szerint. A mint a püspök tiszteletét tette, igen kegyes fogadtatásban részesült és 5 negyed órán át beszélgetett a császárral. Másnap reggel 8 órakor körül kezdte vezetni a főpap a fejedelmet. Először a börtönbe mentek, hol a császár 12 aranyat adott a raboknak, azután a megyeházba. Tüzetesen megnézte a lyceumot, mely tetszett neki, különösen a könyvtár és az astronomiai torony. Onnan a székesegyházat és residentiát járták be, majd a seminariumot, a cisterciát, a városi kórházat, hova a püspök ellenére mentek, a rácz templomot, a gátat, a katonai kórházat, az irgalmasok klostromát, a Foglár collegiumot és trinitarius conventust, végre a püspök külső kertjét. Mindez d. u. 1-ig történt. Ismét két órán át beszéltek este, és akkor a püspök előadta mindazt, a mi szíven feküdt. A császár mindig igen nyájas és szíves volt, soha sem mutatta nemtetszését, inkább legtöbb esetben dicsérte azt a mit látott. »Ebből sokan azt következtetik, hogy kedvező jövőt várhat Eger, de én nem remélem azt. Mintha csak sejtettem volna mi fog következni. A mint Pestre ért, már elrendelte a császár, hogy a seminarium költözzék oda, a Foglár coll. és a trinitarius klostrom pedig adassék át a seminariumnak.«²⁾

Nemcsak az egyházi főigazgatás ügyeibe avatkozott a császár, az egész isteni tiszteletet rationalissá akarta volna tenni, a maga módja szerint.

Tűzveszély miatt eltiltá az oltári kivilágításokat, mik tűzveszélyt hoznak, úgy sem felelnek meg a vallás szellemének, és inkább szórakozásnak szolgálnak, mint Isten tiszteletének.³⁾ A tűzveszély miatt még a máriacelli híres kápolnát is bezárás veszélye fenyegette.⁴⁾

¹⁾ Praebenigno et fere excusatorio nuncio.

²⁾ Nov. 1. i. levél. Az egri érseki levéltárban.

³⁾ M. kancz. lev. 2873/82. jun. 1. Nicolai elbeszéli, hogy Bécsben szokásban volt szent képek kikölesönzése a templomokból. I. m.

⁴⁾ Brunner *Mysterien der Aufklärung*.

Majd megparancsolta a szentekhez nem illő ruhák és felajánlások eltávolítását a templomokból. ¹⁾ Az arany, ezüst és más nagy beccsel bíró fogadalmi tárgyak eladattak a válásalap javára. ²⁾ Eltiltatott, hogy a szobrok különféle alkotórészekből álljanak. A boldogságos szüz azon szobrai, melyek nem igen is nagy tisztelet tárgyai, egyszerű ruhába öltöztetendők. A mint a biztosok a mariadorni híres Mária képet megakarták fosztani ruháitól, a nép elkergette őket. Természetes, hogy másutt végre se hajtották. De azért a császár nem nyugszik. Eltiltja, hogy az ereklyéket a trienti zsinat ellenére oly helyre tegyék, melyen az oltári szentséget szokás felmutatni. ³⁾ A templomban nem szabad gyűjteni, csak a prédikáció alatt, minden templomban csak egy persely maradhat meg. ⁴⁾

Ezen rendeletek mélyen benyúltak a nép nagy részének vallásos életébe, mely mély ragaszkodással csüngött hitének külső jelein. Magyarországon még mindig emelkedőben volt a csudákat szülő hit, mely csudák viszont a hitet élesztették újra meg újra. Esterházy Pál hg Mennyei korona című művében 1696-ban 96 csudatevő képet sorol el Magyarországon, közülök három volt Kismartonban, kettő Fraknón. Ezek közül a század folyamában »megszűntek némelyek csudákkal tündöklenni, de azok helyébe idővel megint mások feltetstettek, u. m. két Pótsi, Sasvári, Kismartoni a Kalvária hegyén, Hotzingi, Sümegi, Andotsi, Besnyei, Bodajki, Radnai, Verebélyi, Sz.-Kuti, Eger-Szalóki, Budai kis Czelli stb.« ⁵⁾ Azon tárgyaknak, melyek előbb az isteni tiszteletnek szolgálnak, világi célra fordítása sértette mind a hívőt. A végrehajtó commissáriusok nem is jártak el mindenütt a kellő pietással. A waldrasti (tyroli) szüz Mária képet nagybecsű gyémántékkal díszítette egy nála vigasztalást talált nő. Az ékszerz confiscálták, és nemsokára egyik biztos nejjén tündöklött, kit azóta waldrasti isten anyjának nevezett a nép. ⁶⁾ A magyar régiségek is nagy

¹⁾ 2425/1784. u. o. márcz. 16.

²⁾ 5503. és 6183/1784. jun. 1. és 15.

³⁾ 6077/84. jun. 8.

⁴⁾ 8026/1785. júl. 5.

⁵⁾ Igaz magyar II. 283. l.

⁶⁾ Jäger i. m. 78. l.

vesztéseget szenvedtek ezen confiscatio által. A pozsonyi Klára szüzek templomában őrizték a régi sz. Margit klostrom kincseit. Mindössze csak egy byzanci oltár maradt meg, a Batthyáni-család birtokában, és egy kép, mely most Nagy-Károlyban van a Károlyi család kápolnájában. Jankovics Miklós, a nagy gyűjtő, kinek gyűteményét a nemzeti muzeum 300,000 forintért vásárolta meg, azt beszélte Majláth János grófnak, hogy mint fiatal ember *zsebpénzén* vette azon gyűtemény legbecsesebb darabjait. ¹⁾ Zágrábból Budára hozták egy Zrinyi kisasszonynak az ottani sz. Klára klostromban őrzött drága kövekkel ékitett aranyövét, melyet a horvát fővárosban megbecsülni sem tudtak. ²⁾ Mi lett belőle? Jankovics is beszélte, hogy soknak, mit akkor pénzhiány miatt nem vehetett meg, később utána járt, de hiába. E vandalizmussal azonban nem lehet a császárt vádolni, ki elrendelte a különösen értékes tárgyak megőrzését. A biztosok kapzsisága és tudatlansága a bűnös.

Mária Therezia korának egyik legjellemzőbb vonása a templomi körmenet fénye. Ott olvadt össze az egyház pompája az állam diszével és az ünneplő nép hívő részvételével.

Az 1779-i úrnapi körmenetnek birjuk leírását egy hiteles szemtanutól, Szirmay Antaltól. »Részt vett ebben az udvar, és olyan pompa többé nem látható, mert eltöröltek annyi szerzetet és eltiltották a céhek nagy zászlóit. Reggel háromkor indultak ki a céhek, kiknek 136 zászlóját olvastam, jött egy lovas dandár, majd egy tüzér század, és a szerzetesek végtelen tömege. Mindenütt közbe lobogtak a legdrágább zászlók, fénylettek a papok ruhái, a képek és ezüst feszületek. Mindenfelől zene szólt. Volt olyan zászló, melyet 24 férfiúnak kellett vinni. Az egész felírtam jegyzőkönyvbe.« Szirmay 67 különböző nagy csoportot különböztetett meg. A 36., 42., 46. és 67. csapat csak megszámlálhatatlan néptömegnek van mondva. Az egyházi rend mellett ott volt az egész hivatalos világ, maga a császár is. Reggeli 3-tól 11-ig tartott. ³⁾

¹⁾ Majláth. Gechichte der Magyaren IV. k. 67. 1. 6. jegyzet.

²⁾ Szirmay Historie Secreta 53. §.

³⁾ U. a. m. 17. §.

Most a császár eltiltja a nagy czéhzászlókat, melyek inkább a hiúságnak szolgálnak, mint az isteni tiszteletnek, helyökbe olyakat rendel, miket egy ember elbir. Eltiltja a czéheket kísérő zenét.¹⁾ Igaz, hogy szokásban volt, hogy körmenet közben itallal erősítették magukat a czéhbeliek, de ezen tán más módon is lehetett volna segíteni.²⁾ El kell gondolnunk, minő félig vallásos, félig versenyzésen alapuló vonzalom kötötte a czéheket a zászlóikhoz, hogy elképzeljük e rendelet hatását.

Ez az egyetlen esete különben annak, hogy a magyar kancellária saját iniciatívájából akarta átvenni a császár valamely egyházi rendeletet.³⁾

A Portiuncula búcsút hirdették leghatásosabbnak. Táblákat állítottak ki, melyeken ki volt írva, *toties quoties*; mindig készen állott a búcsú. Ez most eltiltatott, és a püspököknek meghagyták, világosítsák fel a népet a búcsú természete felől. Együttal a püspökök kötelességévé tétetett a Krisztus szíve után nevezett és más testvériségnél divó visszaélések megszüntetése.⁴⁾ Ugy látszik, hogy a Portiuncula búcsúra vonatkozó rendeletnek nem volt valami nagy foganatja. Egerben még 1787-ben is nagy pompával ülték meg Portiuncula búcsúját.⁵⁾ Megengedték ünnep és vasárnapon a dohányeladást, és a kocsmák félig nyitva tartását, isteni tisztelet ideje alatt is.⁶⁾ Nem engedtek több körmenetet parochiánként mint évi kettőt, ne is vasárnap tartsák, hanem más ünnepeken. Kivételt az úrnapi, az esőért könyörgő és búzaszentelő processiók képezzenek, nem szabad szobrokat kíséni körmenettel; Mária-czellbe egyáltalában tilos processióba menni.⁷⁾ Végre 1785-ben minden processió eltöröltetett az úrnapi és a kőr körmeneteiken kívül.⁸⁾ Különösen Bécs városának isteni tisztelete szabályoztatott a legcsekélyebb részletekig. Volt egy körmenet, mely

¹⁾ 4287/₈₁. aug. 31.

²⁾ Brunner, *Mysterien der Aufklärung* 150. l.

³⁾ 4287/₈₁.

⁴⁾ 5805/₈₁. decz. 7.

⁵⁾ Egri Ferenczrendiek krónikája.

⁶⁾ 8306/₈₂. nov. 25.

⁷⁾ 833/₈₂. jan. 28.

⁸⁾ 9444. és 9495/₈₃. szept. 30. Azért a császár maga elment e híres búcsújáró helyre.

legbensőbb összeolvadását jelölte a magyar nemzeti hagyománynak az egyházi áhitattal. Budán sz. István napján körül vitték sz. István ép csudatevő jobb kezét — mely Dalmátiából került haza.:

Elég lesz az öröm könyvek öntésére
 Hogy ha emlékezel István jobb kezére.
 Úgy van, láttam minap buzgó könyveidet,
 Láttam, hogy forgattad Égre szemeidet
 Midőn szent királyunk áldott tetemeit.
 Vivén énekelted szép dicséreteit
 Róma nem tisztelte így bálvány képeit
 Sem a vak Régiség házi Isteneit
 Nem volt oly sokaság Olympus tövénél
 Hol görög ifjuság játszott Zeus képénél. ¹⁾

Most a kancellária, az általános tilalommal szemben kérdést intézett, megtartható-e ez a processió? A császár felelete ép oly rationális és kiméretlen a vallási, mint a nemzeti pietás iránt. Így szól: Körmenet csak az oltári szentségnek való, sz. István napján lehet áhítatoság, hogy oltalmáért könyörögjenek, de ott is csak örök üdvösségben levő lelkéhez kell folyamodni, nem pedig, tudja Isten, milyen csontokból álló kezéhez. ²⁾

Az egyház uralkodó szellemét mi sem terjesztette anynyira a nép között mint a laikus congregatiók és confraternitások. Magyarországon a dömölki, olvasóról nevezett társaság volt különösen számos és hatalmas. Ezek nagy vagyonnal rendelkeztek. Magában Bécsben 116 ilyen társaság állott fenn, melyek vagyona 688,278 frtot tett, most eltiltatott e vagyonhoz nyúlni, vagy adósságokat venni fel. ³⁾ Vagyonukat fele részben az ujonnan felállított szegényintézeteknek, fele részben a normalis iskoláknak szánta. ⁴⁾

¹⁾ Ányos Pál költeményei. Igaz hazafi. (Gróf Károlyi Antal úrnak dicsérete. 1778.)

²⁾ Prozessionen gehören nur für das Hochwürdige; eine Andacht kann für Anrufung der Fürbitt des heil. Stephan an seinem Festtag an gestellt werden, dabei ist aber die in der ewigen Seligkeit sich befindliche Seele desselben anzurufen, nicht aber seine von Gott weiss was für Knochen bestehende Hand. M. kancz. lev. 10968/85.

³⁾ 8692/85. júl. 19.

⁴⁾ Brunner. Theologische Dienerschaft 406—10.

Ellenök azt hozták fel, hogy a kereszténység 1100 éven át el lehetett nélkülök. Lassankint eltöröltettek mindenütt, Magyarországon is. Az egrieket nem védte meg az arra való hivatkozás, hogy Mária Therézia neve is disziti a névsort.¹⁾ A püspök hiába szólalt fel mellettök, kifejtve, mennyi hasznot hajtottak az egyháznak.²⁾ Helyökbe egy általános testvériség lépett, melynek czélja volt a felebaráti szeretet gyakorlása. Ez azonban az örökös tartományokban sem juthatott virágzásra, magyarországi működéséről pedig épen semmit nem tudunk.³⁾

Ugy látszik a kormány maga is meggyőződött arról, hogy ezen intézkedései a püspökök részvéte nélkül holt betűnek maradnak, és azért hozzájuk fordult, midőn az isteni tiszteletet végkép akarta szabályozni. Jelentéseik mutatják mi mindenre fordult az egyházi bizottság figyelme, és másrészt sok érdekes vonást tüntetnek fel az akkori magyar egyházi állapotok felől. A munkácsi püspök, Bacsinszky András szerint egyházaiban egyszerre csak egy misét mondanak. Az áldást csak a communio alatt osztják. Zenekiséret nincs, szónoklatot csak a templomban tartanak. A délutáni isteni tisztelet nem maradhat el; akkor mondják az imát a császáráért. Böjti prédikációt csak ünnep- és vasárnapokon hallanak a hivek. A feltámadás ünnepélyét nem a latin mód szerint ülik meg. A körmeneteket illetőleg a szabályzathoz tartják magukat. Nincs egész megyéjében egy községnek több temploma, Ungvárt kivéve.⁴⁾ Tiszt-társa Drágos Mózes váradi püspök, a víz- és gabona szentelő körmenetekre helyezi a súlyt, és jobban kiemeli az egyháza és a r. kath. egyház közötti ellentétet.⁵⁾

A szombathelyi püspök szerint ünnepnapokon magyar és német beszédeket kell tartani Szombathelyen és Kőszegen. Kőszegen több a német.⁶⁾ A szepesi püspök szerint nehéz lesz

¹⁾ A szűz Mária után nevezett társaság névkönyve az egri lyceumban. Gyönyörű kiállítású kötet.

²⁾ Ld. leveleit 1784. nov. 10. és 1785. aug. 26. az egri érseki levéltárban.

³⁾ Jäger i. m. 79. 1.

⁴⁾ Jelentése 1783. jul. 12.

⁵⁾ Jelentése jul. 15. 1783.

⁶⁾ Jelentése jun. 17/83.

végezt vetni a szent sir látogatásnak a feltámadás napján, nagyon mélyen gyökerezik az a nép kedélyében. ¹⁾ Pécsett három templomra van szükség: egy illir-magyarra, egy magyar-németre és egy német-illirre. ²⁾ Győrrött egy magyar és egy német templom kell. Nehéz eltiltani a feltámadást; a durva népnek kézzel fogható dolgok kellenek. ³⁾ Fehérvárott is két nyelv divik a katolikusok közt. Nem jó elfogadni az idegen római ritust; az 1550. 12. t.-cz. is tiltja azt, hogy a magyar egyház idegenek után igazodjék. A feltámadás eltiltása azon véleményre vinné a népet, hogy Krisztus feltámadása nem hiteles többé. Változás annál kevésbbé szükséges, mert a római egyház mindig enged a nép szokásainak. ⁴⁾ A diakovári püspök is hivatkozik arra, hogy a feltámadás egész Magyarországon szokásos. ⁵⁾ Azt, hogy nem római szertartáson alapúl, elismeri a besztercebányai püspök is, de nehéz a régi szokást kiirtani. Emlékeztet arra, hogy a zágrábi püspök ellenállott Pázmány Péternek a római breviarium kérdésében. ⁶⁾ A váci consistorium zsinat eldöntésétől teszi függővé eljárását. A resurrectio ünnepét az egész északi egyház olyan módon üli, mint a magyar. A zágrábi püspök is az eddigi mód megtartása és zsinat tartása érdekében ir. ⁷⁾ A többi püspök leginkább a resurrectióval foglalkozik.

Legrövidebb az egri püspöknek válasza. Ennyiből áll: minthogy ez a tárgy kétségtelenül az egész magyar egyházat illeti, azt vélem, hogy azt legilletékesebben és legbiztosabban nemzeti zsinat határozhatja meg. ⁸⁾

A primás felelete teljesen visszatükrözteti ezen főpap nyugodt és mérsékelt szellemét. ⁹⁾ Elismeri, hogy a terv jó, de

¹⁾ Jelentése okt. 11. Szálpeck K.

²⁾ Esterházy Pál szept. 27.

³⁾ Schogg Kristóf vicarius 1783. szept. 25. »sensibilia.«

⁴⁾ Nagy Ignác, jun. 18.

⁵⁾ Kerticza Márton, jun. 27.

⁶⁾ Berchtoldt L., jul. 20.

⁷⁾ Gállyuff L., jul. 6.

⁸⁾ 1783. jun. 3. Cum vero substratum hoc universam ecclesiam Hungaricam haud dubie concernat, in synodo Provinciali id ipsum convenientissime una ac tutissime definiri posse demisse censeo.

⁹⁾ Pest, 1783. május 21. M. káncz. lev. 10319/85.

nem kell egyszerre és előkészület nélkül behozni a hazába. A mostani mód zsinati határozáson alapúl. Nehéz a nép szokásain változtatni. A nép nem lát különbséget dogma és szertartás közt. Mindenki tudja, minő lármát ütött az ünnepek csökkentése. Bizonyos, hogy ebben tévedtek, de nem ok nélkül. Mert azon akatholikusok közt élünk, kik a kath. egyház szertartásait és egész isteni tiszteletét mint babonát és bálványimádást gúnjolják. ¹⁾ Ez annál nagyobb baj, mert a tolerancia különbe is megzavarta őket. Az akatholikusok pedig megerősödnek ketélyükben. A ritus változtatásával sem érhető el, hogy az akatholikusok visszatérjenek. Különösen pedig a resurrectió maradjon meg. Mert nem zavarja az állam világi boldogságát, és még ha tenné is, a lelkek örök boldogsága, melyet ezen szertartás csudálatosan elősegít, elsőséget érdemel. ²⁾

Az egyházi bizottság elhatározta, hogy először Budán, az ország fővárosában fogja megünnepeltetni a feltámadás ünnepét római módon, tehát sirlátogatás nélkül. ³⁾ A császár azonban elrendelte, hogy már jövő húsvétkor életbe léptessék az új szabályt egész Magyarországon, valamint mindent, mit ez ügyben az örökös tartományokra nézve elrendelt. ⁴⁾

Ennek folytán a császári rendelet kijelenti, hogy a fejedlem a püspökök okait nem látja oly súlyosoknak, hogy azok eltérítsék elveitől, és hogy kivételt tegyen Magyarországra nézve. Reméli, hogy a régi egyháznak megfelelő új isteni tisztelet ott ép oly jó eredménynyel és a hívők ép oly épülésére fog életbe lépni mint az örökös tartományokban. Elküldi az ott eddig közzétett rendeleteket, végrehajtás végett. »Minthogy

¹⁾ Inter eos A catholicos versamur, qui Eccl. Catholicae ceremonias omnemque nostrum cultum divinum tanquam superstitiosum et idololatricum traducunt. A primás ezen mondatának igazságáról meggyőző Blumauernek, egy volt jezsuitának verse, »der evangelische Bauernjunge in der katholischen Kirche«, mely a léha bécsi irodalmároknak gúnyirata a kath. egyház szertartásai ellen.

²⁾ Neque enim felicitatem Republicae temporalem impedit aut proturbat. Ac si id faceret, felicitas illa aeterna animarum quae per ceremonias istas mirum quantum promovetur, huic temporali praeferenda est.

³⁾ 13861/85. m. kancz. levéltár okt. 25.

⁴⁾ Egerben, 1786. jan. 6. kihirdették és meg is tartották 1790-ig.

a püspökök egyik főkötelessége engedelmeskedni a fejedelem üdvös és a vallás javára szolgáló parancsainak, és ez az egyházi hatalomnak a világgal való oly hasznos egyetértésén alapúl, Mi ismeretes buzgóságuktól és jámborságuktól elvárjuk, hogy ezen intézkedésekhez belső meggyőződéssel járúlnak. Annál is inkább, mert ennek mint minden egyházi rendeletünknek az a célja, hogy a vallás nyerje vissza a sötét századok által elhomályosított eredeti fényét, és a vele oly szorosan összefüggő isteni tisztelet rendeztessék be a régi egyház szelleme és azon egyformaság szerint, mely a katolikus egyházi szervezetnek lényeges vonása. «

»A mennyiben azonban a köznép a külső isteni tiszteletben életbeléptetendő változtatásokból a tannak is lényeges megváltoztatására következtetne, erre nézve mi az ottani püspökök ismeretes buzgóságától elvárjuk, hogy iparkodni fognak a népet felvilágosítani és meggyőzni arról, hogy a külső isteni tiszteletnél előforduló visszaélések megszüntetése nemcsak nem ártalmas, hanem üdvös a vallásnak régi tisztaságában való helyreállítására. A parancsaink iránt tanusított készséges engedelmesség leginkább fog a nép megnyugtatóására, aggodalmának vagy tévhitének megszüntetésére szolgálni, mert a nép főleg akkor aggódik vallásos ügyekben, ha észre veszi, hogy egyházi előjárói nem értenek egyet a fejedelem parancsaival, hanem csak kényszerből teljesítik azokat.

»Miután legfelsőbb akaratunk arra irányúl, hogy az isteni tisztelet az egész országban nagyjából egyformán rendeztessék be, úgy az egyes esetekben követendő eljárást, az előforduló akadályok elhárítását püspökeink elővigyázatára és bölcseségére bizzuk, a kik, ha legfelsőbb rendeleteink igazi szellemét elsajátítják és a szerint járnak el, azokat a helyi körülményekhez alkalmazva könnyen fogják végrehajthatni. «

»Ezen intézkedések először Budán foganatosítandók, hogy ezen központi város mintául szolgáljon. A primás rendelje el, hogy a különböző templomokban minden fél órában legyen mise, és a szomszéd templomokban ne legyen prédikáció egyszerre több nyelven. «

»Az egész országban szünjék meg az áldás a szentséggel, kivéve úrnapi hetén, a 40 órai imánál és ünnepeken. A nagy

héten a római ritus szerint járjanak el mindenütt már jövő húsvétkor. Körmenet az egész katolikus egyházban szokáson kívül csak különös szükség esetén tartható, ha a község nagy részét általános csapás fenyegeti, és ezért az isteni irgalomkor több tolakodással és elevenebb buzgalommal kell fordulni.¹⁾ Ez esetben is csak az illető község lakói vegyenek részt. A püspökök oldjanak fel a fogadalmi processiók és nyilvános hétköznapon tartandó fogadalmi áhítatosságok alól.²⁾«

A római egyház a mint Európa nemzeteit magának meghódítá, általános tanai elismerése mellett szívesen megengedé a nemzet szelleméből és régibb történeti hagyományaiból folyó kisebb eltéréseket. Ezen eclecticismus tán nem legcsekélyebb oka rejlik terjedésének.

Most az állam nem ismerte el a maga ratiója mellett sem a vallásos, sem a nemzeti hagyománynak jogosultságát. Törhetetlen egyformasága elleneivé tette a hívőket és hazafiakat egyaránt.

II. József középúton akart járni ott, hol ilyen középút nem existált. Szabályozni akarta a hitet, mely a francia irodalmi befolyás alatt az általa ért körökben megszűnt eleven erővel hatni, és mely a nép azon rétegeiben, hol még élt és uralkodott, inkább szertartásainak köszöné hatását mint dogmáinak. Kísérlete egyik legfontosabb történeti példája annak, az állam mint lépi túl hatalmi körét, és mint kockáztatja ezáltal valódi céljainak is kivívását.

¹⁾ Die Göttliche Barmherzigkeit mit mehreren Zudringlichkeit und einem lebhafteren Andachtseifer anzuflehen ist.

²⁾ Coll. Ben. Resol. I. 401—411. nov. 14. 1785.

III. FEJEZET.

A nem-katholikus felekezetek viszonyainak szabályozása.

Az európai nemzetek történetében egy fontos fejlődési fokot képez azon korszak, midőn azok eredeti egysége megszűnik és annak helyébe a megosztás lép, rendek, majd vallásos meggyőződések szerint. Ezen rendi és vallásos küzdelmek fejtik ki és tartják fenn a nemzet legmélyebb alapjában rejlő különbségeket, és nem engedik, hogy egyedül uralkodóvá váljék azok közül az egyik vagy a másik. Ezen megosztás, ez a viadal egy magasabb egységet készít elő: a nemzeti közös nevelésen alapuló műveltséget, mely egyforma szeretettel öleli át a különböző felekezetek hagyományát, az uralomért küzdő pártok dicsőségét, a nélkül, hogy kizárólag az egyiknek vagy másiknak állana befolyása alatt. Mert a modern Európa nemzetei műveltségének nem szolgáltatja kizárólagos alapját a középkornak sem vallásos, sem alkotmányos története. Mindannyian a renaissancenak is állunk szellemi hatása alatt. Mondhatjuk, annyiban veszünk részt az európai műveltségben, a mennyiben magunkévá tudtuk tenni az egyház, a feudalitás és a renaissance korának eredményeit, és a mennyiben egy igazi magyar renaissanceot készítünk elő, mely e különböző alapokban egyaránt mélyen gyökererez.

De hová tévedünk? — A jelen, tán a jövő Magyarországról szólunk, mely előre néz, nemcsak hátra. Azon korszak, melynek küszöbén áll művünk, ezt még csak előkészíti. Benne alapjában meg van támadva az addig uralkodó, vallásos és politikai kizárólagosságon nyugvó rendszer. A tragikum abban áll, hogy nem a nemzet maga, annak az ellentéteken át a kö-

zöst látó fiai intézik a támadást, hanem egy lényegében idegen befolyás alatt álló, bár Magyarországon a legfőbb törvényes hatáskörrel felruházott hatalom.

Mária Terézia utóda államot akar szervezni, mely szabad teret nyit minden fejlődésnek, mely nem ismer el magasabb célát a magáénál. Kell, hogy ez az állam igénybe vehesse a hozzá tartozók szellemi és anyagi tehetségeit. Kell, hogy oltalmat nyújtson mindenkinek, mert mindenkinek veheti hasznát. Magyarországon pedig eddig az egyházi cél tán gyakrabban vezette az ország politikáját, mint a szorosán vett állami. Azért még sem volt keresztül vive a *Regnum Marianum*. Igen nagy számmal voltak a magyar állam lakosai, kik távol maradtak a római egyháztól. Maga a magyar nemzet megoszlott egyházilag: egy igen fontos része híven ragaszkodott a protestantismushoz. Másrészt az ország régiebb lakosai és új jövevényei között nagy elterjedésnek örvendett a görög nem egyesült hit, melyet szintén megtámadott a katolikus túlsúly, de lényeges eredmény nélkül. Ezeknek jogait is külön kiváltságok biztosították. Mindkét kategóriához tartoztak a zsidók is, kik nem voltak befogadva, csak megtűrve. Mindezen felekezet sokféleképp bonyolult politikai és jogi viszonyaihoz kellett most állást foglalnia az államnak.

1. A keresztény tolerancia.

József trónraléptekor a protestánsok Ausztriában éppen semmi joggal nem bírtak, Magyarországon pedig igen kevéssel. — A szatmári békekötés után következett két emberöltő alatt a katolicismus jut uralomra hazánkban, és igyekszik mind teljesebbé tenni diadalát. Egyszerre aratta a török és a protestáns fölött, és a mint a törvényes állapot helyre állott, törvényes módon törekszik birtokába keríteni az egész statust. — A mint a társadalom kifejlík, új meg új viszonyok alakulnak, melyek nincsenek még törvényben kifejezve. — Ezt a körül nem irt territoriumot foglalja el a katolikus hit. Nádorságra ajánlanak protestánt is; tudják, hogy azt úgy sem választják meg, és a törvény szigorúan írja elő. De alispánnak vagy szolgabírónak nem candidál a főispán aka-

tholikust, vagy ha igen, — csizmadiát, mint az Komárom megyében történt. Évről-évre új intézkedések történnek arra nézve, hogy mind szélesebbé váljék a rés a különböző hiten lévő magyarok joga közt. A társadalom e művében számíthat az országos kormány támogatására. És Mária Terézia korában a legcsekélyebb törvényes vagy annak látszó alap is elég volt arra nézve, hogy azon a protestansok elnyomására törő egyházi érdek megvetesse lábát. Hogy csak egy példát említsünk a sok közül, a királyné elrendeli a protestans vallású Bánffy Ágnesnek elragadtatását anyja keblétől csak azért, mert atyja, Bánffy Dénes gróf áttért a katolikus hitre. Pedig a gróf egy pénzen megvásárolt, a királynő által is megerősített reversalist adott ki, hogy soha sem fog befolyást gyakorolni leánya nevelésére.¹⁾ A királyi hatalom Mária Terézia személyében hathatós segédje volt a magyar társadalom egyik felének abban, hogy a másikat elnyomja. A királynő ebben híven követé családjá hagyományát.

Nevezetes fordulópontot jelöl az ujkor történeti fejlődésében az az eszme, hogy a királyokat nem kötelezheti alattvalóik túlnyomó részének vallásos meggyőződése arra, hogy a kisebbségnek szolgálatát a magok és az állam érdekében ne vegyék igénybe. IV. Henrik azért a francziák legnemzetiebb királya, mert alatta vállvetve harcolhatott pápista és hugonotta a közös haza érdekében. Igaz, hogy magában Franciaországban nem tartotta magát fenn az az irány; de a kibékülés évtizedei tették lehetővé Richelieu és XIV. Lajos dicsőségét. Angliában is a királynak legfőbb jogára hivatkozott II. Jakab, midőn törvény ellenére katolikusoknak is adott katonai és politikai hivatalt. Ott is erős volt még a felekezetiesség; lehet mondani, hogy a nantesi edictum visszavonása egyenesen oka annak, hogy Angliában nem nyerhettek teljes polgári jogot a katolikusok. Végre Poroszország megvalósítja a toleranciát. Túlnyomóan protestans, de Szilézia elfoglalása óta nevezetes alkotó részét képezik a katolikusok. A király a maga hitetlenségében eszközt lát az egyikben és másikban, »országaiiban mindenki a maga módjára üdvözülhet.« — Az

¹⁾ Ld. Szilágyi Ferencz kitűnő értekezését: »Gróf Bánffy Dénesné és leánya.« Pest, 1873. Akad. kiadvány.

állami indifferentismus és tolerantia ezen megvalósulása épen összeesik azon időponttal, midőn a francia-angol felvilágosító irodalom megrendíti a művelt társaság vallásos meggyőződéseit.

Mind a két tényező hat Mária Terézia örökösére.¹⁾ Anyjával szemben, ki az egyházi rendszer fentartásában látja államának üdvét, és legfőlebb annyira van kora humanus eszméinek befolyása alatt, hogy nem akarja üldözni nyíltan a mást hívőket,²⁾ József a tolerantia apostolának vallja magát. Nem akarja, hogy az állam parancsoljon a lelkiismeretnek. Mindezt adná, ha az országaiban lévő protestansok áttérnének, de kényszerítés által nem akarja útját vágni az isteni irgalomnak.³⁾ Szerinte a valláskülönbség magában véve nem baj az államra nézve, csak a mennyiben a fanatizmus és pártszenvedély járul hozzá.⁴⁾

Nem volt titok a trónörökösnek ez a meggyőződése, melyhez szilárdul ragaszkodott anyja minden intése daczára. Midőn 1770-ben meglátogatta a kálvinista Rómát, mely akkor ellenkezett a királynő vallásügyi rendeleteivel, a superintendens Szilágyi Sámuel beszéde egészen megengesztelte. Meglátogatta ott a nagy templomot és a híres főiskolát, megnézte Kálvin fő művét az »*Institutionis religionis Christianae*-t és Szilágyival sokat beszélt még négy szem közt, kifejezve neki jó akaratát.⁵⁾ A híres orvossal *Veszprémivel* is beszélgetett és e beszédekhez igen nagy reményeket kötöttek a protestansok.⁶⁾ Másrészt a katolikus párt ismerte a császár tolerans hajlamait és éber figyelemmel kíséré annak nyilatkozásait. Midőn 1773-ban az ország északkeleti vidékein járt, a marmarosi főispán ezeket írta a katolikus propaganda fejének, az egri

¹⁾ Ld. I. k. 383. l.

²⁾ Point d'esprit de persécution, mais encore moins d'indifférence ou de tolérance. 1777. júl. Arneth: Correspondenz II. 158.

³⁾ Levele Mária Teréziához 1777. jún. »Quelle puissance s'arroge t'on? Est ce qu'elle peut s'étendre à juger la miséricorde divine, à vouloir sauver les gens malgré eux, à commander aux consciences enfin? — U. o. 141—142. l.

⁴⁾ U. o. jún. 19-iki levél.

⁵⁾ Szűcs J.: Debreczen város történelme. III. 189—92.

⁶⁾ Néhai Szilágyi Ferencz írásaiból.

püspöknek: A császár nem viseli magát úgy az akatholikusok iránt, mint azok remélték. Én azt hiszem, hogy a Felség csak politikai tekintetből jár el így. ¹⁾ De azt is beszélték, hogy midőn az ungvári pap nem akarta eltemetni a protestans Mokcsay táblabíró, a császár azt mondta a panaszkodó protestansoknak: *nem marad így.* ²⁾

Trónralépése után utasítja a kancellariát, hogy vallásos ügyekben mindig enyhén és szeliden járjon el, majd felszólítja, hogy terjeszsze elő a vallás tekintetében érvényben lévő összes királyi elhatározásokat. ³⁾

A helytartótanács terjedelmes és kimerítő munkálata egész kódexét képezi az akatholikusok megszorításának. Ily gyűlöletes alakban lép a régi Magyarország uralkodója elé. Egy tekintélyes kötetet képez e gyűjtemény. A fejezetek czime megmutatja, mennyire be van hálózva az egyházi, politikai, sőt a privát élet is ezen rendelkezések által. Először a helytartótanács utasítása áll vallásügyekben. Majd eltiltatik minden újítás (templomépítés stb.) előzetes engedély nélkül. Különösen súlyos excessus az akatholikus papok és mesterek kijárása a leányegyházakba. A beteg akatholikusok kötelesek katholicus papot fogadni. Az akatholikusok nem panaszkodhatnak közösen, csak egyenkint. Kizáratnak a királyi hivatalokból, lehetőleg a megyei és városi tisztségekből is. ⁴⁾ A választott tisztségviselő elveszti hivatalát, ha nem akar a katholicus templomban felesküdni. ⁵⁾ Az akatholikusok kötelesek megülni a római egyház ünnepeit. Hol nincs templomuk, a katholicus pap alatt állanak. ⁶⁾

A maguk egyházi ügyeibe is benyúl az uralkodó egyház keze. Superintendensei hatalma korlátoztatik, nem szabad visitatióba járni. A házassági perekben a püspök széke határoz. ⁷⁾ A helvét és ágostai felekezetek papjainak kölcsönösen

¹⁾ Kvassay J. levele 1773. júl. 28. Az egri érseki levéltárban.

²⁾ Szirmay i. m. 358. non erit sic.

³⁾ Ld. fönnebb 19—20. l.

⁴⁾ 1731. jan. 7. resolutio.

⁵⁾ 1778. márcz. 6.

⁶⁾ 1720. febr. 19.

⁷⁾ 1768. júl. 16.

eltiltatik, hogy a másik felekezethez tartozó irányában lelkeskedjenek. ¹⁾ Nem szabad passus nélkül kimenni községükből. ²⁾ Isteni tiszteletök mindenütt eltiltatott, a hol azt a törvény pontosan nem biztosította.

Felsőbb iskoláik közül bezárták azokat, melyek nem hivatkozhattak külön királyi kiváltságra. ³⁾ Nem volt szabad külön engedély nélkül gyűjteni azok javára. Nyilvános iskolák csak az articularis helyeken lehetett. Ha valahol engedelem nélkül alapítottak iskolát, azt bezárták. ⁴⁾ Nem volt szabad, iskoláikba kath. gyermekeket felvenni. A diákok annyira szokásos supplicatiója keményen eltiltatott; az ellene tevők kenyér és víz mellett vettessenek fogságba. ⁵⁾ Még az adakozókat is büntetés éri. ⁶⁾

Nagyon sok rendelet határozza meg, minő módon üljék meg az akatholikusok a kath. ünnepeket. ⁷⁾

A családi életbe, a házasságra és gyermeknevelésre vonatkozó számos rendelet nyúlik be. A főtörekvés mindig az volt, hogy vegyes házasságoknál a katolikus vallásban neveltessek minden gyermek, és hogy erről reversalist állítson ki az akatholikus fél. ⁸⁾ A bábák köteleztetnek arra, hogy szükség esetén megkeresztelik az újszülötteket. ⁹⁾ Bűnvád alá estek azon katolikus szülők, kik megengedték, hogy fiaik akatholikus hitre térjenek. ¹⁰⁾

A legerősebb rendszabályokkal akarták útját szegni annak, hogy akárki elhagyhassa a r. k. hitet. Különösen súlyos

¹⁾ 1752. márcz. 14.

²⁾ 1780. aug. 25.

³⁾ 1742. decz. 17.

⁴⁾ Szent-Mártonban Pest vm.-ben 1775. nov. 20.

⁵⁾ 1751. szept. 7. — Ezt 1760-ban enyhítették.

⁶⁾ 1765. máj. 6.

⁷⁾ 1772. decz. 7.

⁸⁾ 1770. nov. 10.

⁹⁾ 1769. márcz. 20.

¹⁰⁾ Mária Terézia korában; b. Révay Mózesnek protestans nőtől származott gyermekeit illeti. Ezek közül a fiúkat a nagy-szombati jezsuitáknak, a leányokat az Orsolya-szűzeknek adták át. 1755. jan. 9.

büntetés érte a relapsus apostatákat. ¹⁾ Nemcsak erős pénz-bírságra ítéltettek, a nem-nemesek kényszer munkára is. ²⁾

A hol a protestantismus addig kizárólagosan uralkodott, Debreczenben és a hajdu városokban, kénytelen volt ezután befogadni a katolikusokat teljes joggal, és nekik részt engedni a municipalis állásokban.

A görög nem-egyesülteket is minden módon egyesíteni akarták és a katolikusokká váltakat az uniónál megtartani. De ezek iránt Mária Terézia uralkodása végén szelídebb eljárást követtek. ³⁾

A zsidókat illetőleg elég gyakori volt, hogy gyermekeiket a szülők akarata ellenére megkeresztelték és többé nem akarták szüleiknek visszaadni. Ezt megtiltották; csak a halálos veszélyben lévő és az elhagyott zsidó gyermeket volt szabad megkeresztelni. Ellenkező esetben is érvényesnek tartották azonban a keresztelést, csak hogy a nevelési költség a tettest terheli. Már a *hét* éves zsidó gyermeknek megengedték, hogy maga válaszsza vallását, ha kath. hitre akar térni, szülei ellenére is.

Ezen jelentést az esztergomi primás irta alá. Már ez mutatja a helyzetet; mennyire egyházi befolyás alatt áll Magyarország. A régi egyházpolitikai rendszer főképviselője lép vele az új eszmék megtestesítője elé.

Ne higgyük, hogy a vallásszabadság csak hazánkban volt ily szorongatott állapotban. Itt fővonásaiban még érvényben volt, legalább a protestans nemeseknek egyenlősége. Franciaországban akkor még sehol sem engedtek protestans isteni tiszteletet. A szerencsétlen Irországról nem is szólunk. Dániában és Svédországban nemcsak a katolikusokat üldözték, hanem a kálvinistákat is. Különösen egy akkori írónak tudósítása a rajnai palotagrófságról emlékeztet hazai állapotokra. Ott a katolikusok lassankint túlsúlyra jutottak és elnyomták a reformatusokat. A városokba és falvakba felvettek minden söpredéket, cigányokat és csavargókat, és a legelvetemültebb

¹⁾ 1731. jan. 7. V. ő. Erdélyre nézve; Szilágyi Ferenc: Közlemények az erdélyi r. k. egyházi történetből.

²⁾ 1749. jan. 2.

³⁾ 1780. jun. 16. rendelet.

hitehagyókat, hogy a katolikusok számát szaporítsák. A reformatusokat kizárták az állami szolgálatból. Egy faluban a disznópásztort tették meg birónak, mert nem volt más katolikus. Az udvari hithez tért tolvaj kegyelmet nyert. Minden bíróság pártos volt a protestansok ellen.¹⁾ Ez történt a heidelbergi káté hazájában.

A kancellária be van avatva a császár terveibe, tudja, hogy a protestansok sorsa érdekli első sorban. Előadja, hogyan kezdődött Magyarországon a reformatio, a mohácsi vészszel hozva azt kapcsolatba, mint fogadtatott be a bécsi béke által, mint szorították szabad vallásgyakorlatukat az 1681. 25., 26. és az 1687. 21. t.-czikkek, s végre, mint helyezte az 1715. 30. t.-cz. az egész vallásügyet a király hatásköre alá.

A magyar vallássystema főelvül az tüzetik ki, *hogy a prot. felekezetek befogadása és végleges megállapodása által valami kárt ne szenvedjen a r. k. egyház.* Ezt még a bécsi béke záradéka is elismeri. És méltó vala, hogy az a hit, mely a királyság bölcsője óta négyszáz éven túl épen megőriztetett, oltalmaztassék az új felekezetek ellen, melyeket lázadó polgárok hoztak be a birodalom feloszlásakor, és erősítettek meg háborúk és belső zavarok által, a vallásszabadság örve alatt hatalmukat akarván terjeszteni; és hogy sebei gyógyíttassanak. A protestansoknak azonban nem adtak okot, hogy jogosan panaszkodhassanak lelkiismereti szabadságuk sértése miatt. Mert főtekintet volt mindig a belső béke fentartása; ezért a papság ellen védelmébe fogadta a kormány az akatholikusokat. Csak kegyében nem részesítette őket.

Igen fontos szempont volt továbbá az apostoli király korlátlan rendelkezési jogának vallási ügyekben fentartása, mely jogba az országgyűlés sem avatkozhatik. Ennek oka az volt, hogy a katolikusok és a papság érdekeiket az apostol király által eléggé védve látták, másrészt pedig elejét tudta venni annak is, nehogy az igaz hitnek az időhöz nem alkalmazott tapintatlan terjesztése által a közbéke zavartassék. Az akatholikusok a királyban látták védőjüket a többség ellen. Ők az ismételt felkelések által eljátszották a régi törvényes

¹⁾ Briefe eines Franzosen. II. 486—7.

kedvezéseket; csak a királyi kegy által maradtak vallásuk szabad, bár korlátolt gyakorlatának birtokában. Ezért mindenben, mi nekik kedvezett, ott volt a záradék: egyelőre vagy, királyi kegyből és további elhatározásig.¹⁾

A részleteket tekintve, személyes jogban nincs különbség a r. katolikusok és az akatholikusok közt. Ezek is lehetnek nemesek; bíró előtt egyenlők. Csak Horvát-Tótországbán és Dalmátiában nem szerezhetnek földbirtokot. Némely megyében megválasztják őket megyei hivatalba, másutt legalább táblabírók. Némely szab. kir. városban is lehetnek bírák és tanácsosok. — És ott nem követelik tőlük a boldogságos szűz nevére teendő esküt. A katonaságnál előre mehetnek. Néhányan kir. tanácsosi ranggal vannak felruházva. Királyi kormánysszékekhez az 1731-ben a kanczellária magánutasítására kibocsátott rendelet értelmében nem nevezik ki őket; törvény vagy nyilvános rendelet ezt nem tiltja. Arra is vigyázott mindig az udvar, hogy ne adjanak nekik egykönnyen birtokokat és mágnási czimeket.

Azután hosszan elmondatnak a nyilvános és magán isteni tisztelet és a filialisokat illető szabályok, a papokra, templomok-, iskolák-, továbbá a superintendensek-, curatorok- és seniorokra vonatkozó rendeletek. Végre előadatnak az uralkodó vallás kiváltságai.

Ezek a következők: A kegyúri jog az akatholikusok birtokain a királyt illeti. Házassági ügyeiket a püspökök ítélik, bár akatholikus elvek szerint. Tisztelni tartoznak a katolikus ünnepeket. A megválasztott bírák és tisztviselők a róm. kath. templom előtt mondják el az esküt. Mindenkinek az eskünél a decretalis formulát olvassák fel, csak hogy némely helyütt nem követelik az utána mondást. A vegyes házasságokból eredő gyermekek kath. hitben neveltetnek. Hol az egyik protestans felekezetnek nincs papja és iskolája, az a kath. pap alatt áll, és gyermekeit csak a kath. iskolába küldheti. Nem becikkelyezett helyen a kath. papnak fizetnek stolát. Ők is fizetik a tizedet. Az eljárás fő elve az, hogy ne történjék semmi *via facti*; mindenben várják be a királyi elhatározást. Ez épen

¹⁾ *Adhuc, vel ex Gratia et Clementia Regia et usque ulterius Benignum Beneplacitum.*

úgy áll az akatholikusokra, mint az igaz hívókra és püspökeikre nézve.

Ezen rendszer fontos és hasznos gyümölcsöket hozott. Először helyre állott a béke, nem volt több zavar sem az országgyűlésen, sem az országban. A kath. hitnek igen nagy az előnye. Alig van már akatholikus mágnás; sok megye is van, melyben alig van protestans rend. A legtöbb a püspökségek felállításának, a lelkészségek és iskolák rendezésének, a papnevelésnek és templomépítésnek köszönhető. Ezt mind egyenes lelkiismereti sérelem nélkül érték el, sőt alig van joguk igazságos panaszra. Mert ki kell emelni, hogy a királyi kegy kiterjeszté a tolerantia törvényi határait. Öt megyében több helyen enged isteni tiszteletet, mint az 1681. 26. t.-cz. előírja. ¹⁾ Nem kívánják tőlük már 19 megyében annak kimutatását, hogy már 1681-ben birtak templomot. Az akkori török hódoltságban nem volna joguk, de meghagyatnak a Leopoldina Explanatio ellenére. Nem követelik tőlük az esküt. Némely iskolájukat is elnézik. Így semmi okuk jogos panaszra. Az 1608. és 1622-iki törvényekre hivatkoznak, de azokat megszüntették a későbbiek. Van ugyan visszaélés a klerus túlzása által, de ezen segít majd a jobb felügyelet. »Orvosszerűl szolgál majd a népiskolák rendezése és elterjedése, mely által a nyersség, minden hiba anyja, napról-napra csökken, az erkölcsök szelidülnek és a tapintatlan buzgóság a különböző hitűekben enyhül. Meg van győződve a kancellária, hogy Felséged apostoli és az igaz hitet védő tekintélyével ezen előadott rendszert, mely a királyság törvényein, ismételt királyi magyarázatokon és kitűnő s az állam céljaiból folyó elveiben alapul, és sok év óta igen jó eredménnyel működik, továbbra is kegyesen meg fogja erősíteni.« ²⁾

E munkálatban a magyar katolikus világi rendnek látjuk programját. A történeti fejlődés őt segítette diadalra; az ország méltóságainak és hasznának kizárólagos birtoka a diadal bére. A régibb törvényeket új törvények által döntötte meg. Megelégszik ezzel, nem akar lelkiismereti bántalmat vagy üldözést, mérsékli a püspökök »indiscretus zelusát.«

¹⁾ Szepes, Zólyom, Árva, Liptó és Turóc vm.

²⁾ Magy. kancz. lev. 734/751. márcz. 23. Ürményi.

De e diadalt nem vivta ki egyedül. A királyi hatalom segítette. Az 1715. 30. t.-cz. teljes hatalmat biztosít a Felsőnek vallási ügyekben. Eddig legalább nagyjában, a katolikus társadalom érdekei szerint, gyakorolta azt. De ha eddig is tekintettel volt az állam czéljaira, ha maga a kancellária is inkább politikai okokkal támogatja az eddigi rendszert, mint vallásiakkal, nem követelheti-e az állam érdeke ezen rendszer teljes bukását?

A kancellária e jelentésével egyidejű a tiszántúli kálvinista egyház folyamodása, melyben elnyomását panaszolja.¹⁾ El van ott mondva az egyház sorsa 1525-től az 1715-ki országgyűlésig. Azóta kizárták őket minden magasabb méltóságból, idegen esküt követelnek tőlük, isteni tiszteletöket korlátozzák, iskoláikat megszorítják, a censurát írásaik ellen végső szigorral alkalmazzák. Eltiltják gyűléseiket, házassági pereiket a kath. szent székek elé vonják, stolafizetésre kötelezik, a vegyes házasságból származó gyermekeket a kath. hitben nevelik. Elveszik a gyermekeket a szülőktől és gyámoktól, hogy őket katolikusokká tegyék. Ez nemcsak a népességnek, hanem az iparnak is árt; sokan vándorolnak ki. Az új fejedelem áldó kezéhez fordulnak, kit örvendő nemzetek általános ujongása fogad.²⁾ A császár kijelenté, hogy egyszerre végez mind ezen panaszokkal.³⁾ Mindazáltal már más nap bocsátott ki oly parancsot, mely előre sejtetni engedé végső elhatározását. Komárom megye azt kérte, hogy ezentúl a falusi bírák ne esküdhessenek a reformatus, hanem csak a r. kath. pap kezeibe. A helytartó tanács azt ajánlja, hogy a hol van kath. pap, minden vallású bíró és jegyző ennek esküdjék a kath. egyházban; a hol nincs semmi lelkész, a kath. anyatemplomhoz kell fordulni; a hol pedig van protestáns pap, de katolikus nincs, — »a katolikusok a plébános kezébe esküdjenek, kihez tartoznak.« A fő kérdés meg van kerülve. Ezt a kancellária észreveszi és különben helyben hagyván a javaslatot, ajánlja hogy a protestánsok helybeli papjoknál esküdhessenek.⁴⁾ A

¹⁾ M. kancz. lev. 1519. 2133/s1.

²⁾ Kronés i. m. 118. l.

³⁾ 1781. ápr. 16.

⁴⁾ U. o. 2134. ápr. 6.

császár azt határozza, hogy minden nehézség kikerülésére a legközelebbi hivatalnokok előtt esküdjének. ¹⁾ Az egyházi eskü helyébe a polgári lép.

Az államtanács elé került a kancellária jelentése és a tiszántúliak folyamodása. Gebler kijelenté, hogy ez a legfontosabb tárgy, melyről valaha véleményt mondott. Teljesen jóvá akarná tétetni a bécsi béke ellenére elkövetett igazságtalanságot. Hatzfeld legközelebb jár a kancellária véleményéhez, de ő is nagyobb terjedelmű szabadság mellett szavaz. A többi tanácsos, Kaunitzcal együtt, egyszerre véget akarna vetni az elnyomásnak. Így jött létre a császár elhatározása.

Különös elismerését fejezi ki a kancellária jeles és derék munkálata fölött. ²⁾ Helyben hagyja a rendszert, a mennyiben csak enyhe eszközökkel mozdítja elő az igaz vallást. De kitűnik, hogy gyakran volt igaz okuk panaszra a protestánsoknak, és az állam érdeke követeli, hogy ennek vége vessék. Ezért elrendeli:

1. Hogy ezentúl érvényes legyen az a reversalis, melyben a vegyes házasságokban kötelezi magát az egyik fél, hogy gyermekeit ³⁾ protestantismusban nevelteti. 2. Gyermekeket nem szabad elvenni szülőitől, ha ezek erkölcsösen nevelik. Áttérés nem lehet, mielőtt, a gyermek 16 éves kort el nem ért. 3. Ne kényszeríttessenek vallásuknak ellenmondó esküre. — 4. Nem kötelezhető protestáns arra, hogy részt vegyen a kath. egyházi szertartásokban, és a czéhbeli protestánsra ennek elmulasztása miatt nem róható birság. 5. A bábák általi keresztelest illetőleg ne zaklassák a helvét hitvallásukat. 6. A kancellária tegyen jelentést, mennyiben hozhatnak be községek és nemesek papokat. Ne kényszeríttessék beteg protestáns, hogy kath. papot fogadjon; ne tartassanak távol a betegről családja és barátai. Ezek ellenben fogadják jól a beteghez hívott kath. papot. A protestáns rabokat papjaik látogathatják

¹⁾ Ad evitandas omnes difficultates expeditissimum erit, ut prae-standa ad officium obeundum iuramenta a iudicibus pagensibus et notariis in manus magistralium in proximis locis degentium deponantur. Ápr. 17.

²⁾ Az egész eddig kiadatlan resolútiót ld. a *függelékben*.

³⁾ Quenam proles.

és kísérhetik a vesztőhelyre. 7. A hol protestans parochia van, ott népiskolát is állíthatnak fel. Alapítványaik és a deákok gyűjtése körül adjon javaslatot a kancellária. 8. Az elfogadott iskolai rendszer követését nem lehet nekik meghagyni. Meg kell hallgatni tudós férfiakat és jelentést tenni arról, hogyan lehet e rendszert megegyeztetni a vallásszabadsággal. 9. A protestánsokat templomaik birtokában és isteni tiszteletükben ne zavarják. Szabad az elégettek és romba dőltek helyébe újat építeni, ha erre van költség az adózó nép megterhelése nélkül. Sok panasz jött, hogy elvették az utolsó években templomaikat. — Erről jelentést vár. 10. Az evangélikus egyházak filialesei megmaradnak, a levíták is, a hol vannak. De ezek ne szaporíttassanak, sem a papi rend szükségén fölül. 11. Szabad a szomszédoknak részt venni a nemések isteni tiszteletében. 12. A stoláról tegyen jelentést a kancellária. 13. A püspökök többé ne visitálják a protestáns papokat; a superintendensek ellenben kijárhatnak és tanácskozhatnak velök. 14. Jelentés kell a felől, a protestáns papokat idézik e szent székek elé, büntetéssel sújtva őket, ha nem jelennek meg? — 15. Az egész országban törhetetlen törvény legyen, hogy senkit vallása miatt, ha csak a törvény és a közrend ellen nem vétett, pénzbírsággal vagy testi büntetéssel illetni nem lehet. Meg kell hagyni a földesuraknak, hogy ne illessék szitkokkal a protestáns hitet, kivált írásban ne. A valláskülönbség senkinek se legyen ártalmára, hogy ezért valami jogától megfosztassék. 16. A vármegyéknek meghagyatik, hogy ezentúl a candidatióban, tekintet nélkül a vallásra, csupán érdem és tehetségre nézzenek. »A mennyiben a kinevezés méltóságokra és tisztségekre Nekem van fentartva, tisztán a tehetség, becsületesség és az érdem fognak irányozni választásomban.« Ezen pontok nem bocsáttatnak közzé. A kancellária buzgóságától azonban elvárja, hogy az előforduló ügyekben azok szerint járjon el.¹⁾

Óriási lépés ez. Elhagyása azon elveknek, melyeknek a

¹⁾ A cs. kabinet-levéltárban máj. 22. A m. kancell. levéltárban 734. sz. a. csak másolata van dátum nélkül. A resolútióban mindenütt kerülve van az *akatholikus* név.

Habsburgház köszönheté nagyhatalmi állását Európában, és uralomra jutását Magyarországon. Látjuk, még egy II. József is minő vigyázatosan jár el, midőn a hagyománynyal szakít. A mint előbb a királyi jóakarat vitte diadalra a kath. statust, úgy most kielégíti a protestánsokat, de csak közvetlen hatalmi körében, törvényes rendelkezés nélkül.

Magokat a pontokat tekintve, különösen egy tény érde-
mel tekintetet. *Épen politikai tekintetben mondatik ki teljesen és korlát nélkül a protestánsok egyenlősége.* A magyar katho-
likus status politikai egyeduralma megszűnt. Egyházi tekintet-
ben ellenben csak azon megszorítások alól szabadittatnak fel,
melyek a *családi* viszonyokra vonatkoznak. A többiben fenn
van még tartva a kath. egyház uralkodó állása.

Ezt a szellemet lehellí a császár egy más intézkedése is.
Landerer könyvnyomdász kiadta a heidelbergai kátét, de sokat
kihagyott belőle. Ezért új kiadásra kért engedélyt a tiszántúli
helyét hitvallásu kerület. ¹⁾ A kancellária jónak tartja Lan-
derer eljárását, a császár pedig ezeket írja: ²⁾ Az állam java
azt követeli, hogy a különböző felekezetek hívei testvérileg
bánjanak egymással. Én hajlandó vagyok törvényes lelkiismereti
szabadságot foganatosítani, de az is komoly akaratom,
hogy mindent kerüljenek, mi a vallásos ellentéteket élesbbit-
heti. Törvénytelen, bármely könyvben megvetőleg szólni a
kath. egyházról és előjáróiról. A heidelbergai kátéban van
sok, mi nem való tankönyvbe és kátéba; a Debreczenben meg-
jelent magyar kiadás is mutatja. ³⁾ Ezen helyeket a Svájcban
is megváltóztatták a reformátusok. Ezek szerint tisztítsák meg
a superintendensek és kurátorok a sajtó alá adott kátét. ⁴⁾

A kancellária mint a meglevő állapot őre 1781. aug.
6-án felírt a császári elhatározás ellen. A primás is kifejtette
meggyőződését. Ellene szól a vallásszabadság elvének, törvénytelennek mondja, hogy idegenek is részt vegyenek a nemesek
isteni tisztületén. A stóla rendezést elhalasztandónak tartja.
Végre az akatholikus papok a szent szék előtt megjelenése és

¹⁾ M. kancz. lev. 2645/31.

²⁾ Az egész a *függelékben*.

³⁾ Ez mellékelve van.

⁴⁾ 3946. aug. 1. 1781.

a házassági ügyben maradjon meg az eddigi gyakorlat, melyet curiai vélemény is erősít.¹⁾ Az osztrák cseh kancellária is ellene szól a tolerantiának. A császár ugyanis elvül kimondá, hogy minden eddigi vallás patens megszűnik és semmi különbség nem lesz köztök és a katolikusok közt, csak az, hogy nyilvános isteni tisztelettel nem bírnak. Ezt értelmezve a cseh kancellária kifejti, hogy a jogegyenlőség nem lehet cél és nem válnék hasznára az államnak sem. A vallás híveket veszti, az állam pedig még se számíthat arra, hogy ide jönnek a protestáns telepedők. Legfőlebb egyeseknek adható dispensatio, mint Friesnek (az udvari bankárnak). Az egy vallásúak összetartanak és ez a fanatismus káros, mert más hit ellen irányul. Az akatholikus törvények különben is tetszősebbek a népnek, elesik bennök a gyónás, a jó cselekedet és a nép más korlátja. Mennyi bajt szereztek a protestánsok Magyarországon és Erdélyben, hol a török segítségre támaszkodtak! Előttük mindig vallásuk terjedése volt az első, nem a hazafiság és a fejedelem iránti hűség. A kancellária kiemeli, hogy ezt kötelességből teszi, nem gyűlöletből. Utasításul az adandó a hatóságoknak, hogy l. f. elhatározás értelmében szűnjék meg az elnyomás. Új jogokat azonban a protestánsok nem nyernek, csak egyes esetekben dispensatio által. Ellenkező esetben attól kell tartani, hogy 60—70.000-en pártolnak el a katolikus hittől, kik aztán az ellenséggel értenek egyet.²⁾

A két legfőbb kormányzék egyező véleménye és az utolsó nagyon átlátszó vonatkozás a poroszokra, a bête noire-ra, nem maradt hatás nélkül az államtanácsra. Löhr és Hatzfeld csatlakoznak a kancellária véleményéhez. Az utóbbi egészen Mária Terézia szellemében ír. »Nem jó a többféle vallás, még toleráns országban is érezhető az előszeretet az idegen hitsorosok iránt. A porosz királynak annyi az ellensége, a hány katolikus van országaiban, bár a tolerancia ott a legmagasabb fokra van vive. A különböző vallások kölcsönös gyűlölete a tolerancia daczára eltörölhetetlen. Ennek úgyszólván szemtanúja voltam.«

¹⁾ A Pálffy hgi levéltárban Malaczkán.

²⁾ Cs. kabinet-levéltár 1903/81. aug. 10.

Gebler ellenben egészen a tolerantia mellett szólal fel lelkesült szavakkal. Szégyen volna a katolikus vallásra az a hit, hogy oly könnyen átszábithatnák hiveit. A legjobb szer a megnyerésre a tolerantia. Zavart csak üldözés szül. Inkább a szerzetesek zavargásától lehetne tartani. Szerencsére van 300.000 katonánk. Szászországra és a porosz örökös ellenségekre nézve igen érzékeny lesz, ha onnét hozzánk jönnek az iparosok. Ehhez csatlakozik *Kaunitz*, a ki szerint csak a császár maga magyarázhatja helyesen szavait. Igen nagy dicsőségére válik a császárnak ez elhatározás. Patens azonban nem kell, csak dispensatio minden esetben, mely azonban könnyen lesz kinyerhető.

A császár azután maga értelmezi szavait. A kancellária nagyon is korlátozná, az nem vinne jóra. Ő a magángyakorlatot engedi csak meg a protestánsoknak; a nyilvános gyakorlat egyedül az uralkodó hité. Ne legyen harangjok, tornyuk, nyilvános bejárásuk, de különben az isteni tisztelet egészen szabad a leányegyházakban is. Hivatalképesek, nem tesznek hitőkkel ellenkező esküt, nem kötelesek részt venni processióban, vagy olyan tiszteletben, miben nem hisznek. Patens azonban nem kell, csak az előbbi végzések töröltetnek el nyilvánosan. ¹⁾

Magyarországra nézve már előbb meghagyta a császár, hogy mindenütt vegyenek be katolikust úgy mint akatholikust a céhekbe, a hol csak a valláskülönbség nem zár ki a polgári jogból. ²⁾ Most azt írta, hogy a katolikus vallás uralkodó marad, a hol eddig az volt, az akatholikus isteni tisztelet csak ott lehet nyilvános, a hol az alkotmányt nem sérti. ³⁾ Ugyanazt írta az erdélyi kancelláriának.

Ez a patenst nem tartja szükségesnek. Erdélyben a négy vallás törvényesen egyenlő, a görög katolikus nem recipiált ugyan, de bir minden jogot. Ott a hivatalokban meg kell tartani a »geometriai« arányt, mely szerint egyenlő számmal van mind a négy felekezetbeli. Attól kell félni, hogy különben a

¹⁾ Resolutio Augustissima, szept. 13. Fogalmazása a császár s. k. javításaival a cs. levéltárban.

²⁾ M. kancz. lev. 4230/s₁.

³⁾ U. o. 4642/s₁. I. felsőbb kézirat Esterházyhoz szept. 15. Ez egészen megegyezik a cseh kancellárhoz intézettel.

katholikusok záratnak ki.¹⁾ Ezen okok arra birták az államtanácsot, hogy a patens ellen nyilatkozzék: *Gebler* kiemeli, hogy Erdélyben a tolerantia által vesztenének a protestánsok és ariánusok (unitáriusok), tehát ott nem kell hirdetés. — De ki kell jelenteni: 1. Hogy a hivatalok betöltésénél a képesség dönt; 2. hogy a candidationál megtartatik az erdélyi szokás: de ha nincs alkalmas katolikus, protestáns léphet helyébe. 3. A templomok újjáépítése megengedhető, ha nem nyomasztó az adózó népre nézve. De erre katolikusoknál is kell ügyelni. Különös figyelmet érdemelnek az annyira számos görög nem egyesültek, kikkel sok okból jól kell bánni.²⁾ Nem szabad engedni, hogy az egyesültek elnyomják őket.

A császár a tolerantiát úgy definiálta, hogy az az előbbi jogokat nem törli el, hanem újakat ad.³⁾

A magyar kancellária új ellenmondásra ragadtatta magát. A tolerantiát ellenkezőnek mondja az ország törvényeivel. Súlyt helyez arra, hogy Horvát-, Tót- és Dalmátországban akatholikus soha sem birhatott földet és hogy sok sz. kir. városból ki vannak zárva.⁴⁾ Az sem áll, hogy Magyarországon oly nagy számmal volnának az akatholikusok. A lakosoknak csak $\frac{1}{4}$ -ed részét képezik, a schismaticusokkal együtt $\frac{1}{3}$ -ad részét.⁵⁾

Ezen okoknál fogva kötelessége felszólalni, bár mindjárt a szept. 15-iki parancs után hozzá fogtak a rescriptum szerkesztéséhez. Nem engedi a decorum, sem az érdek oly törvények megszűnését, melyeket a Felső trónra lépésekor elfogadott. Horvátországnak és a sz. kir. városoknak a soron kívül kell maradniok.

A magán isteni tisztelet szabályozása sok bajt fog szülni Magyarországon is. Meg kell tudni a családszámot, a filialé-

¹⁾ Az erd. kancellária felterjesztése. Cs. kabinet levéltár 336/21. szept. 26.

²⁾ Bei guter Gesinnung zu erhalten.

³⁾ Resolutio, okt. 18.

⁴⁾ Ezek: Nagy-Szombat, Nyitra, Galgóc, Esztergom, Kalocsa, Buda, Pest, Pécs, Szombathely. — *Manch Hermaeon* 28—29. l.

⁵⁾ M. kancz. lev. 4642. sz. Az akkori összeírást ld. a függelékben. XIX. sz.

ket, kárpótolni kell a kath. papokat. Erre nézve legjobb lesz vegyes bizottság, minő 1721-ben Pesten működött.

Nem is kell tudatni mindenkivel, csak a helytartótanácsal, hogy ott is kaphatnak jogot magán isteni tiszteletre, hol- eddig nem volt, ha nagyobb számmal vannak. A protestáns papok csak szentség vitelével mehessenek a leányegyházakba, különben a stóla maradjon a katolikus papnak. Lehetetlen a megyékre és városokra bízni az isteni tisztelet jogának meg- adását.

Az új templomok dotatióját nem lehet földbirtokosra hárítani, hisz a kath. templomra is csak ott van költsége, a hol a kegyúri jogot bírja (1723. 71. t.-cz.). — Bár csekély a számuk, mégis igen sok a papjok és még sokkal nagyobb lenne ezek száma a nép nagy terhére. Jogosulatlan az a panasz, hogy őket, a lakosság nagyobb részét, elnyomják.

A mi a hivatalképességet és a cézhekbe felvételt illeti, Horvát-Slavonországra és a kir. városokra a rendelet nem ter- jeszthető ki. Némely városban meg van határozva a viszony, ott az akatholikusoknak válnék kárára. Meg kell irni a főispá- noknak, hogy a megyékben candidáljanak akatholikusokat is; a kormánysszékek betöltése úgy is a Felségtől függ. ¹⁾

A kanczellária felterjesztése kisszerű okokból merített akadályokat gördít a császár egy nagyszabásu tervének végre- hajtása elé. Nem is elég őszinte: még az akatholikusoknak is pártját fogja a tolerantia ellen. Az államtanács sürgősen tár- gyalta e jegyzéket. Löhr kiemeli, hogy törvénysértés nem fo- rog fenn Horvátországban sem, mert isteni tisztelethez kell bi- zonyos szám, joghoz pedig a kormány által adandó dispensatio. *Gebler* igen erőlesen hangsúlyozza a magyar királynak jogát. Az általános felségi jogokon felül Károly ideje óta különös joga a negotium religionis rendezése. Ehhez nem kell ország- gyűlés, sem új törvény. Előbb a protestáns vallás befogadott volt mindenütt; nem tekinthető soknak, ha most a magán isteni tiszteletet engedik meg.

Horvátországban úgy sincs keresztül vive e törvény. Ott

¹⁾ A kanczellária okt. 5-iki jegyzéke. A cs. kabinet levéltárban

vannak a görög nem egyesültek, és pedig az 1741-iki 46 és 47. t.-cz. ellenére, metropolita alatt. Ott helye lehet a dispensatióknak; annak jogát pedig a magyar kancellária csak nem vonhatja meg a királytól, kinek szolgál.¹⁾ Csak jönne sok gazdag protestáns a tenger mellékre és vásárolna bort, gabonát, megadná a kancellária a dispensatiót.

Commissio most nem kell, sem *stola regulatio*. De a legfelső rendeletet közzé kell tenni. Ha isteni tiszteletet engednek, tegyék oda — *ex gratia gratia et clementia regia*, de ne — *usque ad ulterius beneplacitum*. A felség-jogba ütköznék az isteni tisztelet engedélyezésének a helyi hatóságokra ruházása. Még a helytartótanácsra se kellene hagyni a megtagadást, a megengedést ez idő szerint bátran reá lehet bízni. A kancellária a túlságos számú pópákat beszámítja az akath. papok számába. A protestánsok hivatalképessége törvényszerinti, de azért mégis ki kell hirdetni.

Hatzfeld Horvátországot illetőleg egyetért a kancellárral, a többi kérdésben közvetítő állást foglal el. Kaunitz, mint rendesen Geblerhez csatlakozott.

A császár a Hórvát-, Tót- és Dalmátországot illető törvények változtatása nélkül *dispensatio* által kívánja ott a protestánsokat biztosítani. Most ne legyen *stola* és *parochia* rendezés. A leiratot a főispánok tegyék közzé. Ha most kérnek imaházat, vegyes bizottság elé jusson az ügy; az engedmény *ex gratia et Clementia regia* történik. A megye nem nyer jogot a magán isteni tisztelet el- vagy el nem ismerésére; a helytartótanács csak a megengedésre nyer. A hivatalokra ezentúl a főispánok protestánsokat is candidáljanak.²⁾ Ennek értelmében szerkesztendő a *rescriptum*.

Még egy fontos kérdés merült fel, közzé kell-e tenni a tolerantiát *patens* által, vagy nem? Láttuk, hogy eleinte a rendszerváltoztatást csak a közigazgatás tudomására akarta a császár juttatni; ebben egyetértett vele minden főhatóság. Ha most mégis ily nagy nyilvánosság által kívánta megerősíteni rendelkezését, ennek szerintünk kettős az oka. Először a köz-

¹⁾ Dessen Dienerin sie ist.

²⁾ 5068/₈₁. m. kancell. levéltár okt. 12.

véleménynek hódolt általa, nemcsak a bécsinek, hanem mondhatni az egész európainak, mely a mennyire az irodalomban nyilatkozott, kitörő örömmel fogadta a császár e felvilágosodott és nagy fontosságu tettét.¹⁾ A másik tán fontosabb ok az, hogy meggyőződven a kormányzések rosz akaratáról ezen intézkedéssel szemben, a lehető legnagyobb nyilvánosság által akarta elejét venni szándéka kijátszásának. — A kérdés az államtanács elé került, az indokolás az volt, hogy a kinyomatás elejét veszi a balra magyarázásnak.²⁾ Ott különösen Gebler sürgette a publicatiót, kit a cseh o. kancellária kísérelte a tolerantiát megdönteni, meggyőzött a kihirdetés szükségéről. Ki kell hirdetni minden nyelven és minden újságban. Teljes egyformaság szükséges. A magyar és erdélyi kancelláriától be kell követelni a latin szöveget. Hatzfeld csak a császár kívánságának hódol, de nem helyesli a patenst. A császár a Gebler javaslatát fogadta el, de nem adott ki nyilvános patenst, hanem csak körrendeletet a hatóságokhoz, melyet közzé kell aztán tenni.³⁾

A kancellária a mint a rescriptumot fogalmazta, nem birt szakítani a régi traditiókkal. Egy rendeletbe foglalta össze a tolerantiát a más csekély jelentőségű vallásügyekkel, ez által csökkentvén annak értékét. Javaslata fenntartja a decretalis esküt, csak utána mondását nem teszi kötelezővé. A levitákat teljesen eltiltja.⁴⁾ Az államtanácsban éles bonczkés alá vették a tervet Gebler és Kaunitz. Az elfogadott bevezetést az utóbbi írta.⁵⁾ A magyar kancellár csak azt kérte, hogy a ren-

¹⁾ Erre Gebler is hivatkozott.

²⁾ Cs. kabinet levéltár 2336/₈₁.

³⁾ M. kancz. lev. 5069/₈₁. okt. 13. l. f. kézirat. A császár azután nem tartotta szükségesnek a külön kiadást, mert az újságok úgysis közölték. 5353/₈₁. m. kancz. nov. 2.

⁴⁾ U. o. 5189/₈₁. okt. 18.

⁵⁾ Cum persuasum sit Majestati Suae Sacratissimae omnem coactionem, quae conscientiae hominum vim inferat, quam maxime nocere, contra vero plurimum utilitatis in Religionem et Rem publicam e genuina, qualem Christiana Caritas probat tolerantia promanare, hanc in Universis Haereditariis suis certis legibus firmare decrevit. Cs. kab. levélt. 2450/₈₁.

deletben legyen szó a Felség ragaszkodásáról az uralkodó valláshoz, mit a javaslatából töröltek.¹⁾

Ezen módon jött létre a tolerantia. Általános elvből indul ki, a vallásszabadság elvéből. A régi rendi és alkötmányos küzdelmek eredménye Magyarországra nézve a protestáns privilegium volt, mely a katolikus privilegium mellé lépett. A koczka fordultával, a katolikus kiváltság erősödött a protestánsnak rovására. A tolerantiának abban áll fontossága, hogy általános emberi és jogi szempontból indulva ki, a vallásszabadság elvét föléje emelte a pártok tusájából keletkezett eredményeknek. A mellett, hogy ezen új jogokat megadja, a régi kiváltságokat és törvényeket megerősíti úgy a protestánsokra, mint a görög nem egyesültekre nézve. Mondhatni, hogy a speciális magyar jog mellé a monarchiának általános magassabb fejlődésű joga lép.

Az első pont magán isteni-tiszteletet enged mindenütt, a hol eddig nyilvánoshoz nem volt joguk. Ez azt teszi, hogy bárhol van ilyen helyen több mint 100 akatholikus család, kik elszegényedés veszélye nélkül képesek el látni templomot, papot és iskolamestert, építhessenek templomot, — de torony és harang nélkül, — tarthassanak papot és iskolát. (2) — Az akatholikusok eljuthatnak minden méltóságra és tisztre. Ott, hol törvény zárta ki őket eddig, Horvátországban és némely sz. kir. városban, ezentúl kir. dispensatio által fognak képesíttetni esetről-esetre. Egyebütt csak érdemre, tehetségre és méltó keresztény életre lesz tekintet. (3) Nem kell olyan esküt tenniök, mely vallásuknak ellenmond. (4) Ennélfogva nem kötelesek részt venni idegen felekezet szertartásaiban. (5) Ezen rendelet nem dönti meg a régibb törvények és privilegiumok alapján nyert jogokat, másrészt a kath. vallás jogait is fenntartja, a mennyiben Horvátországban és némely sz. kir. városban nyilvános isteni tiszteletet nem enged és magán isteni tiszteletet is csak királyi kegyből. — Ezen általános törvényeket minden országában kérés nélkül elrendelte Ő Felsége. A helytartótanács joga mindenütt, a hol kellőszámmal mutathatnak ki, a magán isteni tiszteletet megengedte (6).

¹⁾ U. o. okt. 23.

A tolerantia értelmében Ő Felsége továbbá elrendelte ;
 hogy :

A vegyes házasságokban szünjenek meg azon reversalisok, melyek eddig arra kötelezték a szülőket, hogy minden gyermeköket a katolikus vallásban neveljék. A szabály az, hogy azon esetben, ha az atya római katolikus, minden gyermek az ő hitében neveltessék, mi az uralkodó vallás kiváltsága. Ha az atya akatholikus, a fiúk annak vallását követik, a leányok az anyáét (7). Ha az akatholikus házassfél áttér, azon esetben, ha a férj, minden kiskorú gyermeki követi, ha a nő, leányai. Katholikusok nem vihetnek át semmi módon vallásukra akatholikus gyermekeket és árvákat (8). A keresztelés miatt nem szabad a helv. hitv. bábákat zaklatni (9). Katholikus pap ne látogasson beteg akatholikust annak akarata ellenére, de ha a beteg akarja, bocsássák be. Az akath. rabokat saját papjaik vigasztalják a vesztőhelyen is (10). Ha egy helységben levő akatholikusok nem tarthatnak iskolát, szabad gyermekeiket a kath. vagy a más felekezeti akathol. iskolákba küldeni. Az akatholikus deákok gyűjtése szigorúan tilos (11). Senki se bántsa az akatholikusokat eddigi templomaik birtokában. Ujakat építhetnek a helytartótanács engedélyével, ha ez a népet túlságosan nem terheli (12). Az evangélikus filialisok megmaradnak nekik. Az oda kijáró papok ellen most függő fiscalis pörnek vége vetendő. ¹⁾ (13) A főurak és nemesek isteni tisztelésében szabad részt venni a község lakóinak és a szomszédoknak (14). A püspökök, kik az evang. papokat visitálni szokták, kikérdezve őket a keresztelés felől, ezzel hagyjanak fel. A superintendensek bejárhatják vallásuk papjait, ha csak ez alkalommal nem gyűjtenek. Az ellene cselekvőket szigorú büntetés éri. Ha az akatholikusok zsinatot akarnak tartani, ez az 1715. 30. t.-cz. értelmében megengedett oly módon, hogy előre betérjesztik annak tárgyait, és hogy ez a zsinat két kir. biztosnak, egy katolikusnak és egy akatholikusnak jelenlétében megy végbe (15). Megmásíthatatlan törvény, hogy senkit se szabad testileg vagy bírsággal bántani vallása miatt, ha nem követ el bünt. Ennélfogva tartózkodjanak a katolikusok

¹⁾ A nógrádi és honti evang. papok ellen. Ld. kancz. lev. 1327/61.

szidalmaikkal illetni az akatholikusokat és viszont. Ezeket rendelte Ő Felsége Magyarországra nézve, egyuttal meghagyva, hogy a régibb vallásügyi rendeletek, a mennyiben ezen elhatározások által nem szenvedtek változást, érvényben maradnak. ¹⁾ (16).

Erdélyre vonatkozólag is elrendeltetett a tolerantia és annak közzététele. Az utóbbira nézve megjegyezte a kancellária, hogy ott nincs ujság. ²⁾ Az államtanács és utána a császár szükségesnek tartották a publicatiót ott is, mert ott is volt panasz. Legfőlebb stilaris változások engedhetők meg. ³⁾ Ennek folytán az erdélyi kancellária benyújtja a rescriptum javaslatát. Észrevételei a következők: 1. Erdélyben egyenlő és hivatalképes a négy befogadott vallás. Tehát az első hat pontot csak mint másutt behozottat kell közölni. 2. Az ágostai és helv. hitvallás helyett mindenütt recipiált vallást kell tenni. Csak a görög nem egyesült tolerált. A magán isteni tiszteletre vonatkozó pont elmarad. 3. A társaságra vonatkozó pontok mindenkit illetnek. De kell egy külön pont, mely a gyűjtéseket tiltja. A nemesek isteni tiszteletére, a visitatióra és zsinatra vonatkozó 14. és 15. pont is elmarad. Ehhez hozzájárult az államtanács és a császár, és ennek értelmében adták ki a rescriptumot Erdélyben. ⁴⁾

Az ezen nevezetes tény óta elmúlt század oly szilárd alapra helyezte hazánkban a keresztény felekezetek jogait, hogy igen nehéz elképzelni, mit jelentett *akkor* a tolerantia. A szíves olvasónak van fogalma arról, minő állapotban volt azelőtt a két protestáns felekezet, minő békákba volt verve tagjainak szellemi és anyagi élete. De minthogy ezen elnyomás

¹⁾ Circulare benignae resolutionis regiae Tolerantiam acatholicorum augustanae et helveticae confessioni addictorum, nec non Graeci Ritus non unitorum in Regno Hungariae provinciis que eidem annexis concerni. Pozsony, 1781. 30 l.

A tolerantia dátuma okt. 29.

²⁾ Cs. kab. levéltár. 2520/₈₁.; az erdélyi kancellária okt. 19-i felterjesztése.

³⁾ Resolutio Aug. ma u. o. okt. 27.

⁴⁾ Cs. kabinet levéltár 2593/₈₁. nov. 2.

tényleges volt inkább, mint törvényes, minthogy a protestánsok még mindig a bécsi és linzi békekötéseket emlegették, igen nagy volt az eltérés az ő igényeik és valódi helyzetük közt. A bécsi és a többi vallásbéke, consequensül keresztül vive, két corpusra szakítja Magyarországot; lehetetlenné tesz minden egységet és közös munkát és minduntalan külső beavatkozást idéz elő. Elég arra mutatni, mi következményei voltak a vesztfáliai békének Németországra nézve, hogy belássuk, minő vésszes egy nemzetre nézve vallásos kettészakadásának nemcsak politikai, hanem külső hatalmak által is biztosított megerősítése. Ez a beavatkozás juttatta az örvény szélére hazánkat, tette tönkre Lengyelországot és Törökországot. Igaz, hogy a nemzet egysége drága áron tartatott fen, az egyik rész mint győztes minden jogból igyekezett kizárni a másikat. Ennek azonban útját állotta már előbb a királyi hatalom, most pedig, mondhatni a katolikus társadalom ellenére, ad egyenlő politikai és majdnem teljesen egyenlő vallásu jogot a protestáns honfiaknak.

József trónra lépésekor még egészen érvényben van a régi, a kancellária által annyira pártolt rendszer. Azon főpapnak, kit a protestantismus elleni harc vezéreül lehet tekinteni, levelezése bő anyagot nyújt erre nézve. Egyaránt járja a térítés, és az át nem térők elnyomása. Az egri püspök, midőn Zemplénben tisztújítás készül, egy ottani nemest ajánl a főispánnak, Pálffy Károly alkancellárnak. »Ennek atyja nevezetes kálvinista volt és ő példás pápista. Így Excd. szép ösztönt fog nyitni a számos eretnekségnek, és meg fogja czáfolni a panaszt, hogy nincs okuk áttérésre, mivel a convertiták, szintúgy mint ők elhagytak.« ¹⁾ »Ezek után püspöki hivatalom kényszerít Exc.-nak bizodalmasan jelentenem, hogy már is tapasztalom miszerint az eretnekség a religiónak nem kevés kárával úgy kezd elhatalmazni, hogy hacsak Exc. buzgósága elejét nem veszi, méltán félhetek, hogy a pápistaságra erőt ne vegyen, ennek pedig megelőzésére egy hathatós közép volna, ha Exc. apródonkint az ott levő vagyonos számos pápista nemes ifjúságból embereket formálna. Különben méltán félhetek, hogyha

¹⁾ Levele 1780. decz. 5. Az érseki levéltárban.

a vagyonatlan jövevények szaporodnak, ezeken a vagyonos eretnekek könnyen erőt ne vegyenek, és midőn Exc.-nak és a Nemes Vmegyének valami jó subjectumra legnagyobb szükségére leszen, nehéz lesz találni.¹⁾» — A buzgó jászkún kapitányt dicséri és felszólítja vigye keresztül, hogy katolikus tanácsos legyen a tiszta ref. Kisujszállásban.²⁾ A marmarosi főispán azt írja, hogy megyéjében csupa katolikus a hivatalnok. Válaszában azt kívánja, hogy ez *egyenlőség* maradjon meg továbbra is. Egy előkelő máramarosi nemes család sarját Pogány Polyxena kisasszonyt a kassai apáczáknál nevelteti. A főnöknének meghagyja, hogy az atya leveleit leányához ne adja át, míg a leány a hitben kellően meg nem erősödött. Szólítsa fel a leányt, hogy térítse atyját.³⁾ A leány meg akarja beteg atyját látogatni. A püspök így ír: Hogy pedig az atyádat meg akarod látogatásoddal megvigasztaljad, ezt, ha a környül álló dolgok úgy volnának mint annak előtte, igenis illendőnek sőt kötelességednek tartanám, de most megvallom féltelek, és hogy világosan kimondjam, attól tartok, ne talántán édes atyádhoz és atyádfiaihoz vonzó vér és természet szerint való hajlandóságodtól meggyőzöttetvén, általuk elsodortatnál és előbbeni kározosat vallásodra vissza térnél. Mivel tehát ítélet napján az én kezemből kérné elé lelkedet az Isten, ha ezt ily formán elvesztenéd, jelentett kívánságodnak most nem engedhetek, hanem azt a tanácsot kell adnom, hogy inkább itt a hol vagy édes atyáért imádkozzál.⁴⁾ Az egész püspöki protocolum, legnagyobb része ilyen tárgyak körül forog.

Nevezetes ténye az intolerantiának az egyeki eset, midőn a püspök kalvinista jobbagyait egyszerűen kiűzte.⁵⁾ Erre már nincs eset, de azért élesen szemmel tartja az akatolikusokat megyéjében. Feljelenti a helytartótanácsnak a csegeieket, kik templomot építenek.⁶⁾ Szatmár véghely volt, ott nem kell ref. templom, csak katolikus. Ki kell viinni, hogy a városi ta-

¹⁾ Levele jan. 9. 1781.

²⁾ 1781. máj. 20.

³⁾ 1781. jan. 9. u. o.

⁴⁾ U. o. 1783. aug. 8.

⁵⁾ M. kancz. lev. 2215/89. és Szücs, Debreczen v. története III. 802.

⁶⁾ Május 30. 1781. levél. Érseki levéltár.

nácsban csak akatholikusok legyenek.¹⁾ Panaszkodik, hogy megyéje akatholikusai úgy viselik magokat, mintha minden törvény reájuk nézve megszűnt volna.²⁾ A panasz oka pedig az, hogy Ungmegyében az 1780. 4190. sz. szerint bezárt ref. templomot kinyitották és ott levita működik. Még később is folyton folynak panaszai az akatholikus papok »intolerabilis excessusai« ellen.

A besztercebányai és nyitrai püspökök szintén összeállítják panaszaikat a tolerált sectáriusok ellen.³⁾

Ilyen a sárospataki templom ünnepélyes beszentelése, az ez alkalommal ott tartott nagy és látogatott zsinat. Három zsidót megtérítettek. Superintendensök kijár.⁴⁾

Az egész protestantismus megszűnése csak idő kérdése. Midőn az egri püspök a kancelláriának benyújtja megyéjének összeírását, e szavakat találjuk benne: Gondozásom alatt van 285,498 lélek, *még nincs* 104,626. Egészen birtokban érzi magát; törvényes alapon áll, a protestánsokat elnyomva nemcsak hitének apostola, hanem az országos törvényes statusnak is őre. Számos esperes jelent meg a megye gyűlésében a püspökök megbizásából, hogy valláspanaszaikat előadják. A nyilvános tárgyalás idejének nagyobb részét ez a perpatvar vette igénybe, a közjó nagy kárára.⁵⁾

Természetes, hogy ezen körök a legnagyobb kétségbeeséssel fogadják a tolerantiát. Reájuk nézve az nem más mint törvényszegés; a királyi hatalom súlyát egyszerre az ellenkező serpenyőbe látják vetve. Mind felirnak ellene, majdnem mind izgatnak megyéjökben.⁶⁾

Ezen feliratok közt kiváló hirre tett szert a fehérvári püspöké. Schlözer kiadta annyira olvasott és befolyásos folyó iratában egy magyar hazafinak megjegyzéseivel együtt. Csak valamivel erélyesebb nyelve különbözteti meg a többitől.

¹⁾ Helytartótanácsnak 1781. aug. 31.

²⁾ szept. 3. u. annak.

³⁾ A nyitrai jan. 31-én, Berchtold gr. szeptember 6. A primási levéltárban.

⁴⁾ 1781. jul. 18.

⁵⁾ Szirmay i. m. 35. §.

⁶⁾ A feliratokat ld. m. kancz. lev. 1521/88. alatt.

A püspököt mint tudós férfit ismerjük. A magyar episcopatus minden tagja közt ő foglalta el a legfüggetlenebb állást Rómával szemben. Annál erősebben ragaszkodik a hazai viszonyokhoz, melyek uralkodó állást biztosítanak egyházának.

Abból indul ki, hogy az örökös tartományok tolerantiájának átvitele Magyarországra a legnagyobb alkotmány sértés volna. A császár megígérte az alkotmány fenntartását, ha sérti, a nemzet többé soha sem hisz a fejedelemnek. Nem áll, hogy eddig a magyar protestánsok lelkiismereti szabadságát korlátozták. ¹⁾ Volt isteni tiszteletök, csak az bántotta őket, hogy nem minden hivatal van az ő kezökben. Vallásos türelemre nincs joguk; az 1550-iki törvény elítéli tanaikat. Attól kell tartani, hogy most a tolerancia által ők fogják kiirtani a katolikuskat. Hogyan jártak el midőn ők bírták a hatalmat. Emlekeztet arra, hogy az utolsó háború alkalmával saját ifjúságukat kimentették a katonaságtól, csak a katolikus ifjakat szolgáltatták a toborzók kezébe. Sok gyermeket raboltak el kath. szülőktől. Ha ezeket tették korlátozott állapotukban, mit tesznek majd, uralomra jutva? A fejedelemnek sem fognak engedelmeskedni.

A tolerancia nem törvényes, mert többet enged a protestánsoknak a magán isteni tiszteletet illetőleg, mint Leopold és Károly királyok resolúciói. Ez az akatholikusokat sem elégetheti ki, mert ha a király törvény ellenére tesz javokra, teheti azt ellenőkre is. Különben József császár nincs megkoronázva, privilegiumai nem érvényesek. Ez a protestánsokat is illeti. ²⁾

A vegyes házasságok csak a katolikusoknak okoznak kárt. Árva gyermekeknek a kath. hitben nevelése nem sért

¹⁾ Ez ellen a hazafi a templomok elvételére és Biró Márton vesztémi püspök könyvére utal, mely a nyílt harezot hirdeti. Schlözer Staatsanzeigen 1782. 447. l.

²⁾ Erre a hazafi megjegyzi, hogy a püspök és társai nem nézték volna alkotmányellenesnek az inquisitio behozását más tartományok módjára. A jezsuiták okoztak minden bajt, ők akartak egy módon uralkodni Ausztrián és Magyarországon. U. o. 462. l. De bizonyos, hogy Nagy püspök ezt szorosán vette. A primásnak írva kiemeli, hogy az akatholikusokat eddig törvény védte, ezentúl toleráltak lesznek mint a zsidók. A primáshoz szóló levele 1782. jan. 24. Esztergomban.

senkit. Még nagyobb bűn az, hogy a jelen rendelet az akatholikus szülők önkényétől teszi függővé gyermekeik keresztelését. Ő mint püspök visitatióinál meggyőződött arról, hogy sok kálvinista pap nem tartja szükségesnek a keresztelést az üdvösséghez, és hogy egyik sem engedi meg a bábának a keresztelést, még legnagyobb szükség esetén sem. Így sok gyermek elveszti az örök üdvösséget.

A beteglátogatás tilalma apostoli tisztókben akadályozza a papokat. A pogányok sem hívták az apostolokat, ezek magok keresték fel a tévelygőket, különben nem terjedett volna az egyedül üdvözítő hit. A ki a püspököket ebben akadályozza, erőszakot követ el a lelkiismeret ellen.

A katolikusok csak úgy megérdemlik a császár kegyelmét, mint a protestánsok. Az új rendelet sérti őket, remélhetőleg nem marad sokáig érvényben.

Az uralkodó vallás képviselői nem bírják elképzelni közönyösnek, vagy épen ellenők fordulónak az állami hatalmat. Saját meggyőződésükből meritett vallásos okokból akarnak hatni, midőn egyúttal a törvények oltalmát hívják fel ez újítás ellen.

A magyar püspök mind így gondolkodik. Ez értelemben ír a szombathelyi püspök több ízben az egrinek. ¹⁾ Mindent megtettek arra nézve, hogy a megyék is felirjanak a rendelet ellen és ne publicálják azt. Az egri püspök megyéjében január 15-ig 1782. még csak Eperjesen és a hajdúvárosokban tették közzé. ²⁾ »Ugy hat szívünkre mint gyászbeszéd; zord időt élünk, ha Isten nem könyörül, mi lesz velünk.« Majd örömmel olvassa Varasd vm.-nek, mely elől járt, ellenmondását. Az ottani főispánnak Erdődy Imre kamara elnöknek »kedves sógor és bátya úrának« írva kifejezi reményét, hogy a többi horvát-szlavon megye követi e példát. »Bár ekképen dicsekedhetném a magyar, leginkább pedig a megyémben levő vármegyékről is. De ezektől nem lehet várni, az eretnekek, vagy azokhoz hasonlók tartják az elsőséget.« Nem hirdették sehol, csak Abaujban, de fel sem irt senki. ³⁾ Nem sokára kihirdették Zemplén-

¹⁾ 1781. nov. 12. 21 és 1782. febr. 19.

²⁾ Levele az erdélyi püspökhöz az egri érseki levéltárban.

³⁾ Jan. 27. 1782. u. o.

ben és Szabolcsban is. Vasmegyében Szily nagy fájdalmára jan. 15-én publicálták.¹⁾

A fehérvárihoz hasonló felterjesztést adtak be a váczai consistorium, a primás, az egri püspök, ki azt írja, hogy nem rövidült még meg az Isten keze, a szombathelyi püspök, ki kifejti, hogy a vallásügyet nem a vallás sérelmére bízták a rendek a királyra, a rozsnyói, veszprémi, besztercebányai és zágrábi püspökök, Hont, Győr, Esztergom, Trencsén, Tolna, Szepes, Komárom vm. (hol azonban a protestánsok ellenmondtak), Veszprém, Nyitra, Bars, Mosony, Heves, Fehér, Árva, Liptó, Vas, Szala, Pozsony Pest m., (hol szintén külön indítványt adtak be a protestánsok), Bács, Mármaros vm., az összes horvát és szlapon vmegyék, Pest, Varasd és Eger városai és a Jászkunság, mely nem küldte fel a protestánsok hálaíratát.²⁾

A többi feliratok közt említést érdemel a Sopron vm. Ez a görög-egyesültektől megtagad minden törvényes jogot, és csodálkozik azon, hogy most, béke idején, kedveznek az akatholikusoknak. Az usus tiltja, hogy akatholikus hivatalt viseljen.³⁾

A győri püspök szerint nem lehetett ő Felsége szándéka »hogy a kemény szükségből zsellérnek befogadott protestáns ültetés a Mária földjén az egyedül üdvözítő vetést akadályozná gyors növekvése által.« Ellene van a tolerantiának, hogy kath. sarktörvényeket megmásítsanak máshitűek javára. De mi szeretjük vádoló elleneinket.⁴⁾

Szatmár vm., melynek Károlyi Antal gróf, a katolikus párt egy főtámasza a főispánja, a történeti emlékeket újítja meg. A protestánsok hozták reánk a törököt. Ez apostoli birodalom, Regnum Marianum. A katonaság az oka az egésznek, onnan terjedett ki az indifferentismus. Onnan terjedt át a polgári osztályra. »Nem akarunk magánpéldákat idézni, ne hogy keserűek legyünk, de bizonyos, hogy semmi sem ellenkezik

¹⁾ Levele a primásnak. Esztergomi levéltár.

²⁾ Kancz. lev. 1966/82.

³⁾ Nemeskér márcz. 18. m. kancz. lev. 1591.

⁴⁾ Márczius 20. u. o.

annyira az igazsággal, mint a korlátlan lelkiismereti szabadság. ¹⁾« *Sáros* vm. kiemeli, hogy még az akatholikus hazafiaknak sem tetszik a behozási mód. ²⁾ Pest és Hont vm. akatholikusai hasonlóan nyilatkoztak.

De mind, kivétel nélkül sürgették az országgyűlést, mely egyedül van hivatva dönteni. Így nyilatkozott még Somogy vm. is, mely különben köszönettel fogadta a rendeletet. ³⁾

A helytartótanács magáévá tette mind e panaszokat, úgy irt fel, a kanczellária is tett új felterjesztést.

Hivatkozik arra, hogy a legtöbb felhozott ok megegyezik múlt évi ellenvetéseivel. A protestánsok nem kívánják, mert elismert vallást képeznek, mert e helyzetökben bilaterális szerződések erősítik őket, és mért a bécsi béke szerintök Horvátországra is vonatkozik. Ez ellen azonban kifejti, hogy a protestánsok már nem hivatkozhatnak a bécsi békére, mert 1730-ban magok fordultak a királyhoz. Ha a horvátok aláírták is a bécsi békét, annak vallásos részét nem fogadták el.

A görög n. egyesültek eddig nem képeztek rendet (constatus.)

Változtatást kell tenni mindenesetre a tolerantiában. Meg kell engedni a kath. papnak, hogy látogassa a betegeket. A 9. pont egyenesen dogmaellenes.

Kímélni kell az adóképességet és nem engedni, hogy nagyon is sok papot és templomot tartsanak. ⁴⁾ Az egész ügy pedig országgyűlés elé való.

Ugy látszik, nem véletlen, hogy ez az ügy éppen a pápa bécsi tartózkodása alkalmával jutott másodszor napirendre. A pápa is első pontnak a tolerantia elleni tiltakozást vette fel programjába. Kiemeli, hogy sehol sincs oly mértékű vallástürelem, és hogy az apostasia nagy veszélylyel fenyegeti az anyaegyházat. A császár tiltakozik az ellen, mintha elő akarná segíteni az apostasiát. De a vallás java is kívánja a tolerantiát, a mennyiben az megszünteti a színlelést. ⁵⁾

¹⁾ M. kancz. lev. 2177/82. apr. 15. Nagy Károly.

²⁾ Apr. 3. Eperjes u. o.

³⁾ Kaposvár, márcz. 14. m. kancz. lev. 1591.

⁴⁾ 1004 és 2244/82. apr. 12. Ürményi.

⁵⁾ Ld. *függetlek* III. 1. 2. pont.

Tudjuk, hogy a pápa, magánbeszélgetésben jóvá hagyta a tolerantiát. Felszólalása és a concordatum mégsem volt hatás nélkül a császárra.

II. József a tél folyamában erősen tartja fenn elhatárolását. Meghagyja, hogy a patenst hirdessék ki a megyegyűlésen. Az ellene jövő repraesentatiókat rakják halomra, de ne halaszszák az ügyet.¹⁾

Azon válaszban, melyet a kancelláriának ad, erősen hangsúlyozza az uralkodó vallást. Annak javára czéloznak rendeletei.²⁾ Nem enged semmit a kath. hit ellen, de a polgárok lelkiismerete ellen sem.

Részletes meghatározások gyanánt meghagyja, hogy a 7. pont, a reversalisokat illetőleg nem vonatkozik a múltra, az akatholikus gyermekek önkéntes áttérését illetőleg kövessék azt az eljárást, melyet az osztrák kancelláriának irt elő. De a többi pont mellett állhatatosan megmaradt. A kancellár erre kijelenté, hogy a kancellária nemcsak kormánysszék, hanem királyi expeditió is, és a rendeletet pontosan végre fogja hajtani.³⁾

Nem mondhatni tehát, hogy a tolerantiát csekélynek tekintette volna az akkori kor. Felindúlt ellene mondhatni az egész katolikus társadalom, egyházi és világi rend egyaránt. Mind a legnagyobb következményünek tartják. A törvényes oldalra helyezik ugyan a súlyt, de azért mégis kirí felszólalásukból, hogy kiváltkép a protestánsok politikai emancipációja sérti őket.

De magok a protestánsok sem tekintették csekélynek, vagy épen ellenségesnek a tolerantiát.

Egy kalvinista pap ezeket írja: »Ezen resolútió Debreczenbe érkezvén d. 26. deczembr. publicáltatott, melynél nem ért Debreczen örvendetesebb István napját. — A debreczeni ekklezsia, hogy a keresztyén tolerantiáért az istennek hálát

¹⁾ 893/s₂. febr. 17. l. f. kézirat.

²⁾ Cancellariam latere nequit emanatam in Materia Religionis normalem Resolutionem Meam unice bonum verae ac orthodoxae Religionis et incrementum Regni pro scopo habere.

³⁾ 2399/s₂. máj. 3.

adjon s a király életéért esedezzen, e végre rendelte januáriusnak 13. napját, melyen a nagy templomban mind a városhól mind a külföldről begyűlt roppant sokaság előtt prédikállott tisz. prof. P. Szathmári István uram. — Ezen dolgot némelyek helyben hagyták és sok ekkleziák követték, mások pedig úgy ítéltek: frustra canitur triumphus ante victoriam. ¹⁾ — Ha volt aggodalom, az abból eredett, hogy nem bíztak a rendelet végrehajtásában. Midőn 1783-ban kezd gyümölcse mutatkozni a tolerantiának, így ír: ezen idő a magyarországi régi elnyomásban levő ekkleziáknak valóságos arany ideje vala, midőn nem a fegyver szerezte vissza mint máskor, hanem a törvényes igazság, a királyi kegyelem önként adta meg az isteni tiszteletre való szabadságot. Melyekért áldassék az isten, és éljen a király. ²⁾

Egy másik református lelkész így szózkodt: »Mit mondjak a régen várt és szivszakadva óhajtott tolerantiáról, egymásnak keresztényi elszenvedéséről és békességes eltüréséről mit mondjak. Tegye-e ezt a te dicséreteid közibe Felséges császár és Magyarországnak apostoli királya? Igen is teszem, és azt mondom, ő legszentebb méltóság a földön, igen helyesen él sz az apostoli titulussal. ³⁾ Előhívja rendben a vallásokat és nemzeteket, hogy nézzék meg: »Harmadik rendben legyenek ti Protestánsok augustana és helvética confessión levő igaz keresztyének, hűséges jobbágyok, békességet egyességet szerető jó jámbor lakosok, jőjjetek ki, idvezeljétek a királyt, mert ez tinektek békességet szól, elveszi szivetekről a nyögést, el-eltörli szemetekről a könnyhullatást, lelki szabadsággal ajándékoz meg, a mely jobb az aranyból és az ezüstnél, és ekképen zengedezetek: »Énekeljétek egek, örvendezz föld és hegyek kiáltsatok; mert megvigasztalta az Ur az ő népét és az ő szegényein könnyörült.« — Minő természetesen hangzanak itt a szentírás szavai! Az isten népe csudaszerűen szabadittatik fel isten és a király által.

¹⁾ Keresztesi naplója 24—26. l.

²⁾ U. o. 39. l.

³⁾ *Magyar öröm*, mely a Felséges II. József tolerantiáról kiadott kegyelmes parancsolatja alkalmatosságával iratott M. M. által Pesten, 1782. 21. l. A sziget-sz.-miklósi ref. pap a szerző.

»Jőjjetek ki ti setétben ülő gyászruhákban járó szegény Árva Ekkleziák, kik olyak vagytok mint a pásztor nélkül való nyáj, melynek nincsen vezére, mint az árva, kinek nincsen édes atyja, mint az ügyefogyott, kinek nincs bírása, mint a fészektől megfosztott madár, melynek nincs nyugodalma. — Jőjjetek ki és örvendjete e királynak, mert templomot hágy nektek építtetni, papokat enged vitetni, mint jó atya megtanít imádkozni, kik most sokan azt sem tudjátok, van-e Isten, van-e Krisztus stb. — És a király azt cselekszi, hogy ha régente Ninivé ezerötszáz tornyokkal ékeskedett, ez ország is tündököljön sok ezer templomokkal. Így könyörögjete: Áldott a mi atyáinknak úra istene, ki ilyen dolgot indított a király szívében, hogy dicsőíténé az Urnak házát, mely vagy on Magyarországon. ¹⁾«

Egy lutheránus író pedig e kifejezésekkel dicsőíti a tolerantiát: örültünk a császáron és vállalatain, a mint a zaklatott fogoly örvend, ha az utolsó csapás esik, mely bilincseit feloldja. ²⁾ Bizonyos, hogy e szegényebb és elhagyatottabb egyháznak még sokkal inkább javára vált a türelmi rendelet, mint a sokkal gazdagabb és hatalmasabb kálvinistáknak. ³⁾

Szirmay, ki liberalis katolikus, következőleg ír: »a tolerancia által a császár magához kapcsolta nagy részét népének. Nagy mozgalom volt a klerusnál és a legtöbb világi katolikusnál, ki a jezsuiták előítéleteiben nevedek. — A legtöbb megye, a curia, a sz. k. városok felirtak ellene, inkább babonás mint politikai okokból. Ha előítélettől menten nézték volna a bölcs fejedelem ezen tettét, megismerték volna, mily hasznos, igazságos és szent az.« ⁴⁾

»Mert botrányúl szolgált ez az elnyomás és a keresztények kölcsönös türelmetlensége, a pogányok határán, kik nemcsak megtűrnek, hanem kedvelnek is. Az útkor nem fogja hinni az intolerancia és embertelenség azon példáit, melyet koromban az evangélikusok ellen gyakoroltak.« ⁵⁾

¹⁾ U. o. 38—40. l.

²⁾ Manch Hermæon 39. l.

³⁾ Ld I. k. 309—10.

⁴⁾ Historia sereta §. 39.

⁵⁾ U. o. §. 35.

»A császár birodalma lakosainak $\frac{1}{3}$ része nem tartozott a kath. hithez. Ez ép úgy ontotta vérét a királyért és hazáért mint mi, minden polgári terhet viselt, és mégis meg volt fosztva a haza jótéiteitől, mert más úton kereste az éghez vezető utat. Addig alkalmas r. k. egyének hiányában gyakran jutottak hivatalra alávaló jövevények, kiket elébe tettek a legkitünőbb belföldi tehetségeknek, ha más hithez tartoztak. Hogy tehát az igazságos fejedelem alattvalói nagy részét megvigasztalta és egyenlővé tette a honpolgárokat, legigazságosabb tette vala.«¹⁾

»Ez által nagyobb verseny keletkezett a honpolgárok közt a tudományban, művészetben és a király és haza szolgálatában. Idegenek jöttek az országba, általok emelkedett a népesség és az ipar. Helyreállott a belső rend és béke, a lelkek nyugalma. Az addig kétszínű akatholikusokból a hazának és királynak legkivevőbb polgárai váltak. E fejedelmi tett tehát nagy hasznára vált az államnak.«²⁾

Egy más egészen egykorú író következőleg nyilatkozik: Királyunk megtanulta hosszú tapasztalat által, hogy minden lelki kényszer káros, behozta népei közé a vallásos türelmet. Megtűri azon alattvalóit is, kik más módon tisztelik az istent mint ő. Ez által hazánkban újra megerősítette szentelt törvényeinket, melyek a bevett vallások szabadságát biztosíták, és minden birtokát, elmozdítva a népesedés, ipar és kereskedés ezen akadályát, oly boldoggá tette, hogy remélhető, hogy országai nem sokára vetekednek e külföld legvirágzóbb országaival. Utódaink, kik látni fogják a tolerantia nagy hasznát, bámulni fognak, minő akadályokkal találkozott végrehajtásában a kegyes fejedelem.³⁾

Valóban nehéz is volna a tolerantia hatását és hasznát túlbecsülni. A magyar nemzet általa kezdett ismét egységgé válni. A szatmári béke jelölte a lefegyverezést az alkotmányos tényezők közt, a tolerantia a különböző felekezetek közös munkáját léptetvé a régi hadi állapot helyébe.

¹⁾ U. o. §. 37.

²⁾ U. o. §. 38.

³⁾ Status Publicus Regni Hungariae. Author Ladislao Sirmiensis. Bécs, 1784. 123. l. A szerző Zemplén m. tábla bíró.

A régi theologiai szellem nem szűnik, nem is szűnhetik meg egyszerre, de már nem foglalja el a nemzet legjobbjainak eszét és szívét úgy szólva kizárólagosan, helyt enged a nemzeti és műveltségi törekvéseknek. Nem akarjuk kiemelni azt mit Szirmay annyira dicsőít, hogy a haza mennyit nyer, annyi új erőnek és tehetségnek a közös küzdőtéren megjelenése által. De egy bizonyos. Sem a magyar irodalom megújulása, mely a katolikus és protestáns elemeknek közös dicsősége, sem az 1825—48-iki nagy reformmozgalom nem képzelhető el a tolerantia nélkül.

Alakilag kifogás alá esik. Lényegében mindig hálával fog reá visszatekinteni minden hazafi.

2. A tolerantia végrehajtása.

Magyarországon a tolerantia behozása által véget ér azon kor, melyben a vallás uralkodik a műveltség, a társadalom és maga az állam fölött. Ezen tér az első, melyen az állam a társadalmat szervezi, a maga hatalma által annak ellentéteit kiegyenliti, és jogot igyekszik megállapítani a kiváltság helyébe.

Midőn egy addig elnyomott nép, vallás vagy osztály egyszerre visszanyeri jogait, erőszakos forradalom nélkül, mely zsarnokká teszi az addig szenvedőt, a felszabadítás művét nem maga végezi, hanem ugyan az a társadalom, mely addig uralkodott fölötte. Nálunk a királyban megtestesített állami hatalom, alkotmányos formák nélkül intézkedik hazánk legfontosabb életkérdésében. Az igének testté válása azonban az alkotmányos tényezőknek, azaz az addig divó rendszernek van kezében, annak érdekei szerint módosúl.

Az isteni tisztelet megengedése az akatholikusok részére a tolerantia értelmében a helytartótanáctól függött. Ez egy schemát dolgozott ki, melynek alapján akart eljárni az előforduló egyes esetekben. E szerint, ha ilyenmü folyamodás érkezik, a városi vagy megyei magistratus a következő pontokat hozza tisztába: Hány család van ott a kérő felekezetből? Mennyi a készpénz, mely fundusból? Mennyi készpénzben vagy termésben? Vannak-e a segélyező közösségeknek és magánosok-

nak adósságai, nincsenek-e az adóval hátralékban? Mennyi az adójuk? Mennyit fizet mindenki papnak és mesternek? A collectát csak templomépítésre használják-e? nem valami jövőendő célra is. Nem árt-e az új berendezés a nép jólétének? Van-e belső telek? Mily közel van más vallásgyakorlat? Nem lesz-e kárára az új község a katolikus plébánosnak és mesternek? Mi az épületnek, mi a pap- és mestertartásnak költsége? ¹⁾

II. József alattvalóinak vallásos buzgóságát meg akarván egyeztetni saját magoknak és az államnak anyagi érdekeivel, kapcsolatba hozta a község vagyonát az alapítandó vallásgyakorlattal. A helytartótanács, melynek még mindig a primás a lelke, belátja a helyzet előnyeit. Itt van az az archimedesi pont, melyre támaszkodva ki lehet forgatni sarkából az egész tolerantiát. A helytartótanács schemája a császári resolúción alapúl és mégis arra van hivatva, hogy azt lehetőleg ellensúlyozza. A régi társadalom benne találja várát, az államnak nem elég pontosan körvonalozott igényei ellen. Mert bizonyos, hogy az a 12 pont oly beavatkozást tett lehetővé, mely legalis alapon lehetővé tette a folyamatok legnagyobb részének viszszaállítását.

Egy példa világossá fogja tenni az eljárást. *Gyúró Fehér* vm.-i ref. község folyamodik szabad vallásgyakorlatért. A lakosok 1775-ben új imaházat akartak építeni, kölcsönrel és collectával. A megye 1780-ban eltiltotta a nyilvános isteni tiszteletet. A helytartótanács egyházi bizottsága megmarad 1776. évi határozata mellett, hogy t. i. az imaház lerontandó. A kanczellária nem látja bebizonyítotttnak azt, hogy a községnek nem volt elég pénze. Ellenben azt emeli ki, hogy kevesen vannak, és hogy közel van azon felekezetnek egy más egyháza. Az államtanács véleménye megoszlik. Kressl a kanczellária véleményét pártolja, Gebler ellenben arra hivatkozik, hogy e község 1776-ig zavartalan birtokában volt a vallásgyakorlatnak, és hogy épen most akarják tőle megfosztani, midőn a tolerancia kiadatott. Nagyon is vigyáz a commissió az adózó népre, jegyzi meg gúnyosan. Hatzfeld szerint mégis az a főkérdés, tarthatnak-e fenn papot? Be kell szedni a ref. családok jegyzékét,

¹⁾ M. kanczell. lev. 1427/82.

mennyi a contribútió? mennyi a papra fordítandó költség? Hozzá csatlakozik Kaunitz.

A császár ezek értelmében határoz. Mig az ügy nincs eldöntve, a sz. péteri paphoz tartozzanak. Ugy látja, hogy a helytartótanács még nem vette tudomásúl a tolerantiát. Azonnal közlendő vele; a helytartótanács pedig tegyen jelentést, közölte-e a megyékkel? ¹⁾

A kancellária még kiadása napján közölte a tolerantiát, még pedig minden megyével, kivéve Ugocsa, Bihar és Turóc megyéket, melyeknek még nincs beiktatva a főispánja. Ezek majd a gyűlésen ki fogják hirdetni. Azt a kérdést veti fel, csak Gyúróra mehet-e a sz.-péteri pap, vagy más filialékba is.

Az államtanácsban Gebler méltatlankodik, hogy ezen ügyre befolyást engednek a kath. klerusnak. A császár pedig azt határozza, hogy Gyúró községe hívja meg a szomszéd papok közül azt, a kit akar. ²⁾ Hogy ő maga liberalis módon értelmezé a tolerantiát, kitűnik abból, hogy Ó-Budán megengedi a reformatusoknak a templomépítést, ha nem képeznek is száz családot. ³⁾

Egy más bonyodalomra mutat példát Mocsá komárommegyei község. Ennek ref. hitv. családjai, számra 119-en nyilvános vallásgyakorlatot kérnek. A kancellária ezt megtagadandónak véli. A kellő szám és pénz meg van ugyan, de 2087 frttal tartoznak a földesúrnak. ⁴⁾ Ennél fogva az a kérdés támad, meg kell-e mindig vizsgálni a folyamodó akatholikusok aktív és passív helyzetét? Az egyházi commissió és a helytartótanács ezt javasolják. A kancellária szerint legyen ugyan tolerantia, de nem szabad engedni, hogy a nép túlságos vallásos buzgalomból elszegényedjék. Nem elég az, ha nincsenek hátralékban az adóval, hát ha kölcsön vesznek? Mindenesetre kell vizsgálat.

Az államtanácsban Martini mindenütt megengedendőnek tartja a privátgyakorlatot, a hol meg van a kellő szám. A költ-

¹⁾ Cs. kabinet levéltár 2749/₈₁. decz. 4. A megye szót a császár maga irta hozzá.

²⁾ U. o 2934. sz. decz. 23. resolútió.

³⁾ M. kancell. lev. 5599/₈₁.

⁴⁾ 1782. decz. 20.

ség nem nagy. Reischach és Hatzfeld sem helyeslik a kancellária javaslatát, de az utóbbi nem tart szükségesnek külön lelkézséget, ha $1\frac{1}{2}$ órányi távolságban van más községnek isteni tisztelete. A császári elhatározás szerint minden vizsgálat nélkül engedélyezni kell, ha meg van a kellő szám, csak sok költséggel ne járjon. A távolságot 1 órányira tüzi ki. A közelebb lakók járuljanak szomszédjaik költségéhez. ¹⁾

Ezen resolúció értelmében tagadták meg a magán vallásgyakorlatot a váradi reformatusoktól. (1783. ápril 10.) Ugyanazon év szept. 7-én, azonban megengedték. ²⁾ »Ezen resolúció az ordinarius viczispány t. Beóthy János úrnál állott mindaddig, míg d. 30. decembr. N.-Váradon a tek. Bihar vmegye generalis gyűlése tartatván, nagy sokaság előtt publicáltatott.« A püspök felhatalmazottja vizsgálatot kért, megvan-e még a 141 család és 54 zsellér. A számlálás 142 gazdát és 65 zsellért mutatott. »E szerint 1784 jan. 1. felette sok népnek, uraknak és minden renden és valláson levőknek összegyűlt roppant serege előtt az isteni tisztelet Váradon is elkezdődött tek. Tisza uraknak udvarán.« A község másnap egy telket bérelt, és elkezdette építtetni a vallásgyakorlathoz szükséges házakat. A püspök embere ellenmondott, mert neki mint földesúrnak nem adtak hirt. A beköltözött papot — magát az író, Keresztesi Józsefet, kitették lakásából, az isteni tiszteletnek szolgált sátorot lebontották. ³⁾ Eltartott az év közepéig, míg ez ügyet tisztába lehetett hozni.

Földesúri, megyei, helytartó tanácsi hatalom mind összeküzdött a tolerancia ellen. Valóban bámulatos a császár energiája, a ki minden egyes esetben úgy szólva kénytelen volt maga határozni, sürgetni, és lehetővé tétetni a végrehajtást.

¹⁾ Cs. kabinet levéltár 45/sz. jan. 11. m. k. lev. 299/sz.

²⁾ Keresztesi i. m. 34 és 43. l.

³⁾ I. m. 49—50. »Egy pintér a ki legserényebb vala a munkában, a sátor tetejéről nyakra leesett. Midőn észre jött, így szóla: Jaj be átkozott valék, hogy ezen gonoszszághoz fogtam. Ezt egy nyelves reformata asszony látván, így szóla: Hála Istennek, bár mind kitörne a nyakatok; most vágjátok azt a fát, melynél pokolban fogják az ördögök sütkérezni lelketeket. Melyért akkor mindjárt megfogatot és 24 óráig való arestomot szenvedett.«

Még az 1782. évbe esnek következő rendelkezései: A düledező templomok kövei akatholikus templomok építésére adhatók.¹⁾ Ki kell hirdetni, hogy a vallás miatt kivándoroltak visszatérhetnek. Különösen a görög n. egyesülteknél várt ettől nagy eredményt.²⁾ Egymásután határoztatik meg a consistorium módja, szabályoztatik az azok iránti eljárás, kik akatholikusoknak vallják magokat, történik gondoskodás az akatholikusok gyermekekről, kik katolikusoknál kívánnak maradni és rendeltetik, hogy ezentúl csak a politikus igazgatás végezze az akatholikusok büntetését.³⁾ Mindezeket a császár a cseh-osztrák kancellária által bocsátja ki és úgy adaptálja Magyarországra. A szombathelyi püspök a tolerancia ellen irt, és a kőszegi ker. táblához kinevezett két akatholikust a régi forma szerint akarta megesketni, ezért a helytartótanácsához küldték Bécsből, épen midőn ott volt a pápa. Az egri püspök ellen dönt az egyeki kiüzöttek ügyében.

Megengedi, hogy a reformátusok Debreczenben kinyomattassák a megtisztított kátét.⁴⁾ Vizsgálatot rendel a máramarosi megyei hatóság ellen.⁵⁾ A turóczmegyei protestáns tiszttviselők kérdést intéznek, hogyan járjanak el a resolútió végrehajtása körül. Ebből kiderül, hogy a helytartótanács nem tette közzé az illető szabályokat. A császár megrójjá a legfőbb kormányshoz, mert annyira halasztotta ez ügyet. Beköveteli a tárgyalások jegyzékét minden három hóban. Ellenőrzésül az szolgáljon, hogy a megyék is adják be három havonként a hozzájuk érkezett vallásügyi kérvények és parancsok jegyzékét.⁶⁾

A protestáns ifjaknak meg volt engedve addig külföldön folytatni tanulmányaikat. Most is megadja az illető engedelmet, de egyúttal kifejezi reményét, hogy ez nem sokára meg fog szűnni, mert szükséges, hogy a hazában is teljes szabad-

¹⁾ M. kancell. lev. 1553/s₂. márcz. 18.

²⁾ U. o. 1696. 7., 8., 9. sz. márcz. 26., 21., 28., 30.

³⁾ U. o. 2215.

⁴⁾ U. o. 2770. sz.

⁵⁾ 2957. sz.

⁶⁾ 3179. sz. jun. 5.

sággal tanulhassák a hittant. ¹⁾ Magyarországon szervezett a protestáns egyház; az örökös tartományok lakóinak most lehet csak nyíltan protestánsoknak vallani magokat. Van hívő, de pap nincs. Ennélfogva a cseh kancellária a magyarnak közbenjárását veszi igénybe, hogy a superintendensek ajánljanak neki 20 akatholikus papot. ²⁾ Mert csak belföldi lehet akatholikus pap.

Már előbb kifejezte ujólag elégedetlenségét a helytartótanács ellen; annak késése miatt. ³⁾ Most a megye ellen fordult.

Trencsén megyében a vallásügyben bepanaszoltakat mindjárt befogják. Még egyszer meghagyja rendeletei szigorú megtartását, különben kénytelen lesz hatásos, bár kellemetlen eszközökhöz nyúlni. Külön biztosokat készül kiküldeni, és letenni az engedetlen főispánokat és hivatalnokokat. ⁴⁾ A veszprémi akatholikusok ügye sem halad. A császár kijelenti, hogy nem szívesen nyúl ugyan compulsiv eszközökhöz, és már több hónapja elnézéssel van a tolerancia ügyben a magyar ügyek rendes lassúsága iránt, de nem hajlandó nyilvános roszhiszeműséget, vagy szavakkal való fizetést eltűrni. ⁵⁾

A kancellária egy évi, bőjttel súlyosított fogságra akar itélni egy apostata nőt. A császár ennek ellenében elvül kimondja, hogy az apostasia nem bűn, és nem lehet ellenében helye fiscális actiónak. Az ilynemű szándékot nyilvánítókat 6 hétig egyházi helyen (klastromban) kell tartani és a hitben oktatni. Ily szerencsétlen tévelygőket többé ne büntessenek, csak a csábitókat. ⁶⁾ Szintén a kancellária ellenében rendeli

¹⁾ *Eo quod studiosos acatholicos etiam in addiscendis scientiis theologicis plenum libertatem in patria assequi necessum est, 4449. sz.*

²⁾ 5711/sz. aug. 16.

³⁾ 6066/sz. szept. 9.

⁴⁾ *Sonsten Ich zu andern mehr werksamern aber unangenehmern Mitteln ohnfehlbar Schreiten müsste, welche in Abschickung eigener Commissarien, und Absetzung nicht befolgender Comitats Obergespanen und Unterbeamten bestünden. 6422/sz.*

⁵⁾ *Da ich besonders bei diesen Toleranz und Religionssachen seit vielen Monaten mit Nachsicht dem gewöhnlichen Geleis der Langsamkeit in hung. Geschäften zusehe, förmlichen bösen Willen aber oder Wörter-speisung zu dulden nicht gesinnet noch aufgelegt bin.*

⁶⁾ 6198/sz. u. o. okt. 25.

el, hogy akath. pap, ott is kísérhet vesztőhelyre akath. bűnöst, hol nincs vallásgyakorlatuk. Előbb azonban menjen oda kath. pap »discreto modo« téríteni. ¹⁾ Erdélyben úgy kell tekinteni az arianusokat mint befogadott vallást a hivatalok betöltésénél. ²⁾

Az érdekelt községek magok határozhatják meg, áttétessék-e egyik helyről a másikra az isteni tisztelet. ³⁾

A kancellária felszólal az ellen, hogy a hivatalok betöltésénél ezentúl ne legyenek tekintettel a hitvallásra. Ennek sem az alkotmányban, sem a tolerantiában nincs alapja és csak káros következményeket vonhat maga után. Még az államtanács is csatlakozott ez egyszer a kancellária nézetéhez. A császár ellenben e szavakkal fejezi ki akarátát: Nem elég ha Én és a kancellária az igazi türelem elvei szerint járunk el. Ohajtásom leginkább oda céloz, hogy egy országnak különböző vallású lakói közt a türelem által oly testvéri egyetértés jöjjön létre, hogy semmi alkalommal se merüljön fel a valláskülönbségnek kérdése. Tehát mindent, mi ezen különbséget jelöli, gondosan el kell mellőzni és e szerint megmaradok elhatározásom mellett. ⁴⁾

Késést lát a pápai ágostai felekezet ügyében. Meghagyja, hogy a jelentést követeljék be kényszerítő eszközökkel, két heti terminust tűzve ki. ⁵⁾ De a helytartótanács következetes marad késésében. Ezért elrendeli, hogy azon esetre, ha máj. 1-ig minden előforduló vallásgyakorlati ügy nincs elintézve szabály szerint, a helytartótanács és különösen az egyh. bizottság mindaddig nem kap fizetést, míg a dolog véget nem ért. Az illetők keressenek kárpótlást a megyéknél és püspököknél. Látja, hogy rossz akarat és előítélet ellen nem használ a jó szó. ⁶⁾

¹⁾ 8427/83. okt. 31.

²⁾ 9113/82.

³⁾ 9365/82.

⁴⁾ Hock i. m. 356. l. jan. 6. 1783.

⁵⁾ 1520/83. Mit angemessenen Zwangsmitteln.

⁶⁾ Dass wenn bis 1. Mai a. e. alle vorgekommenen Beschwerden wegen Religionsexercitii nicht normalmässig abgethan sind, das Locumtenentialcons. und besonders die dabei verwendete geistliche Com-

A kancellária ezen ismételt megrovásokra és fenyegetésekre felszólal.

Végrehajtja a tolerantiát, úgymond, de kötelessége teljes súlylyal kérni a Felséget, ne fenyegetse a megyéket választási joguk, és a városokat privilegiaik elvesztésével. Fejedelmi tekintélye, és a katolikusok és akatholikusok közti jó viszony megrendül ez által. Sarkalatos joga a municipiumoknak a candidatió. ¹⁾ A helytartótanács felir: a Felség veleszületett kegyelmébe helyezi bizalmát, hogy a netán előforduló eseteket nem a vallásgyűlöletre, hanem a kir. privilegiumok és országos törvényekhez való ragaszkodásra fogja háritani. ²⁾ Ismét az alkotmányynal látja magát szembe József. Enged: a kancellária és helytartótanács buzgóságától elvárja, hogy nem lesz szükség kényszerítésre, és rendeletének a megyékkel közlését még elhalasztja. A terminusszabást is elhagyja, de fenn tartja magának, hogy később annál erősebben bünteti a hibásokat. ³⁾ Nem sokára ismét próbára van téve türelme. Tencsén vmt. illetőleg meghagyja, hogy azon esetben, ha nem végez gyorsan, külön commissariust küld oda, administratort nevez ki és restauratiót tart. ⁴⁾ Egymásután minden beérkező folyamodást maga néz át, maga signálja és ajánlja a kancellárnak elintézés végett. ⁵⁾ A kakaslomnitziak, olcsitzaiak és wagrüsseliek kérvényére maga írja, hogy megengedendő. ⁶⁾ A

mission ihre Gage ohne weiteres insolang cariren solle, bis alles wird abgethan sein. 1644/₈₂.

¹⁾ Nur muss man E. M. in tiefster Ehrfurcht und inständigst bitten, sowol von der angefügten Bedrohung als wie auch von der Abforderung und Abänderung jener Privilegien so etwas der Toleranz-Vorschrift widriges in sich enthalten abzugehen. Beweggründe von gröster Erheblichkeit: die Aufrechthaltung Ew. M. Ansehens, die Beseitigung der zwischen den Catholiken und Acatoliquen entstehen mögenden äussersten Gemüthserbitterung, dann die diesem treuehorsamsten Hof-Mittel obliegende Amtspflicht nöthigen selbes vorerwähnte Bitte zum allerhöchsten Thron mit *allen Nachdruck* gelangen zu machen. 2439/₈₂.

²⁾ U. o. 4276. sz.

³⁾ U. o. 2467. sz.

⁴⁾ 3164. u. o.

⁵⁾ 6200-tól 6450-ig majdnem minden szám. 1783.

⁶⁾ 6269. 70/₈₃. Graf Pálffy diesem Begehren ist zu Willfahren.

rozsnýóiakat az akadályozza, hogy a püspök a földesúr, mint Váradon. Meghagyja, hogy vessenek véget, engedjenek helyet templomépítésre. ¹⁾ Sz.-Györgyön és Libetbányán az akatholikusokat kizárták a hivatalokból. Új restauratiót rendel el. ²⁾ Meghagyja, hogy Besztercebányán töröljék el az eddigi alternatívát, de ne úgy, hogy ezentúl akatholikust ne válasszának. ³⁾ A veszprémiektől el akarják venni az iskolatartás jogát: van ott már más jó iskola. Nem engedi őket háborítani. Igar községekbeli protestánsoknak megengedi a magán vallásgyakorlatot, már csak azért is, mert Heves vm. mindig pártos az akatholikusok ellen. ⁴⁾ Megtiltja, hogy a két protestáns felekezetet toleratusnak nevezzék. ⁵⁾ A kancellária a csábitás veszélye miatt újra el akarja tiltani a filiálisokba járást, a császár fenntartja rendeletét: van elég más szer a csábitás ellen. ⁶⁾ A kancellária büntetést akar szabni a filialékba járó hodrusbányai lelkészre; a császár ellenben újra kimondja, hogy az szabad, hogy a község tanítót is tarthat. A kancellária pedig ezen módon vessen véget a vallásügyeknek. ⁷⁾

Azon rendszabály, melynek még legtöbb volt az eredménye, a következő. Utálatosnak mondja a Magyarországon a tolerantia ellen mutatkozó rossz akaratot. Csak commissiók, jelentések, semmi eredmény. Ennek véget kell vetni. Erre két mód van: vagy megengedni a szabad vallásgyakorlatot akár hányan laknak együtt, vagy akár mily távol vannak egymástól, vagy pedig, hogy Pálffy menjen a primással helyről-helyre és intézze el az ügyet egyszerre, de az ismeretes elvek szerint. Ez által vége lesz a zaklatásoknak, melyekben mindenkinek van

¹⁾ Wegen Kirchenplatz ist der Chicane ein Ende zu machen. 6271/33.

²⁾ 6863/33.

³⁾ 7292/34.

⁴⁾ 8883/33. és 8976/33.

⁵⁾ Hat die Benennung der Augsburgisch und Helvet. Religionsverwandten als Tolerati gänzlich zu unterbleiben. 9277. sz.

⁶⁾ 20845/33.

⁷⁾ 5962. máj. 9. Tali modo Cancellaria res religionarias aeternae in Hungaria haerentes finiat.

része.¹⁾ Majd tapasztalja, hogy Magyarországon félreértik rendeleteit, és a számot összezavarják a távolsággal. Ha van kellő számú család, megengedendő a pap és templom, akár mily közel van egy másik.²⁾ Magyarországon jártában jut e tapasztalatra. Ezen rendelete Szepes megyében kelt éppen a közigazgatás visszaéléseinek annyira kitett területen. A kanczellária ezt csakugyan közölte a helytartótanáccsal.³⁾

A helytartótanács újabb rendezése alkalmával, mely éppen akkor ment végbe, a császár protestáns is nevezett ki ülnökül a legfőbb magyar hatósághoz: Prónay László alispánt. Kinevezte oda még a kálvinista Darvast is, és elrendelte, hogy az alsóbb hivatalnokok közül is legyen protestáns és görög nem egyesült.⁴⁾ Ezen tények által a király valóban életbe léptette a tolerantiát. Egy protestáns helytartótanácsos többet tett erre nézve, mint ezer parancs és fenyegetés. A többi papiron maradt; ez mindenkinek mutatta, hogy a régi egyház-politikai rendszernek vége. Addig mindig szerették ideiglenesnek tüntetni fel az egész vallásszabadságot. Még a curialis stilus is elősegíté ezt: minden vallásügyi expediciónál még ott állott az a záradék: ha hasznára valik a r. kath. hitnek. Ezen formula használata ezentúl elmaradt; helyébe jött: a tolerantia edictum pontos megtartásával.⁵⁾ Az is fontos, hogy ezután már Okolicsányi püspök ritkán referált az akatholikusok ügyeiben.

¹⁾ Lieber Graf Pálffy. Es ist wirklich ekelhaft die seit 2 Jahren immer fortdauernde, in Ungarn allein noch bestehende Anstände und Chicanen von aller Gattung zu sehen, die man gegen das Toleranzpatent macht. — Oder den Primas mit Ihnen de Loco ad Locum von Comitatus zu Comitatus abzuschicken, um die Sache gleich auf der Stelle nach Meinen bekannten Grundsätzen kurz abzuthun, und sollte dies auch Monate dauern, so würde man doch den Vexationen einmal ein Ende machen. Szomolnok jul. 5. 7034. sz.

²⁾ U. o. 7035. sz. l. f. kézirat Bécs, jul. 12.

³⁾ Jul. 18. Büntetéssel fenyegeti az ezen rendeletet megszegőket 7181. sz.

⁴⁾ U. o. 7854. és 10873/sz.

⁵⁾ Certo certius adhuc per formulam consuetam expediendi, nempe si Religioni-Romano Catholicae incrementum procuret, tota ordinatio mea flocci fit. (Selmezy). 6414. sz. — Cum accurata observatione Toler. edicti 7528. jul. 18. és 10301/sz.

Az ellenállás mind csekélyebb lesz. Másfelé, az alkotmány és nyelv veszélyére fordul a katolikusoknak úgy mint a protestánsoknak szeme. Még csak egyes esetek forognak fenn, de mondhatni, hogy 1784-ben és 85-ben a tolerancia már lényegében ki van vive. A császár nem lankad. Nógrád vm. ágost. hitv. egyházi és világi inspectorai, kéri a filialékkal való összeköttetés megmaradását. Hitsorsosaik legyenek felmentve a kath. papnak adandó stóla alól. Engedjék meg, hogy a leányegyházakban az iskolamesterek olvassák fel a postillákat. A kancellária elsorolja bűneiket, hogy via facti javították ki templomaikat, papjaik bejárták a vidéket és elvették a stólat, melynek a plébánosok a tolerancia birtokában voltak. A resolutio szerint a papok csak saját filialékbe mehetnek, máshova nem. Filiale pedig csak pontosan annak nevezett hely lehet. A stóla maradjon úgy mint előbb volt. ¹⁾ A császár elrendeli minden leányegyháznak bizonyos anyaegyházhoz csatolását, oda kimehetnek a papok bátran. A Veszprém vm. helv. hitv. nemesek folyamodnak, hogy a megyei hivatalokban egyenlő számmal legyenek a katolikusokkal. A kancellária, melynek ez ügyben is Ürményi volt előadója, e kérvényt ellenmondónak találta a toleranciával. Elég, ha a főispán közülök is candidál. A császár ezt jóvá hagyja, de a főispánt figyelmezteti, hogy a tisztikar felénél több is állhat akatholikusokból, ha képesek. ²⁾ Kassára és Eperjesre két akatholikus városi tanácsos kinevezését rendeli el hivatalból. ³⁾

Az iskolai ügyek tárgyalása külön fejezetbe tartozik. De a tolerancia kivételére nézve nagy fontosságú, hogy protestáns tanárokat is képeseknek tartottak a tanításra a kir. akademiához. ⁴⁾ sőt magán az egyetemen is. ⁵⁾ Ez által rést ütöttek ott is a kath. vallásnak kizárólagos uralmán. Előbb a contribu-

¹⁾ 1238/84. Ürményi jan. 2.

²⁾ 3011/84. márcz. 5.

³⁾ 5398 és 2962/84.

⁴⁾ Az egri püspök levele a Helytartótanácsához 1783i decz. 29. Promiscua Professorum tiam alterius Religionis docendi et juventutis Catholicae Scholas A catholicas frequentandi facultas, quantum Religionis et verae fidei detrimentum secum trahat, -- non dubito.

⁵⁾ 9094/84. aug. 9.

tióval adós községekől elvette az imaház építése jogát, most megengedi, mihelyt nem lesz restantiájok. ¹⁾ Gondja volt arra is, hogy megbüntessék a rendelete ellen vétőket. Szendrőn, Borsod m.-ben egy Ferenczrendi szitkokkal illette a kalvinista papot, annak felekezetét és a császárt is. Ezért 8 napi exercitiumra, 3 napi böjtre és bocsánatkérésre ítélték. ²⁾ Az év végén újra nagyon erélyes leirat megy a kancelláriához és a helytartótanácsához, végezzék el már az akath. templomi és tanítói ügyeket. ³⁾

A rimaszombati reformátusok önkényesen jártak el, de azért mégis megkapják az iskolatartás jogát, bár csak kegyelemből. ⁴⁾ A pápai luteránusok ügyét végkép el akarja intéztetni. ⁵⁾ A kálmáncsai régi községnek 1742 óta volt levitája, 1780-ban a veszprémi püspök betiltja a vallásgyakorlatot. Megvan még a régi imaházok, de csak 75 családot számlálnak. A kancellária mégis megengedendőnek tartja nagy távolságuk miatt a legközelebbi más községtől, mihez a császár is járul. ⁶⁾ A rozsnyói akatholikusok magyar-német és tót iskolamestert kérnek. Leányaikat nem veszik be a kath. iskolába. A császár megengedi, hogy legyen külön tanítójuk, ha van 500 gyermek az iskolában. ⁷⁾ Megengedi a temetési éneket, mindenhol, a hol privát isteni tiszteletet bírnak. ⁸⁾ Maga hozza a kancellária tudomására az üllői pap eljárását, ki nem engedte, hogy egy üllői reformatust a pilisi pap búcsúztasson. Nem érti a váczai káptalan minek épített N.-Kőrösön templomot, a hol csak 2 család és 10 cseléd van katolikus. ⁹⁾ Nem végezték be, mert az uradalom kamarai kezelés alá jutott.

¹⁾ Belluja. Hont vm. 10837/s₄.

²⁾ Az utcán htnak, disznópásztornak mondta. A császár is olyan, nem parancsol neki. A reformátusok akasztófára valók. Kálvint felakasztották, három hét múlva minden kálvinistával azt teszik. 3073/s₄.

³⁾ 15289/s₄.

⁴⁾ 3481/s₄.

⁵⁾ Comes Pálffy finiatu semel cum his querimoniis 6508/s₆. május 23.

⁶⁾ 8837 és 9444/s₅.

⁷⁾ 10050/s₅.

⁸⁾ 10875. aug. 29.

⁹⁾ 14713/s₆.

A következő számok feltüntetik eljárásának eredményeit. Szabad vallásgyakorlatot nyert község:

1783—84-ben lutheránus 165, reform. 102, g. n. e. 5; leányegyház lett: lutheránus 586, ref. 162, görög n. egy. 10.¹⁾

Még a legerősebb ok, az mely leginkább hatott a császárra, sem ingatta meg fáradozásában a tolerantia végrehajtása iránt.

A kanczellária előadja, hogy a kath. vallás az apostasia megengedése által 1 évben 672 lelket vesztett, és egyet sem nyert.²⁾ József kijelenti, hogy azért nem tér el a tolerantia elvétől. Nem ijeszti ez a szám, inkább csekélységén csudálkozik, mikor annyi volt a kényszerített és titkos akatholikus. De az meglepte, hogy az előadás teljes ellentétben áll a mellékelt táblázattal. »A referens, Okolicsányi, vagy meg se nézte a táblázatot, vagy pedig ál búzgóságában azzal kecsegtette magát, hogy én nem nézem meg. Ez a tabella ugyanis azt mutatja, hogy 123-al több a megtért, mint az eltért, és ő oly arcátlan, hogy azt állítja, hogy egy akatholikus sem tért meg. A kanczellária szégyelje magát, hogy ily szeméttel jó элем.«³⁾

Ezen tények bizonyítják, minő téves az a vélemény, mely szerint a császár különösen 1783. évi római útja óta megváltoztatta volna régi egyházi politikáját, a pápa kedvéért. A menyinyiben tőle telt végre hajtotta, és mindenkép azon volt, hogy

¹⁾ 15848/ss. Hock számai (i. m. 357. l.) félreértésen alapulnak.

²⁾ 10777/ss. jul. 4. Pálffy gróf.

³⁾ Mich schreckt keineswegs was die Kanzlei hier anführte, dass im ersten Jahr 672 von der kath. Religion abgefallen sind, es waren so viel heimlich versteckte Akatholiken und gezwungene Leute, dass sie sich dern nicht mehr erklärt haben.

Was mir aber sehr auffällt, ist, dass dieser Vortrag mit der beiliegenden Tabelle in vollkommenstem Widerspruche steht, und entweder der Referent Bischof Okolicsányi die Tabelle gar nicht angesehen, oder sich in seinem falschen Seeleneifer geschmeichelt habe, dass Ich sie nicht ansehen würde: Dann die Tabelle zeigt, dass 123 mehr belehrt wurden als abgefallen sind, und er ist vermessen genug zu sagen wie Ich es unterstrichen habe, dass von Akatholiken keine Bekehrung erfolgt sei. Die Kanzlei sollte sich schämen mit solchem Quark angestochen zu kommen. Jul. 17.

mások is végrehajtsák. De a kivitelben nehézségek merültek fel. Eleinte csak a főczél lebeg szeme előtt: a vallásos türelem, majd látnia kell, hogy az mennyi megállapított, részben igen mélyen gyökerező érdekek mond ellen. Épen abban áll egy egész rendszer megváltoztatásának nagy veszélye, hogy nem elég azt a főpontban megdönteni, a hol tán érdem azt meg-buktatni, hanem vagy egészen meg kell semmisíteni, vagy pedig eltérni, hogy a rendszer kapcsán fenálló egyes érdek megmaradjon és zavarja az új, jobbnak ismert rendszer teljes keresztülvitelét. Így a császár is gyakran adott ki oly rendeleteket, melyek a főczélt, a tolerantia gyors kivitelét hátráltatták, mert más szintén nagy fontosságú érdekekből indultak ki.

A pápával kötött concordatumban a császár mintegy kötelezettséget vállalt, hogy lehetőleg megnehezíti az apostasiát. Az új törvénykönyv javaslata az uralkodó hit elhagyását már nem nézte bünténynek.¹⁾ Igaz ugyan, hogy a császárnak van egy levele 1782. decz. 9-ről, melyben meghagyja, hogy azokat, kik 1783. jan. 1-én túl lépnek át, az apostasia büntetésével kell megfenyíteni, de e határozatát még az nap érvényen kívül helyezte, legalább Karinthiára nézve.²⁾

Különösen megnehezítette a császár állását a *deista* felekezet feltünése Csehországban. Ezek zsidózó hitet vallottak, egy istent és a lélek halhatatlanságát hittek, a 10 parancsolatot megtartották, de elvetették a sz. háromságot és poklot. Ezeket a császár Erdélybe akarta száműzni az arianusokhoz. Belátta azonban, hogy ha egyszer eltér a vallásszabadság igaz útjától, mind távolabb eltér a czéltől minden rendszabályával. Majd ismét szigorúbb eszközöket alkalmazott. Elrendelte, hogy minden katolikust, ki deistának vallja magát, 24 bottal küldjék el. Vizsgálatot nem rendelt, csak a magokat feljelentőknek szólt a botbüntetés »nem azért, mert deisták, hanem azért mert nem tudják mit akarnak.«³⁾

Magyarországon a következő rendelkezések tekinthetők

¹⁾ Hock. i. m. 309. 1781. szept.

²⁾ Hock. u. a. m. 327. l.

³⁾ Gross Hoffinger i. m. 2. k. 160. l.

olyanoknak, melyek a tolerancia eredeti gondolata megvalósítását késleltették. Dogmatikus forrásból folyt a császár azon rendelete, hogy a reformatusok keresztelési actusát vizsgálják meg pontosan és az illető adatokat magok a református papok írják alá. ¹⁾ Fiscalis érdekből folyt azon parancs, hogy privát isteni tisztelet megengedésénél legyenek tekintettel arra, hogy az adóalap ne szenvedjen. ²⁾ Arra is kell nézni, van-e közelben vallásgyakorlat, és melyik hely legalkalmasabb reá. ³⁾ Ha akatholikus község, mely szabad gyakorlatot nyert, nem képes adót fizetni, e jogát elveszti. ⁴⁾ Ugyanezen szempontból védte a kancellária és helytartótanács eljárását — midőn minden módon kikelt a kálvinista deákok prédikálása és gyűjtése ellen. ⁵⁾ Végre megengedték nekik a kijárást, de évi jelentést követeltek gyűjtéseik eredményeiről. ⁶⁾ Midőn 13 szepesi város visszakérte 1782-ben elvett új iskoláit, azt rendelte, hogy inkább a régieket javítsák. ⁷⁾ A mosonyi lutheranus vallású községek kérnek iskolát. Azt az utasítást nyerik, hogy adják fiaikat a már meglevő katolikus iskolába. ⁸⁾ Egyáltalában az akatholikusok erős tiltakozása a császár tanügyi politikája ellen, alkalmas volt arra, hogy elmérgesítse a viszonyt. Magok készen fogadták azt, hogy közülök is neveztesse a királyi iskolákba tanárok és felügyelők, de gyanakodva utasították vissza a királyi beavatkozást saját ügyeikbe.

A protestáns előljárók némely túlzott követeléseket erőlyesen utasította vissza a császár. Így p. o. a protestáns superintendensek és kuratorok folyamodtak, hogy ők is részt vehessenek azon bizottságban, mely megállapítja, hol kell új katolikus lelkész. Ez által azt akarták elérni, hogy ne állítsanak

¹⁾ M. kancell. lev. 4028/82. Laxenburg, jul. 4. Ezt a császár később visszavonta. Azt mondta, hogy a ref. keresztelés eddig el volt ismerve, maradjon ezentúl is, subtilitás nélkül. 5967/83.

²⁾ 8491/82.

³⁾ 175/83.

⁴⁾ 920/1785.

⁵⁾ 3149/83. és 319/84.

⁶⁾ 6.981/80.

⁷⁾ 8162/83.

⁸⁾ 8924/85.

fel új plébániát oly helyen, hol kevés a katolikus. ¹⁾ A kancellária ez ellen felhozza, hogy ez nem szokás, és hogy nem térítés céljából állítják az új lelkészségeket. A császár pedig visszaútasítandónak mondta a vakmerő folyamodást. ²⁾

Más nehézséget képezett a katolikus lelkészek megkárosítása a protestánsoknak eddigi stóla kötelezettsége megszűnése által. Zemplénmegye megváltoztatta az eddigi állapotokat, de a császár elfogadva a kancellária javaslatát, meghagyta a régi köteleességek fennmaradását és azok rendezése céljából külön munkálatot sürgetett. ³⁾ Az ment határozatba, hogy a hol privát isteni tisztelet van, az akatholikus pap végezheti a keresztelei, házassági és temetési szertartást, de a katolikus papnak fizetnek érte stólát és ez írja be. ⁴⁾ A stólát két felé fizették, mind a magok papjoknak, mind a plébánosnak; ennek az új házásokért rfl. 1, temetésért 10 garas, keresztelei 17 kr., írja Keresztesi a ref. veszprémiekről. ⁵⁾ A keresztelei stóla különben mindkét felekezetenél eltöröltetett. Az akatholikus házasságokat a kath. egyházakban is ki kellett hirdetni. ⁶⁾ Ez ellen felirtak a tiszántúli helv. hitvallásuak előjárói, hivatkozva arra, hogy szabadságuk nem a tolerantián alapúl, mint Csehországban, hanem országos törvényen. ⁷⁾ A császár azt határozta, hogy az articularis helyeken csak azon esetben hirdessék ki a kath. templomban is, ha a kihirdetés kölcsönös. De gondot kell fordítani arra, hogy a protestánsok pontosan hirdessenek. A többi helyen, melyek most nyertek szabad valósággyakorlatot, érvényben marad az új parancs. ⁸⁾

A leglényegesebb nehézség az apostasia maradt. A kancellária utasításul nyerte, hogy csak 1783. jan. 1-ig szabad

¹⁾ 7241/82. Bécs, okt. 14.

²⁾ Sind die Supplicanten mit ihrem vermessenem Gesuch abzuweisen. 7626/82.

³⁾ 5245/82.

⁴⁾ 9126. és 27/82. Győr és Veszprém városbeli protest. kérésére decz. 19.

⁵⁾ I. m. 37. l.

⁶⁾ 5499/84. máj. 10.

⁷⁾ 10442/84. és 10.899/84. sz.

⁸⁾ 11743/84.

bárkinek magát akatholikusnak nyilvánítani. ¹⁾ Láttuk, hogy az áttérni akarókra nézve milyen szabályt léptett életbe a császár. A kancellária ezt jónak tartja ugyan, mert a vallásnak szabadnak és meggyőződésből eredőnek kell lennie. ²⁾ Másrészt pedig a katolikus vallás fentartásáról is van gondoskodva a vallástanítás által.

De ez nem elég, kell, hogy az elszakadók jogi kereset alá jöjjenek, mert lehet csábítás. Magyarországon csak a katolikus vallás az uralkodó, a többi tolerált. Ez köztudomású. — A fejedelem ennek daczára fentartja resolútióját. De azért minden módon útját akarták vágni az áttérésnek; Erdélyben a katolikus papságot felelőssé teszi az áttérésekért pénzbüntetés terhe alatt. ³⁾ A kancellária az által bátorítva érezte magát arra, hogy az apostasia teljes eltiltását javasolja, felnötteknél. Panaszkodik, hogy mind nagyobb mérveket ölt. A hat hetet nem tartják meg, semmi rosszat nem látnak benne. Egy breznóbányai leány azért tért át, mert így könnyebben kap férjet, testvére követte. Legalább nehezítse meg lehetőleg. ⁴⁾ A császár fentartja a hat heti vallástanítást. ⁵⁾ Jött sok panasz, hogy a katolikus papok kegyetlenül jártak el a nálok jelentkező, áttérni akarók ellen. Ezeket felelősségre vonták. ⁶⁾

Egyáltalában sok történt még az uralkodó vallás fentartására nézve. Tilos volt szigorú büntetés alatt az uralkodó vallás bárminő jeleit megvetni. ⁷⁾ Az akatholikusok hamis és hibás mágyarázata ellenére, mintha ő Felsége előtt közönyös volna, milyen vallást követ népe, vagy éppen kedves az uralkodó hit elhagyása, és az abból folyó kihágás ellenében kijelenti a császár, hogy buzgón óhajtaná, ha minden alattvalója elfogadná a kath. hitet, de szabad meggyőződésből. A csábítók büntettetni fognak. ⁸⁾ Az apostasiát illető főszabály elrendeli,

¹⁾ 9383/82. és 101/83.

²⁾ 9168/82. Religionem debere esse liberam et voluntariam. Okolicsányi, nov. 22.

³⁾ Hock i. m. 357. l.

⁴⁾ 3422/84. márcz. 19.

⁵⁾ A »vera religio«-ban.

⁶⁾ 13303/84.

⁷⁾ 1283/1782. márcz.

⁸⁾ 2735/82.

hogy az elpártolók ellen nem foganatosítandó *fiscalis actio*, hanem csak tanítás hat héten át. A csábítókat büntetés éri. Mert türelmet akar, de nem azt, hogy csupa szenvedélyből lazuljanak az igaz vallás bilincsei. Ezért meghagyja: 1. hogy az ilyen szerencsétlenek 6 héten át részesüljenek hitoktatásban és vegyenek erről bizonyítványt. 2. Ezen bizonyítvány nélkül az akath. papok nem fogadhatnak be senkit. 3. Az elpártolók kiskorú gyermekei a r. k. hitben neveltetnek. 4. A csábítókat vizsgálás után szigorúan fogják büntetni.¹⁾ Minthogy mégis előfordult, hogy némelyek előző kath. vallástanítás nélkül jártak akath. templomba, az ezentúl ebben vétő nemeseket pénzbírságra, a nem nemeseket börtönbüntetésre fogják itélni. Szigorú büntetés éri a papokat, a kik ezt tudva megengedik, és azon hirnek, hogy szabad az áttérés, terjesztőit.²⁾ Midőn Lazy és Puchó Trencsén vm. községek egészen el akarnak pártolni, a kormány derék és buzgó pap küldését határozza hozzájuk, ki hat héten át oktassa őket.³⁾

Az elfogulatlan be fogja ismerni, hogy ezen határozatok részben a kath. vallás jogos igényein alapultak, részben pedig csak jelentéktelen módon csorbították a tolerantiát. Semmi esetre nem érdemelte meg a császár e tekintetben a rendszerváltozás vádját, és azon gúnyt, melyet rendeletei részben való visszavonása miatt illették.⁴⁾ Inkább igazolt egy protestans pap azon mondása: a protestansoktól ugyan megérdemli a maga országaiban, hogy az ő hamvait szentnek tartsák.⁵⁾

Egy egykorú röpirat nagyon eleven, bár színezett rajzát adja a tolerancia kivitele körül számba jövő tényezőknek.⁶⁾

¹⁾ 9168/82. decz. 11. és 981/1783.

²⁾ 3422/84.

³⁾ 7999/85.

⁴⁾ »Berlinben a komédián egy embert adtak elő, ki a vállán általvetőben sok leveleket vitt, kitől, midőn kérdeznék, mit viszen? azt felelte: az első részben viszem Magyarországra a Bécsben költ májusi parancsolatokat, hátúl pedig azoknak juniusi revocatióit.« Keresztési i. m. 79—80.

⁵⁾ Keresztési i. m. 196. l.

⁶⁾ Egy bécsi embernek levele valamely a Római szent birodalomban lakozó magyar barátjához a tolerancia felől. 1783. Mus. m. qu. 253. sz. Németül nyomtatásban is megjelent, magyarul tudtommal nem.

Abból indul ki, hogy a lakosság fele evangélikus (mi, tudjuk, túlzás), és nemcsak a tolerántia rendelete szól mellettök, nemcsak kegyelem, hanem ünnepélyes békekötés. Nagy ugyan a kath. főpapok és urak hatalma, de a vallás ügyeire nem terjed ki. Másként négy rend van Magyarországon, de vallás dolgában csak két rend, két corpus van: a protestans és katolikus. Látjuk a német közjog bejátszását.

Ez a két test a békekötések értelmében egyenlő jogú. Mégis sokan azt hiszik, hogy a protestansok joga csak precarium, a papok zselléreknek, még türteknek nevezik őket.

Az országban van legalább 500 hely, melyben több, mint 100 akath. család lakik. Mégis csak 1782. novemberben, egy évvel a tolerántia hirdetése után nyerte az első, Bazin, a privat gyakorlat jogát. Az egyházi commissio az érsekek alatt áll. Elve a pia fraus. Ezen ügyet azért viszik a vármegye elé, hogy tovább húzhassák, mert annak havonként csak egyszer van gyűlése, a városnak pedig hetenként néha kétszer.

A pozsonyi egyházi bizottság tisztán papi. A felvilágosított helytartótanácsosokat kirekesztik belőle. Főoka a tolerántia csekély előremenetelének: a főpapság majdnem véghehtetlen hatalma. — A szent liga fejei a bécsi érsek és az egri püspök. Az egri a leggazdagabb, a legelőbbkelő családok úgy nézik, mint atyjokat. Sokat tesz a kormánysszékeknél. Dioecesis-e hét megyére terjed ki. Mária Terézia alatt senki sem nyert főispánságot, a ki neki nem tetszett. Az installáltak neki kötelezték le magokat. Dicsekedett, hogy megyéiben szolgabíró sem választhatni megegyezése nélkül. Ezzel az uralkodó se dicsekedhetik. A püspökök az ő kreaturái, az ő utasításai szerint járnak el.

Migazzinak köszöni a pápa trónusát.¹⁾ Előbb nem volt barátja a jezsuitáknak, de megvették. »Az olaszországi, Havasokon túl levő (ultramontán) papoknak minden bátorságával, ravaszságával, vakmerőségével, szemtelenségével és mesterségeivel legnagyobb mértékben bír ő. Ő tudja a bécsi ministereket igazítani és a babonát fentartani. E két főpaptól függ a

¹⁾ Úgy látszik, a névtelen író ennyiben igen jól volt értesülve.

többi. Megnyerik az örökös főispánokat. Ezek és a püspökök igazgatják a megyét.

A vármegyében despóták, a ki nem követi őket, szerencsétlenné teszi magát. Ha a kir. rendeletek hasznukba ütköznek, egyik repraesentatio éri a másikat. De az ő parancsaikban nem tűnnek visszaszólást. — Így volt eddig a boldog Magyarországon. Mihelyt a király kezdett felségi hatalmával élni, repraesentáltak, aztán praktikához nyúltak, »ut ars eludatur arte.«

A püspökök úgy rajzolták ki a dolgot, mintha a protestans szabadság csak a király és a kath. status kegyelméből eredne. József azonban tudta, hogy a jezsuita status máknak kell tulajdonítani az ország pusztulását és a török uralkodást.

A tolerantiát kiadták Pozsonyban németül, de titulus és berekesztés nélkül, mert O. (Okolicsányi püspök) kitörölte a censuránál. Azután a protestansokat sok instantiára akarták kényszeríteni, csak hogy kifárasztás. A schematicus pontokat a király nem fogadta el, mégis utánok indult majdnem minden megye és város. Még a filialektől is követeltek 100 családnyi számot, különösen a szombathelyi püspök. A királyi magyarázat daczára a templom rajzát és költségét is bekérték. Mennyi új baj és investigatio! Kell két-három deputatio Bécsbe és Pozsonyba. Kimunkálták az *egy órai* rendelést.¹⁾ Pedig öreg ember is akar járni templomba. Gyermekeket is szoktak templomban taníttatni 6—8 éves korukban, különösen leányokat. A kath. megyék és városok — pedig a legtöbb az — 1—1½ mfdet számítanak egy óra járásnyira. A panaszkodók, szerintők, nyugtalan tumultuansok. Nagy baj a restantiával összekötés és a stola megmaradása.

Előbb azt hozták fel okúl, hogy a földesúr katolikus és ő tartja a templomot, de most a protestansok is járulnak a kath. templomokhoz. Azért tartják fenn a stólat, mert különben sok pap kenyér nélkül maradna. De a koldus barátok jobban szegényítik a népet. Az adófelosztás igazságtalan, még a privát adósságokat is kutatják. »Én olyannak fizetem a stólat, ki kötelességének tartja, hogy engem boszantson.« Nemcsak

¹⁾ L. fönnebb. 233. l.

törvény ellen van ez, hanem az ország és fejedelem haszna ellen. A prot. jobbágy így kétfelé adózik.

Baj, hogy a püspök embere kell mindenhez. Ez harmincz év előtt még nem volt. Mária Terézia alatt hozták be. »Azon veszedelmes és hamis, de fundamentomos vélekedésen fundáltak ezen rendelés, hogy minden kath. országban két egymáshoz minden részben hasonló hatalmasságok és Felségek vannak; t. i. az egyházi és világi, s amannak pedig ettől épen nem kell függeni.« De most már máskint tanítják. »Kétségtelen, hogy ha a protestansok valamely szabadságot vagy megerősítést akarnak kimunkálni és megnyerni — az egyedül és egészen a királytól függ.« Tehát az investigatio is felségi jog.

A kath. püspököt esküje kötelezi, hogy a protestansokat károsítsa. A papok halasztják a tudósításokat és érdemet látnak benne. Allamot képeznek az államban. Mig ez el nincs hártva, 10—20 év múlva se lesz haszna a tolerantiának. Inkább engednek a pápának, mint a királynak. Ennélfogva szükséges korlátozni a pápa hatalmát. Ha a püspökök nincsenek korlátozva, mindig az lesz a törekvésük, hogy a protestansokat tönkre tegyék. E czélból szükséges:

1. Hogy ő Felsége maga »jussaival igazán és bátran éljen.« Törvényes megegyezésre alap az 1647. évi. A királynak van joga ezt fentartani, és a protestansokat a jezsuiták és tanítványaik ellen megvédeni.

2. A püspököknek nem kell több jövedelem, mint hogy megéljenek. Ők csak haszonvevők. Egyházi törvény szerint csak $\frac{1}{4}$ illeti őket. Elég egy püspöknek 8—12,000 frt, érseknek 15,000, a primásnak 20—25,000. Marsallnak sincs több, se franczia főpapoknak, pedig ott fizetnek don gratuit-t. A többi jövedelmet a kánoni törvények által rendelt célra fordítsák. A bécsi referendariusok most a püspökök zsoldjában vannak. Az egri évenként 10,000 frtot küldhet Bécsbe.

3. A papokat ki kell rekeszteni a kormányzésekbeől és táblákból. Bécsben Okolicsányi csak nem tehet a primás ellen. Pozsonyban M. (Mándics) horvát, nem tud semmit a protestans magyar szabadságról, magyarul sem tud. Zábrázky az egri püspök teremtménye nem tud németül. ¹⁾ Egy év előtt protes-

¹⁾ Az író ezen értesülése hiteles.

tansok hallatára mondta, hogy inkább lenne török, mint lutheránus.

De hisz az 1723. 97. §. követeli a papok jelenlétét a helytartótanácsnál! Hanem akkor még nagy tekintélyben állottak és világi hozzáértő nem volt elég. Száz év előtt még a kamaránál és kancelláriánál is voltak, most már nem.

A protestansok nem remélhetnek igazságot, míg egyedül kath. tisztviseelő investigál. Pozsony megye az első Magyarországon, közel Bécshez, még se lehetett protestansokat a deputatióba bevinni; inkább parasztokat küldtek ki. A faluban aztán aláíratják a *deák* jelentést. A tolerantiát a szolgabírák még nem currentálták. Hogyan lesz hát Heves, Szatmár, Szepes stb. megyékben! Néhol vesznek be protestanst, de keveset. Ezt a főkormányzések tudják, de a Felsőnek nem jelentik. A hol számos az akatholikus, a legeggyűbbeket választják »in elusionem.« ¹⁾ Mindig a püspök embere a legnyugtalanabb. — Bihar megye tavaly vokstöbbséggel elhárította a fiscalis actiót az apostasia ellen. A püspök uralkodik a megyei hivatalnokok fölött. Mily nehéz emberével valamit aláíratni! Ha nem csinálta a jelentést elég pártosan, számon kérik, mint hamis hitű papot.

Különösen az egri püspök hatalmas. Eperjesen, Bártfán, Szebenben, Kassán már egy éve folyik a temetés ügye. Ha a püspök embere káros parancsot vesz a vármegyétől, azt mondja, hogy felsősége még nem intézkedett. Tehát nem a király az. Sajnálja a protestansokat és a monarchát.

»De hála legyen Istennek, hogy a Fejedelem nem köteles magát ahhoz alkalmaztatni, hanem vagyon jussa ennek az erős kötélnek elszaggatására és e részben annak cselekedésére, mit a halhatatlan emlékezetű Császárné és Királyné cselekedett volt, midőn az ország rendei a 1765-ben való országgyűlésen vonogatták magokat az urbárium regulázásától.«

Mi álljon ezen állapot helyébe? A két corpus.

Mi az az erős kötél? Az országlás egész rendszere, ha nem is maga az alkotmány, legalább az, mit az uralkodó osztály legnagyobb része annak tekint. Mária Terézia is annak

¹⁾ Ld. I. k. 276. l.

mellőzésével emelte az országot. Józsefnek is ehhez kellett nyúlni.

A Magyarországot ért legnagyobb katastróphának, a tatárjárásnak, történetirója elmondja a gyűlölség okait a király és a magyarok közt. Azon gyűlölségnek, mely aztán Józsefet a magyar alkotmány ellen áthatotta, egy igen fontos kútfeje volt a magyar alkotmányon alapuló társadalom magaviselete a toleranciával szemben. A fejedelem jó szándéka kivételét, önző és gyűlöletes érdekekből hátráltatta, és minden ballépésére fel tudta hozni valamely törvénynek sanctióját. Igaznak látszott bizonyulni egy államtanácsos mondása, hogy a magyar alkotmány minden jónak akadálya. A vallásszabadság kérdése alkotmányos küzdelemmé vált, melyben a magyar nemesi alkotmány, mint annyi másban, szemben állott a XVIII. század humanus eszméivel és — absolutismusával.

»Az is elidegeníté a császár lelkét a magyaroktól, hogy a keresztyén tolerancia ellen nyilatkozott a megyék legnagyobb része. Azt mondá, hogy a nemzet még nem érett, és nem tárgyalhatja vele országgyűlésen más üdvös szándékait, ha még ily igazságos és hasznos rendeletét is visszautasítják.« ¹⁾

3. A görög nem-egyesültek.

Sajátságos, hogy a legnagyobb részt idegen nemzetségű őhitű vallás követői Mária Terézia korában előnyösebb állást tudtak kivívni magoknak, mint a törzsökös magyar protestansok.

Ez anomaliát ne tulajdonítsuk kizárólag annak, hogy a görög nem-egyesülteknek I. Leopold által kiadott szabadságlevele annyival újabb, mint a bécsi és linczi szerződések. A szerbek sem voltak mindig meglégedve a Habsburgok intézkedéseivel. Főpapjaik a katolikus papság által ellenök követelt eljárást Diocletian üldözéséhez hasonlították, előkelők Moszkvába zarándokoltak a csár kegyét keresni, a nép nagy része kész volt Oroszországba vándorolni, és sokan el is költöztek oda. Mária Terézia uralkodása elején igen jelentékeny zava-

¹⁾ Szirmay i. m. 39. §.

rokra adott alkalmat a kormány azon igyekevése, hogy az óhitűeket az uralkodó egyházsal unióra bírja. Még 1755-ben is fegyveres felkelés dúlt a határőrvidék északnyugati vidékein, melyet csak nagy bajjal lehetett elfojtani. De a mint a magyar nemeseknek 1741-iki felkelése maradandó hatást gyakorolt a királyné egész belső politikájára, úgy a határőrök katonai szelme, mely a porosz hadjáratokban fényesen, bár gyakran kegyetlen tettek kíséretében nyilvánult, erős sympathiákat biztosított e népnek Bécsben. E sympathiák tettleges kifejezést nyertek azon intézkedésekben, melyek által Mária Terézia kormánya lassan és fokozatosan bár, de határozottan igyekezett enyhíteni a görög nem-egyesültek ellenére gyakorlatban levő eddigi rendeleteken és gyakorlaton.

Uralkodása első felében még azon reménynyel kecsegtette magát az udvar és a főpapság, hogy idő folytán az egész görög nem-egyesült népet unióra bírja és a pápai felsőség elismerését keresztül viszi. Nagyváradon, Munkácson és a horvát Kőrösön uniált püspökségek állíttattak és a királyné kegyéből javadalmakat nyertek. Erdélyben 1761-ben az egész oláh határőrség áttért. De az uniáltak száma erős ingadozásban vala. Egy-egy óhitű püspök izgatása vagy visitatiója egész községeket vitt vissza a régi vallás kebelébe. Különösen a Bihar megyei oláhság ingadozott.¹⁾ Egészből véve a katolikus eszme itt sokkal nagyobb eredményeket vivott ki, mint a szomszéd Lengyelországban, hol hasonló eszközökkel igyekeztek a jezsuiták és az általok vezetett nemesség a római egyház kebelébe vinni a dissidenseket. Ott a csári hatalom állotta útját a katolikus törekvéseknek. Ennek befolyása, bár nem oly közvetlenül, nálunk is érezhető vala, és Mária Terézia meg volt győződve arról, hogy minden egyes uniálttal fogy az orosz politika zászlótartóinak száma. Belátta azon veszélyt, mely azon oldalról fenyegeti Magyarország nyugalmát. Erzsébet császárnővel béke és barátság kötötte össze, de midőn annak halála után 1762-ben Oroszország II. Fridrikhez hajlott, azonnal érezhető volt a visszahatás a magyar viszonyokra. »Oly fontos az oroszok ügye Magyarországon,« írja ekkor a ki-

¹⁾ Horvát M. VII. köt. 399. l.

rálýnő, »hogy a legveszélyesebb következésektől lehet tartani. A nemzet igen intrigans és csalfa, ha külső támogatásra is számíthat, igen nagy baj származhatik belőle. Két uralkodás nem állhat fenn egy országban, vagy két protekció, még ha mindig jó viszonyban maradhatnánk is, mint Erzsébet czárnővel.«¹⁾ Így a császári kormány eljárása a két véglet között ingadozott: erővel és szép szerével egyesíteni a görög-hitűeket a római egyházzal, vagy pedig csínyán bánni velök, ha a külső politika, különösen az Oroszországhoz való viszony úgy irta elő. E politika a legnagyobb eredményeket a ruthének közt vívta ki, hol már a XVI. század vége óta elő volt készítve részére a talaj, azután az oláhok közt, hol azok egyenesen a császári befolyás alatt állottak, vagy pedig katkolikus földesurak birtokán laktak. Legkevesebb fogamatja volt a régi egyházi szervezettel, erősen kifejlett nemzeti érzéssel bíró, nagy területen majdnem függetlenül lakó szerbek között. A ruthének áttérítésében nagy akadály volt Eszterházy Károly egri püspök magatartása, ki mindent megmozdított az udvarnál, és Rómában, hogy megakadályozza e külön munkácsi egyesült püspökség felállítását, és e nagy területnek saját közvetlen főpásztori befolyása alól kivonását.²⁾ Eljárása indokául az szolgált, hogy szerinte e ruthének csak azért kívánnak külön püspököt, hogy azután annál könnyebben szakadhassanak el a katkolikus egyháztól.³⁾

A saját püspöki szervezettel bíró uniáltak egyenlő joggal léptek az uralkodó államvallás hivei mellé. A keleti hit követői nem részesültek e fontos jogban, de a szerb nemzet kiváltságai sok szabadalmat biztosított részére. Allása a protestans egyházakétól különösen abban különbözik, hogy nemzeti egyház, és másodszor abban, hogy nagyon széles terü autonómiaja mellett is a kormány befolyása alatt áll. Az udvar első sorban határőröket lát hibeiben. Ez magyarázza meg a nekik adott kiváltságokat ép úgy, mint a fejedelemnek minduntalan benyuló szabályozó intézkedéseit.

A szerbek ügyeit az Eszéken székelő illyr bizottság vitte,

¹⁾ A királýnő margialeje Kaunitz 1762. okt. 1-i jelentésére.

²⁾ Krones i. m. 88. l.

³⁾ Histoire du Pontificat de Clemens XIV. Par. A. Theiner. I. 411.

mely jobbára katonákból és németekből állott. Az udvar ennek közvetítésével érintkezett csak a szerbekkel és az idegen bizottság sok panaszra adott okot. Hosszas tanácskozások után 1771. július 20-án közzé tétetett az illyr szabályzat. Ennek értelmében megszűnt a metropolitának Csernovics Arzén ideje óta világi téren gyakorolt hatalma. A szerbek a határvidéken tiszteik, a magyar megyékben és városokban a magistratusok és a kanczellária, a bánságban a császári kamara igazgatása alatt állanak. Ezen regulamentum az első fontos lépés a szerbeknek a magyar államba vonására nézve. Szakítást jelöl a keleti, byzanci tradícióhoz képest, mely a világi hatalmat is az egyháziaknak adta kezébe. Csakis ez tette lehetővé a szerb világi rendnek politikai fejlődését. A szerb nemzet egysége világi tekintetben megszűnik, de egyháziilag fennmarad. Metropolitája igazgatja, ki az illyr bizottság közvetítésével érintkezik az udvarral. Vallásos, iskolai és alapítványi ügyeiket — de csakis ezeket — a metropolita a nemzet congressusán intézi el. Ez nem gyűlhet össze királyi hozzájárulás nélkül. Ezen megállapítások dacára éles ellentét keletkezett az 1774-iki és 1776-iki congressusokban az autonomia és a királyi befolyás közt. — Ez szükségessé tette az 1777-iki rendeletet, mely az 1776. congressus határozatait minden megszorítás nélkül megerősíti.¹⁾ A »regulamentum« a congressusi követek számát 75-re állapította meg, kik közt egyenlő számmal van képviselve a katonai, a papi és a polgári rend. Ezen felosztás már magában véve is nagy befolyást biztosított a fejedelmi biztosnak. Még jelentékenyebbé lett ennek állása az által, hogy a congressus csak jelenlétében tarthatott ülést. A püspökök világi tekintélyök elvesztéseért nagyobb jövedelemben és ennek biztosításában találtak kárpótlást. Mig a metropolita jövedelmét azelőtt csak 9000 frtra becsülték,²⁾ az most 34,000 frtra ment. A temesvári és verseczi püspökök ez összegnek felét, az ujvidéki és aradi főpapok csak harmadát, a budai és pakráczai csak hatodát élvezték, a legszegényebb, a károlyvárosi, annyit sem. A püspökök mellett felállított egyházi tanácsnak széles hatásköre

¹⁾ Regulament, wonach die griechisch nicht unirte Religionsverwandten, Laien und Priester sich zu richten haben. Bécs, 1777.

²⁾ Niezky. Staatskenntniss von Ungarn.

nyílt a pópák fegyelmi ügyeiben. A congressusnak egyéb, az iskolai és erkölcsi ügyekre vonatkozó megállapításait is szentesíti a királynő. Az egész szervezet fő tendenciája abban áll, hogy a püspökök hatalma biztosíttatik. Ezeket a király erősíti meg, és kötelesek neki hűséget esküdni.

Az állami hatalom e szerint szentesíti egy az uralkodótól eltérő vallásnak szervezetét, és nagy előnyökben részesíti annak főpapjait. Ezek különösen az által lépnek majdnem egyenlő ranggal a katolikus püspökök mellé, hogy nekik is megengedik megyéjük visitatióját, mit a protestans superintendenseknek oly szigorúan és következetesen megtiltottak.

A szerb egyháznak a világi szervezettől teljes elválasztását az 1779. évi »declaratorium illyricum« vitte keresztül. Ez megerősíti a szerbek kiváltságait, míg azok hűségben maradnak az uralkodó ház iránt. Teljesen megszünteti a metropolita világi hatáskörét, véget vet az eszéki bizottságnak, és az illyr nemzetet egészen a magyar kancellária alá rendeli. E rendelet természet szerinti következése a Bánság bekebelezésének Magyarországra. Másrészt e rendelet választja el a szerbek magyarországi egyházát azok törökországi hitrokonától, a mennyiben szerinte csak a monarchia alattvalója lehet lelkész.

A görög nem-egyesültekkel szemben is fentartatott sokban a római egyház kiváltságos állása. Az 1749. ápril 21. és 1754. ápril 21-iki rendeletek szerint ugyanazon eljárást követték a schismához, mint az akatholikusokhoz pártolók ellenében.¹⁾ Leányegyháznak csak azt ismerték el, hol kizárólag ők laktak megfelelő számban és kellő távolságban az anyaegyháztól. Csak oda volt szabad kijárni a pópának, különben büntetés érte. Tilos volt továbbá a pópának lelkészségökhöz nem tartozó személyeket megeskütni, kereszteni vagy eltemetni az illető plébános bizonyítása és a stóla lefizetése nélkül. Ezen 1746-iki intézkedéseket még 1779-ben is megújították. — Csak a határörvidéken mozoghattak szabadabban a pópák. De ott sem tűrték a Törökországból jövő papokat, sőt

¹⁾ M. kancz. lev. 1781. 734. sz. 169. l.

még hűségesküre sem bocsátották őket.¹⁾ De mily kevés ez azon megszorításokhoz és zaklatásokhoz képest, melylyel a két protestans egyház illetetett.

Az állam még a hivatalos elnevezésben is kimutatta, hogy inkább hajlik az óhitűekhez, mint a protestansokhoz. Az utóbbiakra nézve hivatalosan mindig az akatholikus nevet használják. Az óhitűeket ellenben nem szabad a schismatikusok gyalázó nevén nevezni.²⁾

Mária Terézia utolsó évében kelt még egy fontos rendelete a görög nem-egyesültek és azok uniójára vonatkozólag, mely tanusítja, hogy lemondtak már Bécsben a reményről az óhitűeket a római egyházzal egyesíteni. E szerint az egyesült hittől a schismához visszatérő, ha nem részesült kellő oktatásban, nem tekinthető apostatának és nem büntethető olyanak. Nem ő a hibás, hanem az alsó papság, mely nem tudja kellően oktatni a népet. Ezért, ha áttérő szándékát nyilvánítja, adassék át a görög-katholikus papságnak, melynek tiszte őt az unió felől felvilágosítani és őt szeliden meggyőzni. Ha ezen eljárás nem vinne célhoz, szabadon követhesse régi hitét. Ha ellenben a kellően oktatott tér vissza, mint apostata bűnhődik. Mindazonáltal fogaton kívül helyezték az 1749. évi rendelet azon záradéka, mely szerint a bebörtönzött hitétől el nem álló nem nemes kényszermunkára vagy száműzésre ítéltető. El kell kerülni azt, hogy valaki csak a büntetéstől féltében és csak külsőleg csatlakozzék az igaz hithez.

Jellemző a theresianus egyházi politikára nézve, hogy ezen rendelet csak a hatóságoknak szolgált tudomására. Kihirdetése tilos volt. Azt hitték, hogy ez enyhítésnek nyilvánossá tétele sérthetné az uralkodó hitet.

Az áttérők sorsa tehát enyhült, de az áttérésre csábító papokat kemény büntetés fenyegette. Első ízben papi hivataluk elvesztésére ítélték őket; ismétlés esetén fogsággal és bójttal bűnhődtek.

Ezentúl nem volt szabad senkinek az egyesült vallásra térnie; mielőtt az egyesült püspök vagy ennek valamely a választant ismerő papja által kellő oktatásban részesült. E cél-

¹⁾ 1779. nov. 19. rendelet.

²⁾ 1779. február 26.

ból a püspökök évenként ki fogják jelölni megyei papságuk körében, kik képesek az oktatás eszközzésére. ¹⁾

A görög-keleti egyház már Mária Terézia alatt részesül oly kedvezésekben, minőkben csak József részesítette a protestans egyházakat. E téren tehát sokkal kisebb volt a reformáló fejedelemnek feladata, mint az akatholikusok irányában. A magyar korona területének egy nagy részén a viszonyok hatalmánál fogva, úgy szólva állami vallás lett a bevándorlott szerbek hite. Az állami hatalom elismeri, szentesíti e viszonyt. De a mint a protestansoknál is láttuk, hogy a protestans egyháznak nem annyira a kormány az ellensége, mint a katolikus társadalom, úgy tapasztalható ez az óhitűeknél is. Bár ezek nagy része tömegesen lakik együtt, számos colonia lepi el az országot. Szerb és maczedóniai óhitűek kezében van az ország főhelyeinek kereskedése. Ezek elszórt községeket képeznek, alig hasonlíthatók a népesség más eleméhez, mint a zsidókhoz. Velök szemben erősen nyilvánul a papság vallásos, a városi polgárságnak kenyéririgységen alapuló ellenszenve. Pesten nem élveztek teljes polgári jogot. Kecskeméten nem építhettek házat. Említettük már, mennyire meg volt szorítva isteni tiszteletök gyakorlása. Tokajon egy görögnek a királyi helytartótanács rendeletéből négyszögletesre kellett változtatnia háza kerek ablakait, hogy a ház ne legyen hasonló templomhoz. ²⁾

A óhitűek József alatt.

A keresztyén tolerantia ugyanazon jogokat biztosította Magyarországon óhitű lakosainak, mint a protestansoknak. Ki van emelve, hogy az előbbieket eddigi szabadalmi, melyek királyi kiváltságon alapulnak, ép úgy érvényben maradnak, mint a protestansoknak országos törvény által adományozott szabadsága. A Magyarországon letelepedett, ez országba nagyobb

¹⁾ Az uniált papságra, és tudatlanságára sötét fényt vet az a rendelet, mely meghagyja, hogy ez intézkedés titokban maradjon, »nehogy annak nyilvánossá tétele által, minő tudatlanságban laborál hit dolgában sok unitus lelkész, gyalázat háruljon az unióra.« 1780. június 16-diki rendelet.

²⁾ Szirmay i. m. 35. sz.

részt csak 1779-ben keblezett görög nem egyesültek tulajdonkép a türelmi rendelet által váltak csak az ország polgáraivá.

Magyarországon nem is volt oly nagy ezen intézkedés fontossága, mint Erdélyben, hol a görög nem-egyesültek nagy részét képezik a lakosságnak. A magyarországi szerb jogot nyert kiváltságért, midőn magyar polgárrá lőn, az erdélyi oláh csak a tolerántia által jutott jogos existenciához. A vallás szabadságára méltán büszke Erdélyben egyenlő jogban részesült négy vallás. Ezek viszonyára nem is igen hatott a tolerántia. Annál fontosabb ott a görög nem egyesültekre nézve, kik csak toleráltak. Azon általános emberi és politikai indokokon kívül, melyek a tolerántia kiadásához vittek, még egy különös ok is vezette az államtanácsot, midőn az edictumnak Erdélyre való kiterjesztését ajánlotta a fejedelemnek. Gebler államtanácsos kiemeli, hogy Erdélyben nagy a nem-egyesülteknek száma és ezeket sok okból kell jó érzületekben megtartani. ¹⁾ Vigyázni kell, hogy az uniáltak többé ne nyomhassák el őket.

Józsefnek katonai múltja magyarázza meg, hogy osztózott tanácsosa meggyőződésében. Több nyilatkozata nem enged kétséget abban, hogy az óhitűekben hű és erős támaszát látta birodalmának és dynastiájának. Azonfelől külföldi politikájának egyik sarkpontja a muszka szövetség, mi lehetetlenné tette a cárnő hitsorsosainak elnyomását. Már ifjúkori utazása alkalmával felveszi politikája tényezői közé azon gyűlöletet, melyet a szlavón nép és papság a magyarok ellen táplál, és azon hajlamot, melyet a katonaélet iránt éreznek. ²⁾ Nem voltak a szerbek, még kevésbbé az oláhok népjellemének gyöngéi iránt. Az oláhok elmaradásának okát rabszolgaságokban látja. Ebből ered műveletlenségök, állhatatlanságok és hajlamuk a tolvajláshoz. ³⁾ Nem várhatni javulást mástól, mint a

¹⁾ Bei guter Gesinnung zu erhalten; cs. kabinet-levéltár 1781. 2307. okt. 4.

²⁾ I. k. 409. l.

³⁾ Die Walachische Nation wird noch immer auf eine sehr knechtische Art behandelt, wovon zum Theil ihre wenige Ausbildung, ihre Unbeständigkeiten, ihr Hang zum Stehlen die vorzüglichsten Folgen sind. So lange also in ihnen nicht durch Schulen eine hinlängliche Aufklärung bewirkt, durch gute Behandlung eine Zuneigung für ihren Grund und

nép jobb nevelésétől. — Míg az bekövetkezik, jó akaratot kell mutatni és megakadályozni minden zsarolást. A szerbek ügyesek, de álnokok. Jó katonák kerülnek ki belőlök, de jobb szeretik a kereskedést. Mégis jó, ha számuk gyarapodik, különösen a Törökországból jövő beköltözés által.

»Nagyon is igaz, fájdalom, hogy ki nem törölhető előitélet és gyűlölség uralkodik a magyar és rácز nemzetek, a nem-egyesültek és magyarok között.«¹⁾ A császár ezen szavai különös világítást nyernek Gebler említett véleménye által. De maga is biztosítja a nem egyesülteket különös kegyéről, majdnem azon szavakkal mint tanácsosa: semmit sem kíván jobban, mint azt, hogy jóakarátát az illyr nemzet iránt bizonyíthassa.²⁾

A Mária Terézia korabeli fejlődésből folyt, hogy az óhitűek iránt inkább volt conservativ József politikája, mint bármely más felekezet irányában. Ott volt legalázatosabb az uralkodótól legjobban függő a papság, pedig a népet az vezette.³⁾ József e téren egész bizvást követhette anyja politikáját. A metropolitai állás épen trónralépésekor jutott üresedésbe. Betöltésére congressust kellett összehívni.

A metropolita állás elnyerésére az administrator, Putnik Mózes, temesvári püspök kérte a kormány kegyét. Kéri, hogy megtarthassa eddigi állását, ha meg választják is metropolitának. — Elég naivul azt hozza fel kérése támogatására, hogy Mária Teréziától megbízást nyert népét oktatni.⁴⁾ A császár el is határozza a congressus összehívását a választás végett, és az előbbi metropolita alatt elharapódott visszaélések megszüntetése czéljából. A kancellária Putnikot tartja legméltóbbnak. A többi püspök közt az aradi botrányos életet él, a verseczi rossz, a károlyvárosi ügyes, de alattomos. Csak a pakráczy és a budai részesülnek dicséretben. A kir. biztosul kiküldött gróf Jankovics poszsegai főispánnak adott utasítás mutatja, hogy

Boden rege gemacht wird, sehen sich diese Leute immer von einem Tage zum andern wie blos kampirend an. Verbesserungsanstalten. 13—14. l.

¹⁾ U. o. 15. l.

²⁾ M. kancz. lev. 5171/61.

³⁾ Ihre Geistlichkeit hat Einfluss auf sie.

⁴⁾ M. kancz. lev. 6214/59.

mennyire ura a helyzetnek a kormány. Eltiltotta a nemzeti ifjúságnak a gyűlésterembe menését. Meghagyja, hogy rövid legyen a gyűlés, különben a biztos maga fogja kinevezni az érseket. Csak hű embert válasszának, mert mégis inconveniens volna meg nem erősíteni a megválasztottat. A kanczellária valószínűnek tartja jelöltjének Putniknak megválasztását. A congressustól várja még a budai püspökségnek a bácsival egyesítését. — A császár ezekhez hozzáadja, hogy Putnik nem tarthatja meg temesvári püspökségét, és hogy a követek ne jöjjenek korán és ne maradjanak sokáig, hogy ne növeljék a költséget, melyre a kamara ad előleget. ¹⁾ A királyi összehívó rendelet márczius 24-ikén kelt. Még a választás előtt figyelmezteti a hadi tanács elnöke a kanczelláriát a választás fontosságára, mert ha Karloviczban helytelen érzéseket táplálnak, nem lehet megakadályozni azok elterjesztését. ²⁾ A választást jún. 21-ére tűzték ki. Mint előre volt látható, Putnik lett egyhangulag metropolita, kit a kormány meg is erősített. — Ha 23-ikáig nem történt volna megegyezés, a királyi biztos nevezte volna ki. ³⁾ Azután még a püspökségek új beosztásával foglalkozott a congressus és erélyesen ellenmondott azok száma csökkentésének. Tervet dolgozott ki a nép javítására és felvilágosítására, kérte a császárt, hogy többé ne helyezze át a püspököket egyik helyről a másikra, és hogy a püspökök egyenlő fizetést kapjanak. A kanczellária ez utóbbi kérelem miatt felszólalt Putnik ellen, kiről azt hitték, hogy ellene volt a császár áthelyezési jogának. József nem teljesítette a kérelmet, de különben megerősíté a congressus által hozott határozatokat. ⁴⁾ A congressus költségeit illetőleg fentartatott, hogy azokat az illyr nemzet viselje.

Formalis tekintetben nem igen kellett már változtatnia a görög egyház helyzetén. A régi szabadalmak és a tolerantia biztosították, a regulamentum és declaratorium szervezték. A tolerantia kivitelét ugyanazon okok hátráltatták, mint az

¹⁾ M. kancz. lev. 1465/s₁.

²⁾ Hadik gróf levele u. o. 2442/s₁.

³⁾ Jankovics jelentése 3397. sz.

⁴⁾ M. kancz. lev. 2601—2663., 3808—4004. és 4229. sz. Jankovicsnak végjelentése nincs az aktáknál.

akatholikusoknál. A község számára vonatkozó megállapítások a görög hittiek szórványossága miatt még fontosabbak voltak itt mint más felekezeteknél. Az 1783. év végeig csak 8 görög n. egyesült község nyert addig szabad gyakorlatot, az 1784. év végeig még 5 és 10 leányegyház. ¹⁾

Szirmay szerint a görög nem egyesülteket még jobban elnyomták mint a többit. Még házukban sem imádkozhattak pópájukkal. Nem szüretelhetek Tokajon. Mindenféle ürügy alatt kizavarták birtokukból az egri, a közjónak hasznos kereskedőket, árúikat elárverezték. E megrögzött bajokon segített a császár, és megfelelő kárpótlást szerzett a károsultaknak. ²⁾ Sok volt a teendő a lényeges kérdésben: a nép nevelésében, melyet a papság jobb művelése által kellett előkészítenie. József teljes tudatában volt e feladatnak. Az új patriarcha, érlyes, dicsvágyó és tevékeny férfiú sokat tehetett állásánál és tehetségénél fogva.

Az illyr nemzet akkori állapotát lehető legszomorúbbnak és elmaradottabbnak tünteti fel a szemtanú leírása. A nép lusta és a rablástól nem tartja vissza semmi. Csak az asszonyok dolgoznak. Előbb a népnek csak barbár jó és rossz tulajdonai voltak, most a műveltek bűneit is elsajátították az érények nélkül. Már régi bátorságuk is csökken. Babona foglalja el a vallás helyét, számtalan a bőjt. Oly szigorúan tartják, hogy a rabló megöli vezérét, ha nem bőjtől. Az általános műveletlenségben osztoznak a papok is. Nem segíthet ott más, mint a papok jobb nevelése. ³⁾

József maga is kimondja, hogy a pópák többnyire idióták. ⁴⁾ A legtöbb pópa nem is elégedett meg a hivatalával járó fizetéssel, mellesleg kereskedéssel is foglalkoztak, különösen marhakereskedéssel. ⁵⁾ Ez nem igen növelhette tekintélyüket. Csakugyan úgy látszik, a hazánkbeli görög nem-egyesült papság semmivel sem állott magasabban az orosznál. A kormány-nál egymást érik a tervek, ez állapoton segíteni. Először is el-

¹⁾ Kanczell. lev. 6992/₈₄. és 15848/₈₅. sz.

²⁾ I. m. §. 66. Az egri görögök ügyében egész könyv jelent meg.

³⁾ Schlözer Staatsanzeigen 1782. 360—5. l.

⁴⁾ M. kanczell. lev. 1669/₈₂.

⁵⁾ U. ö. 7062. sz.

határozzák, hogy az iskolakönyveket többé nem hozzák be Orosz-, Moldva- és Oláhországból, hanem Budán nyomtatják.¹⁾ Azután megbízzák a metropolitát, nézze át az új könyveket, hogy azok terjesztése ne keltsen gyanút a népben.²⁾ Sokat várnak még a görög-egyesült papokat nevelő sz. Borbála nevű intézet áttételétől Bécsből Budára. Mégis a mellett maradnak, hogy ez intézetnek a birodalom fővárosa a megfelelő helye. Nagyobb ott a műveltség »és nagy hasznára látszik lenni az államnak, hogy itt a központban, neveltessenek minden nemzetből, mert csak így egyezhetnek meg gondolkodásuk elveiben.«³⁾

A hadi tanács, melynek igazgatása alatt állott még mindig az illyr nemzet nagy része, folytonos levelezést folytat a magyar kancelláriával az állapotok javítása tárgyában. Főbajul a papság műveletlenségét ismeri, iskolákra van szükség. Ezeket a püspököknek kell állítaniok, hogy az adóalap ne szenvedjen. A határvidéken állítottak ugyan iskolákat, de a kathevizálást nem végezi senki. A patriarcha pedig, a helyett, hogy javítana, csak hatalma emelésére törekszik, melyet Erdélyre és Bukovinára is szeretne kiterjeszteni.⁴⁾

Putnik terjedelmes emlékiratban állítja össze felekezete követeléseit és sérelmeit. Nemzeti gymnasium felállítását kívánják Ujvidéken. A tolerancia daczára nem ruháznak reájuk hivatalt; Temesmegyében csak egy pár hajdu óhitű. Horvát- és Szlavonországokban nem nyerhetnek birtokot. Az uniáltak üldözik őket. A budai kerületben elnyomják leányegyházaikat. Templomokra van szükségök Váradon, Miskolczon és Károlyvárosban. Ezen általános pontok mellett a személyét és a papság állását illető érdekekről sem feledkezik meg. Kívánatos, hogy az érsek közvetítse felfelé a püspökök minden ügyét, és hogy Erdély és Bukovina hatósága alá rendeltessenek. A klastromok dotatióját meg kell állapítani. A pópákkal roszul bánnak a megyék. Kilenczedet és tizedet fizettetnek velök, le-

¹⁾ U. o. 2104/sz. apr. 15.

²⁾ U. o. 8123.

³⁾ Az egyh. comm. 1782. aug. 30-iki üléséből.

⁴⁾ M. kancell. lev. 640/sz.

nyirják és verik őket. Biharban egyet tyúkólba zártak. A pópák mentessenek fel az adó alól és csak büntető ügyekben lehessen őket bebörtönözni. ¹⁾

A helytartótanácsnál ez emlékirat ép oly kevéssé talált pártolásra, mint az akatholikusok hasonló panasza. A kan-czellária és a hadi tanács sem tartotta kiviendőnek; ott a Put-nik ambícióját vádolták. A császár ellenben a metropolita hatalma kiterjesztésén kívül majdnem mindenben helyben hagyta. Elrendeli, hogy a g. n. e. papokkal a törvény előtt épen úgy bánjanak mint a katolikusokkal. Társadalmi állásuk emelése által akarta tekintélyüket hitfeleik előtt megszilárdítani.

A császárnak 1783-iki útja adott alkalmat erdélyi püspökség felállítására. Magának tartja fenn a kinevezés jogát, alkalmas egyént a metropolita ajánljon. ²⁾ Ily módon mégis utat nyitott az oláh és a szerb egyházak egyesítésének.

A görök nem-egyesült papokra és a kormányshékeknél irántuk uralkodó ellenszenvre fényt vet a várad-velencei pópának esete. Bevádolták, hogy conventusokat tart, megáldja az egyesülteket is. A vetésáldást nagy pompával végezte; 50 katonára volt jelen. A pap mindegyiknek 17 krt adott az egyház pénztárából, a tiszteknek pedig egy font kávé és két font cukrot. A főispán, hogy ne szítsa a nép gyűlöletét, nem kíván pórt, csak a bűnösnek áthelyezését és a pénz megtérítésére íté-
lését. Ugy is azt híresztelik a nép közt, hogy a Felség nem szereti az uniót. A kormányshékek után ehhez hozzájárul a császár is, csak hogy az egész ügy végrehajtását a metropolitára bizza. ³⁾

Sem az óhitűeknek és papságuknak elmaradottsága, melyről annyi alkalma volt meggyőződnie, sem a magyar kormányshékek ellenállása nem változtatták meg a császárnak a g. n. e. papság emelésére célzó szándékát. A haditanácshoz kiadott rendeletben megtiltja, hogy ezentúl különbséget tegyenek az egyesültek és nem egyesültek között. Nem szabad az utóbbiakat világi előnyökkel áttéríteni; az nem felel meg az

¹⁾ U. o. 1472/83. Az elnyomás esetei el vannak sorolva u. o. 9073. szám alatt.

²⁾ Cs. kézirat 5578. 1783. sz. Brassó, jun. 8.

³⁾ 7076/83.

igaz egyház szellemének. ¹⁾ Másrészt a döntő elhatározást minden fontosabb ügyben magának tartja fenn. Midőn új kongresszus gyűl össze Temesvárbán, kijelöli, kiket kíván püspökökül, és meghagyja biztosának, oszlassa fel a gyűlést azonnal, mi-helyt akarata teljesezésbe ment. ²⁾

Az óhitű egyház feje, ismervén a császár jóakarátát, minduntalan újabb meg újabb kívánságokkal lép fel. Kéri, hogy az ország tiszántúli részeiben oly helyeken se fizessenek a g. n. egyesültek stólat, a hol csak magán isteni tiszteletök van. ³⁾ A köznevelés érdekében már Mária Terézia óta igyekezett a kormány meghonosítani a szerbek közt a latin betűket; a metropolita az új iskolakönyvekben a cyrilli betűk megtartását kéri. ⁴⁾ A császár ezt minden nivelláló törekvése mellett egyelőre megengedi. Ép oly régi volt az állam törekvése a görög nem-egyesültek ünnepeinek túlságos számát, melyek a népet dologtalanságra szoktatják, csökkenteni. A különben oly erőszakos fejedelem itt a legnagyobb kiméletet tanúsítja. Meghallgatja a metropolita és az erdélyi püspök véleményét. Az utóbbi 36-ra akarja leszállítani az évi ünnepek számát, ehhez járúlna az egyházi patronus ünnepe minden községben. A kanczellária ezt el is fogadja; ha Erdélyben keresztül megy, annál könnyebb lesz Magyarországon is a reform keresztülvitele. A császár is jóváhagyja, s elrendeli a kihirdetést, hozzátéve, hogy az ünnepek csökkentése nem vonhatja maga után a robot emelését. ⁵⁾

Az óhitűek Magyarországon még némileg elnyomottak József trónralépésekor. Mint ilyenek ép úgy számíthattak védelemre, sőt kedvezésre az uralkodónál, mint az akatholikusok. De ki kell emelnünk, hogy a császár, ha lehet, még erősebben fogja az uralkodó hit ellenében pártját az előbbieknél, mint a protestánsoknak. Ez nem folyhatott dogmatikus előszeretetből. A császár eljárásának politikai számítás adja okát. Mint a görög nem egyesültek *nemzeti* egyházának protektora nagy

¹⁾ 1783. aug. 8. 8695. sz.

²⁾ U. o. 8696. sz.

³⁾ 12137/83.

⁴⁾ 13903/84.

⁵⁾ 1785. 12005. sz.

segítségére számíthat törökországi terveiben, paralysálni véli Oroszország befolyását, és erős, szenvedélyes pártot biztosít a maga részére a magyar korona területén. Épen ezen számítás okozza azonban, hogy a nemzeti nevelés emelésére, épen itt tett legkevesebbet, hol legnagyobb szükség volt reá. Ő minden babonának és előítéletnek halálos ellensége, itt kiméletet és elnézést tanusít.

Művünk egy következő részében szemléljük e politika eredményeit.

4. A zsidók.

Ha minden elnyomott felekezet és race emberi jogainak érvényesítőjét tiszteli II. Józsefben, különös hála és tisztelet övezi nevét a zsidó felekezetről. A többinek csak történeti jogokat adott vissza, a zsidókra nézve a középkori rabszolgaság súlyát kezdte enyhíteni. Amott a humanitás szempontja mellett érvényesül a politikai is; itt majdnem tisztán az első vezet.

A zsidóknak nem adott jogot Magyarországon a törvény, de bizonyos évi taksák fejében védelemben részesültek a fejedelem és a földesúrak részéről. Kezökben volt a kisebb kereskedés, a nagyobbbat a németek, görögök és örmények tartották fenn magoknak. Igyekeztek is kizárni őket a polgárok, mint veszedelmes versenytársakat. A fővárosok falán kívül vannak főtelepeik a koronának vagy valamely nagy úrnak oltalma alatt. Pozsony mellett Váralja, a Pálffyak birtoka, főfészkük, Budapest mellett Óbuda, a korona javadalma, Dunántúl Rohonc, a Batthyániak városa. Az Eszterházyaknak számos község élvezte védelmét. Mária Terézia korában gyakran vesznek részt a hadsereg részére szállítási üzletekben. Iparral is foglalkoznak a nagyobb városokban. A királynő e jogtalan és fegyvertelen felekezettel szemben még jobban érvényesíthetné a katolikus álláspontot, mint a többivel szemben. A zsidók megtérítésére megengedettnek látszott minden eszköz. Nem is jog vagy elnézés volt az akadály, hanem az uralkodó osztálynak közönye, vagy épen lenézése. Csak az akatholikusoknak volt tilos zsidókat téríteni. ¹⁾ A hol volt vallásos buzgalom, semmi

¹⁾ 1761. febr. 12.

sem tiltotta a zsidó gyermekeknek megkeresztelését, tekintet nélkül arra, minő szakadást vitt be ez eljárás az egyes családokba. Később azonban legalább az udvari rendeletek, némileg korlátozni igyekeztek a térítési buzgalmat, de legtöbb esetben befejezett ténnyel állván szemben, nem sokat segíthettek.

A megkeresztelt zsidó, ha visszatért hitéhez, két évi börtönrre ítéltetik. Ezen idő alatt oktatják az igaz hitben. Az idő lefolyása után jelentést kell tenni a Felsőnek, mielőtt elbocsátják. ¹⁾ A ki zsidó gyermeket szülei akarata ellenére megkeresztel, büntetést von magára. Később egész pontosan megszabják az ilyes esetekben követendő eljárást. E szerint tilos akár a bábáknak akár másoknak megkeresztelni a még fejletlen zsidó gyermekeket szüleik ellenére, vagy titkosan. A bábáknak csak közvetlen halálos veszély esetén szabad ezt tenniök, a többieknek csak ha nincs a gyermeknek szülője vagy gyámja. Ha azonban a keresztelés megtörtént, az érvényes marad, és a gyermek szüleitől elválasztva neveltetik, csakhogy a tilos cselekedet elkövetője költségén. A keresztelt gyermek örökségi joga fenntartatik. A felnőtt gyermek áttérhet szülei ellenére is. Határúl a *hetedik* év állapittatik meg, de fiatalabb gyermek is áttérhet, ha az e célból kiküldött bizottság elég érettnek találja. E gyermekeket szüleik költségén nevelik. Ha valamely zsidó szülő, akár atya, akár anya, áttér, áttérnek vele kicsi gyermekei is, az érettek magok választják vallásukat. A nagyatyának is jogában áll magával vinni a kereszténységbe kicsi unokáit. ²⁾ Mindenki belátja, hogy e rendszabályoknak inkább elő kellett segíteniök a térítést, mint hátráltatniok. Mind amellet csak elszigeteltek maradtak a térítés esetei.

A zsidók és keresztények közötti ürt hazánkban e korban nem hidalja át semmi. Igaz, hogy a zsidó lealázó jelet nem hord ruháján mint Ausztriában. De sem politikában, sem műveltségben nem vesz részt, egész szellemi életét lefoglalják hitének sajátos institutiói és községi élete. Még a kereskedésben és bérlésben is csak másodrendű szerepre vannak kárhóztatva. Számuk 1780-ban 46,166-ra ment az egész országban. ³⁾ Arról

¹⁾ 1762. febr. 18. rendelet.

²⁾ 1775. apr. 21. rendelet.

³⁾ Kanczell. lev. 4642/₈₁.

sem értesülünk, hogy e korban áttért zsidó jutott volna bármely téren oly álláshoz, minőt Ausztriában Sonnenfels József tudott magának kivívni. Másrészt jelentéktelenségök védi őket. Nem értesülünk tettleges üldözésről. De azért példáját találjuk azon középkori rémhitnek, mely annyszor szolgált zsidók ellen a népszenvédély ébresztőjének. Egy keresztelt zsidónak feljelentésére 1764-ben 28 zsidót fogtak el Sárosmegyében azon vád alatt, hogy részt vettek egy keresztyén gyermek meggyilkolásában. Kétszeres tortura sem vitt eredményre, és a kormány rendeletére 1765. májusban szabadon bocsátottak 26-ot. Egy meghalt a börtönben, a másik ott maradt.

A XVII. század óta több európai ország adott a zsidóknak, ha nem is egyenlő jogot, de biztos existenciát. Hollandiában nagy részök volt a kereskedelem felvirágzásában és a szellemi életben, Olaszországban nekik tulajdonították Livorno lendületét. Angolországban, hol csak Cromwell engedte megtelepedésöket, már 1753-ban szó volt arról, hogy polgári jogot nyerhessenek. A kormány megijedt a tömeg lármájától és visszavonta a javaslatot. »Bölcs és becsületes kormány« jegyzi meg erre Chesterfield lord, nem ad okot panaszra a népnek, de másrészt szilárdan ellene fog állani oktalan lármának. A zsidó *bill* elleni láрма az intolerantia szűk csőcselék-szelleméből ered vallásos tekintetben, és ellenségeskedésből (inhospitality) polgári tekintetben. Bölcs kormánynak pedig mindkettőnek ellene kell állnia.« ¹⁾ A kor szelleme hozta magával, hogy mindenütt igyekeztek a zsidók sorsán segíteni, és e néptörzs erejét és tehetségét az állam érdekében, melyből addig teljesen ki voltak zárva, felhasználni. Poroszországban Nagy Friderik alatt biztossá vált helyzetök, Franciaországban már szabadon építhettek templomokat. A mint a korlátok le kezdetek hullani, melyek őket a keresztyén társadalomtól elválasztották, egy nagy részök műveltség és életmód dolgában beolvadt azon nemzetbe, mely között lakott. Nem csak anyagi téren tűntek ki, szellemi téren is voltak kiváló képviselőik. Európa legkiválóbb írói közt sokan törtek már lándzsát teljes egyenjogúsításuk mellett. Csak Lessinget, Mirabeaut és Dohmot említjük.

¹⁾ 1753. nov. 26-iki levele fiához.

József mindjárt trónra lépésekor elhatározta ezen süllyedt népet, melynek keblében csak egyesek örvendettek magasabb műveltségnek, emberi bánásmód által az állam hasznos polgárává tenni. Határozottan különbséget tesz a régi előítéleteken csüngő »zsidó koldusnép« és a műveltebb rész közt. Az utóbbinak lehetővé akarta tenni magasabb és tiszteltebb társadalmi állás kivívását.¹⁾

Elveit az udvari kancelláriákhoz intézett 1781. május 13-iki kézírata fejezi ki. Célja az, »hogy a számos zsidó nemzet nagyobb hasznára váljék az országnak, mint eddig volt, korlátozt kereskedése és felvilágosodása miatt.« Ezért szükséges, hogy nemzeti nyelvek használata szűnjék meg mindenben, az isteni tiszteletet kivéve. Minden irományuk az ország nyelvén irandó, különben nem érvényes. A végrehajtásra 2—3 év engedendő. Azon idő alatt a fő zsinagógák mellett iskolákat állítsanak fel állami felügyelet alatt. Vallásuk ügyeire azonban ne terjedjen ki a beavatkozás. Nemcsak azt engedné meg, hogy a fennálló nyilvános iskolákat látogassák²⁾ a theologiaiak kivételével, hanem iskolai célra fordítaná a taksák egy részét. Szabadon olvashassanak, de csak az országban, censura alatt nyomtatott könyveket.

»Hogy végre szaporított és szélesített jövedelmi források által elvonassanak az uzsorától és csalástól, megengedendő nekik :«³⁾

1. A földmivelés gyakorlása. Árendát birhatnak húsz évre, ha a földet csak zsidók által műveltetik. Ha áttérnek, földbirtokot szerezhetnek. 2. A fuvarozás. 3. Szabó, varga, kőműves, ács mesterség. Az építészet is, ha matematikát tanultak. 4. A műasztalosság, festészet, szobrászat. 5. A gyáripár is »minthogy találékonyak.« 6. A szövés és más ilyenmű kézipár.

Szűnjék meg minden kivételes szégyenítő ruha és jel. A végrehajtásban tegyen minden ország a saját viszonyai szerint, csakhogy kis dolgok miatt nem szabad előfordulni fennakadás-

¹⁾ Hock, der österr. Staatsrath 371. 1.

²⁾ E passust a császár sajátkezűleg iktatta be.

³⁾ Damit sie aber auch durch vermehrte und erweiterte Nahrungs-
zweige von dem ihnen eigenen Wucher und betrügerischem Handel ab-
geleitet werden.

nak. A kancellária felszólíttatik véleményadásra és évi jelentésre. ¹⁾

Minthogy a kancellária késett, a császár még belgiumi útja alatt is sürgette. ²⁾ Az államtanács meghallgatása után bécsi zsidók részére 1782. január 2-án adott ki tolerantiát.

Először az erdélyi kancellária referált a zsidó ügyről. A jelentés szerint a zsidók mindenütt kereskedhetnek, de csak Gyula-Fehérvárott telepedhetnek meg. Csak rövid idő óta telepített le némely földesúr birtokán regaliabériő zsidót, de ezek a keresztyének elől elveszik a keresetet és mindössze 1119 frt adót fizetnek. Ezért a kancellária már 1780-ban elrendelte az idegen zsidóknak kiűzését, a belföldieknek Fehérvárra szorítását. Az utóbbiak szabadon gyakorolhatják vallásukat, kézművesek lehetnek, sőt a nyilvános iskolákat is látogathatják. Az erdélyi püspök ajánlatot tett, hogy zsidókat telepít le birtokain, de ezt a kormányzék »a rossz példa miatt« visszautasította. Az államtanácsban felszólaltak a kancellária szigorúsága ellen, de a császár annak értelmében döntött. Most a zsidók emeltek panaszt, kérve, ne szorítsák őket Fehérvárra, hanem engedjék nekik a letelepedést az ország minden városában. A dolog egyelőre függőben maradt, és 1787-ben dőlt el, midőn a magyar zsidók helyzetét szabályozó rendelet érvényét Erdélyre is kiterjesztették. ³⁾

A magyar kancellária csak később nyilatkozott. Kijelenti, hogy Magyarországon szabad a zsidóknak bérelni, és a sz. kir. városokon kívül mesterséget folytatni. Különösen sok a korcsmáros. Bővebb adatokat később fog csak beszerezni. ⁴⁾ Emlékeztet Mária Terézia rendeletére, mely szerint zsidónak soha sem szabad adni kamarai bérletet. ⁵⁾

József megjegyzése teljes világot vet felfogására a zsidó kérdés felől. ⁶⁾ Nem célja e kedvezések által a zsidóságot,

¹⁾ M. kanczell. lev. 2692/s₁.

²⁾ 3875/s₁. Julius 22.

³⁾ Hock i. m. 372—376. és 384. l.

⁴⁾ 4622. és 5179/s₁.

⁵⁾ 1774. nov. 28.

⁶⁾ Ld. Függelék. XVIII.

minő akkor volt, szaporítani. Főczélul mindig e faj tanítása, felvilágosítása és művelése van kitűzve.

»A szélesebb körű kereset, karjaik hasznosítása, a gyűlöletes korlátozó törvények és megvetést keltő jelvények eltörlése a jobb tanítással és nyelvök megszűnésével együtt elő fogja segíteni sajátos előítéleteik kiirtását, ez által keresztényekké teszi őket, vagy pedig javítja erkölcsüket, úgy, hogy az állam hasznos polgáraivá lesznek, mi legalább a jövő nemzedéknél biztosan el lesz érve. 1)«

Mintha a császárnak emberséges és a politikának megfelelő eljárása azonnal meghozná a gyümölcsét, már 1781-ben látjuk, hogy egy magyar zsidó tudományos pályára lép.

Egy zsidó ifjú engedelmet kér a doctoratus letételére. A magyar kancellária a csehtől kérdezi, minő eljárást követ, és válaszul nyeri, hogy zsidó is végezheti a jogi és orvosi tanfolyamot. Az elintézés ez értelemben történt. 2)

A következő években sok egyes intézkedés történt a zsidók sorsának enyhítésére. A kath. valláson maradó zsidó gyermekekkel úgy bánnak mint az akatholikusokkal. 3) A magyar katholicismus bástyájába, Nagy-Szombatba is, nyílik bemene-tők, kimondatik, hogy a városok kereskedésének kárára van, ha a zsidók nem lakhatnak mindenütt. 4) A császár nem akarja megerősíteni a városoknak a zsidókat kizáró privilegiumait, és ismételten sürgeti a kancelláriát a zsidó ügy szabályozására. 5)

Beérkeznek lassankint a megyék jelentései. Majdnem mindegyik sajnálkozva szól róluk mint szegény nyomorútlak-ról. Ungvármegye szerint az ottaniak nem fizethetnek adót. Egy bérelt ház zsinagógájuk és iskolájuk. A marmarosiaknak még az sincs. 6) Somogy megyének nincs kifogása helyzetök javítása ellen, csak azt kéri, hogy a zsidó mesteremberek külön czéheket képezzenek. 7)

1) 5185/₈₁. sz. okt. 26.

2) 4639. és 5574/₈₁.

3) 1709/₁₇₈₂.

4) 3762/₈₂.

5) 4068/₈₂.

6) 5014—6012/₈₂.

7) 6679/₈₂.

Magok a zsidók is tudatára kezdenek jöni emberi méltóságuknak. Kérik, töröljék el a személyes vámot, mely nem csak anyagilag sújtja, hanem le is alázza őket és engedjék meg nekik a szabad közlekedést egyik országból a másikba. ¹⁾ Ugyanis személyenkint egy forintot fizettek, ha átmentek valamely határon. A kancellária fenntartandónak véli e vámot, hogy a szegény zsidók túlságosan el ne szaporodjanak. A császár szerint csak a külföldi zsidók vetendők alá e vámnak, a galicziai és cseh zsidók tehát nem. Ez elhatározásától a kancellária újabb felterjesztése sem térítette el. ²⁾

Ezalatt beérkeztek a magyar helytartótanács reformjavaslatai. A kancellária azokat megjegyzésekkel kísérve is adta elő a császárnak. A helytartótanács két év alatt akarta eltörölni a saját nyelvök törvényes használatát, helyébe a magyart hozván be, a kancellária 8-at engedett. Az első szerint a zsidóknak azonnal kell normalis iskolákat alapítaniok vagy pedig gyermekeiket keresztény iskolákba járatniok, a kancellária nem tart jónak semmi kényszert, nem engedi, hogy a zsidó gyermekeket külön padokba ültessék és ajánlja, hogy fegyverforgatásban tanítsák őket testök fejlesztésére. A helytartótanácsnak sincs kifogása a zsidók bérlete, sőt földbirtoklása ellen sem, ha csak földjüket zsidó kezek által műveltetik; a kancellária, tovább menve abban sem lát rosztat, ha szabadon kereskednek és fuvaroznak, nincsenek bizonyos helyhez kötve, és keresztény legényeket tartanak. Annaira megy egyenjogosító törekvésében, hogy az előbbkelő zsidókat még a kardviseléstől sem tiltaná el. A külső különbséget zsidók és keresztények közt az által véli megszüntetendőnek, ha a zsidók többé nem viselhetnek szakállt. A XVIII. század humanus és politikai eszméi mellett ott találjuk Nagy Péter cárnak korlátolt megállapításait. ³⁾

Az államtanács meghallgatása után a császár jóvá hagyta

¹⁾ 7336/sz.

²⁾ 8243. és 8786. sz. 1782.

³⁾ 1782. szept. 23. Az összes magyar zsidóság folyamodik ez ellen. A Felség csak nem akar kényszert, a plebs pedig bántja őket. A helytartótanács sem akar kényszert gyakorolni, a hatóságok vigyázni fognak, hogy bajuk ne essék. Ebbe a császár is beleegyezik. 3902. és 3965/sz.

a kanczellária javaslatát. Iskola mintául a prágai község iskoláját ajánlotta. ¹⁾ Ezen reform tette lehetővé a magyar zsidóság művelését és magasabb polgári és anyagi emelkedését.

A végrehajtás egyes momentumai közt kiemelhetők a következők. Nagyszombat városa ellenkezése daczára megengedtetik a zsidóknak, hogy járhassanak oda vásárra. ²⁾ Tekintetbe veszik a jászkún vidéki zsidók kérését, hogy szabadon járhassanak vásárra, a bihariakét, hogy iparosok lehessenek, a zemplén- és borsodmegyeieket, hogy enyhítsék a plébánosok által reájuk rótt terheket. ³⁾ Az ujvidékiek panaszkodnak a város ellen, mely csak fiaiknak engedi meg a kereskedést és ipart, nekik az öregeknek nem. Az ungmegyeieket szívesen küldenék gyermekeiket iskolába, ha nem félnének a keresztény ifjak csintalanságától. Ott csak négy zsidó kereskedő, a többi földművelésből él. ⁴⁾ Szabad kereskedésök érdekében erélyesen szólal fel a fiumei kormányzó. ⁵⁾

A tudományos téren egyenjogositottaknak tartják már magokat a zsidók. Oesterreicher óbudai orvos a pathologiai tanszékért folyamodik a pesti egyetemen. A kanczellária a folyamodást magától érthetőnek veszi, csak azon okadatolással utasítja el, hogy az állomás már be van töltve. ⁶⁾

Zsidó könyvnyomda alapítása engedtetik meg Pozsonyban, melynek termékeit, vám mellett, Ausztriába is szabad kivinni.

Mindezen kedvezés daczára szigorúan fentartatik elvül, hogy a zsidó nem élvez polgárjogot sehol. E tekintetben a magyar kanczellária a csehhez fordul útmutatásért. Ennek tagadó válasza után utasítja vissza a polgárjogért folyamodó zsidókat.

Magyarországon azonban azt hiszik, hogy a zsidók pol-

¹⁾ Hock i. m. 379. l.

²⁾ 2246. 2686. 3110/1783. sz.

³⁾ 10852/83.

⁴⁾ 10990. és 10996/83.

⁵⁾ 13166/83. decz. 13.

⁶⁾ 2037/1785.

gárjogot nyertek. Szirmai Antal egyenesen kimondja, hogy a császár a zsidóknak polgárjogot adott. ¹⁾

Természetes, hogy a zsidóknak engedett szabadabb mozgás visszahatást keltett azon körökben, melyek ez által károsítva hitték magokat. Elöl a pozsonyi polgárok jártak. Folyamodnak, a zsidóknak a városba bocsátása ellen. A várhegyre kontárok telepednének, a polgárok keresete csökkenne, azon házból, hol zsidó lakik, elmennének a keresztények. Nem lehet házbérből sok haszon, mert a rabbik kiátkozzák azt a zsidót, ki bérbe veszi más zsidó lakását, melyet az a háziúr túlságos követelése miatt hagyott el. Nem igaz, hogy a polgári rend kívánja. »Helyesen gondolkodók elfordúlnak mindentől, mi a polgári keresetnek káros és ártalmas.« Nem intoleranciából folyik eljárásuk, hanem megélhetésökben látják magokat kockáztatva. ²⁾ A pozsonyi polgárság legalább őszinte, csak a maga érdekeiről szól; országos, vagy nemzeti érdeket nem emleget.

A helytartótanács a zsidóknak csak egyenként való telepedését engedi meg Pozsonyban. A kancellária hozzájárul ehhez. Nyomás ok előtte, hogy az alapítványosok mind Pozsonyba kerülnek, és meg kell akadályozni a zsidók és nemesek együtt lakását. A császár ez értelemben határoz. ³⁾ Ép úgy szorította meg Késmárk városa a hunfalusi zsidók beköltözési jogát. ⁴⁾

Buda városa is Pozsony nyomaiba lép. De követelésének, hogy falai közt a zsidó ne vehessen házat, ellenáll a helytartótanács és a kancellária. ⁵⁾ Az ország új fővárosában szabadabb életnek kellett uralkodnia a forgalom és kereskedés terén mint a régiben.

Nem igen értesülünk egyes megyék felszólalásáról a zsidóknak adott nagyobb jogok ellen. Csak a Jász-Kunságban nem tartották hasznosnak szabad kereskedésüket, a helytartótanácsosok sem. ⁶⁾ Egyes ellenök elkövetett üldözésekről sincs

¹⁾ Gentem Israeliticam jure civitatis donavit. 68. §.

²⁾ 11768/33.

³⁾ 12297/33.

⁴⁾ 10401/34.

⁵⁾ 3693/1784.

⁶⁾ 9466/34.

tudomásunk. De állásuk oly alacsony, hogy még a jobbágy is kegyetlenkedhetik ellenök. Egy paraszt asszony kezén, lábán békóval dolgoztat egy neki adós zsidót. ¹⁾

A katolikus vallásnak a zsidók ellenében eddig gyakorolt előjogai nem szenvedtek csorbát. Egy zsidó atya visszakövetelte hat éves leányát, kit a bába születésekor megkeresztelt, a mit addig eltitkolt. A szepesi püspök a gyermeknek a katolikus valláson maradását követelte. A helytartótanács ezt helyeselte, és a bábát sem tartotta büntetendőnek. A kancellária ellenben az 1775. apr. 21. rendelet értelmében a bábát a nevelés költségeinek viselésére akarta elítélni. A császár hat hónapi fogságra ítéli a bábát, de csak mert elhallgatta a keresztelés tényét. A leány haza mehet, ha szülei megengedik, hogy keresztyén iskolába járjon, érett korában pedig maga válassza vallását. ²⁾ Elvül kitűzetett a helytartótanácsnál, hogy a katolikus vallás többé nem bocsáthatja el kebléből azt, kit a keresztelés szentsége által megnyert. A Felségnek úgy is legnagyobb óhaja az eretnekek és zsidók megtérése. A tolerantia pedig a hitetlenekre (infideles) nem terjed ki. ³⁾

A hazai zsidóság anyagi állapota érdekelte mégis a kormányt első sorban. Még nem veszett ki az a középkori felfogás, mely a zsidókban szivacsokat látott, melyeket az uralkodó kénye szerint sajtolhat ki. A zsidó vámnak, mely évi 14000 frtot hozott, eltörlésébe is csak azon feltétel alatt egyeztek be a kormányzések, ha más úton szereznek kárpótlást. Ez a tolerantia pénznek emelése által volt lehető.

A magyar zsidóság a türelemért évi 80,626 frt 87 krt fizetett. A taxatio alapja a család. Két özvegy annyit fizet mint egy férfi családfő. Azonkívül adóalap a kereset is. Az egész adónak felét családok szerint fizetik, $\frac{5}{12}$ részét a kereskedők és házalók, $\frac{1}{12}$ -ét a bérlők és mesteremberek. A 2. osztályú kereskedő felét fizeti az első osztályú taksájának, ugyanannyit mint a házaló (questor); a 3. osztályú harmadát,

¹⁾ 10259/85.

²⁾ 8548/82. nov. 29.

³⁾ 3119/83.

ugyanannyit mint a mesterember. ¹⁾ Sok panasz merült fel. Ezért könnyíteni kell a Mosony, Sáros, Sopron, Bihar, Esztergom, Nógrád, Vas és Arad megye zsidóinak adóján.

Borsod, Nyitra, Ung és Pozsony megyékben még nagyobb a teher, de ott erősen szaporódnak. A Tolna és Trencsén megyeieken sem lehet könnyíteni, bár ott sokat szenvedtek tűz által. A miskolcziai ellenben három évre felmentetnek. Mosony megyében csak két zsidó család jómódú, a többinek nagyon sanyarú a sorsa. Ung megyében csak 4 zsidó kereskedő, a többi földmives, és zabkenyérből él. Nyitrában elszegényednek. Bihar megyében a miskolcziai könnyítése miatt többet kell fizetniök, sok elszegényedett és elment. A szabó- és varga-czéhek elszedik árúikat. Arad megyében alig birnak megélni.

Az adót az instrukció szerint az alispán veti ki a megyebeli zsidókra, előljáróik meghallgatása után, igazságosan. A számadást zsidó viszi, ki kezeskedik, havonkint incassál és befizet. Ha valaki három hónapon át adós marad, árverés alá jut. Még gyakori a titkos átvándorlás az adó kárára. Ezért nem szabad bevenni senkit a községbe, ki egy évi adórészletet nem fizet. Egyáltalában még nem igen kötik magokat lakóhelyhez.

Épen ezért az egész zsidóság egyetemlegesen és solidarisán viszi az adót, *községenkint*. Évenkint új felosztás történik. Ha valamely megye zsidóságának ötöd vagy hatod részét éri szerencsétlenség, annak adója az egész országra számítandó át.

A mellékelt táblázat szerint legtöbb zsidó van Nyitra, Pozsony, Zemplén, Pest, Trencsén, Zala, Sopron és Vas megyékben; Hont és Pozsega megyékben csak egy-egy család, Csongrádban 6, Békésben 8 család.

Általában é. ny.-on sűrűbb jómódú, é. k.-en sűrű, de szegény zsidóság él. Délkelet felé gyér, legtöbbet fizető. Legtöbb adó jut egy-egy családfőre Csongrádban, Krassóban, Tolnában, Torontálban és a Hajduságban. — 11—14 frt közt;

¹⁾ Családfő 3 frt 84 krt fizet. Első oszt kereskedő 24 frt 32 krt. II. o. 12 frt 16 krt. III. o. 6 frt 8 krt; quaestor 12 frt 16 krt, mesterember 6 frt 8 krt. Bérló egy forintot a bérösszeg minden 40 frtja után.

legkevesebb Tornában, hol csak 4 frt 26 krt, Ugocsában, hol 4 frt 44 krt, Abaujban, hol 4 frt 57 krt fizet egy család. Legtöbb a bérlő Zemplén, Nyitra, Borsod, Pozsony, Szabolcs megyékben. Szembetűnő a kézművesek nagy száma; a családfőeknek majd egy harmada iparos.¹⁾ Legnagyobb községek: Pozsony-Váralja 182 családdal, Vágújhely 168-al, a Sopron megyei Nagy-Márton 168-al, Kis-Marton 88-al, Német-Keresztur 100-al, Rohoncz 77-el.²⁾

A zsidó községek belső berendezését megvilágítják az óbudai községnek az uriszék által adott statutumai. A község minden évben november elsején tart restauratiót. Hatvanat választanak, huszat minden osztályból. Ezek az uradalmi tisztt jelenlétében választják az előljárót és 24-et a tanácsba. Az uradalom hármat candidál bírónak, kik közt a 84 választ. Eddig a bíró és emberei uralkodtak a községen. Ezentúl nem engedhető meg, hogy rokonok hivataloskodjanak együtt. Kell egy németül tudó jegyző, és általában minden tisztt betöltésénél tekintettel kell lenni a német nyelv tudására. — Szembetűnő, hogy e berendezésnél a városi községek mintája szolgál alapúl.

A tanács minden héten kétszer tart ülést. Ott tilos a dohányzás és a lárma. Személyes sértésért 20 frt birságra ítélhet. Egyáltalában 50 frt erejéig ítél, azontúl az úri szék, mely egyúttal appelláló hatóság. A község csak úgy küldhet deputatiót az udvarhoz, ha egyhangulag határozza el, és az uradalom megengedi. A jegyző a római naptár szerint vezesse a jegyzőkönyvet.³⁾

József törvényhozására általában nagy befolyással voltak Nagy Fridrik intézkedései. De épen a zsidók iránt tanúsított eljárása mutatja, hogy nem tartotta magát szorosan a min tához. Fridrik vallás tekintetében teljes tolerantiát tanúsított. Polgári tekintetben azonban folytatta a középkor eljárását, kizárta a zsidókat minden foglalkozásnak, kivéve a kereske-

¹⁾ M. kanczell. lev. 6685/55.

²⁾ U. o. 15930/55. sz.

³⁾ 7103/55.

dést, gyakorlatától. Ezáltal lehetővé tette egyes zsidóknak ropant gazdagodását, de az egész zsidóságot elválasztá a népzömétől. Egyenesen eltiltá őket a földműveléstől. József ellenben valóban egyenlővé akarja őket tenni, belátja, hogy erre nézve első szükség előttük új életpályák megnyitása. Előremozdította szellemi művelésüket és különösen a földművelésére igyekezett őket terelni. Kora szellemét jobban megértette ebben mint nagy vetélytársa; annak egyik legkiválóbb képviselője, Mirabeau, épen azt kívánta Fridriktől, mit József megvalósított. ¹⁾

¹⁾ Mirabeau, de la Monarchie Prussienne. London, 1788. V. 57. l.

IV. FEJEZET.

Az iskola és műveltség.

Mária Terézia tanügyi reformjai.

Napoleon szavai szerint, a középkori állam nem érezte semmi szükségét a közoktatási ügyekbe avatkozásnak. Elég volt ismernie a papság szellemét, mely egészen kezében tartotta a nevelést.¹⁾ Így jellemezte az állami egyház tanügyi politikáját azon férfiú, ki bizonyára az újkor minden embere közt legtöbbet tett a közoktatásügy állami szervezésére nézve. A nehézség, ugyancsak Napoleon szerint, akkor állott be, midőn az egyház kezéből az oktatást, a jövő nemzedékek szellemi előkészítését, ki kellett venni, részben vagy egészben.

Eddig két ily szellemű nagy kort ért Európa: az úgynevezett renaissance korát és a XVIII. századot. Nem véletlen, hogy ekét kor egyúttal epochát jelöl a magyar nemzeti művelés történetében is.

Az olasz renaissance korában a hajdankor utólérhetetlen műveltségének apostolai, a humanisták szabadon, nem törődve a scholastikai egyetemek korlátolt szervezetével, gyűjtötték előadásaik köré a tanulni vágyókat, kor- és nem különbsége nélkül. Megszűnt a középkori egyházi nevelés, épen anyaföldjén. Helyébe pogány, úgy szólva tisztán aesthetikai műveltség lépett.

E mozgalom elfojtására szolgált a germán országokban a reformatio, a román népeknél a jezsuiták hatalmas és a szellem minden tényezőjére kiterjeszkedő szervezete.

¹⁾ A conseil d'état 1806. februar 20-diki ülésében.

Azon időben, midőn egy részt a régi egyház még remélhette, hogy visszafogadhatja elszakadt tagjait, midőn még a jezsuiták vaskövetkezetessége nem törülte el a renaissance legbecsesebb hagyományait, egy régi és egy új szellemi birodalomnak határain, foglalkozott először a magyar állam oktatási intézményekkel. Ekkor kelt az 1548. XII. törvénycikk, mely meghagyja, hogy iskolai czélokra fordítsák az elhagyott és elpusztult klastromok és egyházak birtokait. A végrehajtást a püspökökre bízva, kik a fölségnek tartoznak számadással. ¹⁾

E meghatározás később a magyar állami iskolákat újra elválaszthatatlanokká tette az egyháztól. Jogilag ez ellen nem is lehet kifogást tenni. De történetileg véve más csillagzat alatt jött létre a törvény, mint a milyen alatt működött.

Mért nem szabad felednünk, hogy a XVI. század közepe választó vonalat jelöl a római hierarchia kifejlése történetében is. Miután a schmalkaldi háborúban V. Károly császár és testvére és szövetségese Ferdinand magyar király, katonai és politikai tekintetben legyőzték a német protestantismust, még egy időig lehetőknek látszott nemzeti alapon egyesíteni a két pártot. Ez a katolikus részről a pápai felsőség hanyatlásával járt volna. De éppen azt követelte a császár és a király érdeke, kik éppen akkor nyíltan szakítottak a pápával. Midőn semmikép nem tudtak megegyezni és III. Pál pápa a francziákkal lépett szövetségre, V. Károly császár követei 1548 január 16-án nyíltan kijelentették előtte, hogy »ő felsége, a császár, gondját fogja viselni a pápa által elhanyagolt egyháznak és meg fog tenni mindent, mi jog és törvény, régi hagyomány és a világ közvéleménye szerint őt mint császárt és királyt megilleti«. ²⁾ Az ágostai gyűlésen pedig az Interimnek a császár által helybenhagyott formulája a pápát csak legfőbb püspöknek ismeri el, de szerinte a többi püspöknek hatalma is isteni joron alapuló. Ezt az interimet

¹⁾ Ad haec exequenda, proventusque praedictos in praemissum usum fideliter convertendos quilibet Praelatus sub sua Dioecesi curam gerere teneatur, ac ubi opus fuerit Maj. Regiae-rationem reddat. Fraknoi Orsz. Eml. III. 219—220.

²⁾ Ranke, *Deutsche Geschichte*, V. 11.

a császár még a pápai követ meghallgatása előtt publicálta 1548 május 15-kén. Egy ideig még attól is kellett tartani, hogy néhány római párti fejedelem, különösen a bajor herczeg ellenmond. A pápától pedig azt követelte V. Károly, hogy az egyházi javakról teljesen ő rendelkezhessék. Azt pedig egyenesen tudjuk, hogy Ferdinand magyar király mindezen kérdésekben még sokkal határozottabban foglalt állást a római curia ellen, mint bátyja.

Talán utolsó nagy kísérlet volt ez, a püspöki hatalom alapján, tehát nemzeti egyházak szerint, a pápa lehető kizárásával, az uralkodók befolyása alatt, szervezni a katolikus egyházat. És ki fogja kétségbe vonni, hogy az 1548-ki magyar országgyűlés és határozatai csak egy mozzanatát képezik ez eszmének? Most autonómiának neveznék, a mire akkor fejedelmek és egyházak törekedtek.

* *

Szükséges volt e pont fölvilágosítása, mert az 1548. XII. törvényczikk a későbbi törvényes fölfogás szerint alapja a hierarchia befolyásának az iskolákra. Ez adta meg egyúttal a szükséges anyagi eszközöket. A jezsuiták már a XVI. század folyamában centralistikus szervezetök hálóiába vonták ugyan a magyar iskolákat is, de azért a történetíró nem tévesztheti szem elől, hogy az a nagyfontosságú törvény más czélnek szolgált, mint a minőre rendelve volt. Ki is fogja kétségbe vonni az utókor jogát, ha magát és szempontjait az ősök egyenes örököseinek nézi és saját szükségletei szerint módosítja azok határozásait? A jog betűje öl, a történet szelleme éltet.

Kétszáz éven át a jezsuiták tartották kezökben a magyar iskolákat, a mennyiben azok katolikusok voltak, vagy azökká lettek. Buzgó és hatalmas főpapok alapítványaik által új jogcímet szereztek a régi befolyáson fölül. És midőn a XVIII. század közepén a katolikus Európa legműveltebb részeiben óriási elkeseredett küzdelem indul meg a hatalmas szerzet ellen, Magyarországon még nincs megingatva, sőt még teljes erőben folytatja működését. Nem a protestantismus, melynek ellenségei voltak életre-halálra, ült fölöttük diadalt, hanem a

katholikus állam maga, mely tisztább tudatára jutott föladatának, különösen a közművelődés terén. Nem volt nálunk nemzeti soha, idegen volt keletkezése és külföldi általános okok idézték elő romlását.

A XVIII. század philosophiai eszméi szerint az államot magát illeti meg a jog és a kötelesség, leendő állampolgárait nevelni, nem valamely más testületet, vagy egyes embert. »Valamint nem engedik, hogy az egyes ember maga legyen egyedüli bírója kötelességeinek: úgy annál kevésbbé szabad az atyák belátására és előítéletére bízni a gyermekek nevelését, mely még inkább érdekli az államot, mint az atyát.«¹⁾ És ugyancsak a genfi bölcshozza szerint szükséges, hogy ne legyen az államban semmi külön testület, hanem mindenki az állam véleményét fogadja el.²⁾ Különösen veszedelmes pedig az államra nézve a katholikus vallás, mely »egy látható fő alatt e világ legerőszakosabb despotismusát képezi.«³⁾ Szükséges, hogy az állam és annak feje rendelkezessék mindenben, a mi az állam hasznára szolgál. Ez alapon áll gróf Apponyi Antal 1771-ben megjelent, Mária Teréziának ajánlott, tudori thesiseiben. Szerinte (15. pont) a nevelés kötelessége ugyan a szülőknek, sőt a rokonoknak is, de azért nem szabad a magánember belátására és kényére bízni. Szükséges, hogy az állam adjon meg biztos rendeletek s külön felügyelők által a főirányt a végcél felé.

Semmi sem bizonyítja jobban, mily alapvető fontosságúnak tartották a XVIII. század philosophusai az oktatást az államra nézve, mint azon tény, hogy Montesquieu *A törvények szelleme* című művében az egyes államformák lényegét a nevelés különbözőségében találja meg. Mindenben látható a klasszikus ókornak bámulása, utánzása, majdnem úgy, mint a renaissance korában. »Ha fogalmat akarsz köznevelésről, olvasd a Plató republikáját« — mondja Rousseau.

Ne gondoljuk, hogy ez csak szó maradt. Ezer meg ezer, majdnem észrevétlen csatornán át közlekedett az írás a tettel, a bölcsnek gondolata a fejedelem rendeletével. Mária Terézia

¹⁾ Rousseau, *Discours sur l'économie politique*. 302. l.

²⁾ Ugyanaz, *Contrat social*. 47. l.

³⁾ Ugyanott, 232. l.

kijelenti, »hogy uralkodása kezdete óta mindig legfőbb gondjai közé számította, hogy az iskolák és tanulmányok helyes módjáról és a haza reményére serdülő ifjúság derék neveléséről anyai fáradsággal gondoskodjék.«¹⁾ És, mint hozzát teszi, »erről nem feledkezett meg a társaság fölосzlásának alkal-mával sem, a melyre eddig legnagyobb részt bízva volt a nevelésnek és az iskolatartásnak ügye. Mindig vigyázott arra, hogy e szerzet megszűnéséből a tudomány ügyére kár ne háramoljék.«²⁾

E sorokkal vezeti be a királynő Magyarországon a köz-nevelés új módját, mely *Ratio Educationis* név alatt hivatva volt, korszakot alkotni a magyar iskolaügy történetében. Több volt ez, mint közönséges formái tanterv: első megtestesítője volt az állami nevelés eszméjének. A jezsuiták helyét volt hivatva pótolni: nálunk is a felekezeti nevelést váltotta föl az állami. De mielőtt bővebben szólnánk e nagy mű szelleméről és hatásáról, szükséges szemügyre venni azon anyagi eszközöket, melyeken alapult. Mert, ha szellemi tekintetben a *Ratio Educationis* által megkezdett állami nevelés helyébe lép a jezsuiták rendszerének, úgy anyagi tekintetben a tanulmányi alap (*fundus studiorum*) egyenes örököse a jezsuita vagyonnak.

Már a jezsuita-rend eltörlése előtt, melyet XIV. Kelemen pápa csak 1773 július 21-kén rendelt el, foglalkozott Mária Terézia a közoktatás-ügy szervezésével. Gróf Pergen állami miniszter már 1770-ben teljesen kidolgozott tanulmányi tervet nyújtott be, melynek fő elvei szerint: »Szükséges, hogy az állam teljesen és állandóan magához vonja az iskola-és nevelés-ügy fölügyeletét és vezetését«. Továbbá: »hogy a tanítást és nevelést teljesen ki kell venni a szerzetesek kezéből és az iskolákban csak világi embereket vagy legalább világi papokat szabadjon alkalmazni.«³⁾ Hogy mennyire fölülemelkedtek már Bécsben is a kizárólagos felekezetiiség

¹⁾ Quemadmodum a primis suscepti Regiminis Nostri Initii inter praecipuas Curas nostras, illam nullo non tempore reputavimus, ut de recto Scholarum, et studiorum ordine, probaque Inventutis in spe publicas Adolescentis educatione materna sollicitudine prospiciamus.

²⁾ A helytartó-tanáchoz 1776. augusztus 5-én, 3873. sz. a.

³⁾ Arneth, *Maria Theresia*. IX. köt. 229. l.

korlátain, kitűnik abból, hogy 1771-ben az államtanács már több protestáns tudós behívását ajánlhatta az osztrák oktatásügy szervezésére.¹⁾ Később Martini, a nagy jogtudós, ki II. József nevelésére is befolyást gyakorolt, új tervet dolgozott ki hasonló alapon. Reánk nézve különösen fontos e terv azon pontja, a melyben egy állandó és jól kezelt pénzalapot követel, mint a tanulmány fölvirágozásának első feltételét. Alig egy hóval később 1774. január 25-dikén Mária Terézia kéziratot bocsátott ki, melyben kijelenti: hogy a jezsuitarendnek, mely az ifjúság tanítását majdnem 200 éven át kizárólagosan vezette, most történt eltörlése a tanügyre fordította figyelmét. E célra kívánja szentelni a társaság egész vagyonát, miután gondoskodtak tagjai ellátásáról és a kegyes alapítványokról. Ez a tanulmányi alap keletkezése. E tekintetben az uralkodó személyes rendelkezését illetőleg nem volt és nem is lehetett eltérés az egyes országaiban követett eljárása közt. Egyenlő volt az Magyarországon, Ausztriában, az olasz tartományokban és Belgiumban. Csak az a kérdés, mily előzményekből folyt a nagy királynő e nemes és döntő elhatározása.

Tudjuk, hogy a jezsuita rendet már ünnepélyes eltörlése előtt feloszlatták az egész román Európában. Portugalliában már 1759. január 19-dikén királyi rendelet által lefoglalták egész vagyonukat. »Parancsolom — így szól a király — nemcsak főhatalmamnál fogva, hanem a jó igazgatás és királyi személyem és kormányom szükséges védelme céljából, hogy Jézus társasága szerzeteseinek mindennemű ingó és ingatlan javait, járadékait, jövedelmeit és fizetéseit azonnal foglalják le.²⁾

Csakhamar Loyola Ignác hazája, Spanyolország, is követte a szomszédállam példáját. Az egész országban egy nap szállották meg a jezsuiták házait és körülbelül öt ezeret vittek fogságba. Javaikat a »pragmatica sanctio« értelmében itt is a király foglalta le a közjó javára. A jezsuitákról itt is nyugdíjak által gondoskodtak, épen úgy, mint később Mária Terézia országaiban. Már 1764-ben megszűnt a jezsuita-társaság Fran-

¹⁾ Hock, *Der österreichische Staatsrath*. 63. 1.

²⁾ Wolf, *Geschichte der Jesuiten*. III. köt. 102. 1.

cziaországban, ugyancsak királyi rendelet alapján. A nagy államok példáját követték a kisebbek, Nápoly, Párma stb.

Mária Terézia bár, mint leveleiből kitűnik, ¹⁾ személyes hajlamai ellenére, kénytelen volt előkészületeket tenni a jezsuita-rend megszüntetésére nézve. Minden jámborsága mellett még is félt attól, hogy a jezsuiták őt és államát megcsalják, és pénzeket titkon külföldre viszik. Minden lehető intézkedést meg akart tenni, hogy ne vihessék ki az országból titkon vagyonukat. Már 1771. szeptember 4-dikén külön rendeletben eltiltotta, hogy egyházi ember külföldre vagy a rend generálisának küldjön pénzt. ²⁾

Mihelyt bizonyossá lőn, hogy az új pápa, XIV. Kelemen ki fogja mondani a rend eltörlését, maga III. Károly, spanyol király vállalta magára, hogy kieszközli Mária Terézia beleegyezését. A királynő 1773 április 4-dikén felelt. Kimondja: »hogy azon tisztelet daczára, a melylyel a társaság iránt viseltetik, melyet az az országaiban tanusított buzgósága és jó magaviselete által meg is érdemelt, nem fogja akadályozni eltörlését, ha a szent atya azt jónak tartja. — De meg kell jegyeznem, hogy a pápának nem engedhetem át azon jogot, hogy rendelkezék a társaság javaival. Ezt soha sem engedjük és azt hiszszük, jogunk van, hogy a pápa úgy bánjék velünk, mint a hogy Spanyolországban, Francziaországban és másutt történt. — Épen úgy, mint a hogy Fölséged tette, mi is mindent szent vallásunknak és az államnak javára fogunk fordítani«. ³⁾ Látjuk, hogy Mária Terézia egészen a Bourbon udvarok eljárását veszi mintául és lehető legerősebben hangsúlyozza az állam jogát az eltörlendő társaság birtokaira.

De az állam e jogát az alapítványokra még sokkal erősebben hangsúlyozza egy más okirat. Midőn kétségesnek látszik, vajon a pápa beleegyezését fogja-e adni, Kaunitz herczeg

¹⁾ Ferdinand főherczegnek 1773. aug. 30-án.

²⁾ *Historisch-philosophische und statistische Fragmente.* 187. l.

³⁾ e dois-lui confier, que je ne saurois accorder au pape le droit de disposer des biens et du Personnel de la Societé. Nous n'admettrons jamais cette clause et croyons être en droit de demander que le pape nous traite, comme cela s'est fait en Espagne, France etc. Arneth i. h. 160. jegyzet.

1773. július 1-sején következőleg ír Mercy, párisi követnek: »Ha ő pápai szentsége helyén képzeljük magunkat, valóban nehéz, hogy elismerje a világi fejedelmek jogát államaikban az egyházi javak és alapítványok fölött rendelkezni. Mindazonáltal az uralkodók e joga oly kétségtelen, hogy ő fölsége ennek sértését semmikép engedni nem fogja. Tehát akár hogyan szerkeszszék a pápai bullát, ipso facto semmivel sem fog történni több vagy kevesebb, mint az, mi ő fölsége majestási jogaiból folyik.«¹⁾ És a mi igen fontos, maga a pápa is hozzájárult e fölfogáshoz. Mária Teréziának tizenöt nappal a rend eltörlésének kihirdetése előtt bizalmát fejezi ki, hogy »a társaságnak házait, collegumait és javait azon célra fogja fordítani, melyet a katolikus király (III. Károly) előtt kijelölt, tudniillik szent vallásunk és az állam javára, egyesítve és összekapcsolva e két fontos érdeket.«²⁾ Ez értelemben kelt a július 21-iki breve is.

A pápai szék, úgy látszik, megfeledezett ez alkudozásokról, mert egy encyklikában fölszólította a püspököket arra, hogy foglalják le a jezsuita javakat és tartsák a szent szék rendelkezésére. De a pápa maga visszavonta ez encyklikát minden fölszólítás nélkül, és minden beleszólás, ellenszegülés és jogföntartás nélkül foglalta le Mária Terézia világi hivatalnokai által a jezsuita-vagyont. Csak az volt a panasz, hogy sokkal kevesebbet találtak, különösen készpénzben, mint a mennyit vártak.

Szükséges még szólanunk ez intézkedések megtételéről Magyarországon. Nem kell hinnünk, hogy a magyar katolikus műveltség egészen meghódolt volna a jezsuitáknak. Erre nézve hoztunk már föl példákat. Itt elég legyen megemlíteni Migazzinak, a bécsi érseknek és váci püspöknek a jezsuiták legfőbb gyámola és osztrák ecclesia militans fejének egy

¹⁾ Ugyanott 163. jegyzet.

²⁾ Confidiamo che V. M. J. persuasa dei sentimenti del nostro cuore contribuire all'esecuzione delle nostre buone brame ed intenzioni, che le case, collegi e beni della Compagnia saranno impiegati conforme V. M. J. s'è degnata spiegare al medesimo Re Cattolico, cioè a beneficio della Nostra Santa Religione e dello Stato unendo e Combinando come corrisponde, questi importanti oggetti. I. h. 166. jegyzet.

panaszát. A jezsuiták eltörlése előtt, már 1772-ben emeli azt a nagyszombati egyetemen megjelent thesisek ellen. Ezek első pontja így szólt: »Az állami kormánynak meg van a joga, hogy fölügyeljen minden egyházi ügyre és nézzen utána, hogy az egyház ne okozzon kárt az állam javával ellenkező tanok hirdetése által.« Továbbá a harminczkilenczedik pont: »Isten, ki nem mondhat ellen önmagának, fönn akarja tartani az államot és az igazi vallást. Ennél fogva az a vallás, mely az állam javát ellenzi vagy akadályozza, nem lehet az igazi vallás«. Ily merészséggel hirdették a jezsuiták bukására vivő tanokat Pázmán Péter egyetemén.

Valamint a jezsuiták ellen irányuló szellemi mozgalom idegen volt ugyan eredetében, de csakhamar érvényre jutott hazánkban is, úgy azon intézkedések is megtalálták az útát Magyarországba, melyek által másutt ki akarták tölteni a tanügy terén a jezsuiták kidőlése által származó hiányt. A tanügyet nem lehet kezeikben hagyni, hisz, mint XIV. Kelemen breveje kimondja, tanaik és rendszerök veszélyeseknek látszottak az államra nézve. De oly természetes, hogy említeni is alig szükséges, hogy a felekezeti és rendi oktatás nem csak jogosult, hanem szükséges is, mindaddig, míg nem képződnek kellő számban világi és felekezet nélküli tényezők, kik alkalmasak a hely elfoglalására. Magyarországon erről még nem igen lehetett szó. A nem jezsuita tanár és tudós vagy protestans volt vagy piarista. Íme az egyik ok, miért nem gyökerezhetett meg mindjárt az állami nevelés elve. A másik, tán még fontosabb ok az, hogy lényeges különbség is van Magyarországnak és a többi országoknak, hol a jezsuiták tanítottak, tanügyi és egyházi viszonyai közt. A román Európában és az osztrák örökös tartományokban a katolikus vallás nem csak az állami vallás volt, hanem úgyszólván az egész népesség kizárólagos hite. Akkor még sem Franciaországban, sem Ausztriában nem volt megengedve nyilvános protestans isteni tisztelet. Ha tehát ott az állam lefoglalja a jezsuita vagyont közczélokra, bizonyos hogy az egyik vagy másik alakban mindig katolikus egyházhoz tartozóknak fog gyümölcsözni. Magyarországon ellenben államvallás ugyan a római hit, bírja annak minden kiváltságát s szabadalmát, de

itt törvényes a léte más egyházaknak is. Tehát méltán fölvethető a kérdés: vajon Mária Terézia a tanulmányi alapot a katolikus egyház javára rendelte-e, mely addig mindig a magyar államnak vallása volt, vagy pedig a magyar államnak javára. Előre kell bocsátanunk, hogy ezt itt természetesen csak mint történeti kérdést vetjük föl, tekintet nélkül a jelen napi politikára.

Hogy a jezsuita-vagyont nem tekintették egyházi vagyonnak, kitűnik abból, hogy azt, mint minden hivatalos okirat mutatja, a Status publicus, az állam részére foglalták le. Azt a helytartó tanács, tehát világi hatóság, kezelte és igazgatta. És midőn szó van arról, hogy ez új alapon újra szervezzék a magyar közoktatásügyet, Mária Terézia igazán állami szemponton áll: a protestánsokra is kiterjeszti figyelmét. A helytartótanács 1774 márczius 4-dikén fölszólítja javaslat tételére: nem lehet-e az akatholikusoknak külföldön tanulása megakadályozásának céljából, a nagyszombati egyetemet, a mainzi érseknek példájára, ki az erfurti egyetemet részben akatholikus tanárokkal látja el, az akatholikusok részére is használhatóvá tenni?¹⁾ Midőn 1775 február 6-kán újra meghatározza, mire fordíttassék a jezsuita-vagyon, mindig a tanügyről általában és az egész országról és a kapcsolt részekről van szó.

Az 1776 augusztus 5-diki leírat már szervezi is a magyar állami közoktatásügyet. E leírat 6-ik pontjában kinevezi a tanügyi főigazgatókat az egész országra: oly férfiakat »kik előttünk különösen ajánlatosak, különös buzgalmuknál fogva szolgálatunk előmozdítására és igen kész akarátuák a közjó iránt.«²⁾ Ezen első főigazgatók mind katolikusok ugyan, de

¹⁾ Caeterum Dilectio et fidelitates Vestrae demissam suam in eo nobis opinioem deproment, an non ad praecavendam A catholicorum ad Exteras Ditionis Studiorum Causa hactenus praticari solitam Emigrationem, Tyrnaviensis Universitas ad Exemplum Electoris Moguntinensis, qui Universitatem Erfordiensem in parte etiam A catholicis providit pro Usibus A catholicorum ejusmodi in Regno hoc nostro degentium regulari possit? Ugyanott 68. l.

²⁾ Qui a peculiari suo erga promotionem summi servitii nostri zelo et promptissima in Bonum publicum voluntate Nobis peculiariter commendati sunt. 71 l.

csak egy köztök a püspök. Ezek fölügyelnek: »minden akadémiára, fő- és algymnasiumra, minden iskolai és tanulmányi ügyre, minden valláskülönbség nélkül és nem engedve semmi kivételt kerületeikben.«¹⁾ E férfiakat pedig, kik így kétségtelenül állami hivatalnokok, a tanulmányi alapból fogják díjazni.²⁾ Hogy pedig itt igazán állami felügyeletről és nem álcázott proselitáskodásról van szó, világosan kimutatja a 24-ik pont, mely így hangzik: »A mint előbb kijelentettük, hogy minden vallásbeli, mindennemű iskolát, minthogy királyi tisztségünknél fogva minden alattvalónk boldogságáról kell gondoskodnunk, a királyi főtanulmányi igazgató ~~igazgatása és~~ fölügyelése alá rendelünk, úgy most kegyesen és különösen kinyilatkoztatjuk, hogy ez a fölügyelet nem terjed az iskolai és tanulmányi ügyeken túl és hogy nem az a szándékunk, hogy azok a vallás ügyében a törvényeken felül valami sérelmet szenvedjenek.«³⁾

superior-
tendens

Ez volt a bevezetése a *Ratio Educationis*nak. E műben, mely hivatva volt utasításul szolgálni minden magyar iskolának vallás és nemzetiségi különbség nélkül, következőkép van kifejezve az állami oktatás fogalma és jogosultsága: Mint minden mást, úgy azt is az ősök bölcseségének köszönjük, hogy a nevelésről való fő gondoskodás és az oktatás igazgatása a törvények rendelkezése szerint a királyi reservált jogok közé tartozik; a nagy ügy végrehajtása pedig a királyság politikai hatóságaira van bízva.⁴⁾ — Azután szó van arról, hogy e rendszer szükségkép kiterjesztendő egységesen az egész országra, foglalkozás, vallás és nép-különbség nélkül.⁵⁾ És midőn a tanulmányi alapról van szó, említés sem tétetik arról, hogy ennek nem általános, hanem különös a rendeltetése.⁶⁾

A sors nem engedte, hogy Mária Terézia még lássa

¹⁾ Absque alla Religionis cujuscunque differentia stb. Ugyanott 72. lap.

²⁾ A nyolczadik pontban.

³⁾ Ugyanott 24. pont.

⁴⁾ Ratio Educationis I. k. megjelent Bécsben, 1777. 4. lapon.

⁵⁾ Ugyanott 5—10. l.

⁶⁾ A 105—109. lapokon.

anyai gondoskodásának eredményeit. És még az utókor sem volt elég hálás emléke iránt. Csak személyes meggyőződését tekintette, mely őt inkább a conservatív irány felé vonta egyházban és államban, és nem vette tekintetbe azt, hogy a közjó érdekében le tudott mondani személyes hajlamairól. Épen a jezsuiták megszűnése és tanulmányi alap fölállítása ennek legragyogóbb bizonyága. Ő mondotta ki azt az emlékezetes szót: az iskola politicum.

Végső szentesítését e rendszernek az 1780 márczius 25-iki hivatalos alapító levél adta meg. Ebben megerősíti a *Ratio Educationist*, mint az egész tanügyet magában foglaló rendszert. Úgy kell azt tekinteni, mintha magába a diplomába volna iktatva.¹⁾ Az egész nagy és nevezetes oklevélben, sehol sincs szó másról, mint az egész birodalomról, az egész nemzetről. Sőt egy tekintetben még tovább megy az oklevél az előbbieknél. Még 1775-ben is a *Res Literaria* mellett *Piis Usibus*ra is szándékozott fordítani a jezsuita-vagyont. Itt tisztán és világosan ki van mondva, »hogy általában az eltörölt Jézus társaságának minden ingó és ingatlan vagyonát, mely rendelkezésünk alá jutott, a tanulmányi alapnak és a nyilvános iskoláknak adtuk hozományul igen kedves magyar birodalmukban és a hozzá kapcsolt tartományokban«. ²⁾ Más cél és rendeltetés már említve sincs.

Az eddigieket összefoglalva, látjuk tehát, hogy már Mária Terézia korában győzött a XVIII. század eszméje: az állami nevelés elve hazánkban is diadalt ült. Mert a tanulmányi alap és a *Ratio Educationis* mindenesetre állami, talán katolikus, de semmi esetre sem egyházi.

József reformjai.

Az állami nevelés rendszere oly lényeges részét képezte a XVIII. század szellemének, hogy annak Mária Terézia sem állhatott ellen. — De mig a királyné lehetőleg ragaszkodott a történeti fejlődés eredményeihez, fia egészen szabadon áll azokkal szemben, és lehetőknek véli, tekintet nélkül a múltra és a

¹⁾ Ugyanott 85. l. A hol egyéb megjelölés nincs, az idézetek a magyar királyi vallás és közoktatásügyi miniszter megbízásából kiadott oklevélgyűjteményből vették. III. füzet: *A magyar királyi tanulmányalap*

²⁾ Ugyanott 88. l.

fennállóra, létesíthetni azt, mi állama hasznának és népe javának megfelelő. Mint a pápák uralmáról mondja a nagy költő:

Wer gelten will, muss wirken und muss dienen,

úgy József előtt is csak az birt érdekkal, minek közvetlen hasznát találta. Ezért az iskolánál is első sorban az anyagi kérdés érdekelte: a fundus. Csak második sorban érdeklődött az iskola magasabb rendeltetése iránt. Itt is csak az ragadta meg figyelmét, mi az államot szolgálja. A népiskola jobb polgárokat és katonákat nevel, a középiskola és egyetem használható hivatlanokokat. Fáj kimondanunk: a mi ennek fölötté áll, a szabad, a lét és szellem legmagasabb problémáit fejtegető tudomány nem talál helyet József tanügyi politikájában.

A tanulmányi alap.

Igaz, minden kormány az által érvényesítheti első sorban befolyását a nevelés ügyére, hogy tőle függ az intézetek anyagi felállíttatása. Józsefnél ezen általános szempont mellett számba jő az iskolák tőkéjéből az állam egyéb czéljaira fordítható haszon is. Nem sokára trónralépése után elhatározza a tanulmányi alap tőkéjének bekövetelését azoktól, kiknek kölcsönadták.¹⁾ Az összes tőke 2.765,152 frtra ment. A kanczellária kifejti, hogy ez összeg behajtása nagy kárral járna a magyar nemességre nézve. A pénz biztosan van elhelyezve. A császár megmarad elhatározása mellett; a pénz az állami kincstárba folyik. Az állam, szerinte a jezsuita-társaságtól átvett jószágok és tőkék fejében elvállalta az alapítványokat és a volt jezsuiták eltartását. A tanulmányi alap ellenben önkéntes név, minthogy az államnak jövedelmeiből kell viselni az ifjúság nevelésének költségeit, tekintet nélkül minden jezsuita vagyona.²⁾ Ennélfogva a tanulmányi alapnak még neve is megszűnik, egészen az általános állami jövedelmekhez csatolja. Nem lehet egy tartományban többet költeni a nevelésre, mint a másokban, csak azért, mert ott a jezsuitáknak több volt a vagyona. A tőkék felmondásából és a jószágok eladásából folyó

¹⁾ 1781. ápr. 24. kézirat. Es ziemt dem Staat nicht activ Capitallen bei seinen Unterthanen zu haben. Csak olyanokra kell lenni tekintettel, kiket a bekövetelés bukással fenyeget.

²⁾ 2922/s₁. máj. 21. Ld. függelék. XIX. sz.

pénzt az állam rendkívüli kiadásaira: várépítésre vagy adósság csökkentésre fordítaná. Az egész tőkét, terheivel együtt, a kamara veszi át.

Ezentúl minden országra nézve meg fogják határozni az iskolai kiadások maximumát. Alapúl a mostani szükséglet lesz vehető. A volt jezsuiták kihalása által származó felesleg a tanügy javítására lesz fordítható.

Midőn az államfő az állam kötelességének mondja ki a tanügynek gondját viselni, egyúttal az állam részére korlátlanul lefoglalja az eddig e célnak szolgált tőkét. — Az állam érdeke az első itt is. Vele szemben nem nyom az egyeseknek, sem a provinciáknak érdeke. A kérdés csak az, mennyiben fog a saecularisatio a tanügy károsodása nélkül végbe mehetni.

A kancellária nemcsak a nemesekre tartja vészesnek ez intézkedést, hanem az iskolákra is. A császár ismételt sürgetésére felterjesztéssel felel. Ürményi kifejti ebben, hogy egy egész nemzetnek nevelésről és felvilágosításáról van szó, melynek eddig nem állott módjában magát képeznie. Úgy látszik, hogy az új irodalmi intézetek gyökeret vertek és a legszebb jövővel kecsegtetnek.¹⁾ Változtatás mindent kockára tenne. Ha így bánnak az alapítványokkal, többé senki sem fog ily célra adományozni. A császár azonban megmarad a mellett, hogy a tanulmányi alap a kamarával egyesítendő. Az állam gondja, hogy az iskola kárt ne valljon.

Ennek értelmében kelt a kancellária rendelete. Az államnak tisztéül ismeri el a tanügyről gondoskodást, egyedül az egyes tartományok szükségére való tekintettel. Ezért nincs többé szükség külön tanulmányi vagy egyetemi alapra. Az egészet a kamara veszi át. Hogy zavar ne támadjon, szükséges teljes inventarium felvétele. Az új költségvetés megállapításá-

¹⁾ M. kancz. lev. 4710/s₁. Es ist hier darauf angesehen, eine ganze Nation, der es bisher an den nöthigen Mitteln sich vollkommen zu bilden gemangelt hat, aufzuklären, und daher schienen auch diese literalischen Anstalten bereits tiefere Wurzel gefasst zu haben, und man darf sich mit den besten Aussichten schmeicheln, dass alle diese heilsamen Anordnungen die trefflichsten Früchte tragen, und auf die späteste Nachkommenschaft den gesegneten Einfluss haben werden. Es hat nicht wenig Mühe gekostet, den Geschmack der Nation zu literalischen Gegenständen aufzumuntern.

nál tekintettel kell lenni az esetleges költségekre is, épületekre, könyvtárakra stb. Az iskolák általános ügyeit ezentúl is a Helytartótanács tanügyi bizottsága fogja-e vezetni; a gazdaságiakat a kamara. ¹⁾

A tőke bevonása azért nagyon lassan haladt. Az 1783. év végén még a tanulmányi alap felénél több, $1\frac{1}{2}$ millió van privát kézen, a fumei alapnak is több mint fele, 14,000 frt. Ellenben a horvát alap már majdnem egészen a kincstár kezelése alatt áll, és az egyetemi alapnak is $\frac{2}{3}$ -része. Az összes alapítványi vagyon 3.350,961 frtot tett ki, melynek csak valamivel több mint fele volt a kincstárnál. A tőke az előbbi évhez képest 70,000 frttal gyarapodott. E vagyonból egy egyetemet, hat királyi akadémiát, négy archigymnasiumot, hat capitalis gymnasiumot, huszonkilencz nagy és harminczhat kis gymnasiumot tartottak fenn.

Mint az országos, úgy az illyr iskolai alap is foglalkoztatá Józsefet. A temesi kerület egyesítésénél külön iskolai alapot akartak teremteni. E célra fordították, elég különösen, a bitang marha eladásából származó jövedelmet és a csempészek birságait. ²⁾ — A császár elhatározása szerint ez a jövedelem ezentúl a kamaráé, de az illyr fundus megmarad és az állam évi 1500 frtot fordít egy jó iskolára, melyben közösen taníttatnak illyrek és németek, és csak a vallásoktatásban legyen különbség. ³⁾ Mint láttuk, a magyar tanulmányi alap saecularisationál nem tisztán fiscalis érdek lebegett a császár szeme előtt; az is egy eszköz vala a tartományok közötti választófalak lebontására. Épen úgy történik itt is az állami beavatkozással együtt a német nyelv istápolása.

A temesi kerület iskoláinak nagyérdemű igazgatója, Jankovics jelentést nyújtott be kerülete állapotáról és emlékiratot dolgozott ki a javítás céljából. A népet iszákosnak, piszkosnak, bosszúállónak rajzolja, a papságot tudatlannak. A 452 helységnek csak 293 tanító felel meg, a majdnem félmilliónyi népességnek csak 5800 tanítvány, kiknek harmadrésze hanyag,

¹⁾ Nov. 23. 1781. Ld. a függelékét. XX.

²⁾ 1605/s1.

³⁾ 1903/s1.

másik harmada pedig kimarad.¹⁾ Sajnos, a derék férfit, ki sokat tett és kitől még többet lehetett vární. II. Katalinnak engedték át az orosz népnevelés szervezésére. Arról volt szó, hogy Oroszországban egészen átveszik az osztrák methodust.²⁾

Mint pénzügyi tekintetben, úgy az oktatás szellemét illetleg is a régítől független politikát követett a császár. Az új és régi közötti ellentétet kiemeli Sonnenfelsnek egy emlékirata, melynek elvei nagy befolyással voltak az új rendszer megszabásánál.

Ki van emelve a különbség a régi iskola közt, mely első sorban az egyházat szolgálta, és az új közt, melynek polgárokat, embereket kell nevelnie. Eddig a javításnak szem előtt kellett tartania a nemzet képességét. De most Mária Terézia után nem szabad már engedni az orvosi és jogtudománynak kenyérkereső mesterséggé aljasodását, sem pedig a tudomány terén uralkodó kritika hiányt. A XVIII. század »szép lelkeinek« elvei szerint az ész felvilágosítása és szépítése a fő.³⁾

A nevelés az állam dolga: az állam egységes, mint uralkodója, egységes elveket kell annak útján csepegtetni a felnövekedő nemzedék keblébe. Valamint József császár egyházi politikájának az egyházi bizottság volt kifejezője, úgy teremté, meg tanügyi reformjainak végrehajtására a tanügyi bizottságot. - Ennek élére Van Swieten bárót állítá, Mária Terézia nagyhirű orvosának a bécsi egyetem újjáalkotójának fiát. Ismeretes az a hódoló tisztelet, melylyel Kazinczy Ferencz viseltetett ezen férfiú iránt. Nagy mértékben élvezte a császár kegyét, de ép annyira magára vonta az egyházi körök gyűlöletét.⁴⁾

A császár még 1781-ben kijelölte tanügyi politikájának fő elveit. — Az egyetemek számát csökkenteni kell; a gymnasiumokba be kell hozni a nemzeti nyelv grammatikájának tanítását. A gymnasiumok száma túlságos nagy. Irni-olvasni a

¹⁾ 5830/s₁.

²⁾ Schlözer Staatsanzeigen. III. 262. l.

³⁾ Az esztergomi primási levéltárban.

⁴⁾ Kazinczy, Pályám emlékezete 70—74. l. Jäger i. m. 144.

népiskolában is megtanulnak, tudós pedig csak kevés lesz. Nem kell idegen nyelveket tanulni, sem más szükségtelen tárgyakat, ellenben bizonyos jogi előfogalmakat. A tanárok kiszemelésénél ne legyen tekintet nemzetre, se vallásra, csak érdemre. — Az állomások pályázat útján töltendők be.¹⁾ Ha Sonnenfels fejtegetésének túlságos idealismus lehet szemére vetni, itt szinte sértő a közvetlen haszonnak előtérbe lépése.

Az állam maga nevel. Szüségstelen és káros ennél fogva az éretlen fiatal embereknek külföldre küldése. Csak a mesteremberekre és protestans theologusokra nézve engedhető kivétel.²⁾ Minden különbség és eltérés csak kárára válik. Egyáltalában hátrányosnak tartja a meglevő rendszer mellett, ha a hazai ifjak külföldi iskolákat látogatnak.³⁾ Mennyivel inkább kellett, hogy aggaszsza az egység hiánya saját birodalma ifjúsága nevelésében.

Az egységes nemzeti nevelés kezdetei.

A Mária Terézia alatt megállapított egységes tanterv és tanmódszer, mely határozott előmenetelt jelölt az előbbi viszonyokhoz képest, nem hatotta még át az egész magyar tanügyet. Még legjobban meghonosult a katolikus, az államvallás, körében. De az idegen felekezetűek veszélyt láttak az egyetértésben vallásukra, az idegen nemzetiségűek, minthogy a tanterv első sorban a német nyelvet pártolta. nyelvökre nézve. A felülről jövő ártatlan vagy hasznos újítást is gyanúval fogadták. A Ratio educationis azon elve, hogy a közjó előmozdítására szolgáló egységes tanmód is kívánja ezen új berendezésnek a nem-katolikus iskolákba királyi hatalommal behozását⁴⁾ jámbor óhajítás maradt. Mária Terézia alatt, midőn az akatholikusokat még veszély fenyegette, ezen eljárásuk valóban megmagyarázható. A kérdés az volt, hogyan fogják fogadni a reformot József kezéből, mely annyi jóval ajándékozta őket meg.

A Ratio Educationis lehetőleg igyekszik eloszlatni minden gyanút, kimondja a félelem alaptalanságát, mintha ez által

¹⁾ Hock i. m. 522. l.

²⁾ 2536/s. apr. 22.

³⁾ 2679/s. máj. 12.

⁴⁾ 116. és 117. l.

a gyermekeket a katolikus hithez akarnák vonni, és a tan-
könyvektől megköveteli, hogy azokat minden felekezet használ-
hassa. A vallástanítás a papok dolga. Az igazgatók egyformán
bánjanak minden vallású növendékeikkel.

Nem sokára a tolerantia edictum után kelt azon rende-
let, mely által a kormány előkelő protestans tanférfiakat hi-
vott meg Pozsonyba tanácskozás végett, mint most mondanák,
enquêtere. Az osztrák népiskolák addigi főigazgatója Felbiger
apát épen akkor jutott Pozsonyba mint prépost. A tanácskozás
elnöke Skerlecz helytartótanácsos. Részt vettek benne az orszá-
gos igazgatók, a nem egyesültek részéről Jankovics, a kalvinis-
ták részéről Hatvani, a híres debreczeni professor, és néha
Ráday báró, lutheránus részről Benczúr, Pozsony városa tudós
tanácsosa, és néha báró Prónay László és a szarvasi lelkész
Thessedik. A tanácskozások négy hétig tartottak, de ered-
ményhez nem vittek. ¹⁾ A protestans részvevők Bécsbe mentek
egy évi határidőt kérni. Kifejtik, hogy nem halasztási vágyból
teszik, hanem mert későn kapták a meghívást, nem tanulmá-
nyozhatták a kérdést, mely oly fontos az iskola és egyház szo-
ros összefüggése miatt. Különben sem elég a debreczeniek és
pozsonyiak hozzájárulása. Az iskolakönyvek úgy sem készültek
el. ²⁾ A kancellária nem tartotta alaposnak e folyamodást; a
császár engedett. ³⁾

A kancellária már ekkor határozottan az egységesítés
érdekében foglalt állást. Akkor még katolikus hátsó gondolat-
nak lehetne ezt tulajdonítani, de később, midőn a császár fel-
szólítására két tanácsosát kellett küldenie a birodalmi tanügyi
bizottság minden üléséhez, ez háttérbe szorult. ⁴⁾ Egymásután
jönnek a rendeletek. Vegyes vallású helyeken, hol csak egy
iskola van, együtt járjanak a gyermekek. ⁵⁾ Már ki van tűzve
a cél: egyformává tenni mindenben a magyarországi iskolá-

¹⁾ Anekdoten zur Geschichte der Normalschulen in den k. k.
Staaten. Frankfurt und Leipzig, 1784.

²⁾ Rossz nyelvek azt mondták, hogy a protestans urak nem akar-
ván elolvasni a könyveket, kritikát irattak felőlők Berlinben.

³⁾ 1702. és 2041/sz.

⁴⁾ 1782. május 28. 2900. sz. A tanácsosok: Ürményi vagy helyette
Izdenczy és Skultéty.

⁵⁾ 6456/sz. szept. 6.

kat az örökös tartománybeliekkel. De az akatholikusok bevonásáról nem akarnak lemondani. Methodikus könyv szerkesztésével is várni akarnak, míg azok hozzá nem járultak. ¹⁾ Végrehajthatja-e az annyira szükséges egyformaságot a kancellária, mely épen a magyar particularismusnak kifejezője? A császár nem tartotta lehetségesnek. Elrendelvén, hogy a budai egyetemen behozzák a bécsi egyetemen használatos minden segédkönyvet, ép úgy a gymnasiumokban és népiskolákban az örökös tartományokban divókat, egyúttal hozzá tette, hogy végre nem hajtás esetén kénytelen lesz az egész magyar tanügyet az udvari bizottság igazgatása alá adni. ²⁾ Néhány hónappal később elérkezettnek látta e kénytelenséget. A magyar és erdélyi tanügyet a Van Swieten elnöklete alatt álló bizottság alá helyezte. Az ügyvitel módja olyan legyen, mint az egyházi bizottságnál. Legyen ott is magyar referens, kihez küldendők a magyar és erdélyi ügyek. A tanügyi reformot össze kell kötni e hivataloknak épen folyó áttételével. ³⁾

Az udvari tanügyi commissio gyakran és behatóan foglalkozott a beolvasztás kérdésével. Minthogy a császár a legnagyobb türelmet és jóakaratot tanúsítá, mindig meg kellett hallgatnia az akatholikusokat. Ezek összeállítják ellenvetéseiket, ezeket megjegyzéssel kíséri a helytartótanács, úgy jutnak a tanügyi bizottság útján a császár elé.

A protestansok első megjegyzése az egyformaság ellen irányul. Megöli a gondolatszabadságot. Tehát csak a lényegest lehet előírni, de a methodus és a tankönyv a tanárookra bízandó. A helytartótanács szerint ellenkezőleg a norma ír elő mindent és nekik csak olyanra szabad észrevételt tenniök, mi vallásuk ellenére irányul. ⁴⁾ Indokolását a bizottság is magáévá teszi. A nevelés, a vallásin kívül, fejedelmi jog. A mostani philosophiai rendszer alapítói: Wolf, Leibnitz, Newton akatho-

¹⁾ 2645/sz.

²⁾ 9592/sz. Müssen bei der Universität in Ofen alle Vorlesebücher ohne Ausnahme (ezt a császár sajátkezüleg teszi hozzá) eingeführt und zur Vorlesung allsogleich bestimmt werden, welche auf hiesiger Universität vorgeschrieben sind. Szept. 25.

³⁾ 12281/sz. decz. 3.

⁴⁾ M. kancz. lev. 8321/sz.

likusok. Ellenvetéseiket úgy le lehet győzni, hogy nem marad más, mint a vakmerő, büntetésre méltó törekvés, a legfelső parancs alól kivonni magokat. A legtöbb észrevétel úgy sem vonatkozik vallásos ügyre. ¹⁾ Az államtanácsban Martini szólalt fel az akatholikusok érdekében, ki keserű, de üdvös igazságot talál megjegyzéseikben.

Alaposabbaknak tartották az akatholikusok többi megjegyzését. 3. Nem fogadják el a tankönyveket, legfőlebb saját könyveik censurájába egyeznek belé. Sok sajtóhiba és más tévedés található a módszeres könyvekben. Sok áll bennök, mi vallásukat sérti. A helytartótanács fentartja a tankönyvek egységét. A hibákat ki lehet javítani, a mi az akatholikusok meggyőződése ellen van, kihagyandó. A magyar jog, földrajz és történet tankönyveit, melyeknél nincs külföldi forrás, az egyetemi tanács dolgoztassa ki. Az udvari bizottság meghallgatja a panaszokat. Megrójjá Felbigert a normalis tankönyvek készítőjét, az egyetemi tanácsot, mely az 1781. rendelet ellenére meghagyta a könyvekben a loretoi litániát és az imákat, és a könyvnyomdatulajdonost. A felekezeteket sértő részek azonnal kitépendők.

Legmélyebbre ható azon vád, 4. hogy a népiskola rendszere tisztán mechanikus, a szellemet nem ébresztő. Az együttes olvasás káros. Az egész a XVI. és XVII. századi műveltség alapján áll. Az udvari bizottság ez ellen csak azt jegyzi meg, hogy ebbe beleszólásuk nincs. 5. Az algymnasiumban rossz, hogy latin írókat csak a harmadik évben olvasnak, és a természetrajzot nem az anyanyelven oktatják. A helytartótanács szerint a természetrajz tanítója mondja meg a tárgyak neveit az anyanyelven is. 6. A retorikát és a humaniórákat nem tanítják kellően, most csak chrestomathiát olvasnak. Hibának tartják, hogy a geographiára annyi órát fordítanak, mint a sokkal fontosabb történetre. Physicát e fokon még ne tanítsanak. 7. A philosophiai tanfolyamnál előbbre való a metaphysica a physicánál. Erre a kormány egész helyesen jegyzi, hogy ez igaz lehetett előbb, de nem most, midőn a physicát kísérleti alapon tanítják. 8. Az órabeosztás nem jó. Jobb

¹⁾ Cs. kabinet levéltár 3192. 1784. aug. 4.

ha váltakoznak a szabad és a dolgozó órák. Ne vonassék el a figyelem a tárgyak gyakori változtatása által. A bizottság ennek ellenében e tapasztalatra hivatkozik. 9. A szünidők meghatározása sem helyes; a szerda és szombat délutánt kéri. Ifjaiknak legatióba menésre van szükség. A szünidőt egyes vidékek szerint szabják meg az aratás és szüret szerint. A kormány ezen megjegyzéseknek nem tulajdonít fontosságot.

Legáltalánosabb érdekűek a protestansoknak az iskolák kormányára és berendezésére vonatkozó észrevételei. 10. Nincs alapjuk, melyből most felszerelt gymnasiumokat, később képző intézetet állítsanak. 11. Maradjanak iskoláik superintendentseik alatt. Indokaik: az iskola összefügg az egyházzal. Nem állhatnak katolikus igazgatók alatt. Az 1647. és 81. törvények is együtt szólnak templomaikról és iskoláikról. Mellettök van az eddigi gyakorlat. A kath. igazgatók nem fogják megtartani a rendelet szabta határokat. — A kath. tanárok nem fogják jól tanítani protestans tanítványaikat, hogy ezek hivatalt ne nyerjenek. Különben a püspöki lyceumok sem állanak a királyi igazgatók alatt. 12. Könyveik bírálását nem bízhatják az egyetemi tanácsra, az a jobbakat elveti és roszakat tol reájuk készakarva. 13. Panaszkodnak a szigorúság ellen, mely a nem nemes ifjaktól nagyobb tehetséget követel. Náluk sok tanítóra és papra van szükség, elnézést kell gyakorolniok. 14. Maradjanak meg deákjaik a gyűjtések élvezetében. Úgyis csak gazdagabbak adnak, a szegényeket, kiknek érdekében tiltották el a collectát, az nem terheli.

A protestansok nem államot látnak magok felett és magok mellett; régi, halálos ellenökkel, a katolikus egyházzal és társadalommal vélnek még mindig szemben állani. A kormány megjegyzéseiből kitűnik, mennyiben volt alapos ezen félelmök.

A helytartótanács lehetőnek tartja, hogy fundus hiányában egyelőre a katolikus iskolákat látogassák. Senki sem sérti őket, a világiak is taníthatnak, őket is ki lehet nevezni. Hisz már egyetemre is kezdenek járni. Az igazgatást illetőleg fenntartja az állami főfelügyeletet. A nevelés politikai ügy, nem vallásos. Az akatholikusok ép úgy alávetendők ennek, mint az uralkodó egyház. Belőlük nem a tolerantia szellemé

szól, hanem a bizalmatlanságé. Közvetlenül maradjanak jelen kuratoraik alatt, de tegyenek jelentést a directornak, és hajtásuk végre a tőle vett rendeleteket.

A görög nem-egyesültek észrevételei sokkal jelentéktelenebbek. A cyrill betűk megtartását kérik, mert legtöbb hívük összeköttetésben hiszi őket a vallással. Szükségesek még a Törökországgal való nagy forgalom miatt. Elég a német és cyrill betűk tanítása. Az oláh nyelvet egészen a kiejtés szerint lehet írni cyrill betűkkel, latin betűkkel nem. Panaszkodnak még a káté és a fiblia ellen.

A főczél békés hozzájárulásra birni az akatholikusokat. A commissió előadja, véleménye szerint mi vezetne célhoz. Uj tanácskozás tartassék Van Swieten elnöklete alatt, melyhez meghivandók Domokos és Hatvani Debreczenből és Benczúr Pozsonyból. Az előadandó pontok a következők: Vallásnak a tudományhoz semmi köze. Dogmájok épen marad. De egyformaság szükséges és hasznos; az alapul szolgáló tanrend jó. Lesznek saját valláson levő inspectoraik, ezek királyi felügyelők alatt állanak, kik akatholikusok is lehetnek. A tankönyvekben érintve sem lesz a vallás ügye. Nem szabad eltérni azon elvtől, hogy a tanügyi igazgatás közvetlen fejedelmi jog. Allapítsák meg, hol szükséges uj iskola és gymnasium felállítása. Addig is látogassák kölcsönösen egymás intézeteit katholikusok és protestansok. Hittanítás legyen külön. Ha mindezen engedmények daczára makacsok maradnak, autoritást kell használni ellenök, mert végre is fejedelmi praerogatívához tartozik az iskola ügye. Uniformitás nélkül pedig nem lehet célzt érni.

Ez az uniformitás vezeti az államtanácsot is. Érdekes ott Hatzfeld gróf véleménye. Szerinte a tankönyveket oly irányban kell javítani, hogy ne foglaltassék bennök semmi az uralkodó vagy a tolerált vallásra nézve sértő. A tantervről a tapasztalat mutatja, hogy jó. De ha rossz volna, meg kellene változtatni a katholikusokra nézve is, úgy hogy újra helyre volna állítva az uniformitás.

A császári elhatározás a tanterv hibáinak részletes kimutatására hívja fel a protestansokat. Eddigi észrevételeik nem érdemelnek figyelmet, de megrovást sem. ¹⁾

¹⁾ Aug. 24.

Az erdélyi protestánsok még erélyesebben tiltakoztak az egyesítés ellen. Hivatkoztak az eddigi módszer által elért eredményekre. Vagyonuk nem felel meg az új követeléseknek. Maradjon meg mindenben a status quo ante.¹⁾ A normale ellenkezik a hazai törvényekkel és a nevelés igazi elveivel. A tanügy nem világi, hanem egyházi hatóság alá tartozik; a nevelés vallásügy. Az erdélyi kormányzéknek $\frac{3}{4}$ része akatholikus; nem csuda, ha ez alaposnak ismerte el a felszólalást az udvari bizottság nagy ámulatára, mely azt a helyes politikával teljesen ellenkezőnek találja.

Szerinte elég volna az alap, ha a kolosvári, enyedi, vásárhelyi és udvarhelyi alapítványok egy helyütt egyesíttetnének. A többi ellenvetést is megczáfolja. A felség jogába ütköző elvnek mondja azt, hogy az idegen vallású nem gyakorolhat befolyást nevelésükre. Különben az erdélyi kormány nagyobb része akatholikus. A tanárok választását a consistoriumra kívánják ruházni. De hisz az ajánlás joga annál marad. Félnék attól, hogy a fejedelem belát alapítványaik kezelésébe. De tudnia kell, mire fordítják. A vallás tankönyvét az illető felekezet határozza meg, a többi tárgynál a Magyarországon elfogadottak fognak behozatni. A reformatusok ellene vannak az időbeosztásnak, az ágostaiak ellenben elfogadják,

A kanczellária a gubernium útján a következő elveket akarja az erdélyi protestánsokkal elfogadtatni: Mellőztessék minden, mi a vallásra vonatkozik; a tudományban hasznos az egyformaság. Ha a tanrend jó lesz, úgy is elfogadják, míg nincs megállapítva, úgy sem lehet szó uniformitásról, a mostanit pedig az akatholikusok nem tartják a legjobbnak. A tanácskozáshoz vonandók az unitariusok is. A kivitel módozatainak megállapítására szükséges a négy recipiált vallás legügyesebb férfiiból álló commissio, mely meghatározza hány népiskolára és leányiskolára van szükség. A közvetlen felügyelet a felekezeteket illeti meg, de kimutatással tartoznak. Ők kezelik az alapítványokat, de számadás mellett. A felekezetnél maradjon a tanács kiválasztás. Szünetjeik szoríttassanak meg. A vallást külön tanítsák az ünnepnapokon. Egye-

¹⁾ Cs. k. kabinet-levéltár 1242/84.

lőre, példaadásul, a kolosvári lyceumot rendezzék be az egri-
nek módjára.

A államtanácsban szigorú megrovást talált a protestán-
sok eljárása. Nyilatkozatukból kitűnik, hogy a vallásszabadság
ürügye alatt ki akarnak kerülni minden javítást és intézke-
dést, így szól Martini ¹⁾ Hozzáteszi, hogy sokat vár a kolos-
vári lyceum által adandó jó példától. A hivatalok betöltésénél
tekintet legyen arra, ki az új mód szerint tanult. Így lesz az
egyformaság elérhető. A császár első sorban a kath. iskolák-
ban akarja keresztül vitetni az új tantervet.

Az erdélyi *népiskolák* ügye ugyanazon időben jutott
tárgyalás alá. József erre kívánta a legnagyobb gondot for-
dítani. Az udvari bizottság terve szerint ²⁾ minden népisko-
lában egyforma tankönyvet használjanak. Az iskolalátogatás
a 6—13 éves gyermekekre köteles, csak a nagyobb gyermekek
mentetnek fel június-szeptember közti időre. A papok tanítsa-
nak az örökös tartományokban elfogadott elvek és káték sze-
rint. Falvakban a községet és papot illeti meg a tanító válasz-
tása; kell azonban, hogy normalis iskolától legyen bizonyítvá-
nya. Nagyobb helyeken csak a nagyszebeni normalis iskolát
végzettek alkalmazhatók. A tanító főkötelessége a tanítás.
Hol többen vannak, a mester tanít, segédje szolgál a templom-
ban. A papot csak betegsége esetén szolgálhatják. Közvetlen
felügyelő a pap, minden héten látogassa az iskolát, és adjon
be jelentést husvétkor és szeptember végén. A papon kívül
lehet más felügyelő is; a határvidéken a tisztek alkalmasak.
Minthogy a szülők rosznak hiszik az új iskolát; a papok világo-
sítsák fel a népet. Szükség esetén a felügyelők *kényszerítsék* a
szülőket. A városok iskoláiban köteles tárgy a német nyelv;
felügyelőt a kormány nevez ki, a tanítóválasztás eddigi módja
érvényben marad. Az új iskolák papi házakban felállíthatók.
A szerzetes papság ingyen oktat, az kötelessége; csak a requi-
situmok pótlására tarthat igényt. Fő dolog a kellő összefüggés
a népiskola és gymnasium között.

¹⁾ Aus den Erklärungen der Protestanten ist deutlich zu ersehen,
dass sie unter dem Vorwande der Religionsfreiheit allen Studieneinrich-
tungen und Verbesserungen auszuweichen bemüht sind.

²⁾ Kabinet-levéltár 1243. sz. Márcz. 31. 1784.

Gazdasági tekintetben a Felség akarata odairányulna, hogy az iskolákat a patronus tartsa fenn. De patronus által fenntartott iskola kevés van Erdélyben, ezért legjobb az eddigi mód, csak hogy a tanítók jobb fizetéséről kell gondoskodni. Iskolaügyi alapítványok nem tartoznak a kegyes alapokhoz, hanem a főfelügyelő hatásköréhez.

A legegyszerűbb viszonyokból indul ki a népiskolai szervezet, és minő óriási érdekek és eszmék fűződnek hozzá, a mint szélesebb látkörű férfiak tárgyalják! A tanítóknak viszonya a papokhoz, a tanpénz, az anyagi eszközök mind számításba jönnek. Épen a monarchia egyik legelmaradottabb országában jut szóba először a kötelező iskolázás. De ha el van érve az egyformaság a tan módszerben, ha a vallás által emelt választófalak rontatnak is le a közös nevelés által, a császár czélja még nincs elérve. Ez mind csak formai: nem teremt közös szellemi életet, nemzetet. Az eszmék következése a lángeszű férfit elemi hatalommal viszi a probléma megoldásához. A monarchia népeit csak a *nyelv* egysége teheti egygyé, nemzetté. Midőn az erdélyi iskolák berendezését szentesíti, nem sok szót veszteget a többi fenforgó kérdésre, először formulázza ezen nagy fontosságú elvet. »Mindenekelőtt oda kell törekedni, hogy az ifjuság az iskolákban a német nyelvben, mint a monarchia nyelvében nyerjen oktatást. Ennek ismerése nélkül ezentúl senki se vétethetik fel a latin iskolába.«¹⁾

A korukon uralkodó eszméknek az a jellemző vonása, hogy a körüktől látszólag legtávolabb eső viszonyoknál is éreztetik hatalmukat. A népiskola és nevelés kérdése, mely addig első sorban egyházi vala, most kiválóan nyelvi, nemzeti lesz. Az állam eszméjének még az egyház képviselőivel kell küzdenie, és a küzdelem még nem látszott eldöntöttnek. És már is új térre helyezi át a harcot, az egyházak ellenállása mellett felkelteti a birodalomban lakó nemzetek visszahatását a német hegemonia ellen.

A nyelvi probléma már fel van vetve, midőn újabb ta-

¹⁾ Praeprimis autem eo adlaborandum est ut juvenus in scholis normalibus praecipue in lingua germanica utpote *lingua generali* monarchiae edoceatur, sine qua nemini ad classes latinas aditus in posterum patebit.

nácskozásra gyűlnek Bécsbe a magyar protestansok vezérférfiai 1784 végén. A gyűlést Van Swieten következő beszéde nyitotta meg: A Felség atyailag gondoskodik a nevelésről, mely nemcsak minden rendnek kötelessége, hanem az államé is. Ezt vezetés és felügyelet által teljesíti, bizonyos elvek szerint. A cél arányban álljon az egyes rendek körével. Ebből természetes egyöntetűség keletkezik és ez szolgáltatja alapját a felosztásnak: falusi, polgári és tudós iskolákra, fokozatosan. Nem az a cél, kutatni, tökéletes-e a tanrendszer, hanem az, tartalmaz e olyat, mi az akatholikusoknak ártana.

Az akatholikusok elvben elfogadták az egyöntetűséget felosztásban, tantárgyakban és módszerben, továbbá elismerték az állam főfelügyeleti jogát. De in praxi több kifogást tettek.

Először az ágostaiak bizalmi férfiai Prónay Gábor báró és Podkonitzky Ádám adták elő megjegyzéseiket. 1. Főkérsük saját vallású iskolai felügyelőik meghagyása. Aggasztja őket az új egyházi befolyás a felvilágosodás jelen állapota mellett. A császár uralkodása alatt számíthatnak ugyan védelemre, de mégis sok lesz a panasz, és vajjon utódjaik számíthatnak e mindig az emberi jogok ily nagy védőjére? Az egyformaság saját férfiaink igazgatása alatt is keresztül vihető. A verseny hasznára lesz mindkét résznek. Másodszor saját külön iskoláik fentartását kérik. Ezek birtokában biztosítja őket a tolerantia. A ratio educationis által adott biztosítás keveset ér, különösen falun. A kath. tanítók és lelkészek ezentúl is kötelességüknek fogják tartani az egyedül üdvözítő vallás terjesztését. Harmadszor a tankönyvek szabad választását kérik különösen történetben és philosophiában, a mennyiben ezek a hittel összefüggenek. Negyedszer a tanterv követeléseinek leszállítását kérik, mert azok teljesítésére nincs elég alapjuk. ¹⁾

Sokkal terjedelmesebb és erélyesebb hangú a helvét hitvallás megbizottjainak, Domokos Lajosnak és Hatvani Istvánnak munkálata. Alapul a superintendenseknek és kuratoroknak 1783. évi folyamodását veszik. Ezek is kinyilatkoztatják készségüket iskoláikban tanítani a kath. iskolák egész anyagát. Csak-

¹⁾ 1594/1785. jan. 21.

hogy a ratio educationis túlsokat követel. Azután a tankönyvek és az akatholikusoknak kath. iskolába járása ellen szólalnak fel, mit térítésre fordítanak. Az iskolakötelezettség nem jár elég biztosítással. Ezért kérnek iskolát ott is, hol nincs szabad vallás-gyakorlatuk. Hol nincs elég vagyon, több szomszéd hely állíthasson egy iskolát. Legyen joguk gyermekeiket idegen helyre küldeni. Oly nagy a gyanú, hogy javaslatukban nincs is szó nemzeti nevelésről, csak egyháziról.

A tantervvel nincsenek megelégedve. Felbiger methodusa mechanikus, csak az emlékezetre van tekintettel, nem nyújt tartalmat, csak szavakat. Ez elnyomja az észet, melynek okoskodásra van szüksége. Jobb tanítást csak jól képzett tanítók adhatnak. Ezért külön tanítóképzőket kérnek. Átvehetik ugyan a külső formákat, de nem a doctrinát. Ennek szabadnak kell maradnia. A tanításnak ép oly nagy szüksége van szabadságra, mint szabályra.

A ratio ed. és az új terv szerint minden polgárt és pórt ki lehet zárni az iskolából. Pedig e két rendből válnak tanítók és papjaik. E fontos jogot nem ruházhatják katholikus directorra. Az iskolák beosztása az előirt táblák szerint lealacsonyítaná intézeteiket. Nincs elég termék, sem tanítójuk. Szabadságukat sértené az egyetemi censura. Debreczenben hat év óta el tudták halasztani a helvét hitvallás újra nyomását.

Több megjegyzésük vonatkozik a tantárgyakra és tanrendre. Szeretnék a latin nyelv oktatását bevinni a nemzeti iskolába, ép úgy a physikát és természetrajzot. A német nyelvben haladásra ők is fognak igyekezni, de nehéz a kezdet. Deákjaiknak a legatio miatt és egészségi szempontból nagy vakációra van szükségük, nemcsak ősszel, hanem nyáron is. Látjuk, hogy a reformatusok nem elégszenek meg a védelemmel, erősen megtámadják az egész tanrendszert. Még erősebb állást foglalnak el a tulajdonképeni főkérdésben, a *főfelügyelet* körül.

Főelvük, hogy az iskola nem választható el az egyháztól. Az 1715. 30. pont tiltja egy vallásnak a másik ügyeibe avatkozását. Igaz ugyan, hogy az iskola az államot is szolgálja, de ebből nem következik az állam azon joga, hogy iskolái igazgatását katholikusokra bízza. Úgy vallásuk szabadsága nem

maradna sértetlen. Az igazgatók hatalmának megszorítása nem visz célhoz. Püspökökre csak nem bízhatják egyházukat. Az egyformasághoz sem szükséges a kath. igazgató. Az iskolafelügyelők hatalmukat a községre is kiterjeszthetik, és így visszaélés várható. Kizárhatják gyermekeiket, sőt tanáraikat is. Folytonos viszályban élnének a tanárok és kurátorok. Ezen félelmök alaposságát tanúsítja »katholikus polgártársainknak rendes eljárása és tettekben nyilatkozó törekvése, vallásunk szabadságát korlátozni.« Elsorolják az eddigi tapasztalatokat. A directorok már is kezdenek vallásos ügyekbe avatkozni. *Soknak lelkiismereti furdalást okozna, ha a protestáns tanügyet emelné.* Különben sincs szükség más vallású tisztviselőkre, hisz a Felső minden hivatalra képesekké tette őket. Végre a keresztyén szeretet nem vert még oly mély gyökeret az országban, hogy egész jövőjüket idegen kézre bízhatnák. Nem szabad alkalmat nyújtani arra, hogy az egyik felekezet a másiknak árthasson.

Ezen észrevételekhez a megbízottak csak néhány megjegyzést fűztek.

Főszempontjuk az, hogy az egész tanrendszer egy összefüggő egész, melynek végrehajtásában nem lehet megállani tisztán literárius vagy politikai érdekeknél. A tanrend megtartása p. o. tisztán tudományos érdek, de miatta bezárhatják iskoláikat. A részleteket illetőleg szükséges a héber nyelv, miről a ratio educationis nem gondoskodott. A philosophia nagyon összefügg a vallással, tanítása pedig szükséges, mert a kereszténység részben észszerű, részben kinyilatkoztatott vallás.

Magának az államnak fontos érdeke a vallásszabadság. Az egyformaság kivihető lesz, ha a tervet az akatholikusok dolgozzák ki. Túl vinni azonban nem szabad, az igazgatásra és választásra nem szabad befolyást gyakorolni a katholikuskoknak.¹⁾

Minden erős kifakadásuk daczára a katholikusok és a tanrend ellen, bizonyos simulékonyságot mutatnak a protestánsok a császár ideái iránt. Az egyformaság ellen nem szólalnak fel, sűrűen emlegetik a gondolatot és szabadságot. A nyelvi

¹⁾ 1785. jan. 23.

berendezés ellen semmi panaszkodás, sőt egyenesen megigérrik a német nyelvnek kiváló figyelembe vételét.

Ne tekintsük a formális kérdést, kiterjesztendő-e az állami felügyelet a felekezeti iskolákra vagy nem, csak azt vizsgáljuk, az országos tanügynek hasznára, vagy kárára lett volna-e ez egyesítés. E szempontból nagy nyomatékú az, hogy az általános európai mozgalom sokkal inkább áthatott az állami iskolákba, mint a protestánsoknak a régihez ragaszkodó intézeteibe.

Német protestáns írók is szemére vetették a magyaroknak, hogy nem haladnak, nem a haladó tudomány főhelyeire küldik leendő papjaikat és tanáraikat, hanem Svajcznak és Hollandiának akkor hanyatlóban levő egyetemeire.¹⁾ Egy más tudósítás is sötét színben tünteti fel a protestáns iskolák állapotát. A debreczeni főiskolának híres tanára, Sinay Miklós 18 évig tanítja a világtörténetet és csak a középkorig jutott el. A deákok túlságosan sok szabad időt élveznek. Theologiai tudományukat a régi elavult hügenotta vitairatokból merítik. A lutheránusoknál a rector négy facultás tárgyát adja elő.²⁾ Mondhatni tán, hogy az állami iskolákban a berendezés és felszerelés tökéletesebb, a protestánsoknál nagyobb az egyes tanárok érdeme és tekintélye. Nemzeti magyar műveltségről az egyiknél ép oly kevéssé lehet szó, mint a másiknál, a latin nyelv uralkodik, és még nincs eldöntve, a hazai nyelv vagy az idegen fogja-e átvenni örökségét.

A protestánsok észrevételei újra a tanügyi bizottság elé kerülnek.³⁾ Ez, ismerve a császár egységesítő szándékát, most sokkal erősebben lép fel mint eddig. A megjegyzésekre válaszolva megtámadja a protestáns rendszert. Iskoláik javításra szorúlnak, különösen a lutheránusoké, kiknél semmi egység nincs. Baj a tanítók folytonos változása, kik naponként 4—6 órát tanítanak ex omni scibili. Rendet a vallás is követel. Nem zárja ki a javítást az egyöntetűség. Ezért az erre vonatkozó kifogások alaptalanok. Protestáns érdek, ha jobb iskolákat nyernek, még ha kevesebbet is.

¹⁾ Schlözer Staatsanzeigen 122. I. 1782.

²⁾ U. o. IV. 377. I. Kecskeméti levél, 1783. decz. 8.

³⁾ 10744/sz. júl. 26.

A tankönyvek és a methodus ellen emelt vádak sem érdemelnek figyelmet. Olvasás, írás tanítása nem lehet más, mint mechanikus, ott nincs igazságok összefüggése. A praktikus számítás tisztán emlékezet dolga. Dogmában, vallásban pedig az ész soha sem emelkedhetik fel a fogalmakig. Erkölcestannál és a többi tantárgynál nem járnak el mechanikusan. Legnagyobb a népiskolák száma, és éppen ott legkisebb a bizalom, tehát elő kell irni a tanmódot, rendet és könyvet. Latin iskoláknál már csak tankönyv és tanrend van megállapítva. Főiskolánál csak a tanrendet szabják meg. Ezzel elesik a philosophia és történet tanítása és a censura ellen emelt panasz. A főiskolák szabadon választhatják tankönyveiket, nem kell más mint az udvari bizottság jóváhagyása. A philosophia most már nem a vallás dolga. Az örökös tartományokban egy protestáns író (Feder) után tanítják, a budai egyetemhez pedig protestánst neveztek ki.

Semmi köze a tanrendnek a valláshoz. A felügyelet pedig a fejedelem kétségbe nem vonható joga, melyet bárki által gyakorolhat. A közvetlen vezetés a protestánsok kezében maradhat. Nem más a czél, mint az egyformaság. A katolikusok is vigyáznak vallásukra, mégis lehető protestánsnak kinevezése felügyelővé. A protestánsok gyanúja nem érheti a császárt. Ők azt hitték, hogy alkuba bocsátkoznak velök. Ezért mondták, hogy minden a császár elhatározásától függ. Térjenek haza és oszlassák el mások téves hitét.

A commissió javaslata valóban magas belátásra mutat. A protestánsok egész eljárásának oka a gyanú. Ennek eloszlatására, a kinevezendő tíz főfelügyelő közt kettőt közülök szemeljenek ki. A térítéstől való félelmöket meg fogja szüntetni egy kiválóan fontos intézet: *a közös iskola*. Magától jó létre, ha a mester megegyezik a kántorral. Városokban úgy sem elég egy tanító. Nem csak a protestánsok csillapodása volna az eredmény, hanem valódi egység gondolatban és érzésben, mit csak közös nevelés teremthet meg. Ez az igazi tolerancia. Oly imát is szerezhetnének, melyet elmondhat minden keresztény. Még megnyugtatóbb volna a kiskorúak áttérésének eltiltása, szüleik beleegyezése nélkül.

Csakis ez szülhet bizalmat a protestánsoknál, különben

legfőlebb passiv engedelmességre lehet számítani, mi roszbabb a nyilvános ellenállásnál. Így csak két fontos hiba marad: 1. a fundus hiánya, 2. a tankönyvek roszasága. Az elsőre vonatkozólag egyelőre csak a népiskolákat kell berendezni, mi nem járna nagy teherrel. A főiskolákat illetőleg közös fundus állítandó fel, melyből a protestáns iskolák ép oly járulékot kapjanak mint a katolikusok. Ily módon az alap nem is lesz egyházi, hanem állami. Ezen eljárás különös hasznára válnék a német oktatásnak, mely különben is a protestánsoknál divik leginkább. Így előkészítenék a gymnasiumok reformját. Szabadságukban álljon, külön theologiai facultást alapítani. Mindenben a gyanú eloszlatása a fő.

Mindent összefoglalva a régi iskolák megtartandók, melyök lépnek a közös iskolák. Több helység együtt is tarthat fenn iskolát. Gyermekeiket szabadon küldhessék el. Szükséges a kántorok képzése, kiket az akath. község tart fenn. A főiskoláknál különböző vallású tanárokat alkalmazzanak, kiket az állami fundusból fizetnek. Közös imát mondanak, a vallástani-tás bizonyos órákra szorítkozzék. Ők szerezzék tankönyveiket és gyakorolják a közvetlen felügyeletet. Egész iskolaügyök azonban a kir. tanfelügyelők alatt áll, ép úgy mint a katolikus. Ezek világiak, és legyen köztök protestáns is.

Tanfelügyelőkül ajánlatnak: Kassán Pécsy, kit a protestánsok is dicsérnek; Skerlecz ki van már nevezve a zágrábi kerületbe. Pozsonyba Prónay Gábor jőjön, Pécsre a helvét hitvallású gróf Teleky József. Mindketten művelt, világlátott férfiak. Nagy-Váradra a görög nem-egyesültek miatt vissza kellene hívni Jankovicsot.

A kancellária tiltakozik a tanulmányi alapnak protestáns tanárok díjazására fordítása ellen. Az akatholikusoknak van külön fundusuk, leginkább a külföldi egyetemeken.¹⁾

A császár határozata következetes és a végletig menő. Kimondja, hogy az eddigi és ezután felállítandó főiskolák nem katolikusoknak vagy protestánsoknak, hanem az egész nemzetnek rendelvek. Csak a tanárok jóságára legyen tekintet, nem azok vallására. Fizetésöket a tanulmányi alapból kapják.

¹⁾ 1785. aug. 16.

Mindenben helyben hagyja különben a commissió javaslatát. Az akatholikus gymnasiumnak olyannak kell lennie, mint a katholikusnak.

Ez a vallásos békéből szabadult nemzeti nevelésnek első emléke Magyarországon.

Az egyetem. ¹⁾

Mária Terézia alapítása, a budai főiskola, épen a királynő halála évében nyílt meg. Még nem is volt teljesen berendezve. Csak akkor érkeztek oda a természeti tárgyak gyűjteményei. Elhatározták, hogy növénykertet is ültetnek. ²⁾ Ujabb beruházásoktól tartózkodott a császár. Midőn numismatikai gyűjteményt akarnak venni az egyetem részére, ezt ellenzi, mert nem elég az alap, és az ilyen beszerzések akkorra halasztandók, mikor minden szükséges meg lesz. ³⁾ Az egyetem maga nagyfontosságú indítványt tett: mérnöki iskola felállítását kérte. Erre Magyarországnak, mely annyi háború után most kezd virágzani, nagy a szüksége. ⁴⁾

Az állatorvosi intézet felállítását is akkor határozták el.

Általában az új egyetem állandóan foglalkoztatá a kormányt. Jelentékenyebb változást állapotában csak a császárnak 1783. évi utazása idézett elő, midőn alkalma nyílt személyesen meggyőződni a benne uralkodó szellemről.

Az egyetemen még teljes a rendetlenség, így ir, és gyökeres változás annál szükségesebb, mert két éve csak irnak, vizsgálnak, de nem határoznak és nem tesznek semmit. A könyvtár rendetlen, jó könyveket nem vesznek, a csillagásztoronyban nincs eszköz, az épület rosz karban. Egy helyre kellene tenni a fűvész- és állatkertet. »A folytonos tanácskozássok és különben a jesuitismus személyei, kik az u. n. senatust vezetik, a tanügyi bizottság és végre a kancellária, megaka-

¹⁾ A budai egyetemre és tanáaira vonatkozó adatokat ld a budapesti m. kir. tudományegyetem története írta dr. Pauler Tivadar czimű műben.

²⁾ 2409/s₁. Patachich jelentése.

³⁾ 4427/s₁. okt. 7.

⁴⁾ 5802/s₁.

dályoznak minden végzést.«¹⁾ Pedig az egyetem évenként 120,000 frtba kerül. Segíteni kell, különben külön bizottságra bizza az egyetemi alapot a tanulmányi alappal együtt. Legjobbnek tartja Ürményinek ide küldését az egyetem állapotának megvizsgálása és jelentéstétel végett. Addig függőben hagy mindent. Midőn a kancellária egy új egyetemi tanár kinevezését ajánlja, ezt megtagadja, míg a jelentés nem érkezett meg »nehogy új jezsuita elvű tanárnak kinevezése által, az ott uralkodó szellem még megerősödjék.«²⁾

Ürményi maga tűzte ki feladatát, melynek teljesítése sok időt igényelt. Megvizsgálja a gazdaságot, az egyetemmel összefüggő akadémiát, a könyvtárt, nyomdát, fűvészkertet, természeti gyűjteményt, a kórháztervet és az állatorvosi intézetet. Maga fog elnökölni a senatusban.³⁾

Eleve kijelenti, hogy nem a systemában keresendő a hiba, hanem annak keresztül nem vitelében.

Terjedelmes jelentése ennél fogva tisztán formalis. Töb-
bet törődik az épületekkel mint a tanárokkal, a tanárok külső
eljárásával, vizsgálataikkal stb. mint az intézetben uralkodó
szellemmel. Pedig lehet-e egyetemet, főiskolát megítélni más
szempontból, mint a szerint, mennyi szolgálatot tesz nemzeté-
nek a tudományos szellem fejlesztése által? Rejtett ez a szel-
lem, nem nyilatkozik az számokban, sem tabellákban; gyümöl-
cséről lehet csak felismerni. A császár midőn kiméletlenül
felfedte az egyetem meztelenségét, radicalis szellemben járt el,
Ürményi a burocrata rendszerető és rövidlátó módjára ta-
kargatta azt is, mit észre nem venni tiltotta műveltsége.

Az egyetem, mint Ürményi jelentéséből kitűnik, még
egészen középkori intézet a nemzeti szellem éltető fuvallata
nélkül. Tanárainak nagy része volt jezsuita. Az orvostani fa-
cultásnak hat tanára közt három egyáltalában nem tud ma-

¹⁾ Die beständige Überlegungen und die Personalitäten des Jesu-
itismus, besonders wodurch der sogenannte Senat geleitet, die Studiorum
Commissio, das Loc. tenentiale und endlich die Kanzlei hemmt und ver-
hindert alle Entschliessungen. Cs. kézirat. 4125/88. Buda, apr. 27.

²⁾ 5859/88. Ne fors novo iterum professore jesuiticis principiis in-
festo, iisdem jam ibi vigentibus novum subsidium addatur.

³⁾ 6077/88. Buda jul. 1.

gyarúl. Az egyháztörténet tanára Frank, azt mondja, nincs is szüksége a magyar nyelvre, a tudósok különben sem igen használják. ¹⁾ Ürményi tagadja, hogy a jezsuiták uralkodnak, hisz csak 17-en vannak 42 ellenében, mind az exjezsuitákat dicséri, oly férfiúról ellenben, mint *Dugonics*, azt jegyzi meg, subordinationis impatiens, és ajánlja elhelyezését. Úgy látszik, hogy a kancellária embere előtt a hivatalos methodus és a rend többet nyomott mint bármi más. Az oly férfiakra, mint Pray és Katona voltak, halmozott dicsérethez örömmel járulhatunk. De ép oly megkülönböztetés éri azokat, kiknek működése a hazai irodalom és műveltség terén nem hagyott nyomot. Pedig egyetemi munkásságnak nem lehet más criteriuma.

Midőn Ürményinek igen terjedelmes munkálata a tanügyi bizottság elé került, két nagy fontosságú mozzanat járult még az ügy bonyolításához. A császár, midőn elhatározta a főkormány-hivataloknak Budára áttételét, egyúttal Pestet jelölte ki az egyetem székhelyeül, mint az ország központját. ²⁾ Továbbá épen e jelentés befolyása alatt érlelődött a császár azon terve, teljesen parificalni a magyar tanügyi rendszert az osztrák tartományokéval.

A kancellária dicsérettel halmozta el Ürményit, ki a commissió szerint is megfelelt feladatának. De javaslatait, melyek a meglevő status fenntartására céloztak, már előbb megdöntötték a császár elhatározásai. József elrendelte a helytartótanács tanügyi bizottságának és a kir. akad. tanácsnak, melyekben a jezsuitismus főtámaszát látta, eltörlését. Az új rendszer kidolgozását új commissióra bízta. Az egyetemi tanács hatáskörét megszorítja, olyan legyen, mint a bécsi consistoriumé. Elveszti tehát polgári és büntető hatáskörét; ezen ügyek a rendes forum elé kerülnek. Ily módon véget vet a középkori formáknak. Minthogy azonban a tanács dolga a policia foganatosítása, megmarad azon joga, hogy atyailag javítsa az ifjúságot és kizárja a kihágókat. Tapasztalása szerint a facultások directorai legnagyobb ellenségei minden haladásnak. Megszűnnek, helyökbe évenként változó *dékánok* lépnek. De

¹⁾ *Acclusa* 1784. 2036. sz. *Ungarici enim non arbitror mentionem inserendam, quod ab eruditis raro consverit in scribendo adhiberi.*

²⁾ Cs. kabinet levéltár 558/1784.

reformjában megtartja a kellő határt. Általános elv, hogy minden állomást pályázat útján kell betölteni. Esterházy kancellár előadja, mily keserves a már élemedett derék, tudós férfiakra nézve ez eljárás, ¹⁾ a császár elfogadja e megszorítást. Csak azt kívánja, hogy azért mást se zárjanak ki és ne legyen tekintet személyre, se vallásra, kivéve a theologiai facultást. Csak a tudomány és érdem veendő tekintetbe.

A többi pontban többnyire erős összeütközés van a conservatív kancellária és a reformáló bizottság közt. A császár kevés kivétellel az utóbbinak véleményét fogadta el. A fegyelmet illetőleg az isteni tiszteletben a bécsi rendtartás hozatott be. Az evangeliumot olvassák latinúl, mit minden magyar deák ért. A congregatiók és Mária társaságok eltöröltetnek. Nincs szükség egyetemi exhortatorra, minden főiskolai polgár szabadon követhesse lelkiismeretét. Az ünnepélyességeket, melyek költséget okoznak, el kell törölni. ²⁾ Az ifjúság szabadon járhat színházba és bálba, a helyi hatóság felügyelete alatt. Az ifjúság szállásaira nézve is megszűnik az egyetem felügyelete.

Nagy mértékben foglalkoztatta akkor az egyetemet és Ürményit Bretschneider ügye, ki erős vádakkal lépett fel az összes volt jezsuiták és különösen a könyvtári főtisztviselők, Pray, Wagner és Schönwisner ellen. A commissió Ürményi jelentéséből látta, hogy a különben oly érdemes férfiak nem egészen hibátlanok, nem sokat törődnek a könyvtárral. A commissió az exjezsuiták minoritása daczára uralkodónak tartja a jesuitismust, mert ezek és creaturáik összetartanak. A theologiai kar reformja Rautenstrauchra bízatik. A jogi facultáson Sonnenfelskönyvei ajánltatnak. Mint új tárgy felvételre a statistica, az egyetemes história pedig a philosophiai karhoz teendő át. Az orvosi facultásnak már minden tankönyve meg van. Ezentúl csak tudor lehet tanár. Minden tanár köteles beadni azon kéziratot, mely szerint tanít. Az orvosi kar dicséretet érdemlő. Mindamellet szigorúbbá kell tenni a tudori vizsgálatot. A kórház átteendő, Budán úgy is nagyon rossz a gazdálkodás. A

¹⁾ Tan. biz. 373/84. jan. 30. 5. pont.

²⁾ Ekkor szűnt meg a doktorköpeny átadása.

botanikus kert felszerelésére 15,000 frt szükséges. A philosophiai karnál a tanügyi bizottság kívánatosnak tartaná, hogy a növendék papok hallgassák a természeti tárgyak előadását. Dugonics tartsa magát az előírt könyvekhez. Különben is beteges; annak idején eldöntik, megtartsák-e vagy nem. A csillagászati torony 15,000 frtot igényel, ennek fele azonnal Londonba küldendő. Az egyetemi könyvtár évenként 1000 frtnyi költséget kap. Praynak 800 frtnyi legyen a fizetése, oly feltétellel, hogy gyűjteményét az intézetre hagyja. Különben ő és Schönwisner szorgalomra intendók. Kívánatosnak tartja, hogy az egyetemi tanárok idegen nyelveket is tudjanak.¹⁾ A tanárok járjanak külföldre, a természettudomány tanárai pedig járják be és ismertessék Magyarországon.

A commissió észrevételeihez csak keveset adott az államtanács. Ott Martini és Hatzfeld vitték a szót. Az első lehetőségnek tartja német előadások tartását, Pest úgyis inkább német város mint magyar. Nagy súlyt helyez a disciplínára. Kiemeli, hogy minden volt jezsuita-alapból tanulmányi alap lett. Hatzfeld ellenben lehetetlennek tartja a német tanítást, mert a magyar deákok legnagyobb része nem tud németül. Ajánlja a pensiókra és iskolapénzre vonatkozó szabályzatok behozatalát Magyarországon. A tanári fizetések megszabásánál tekintetbe kell venni, hogy ott olcsóbb az élet, mint Ausztriában.

A császár elrendeli a statisticának és politikának német nyelven tanítását. A német nyelvtanításra nézve ugyanazon elvet tűzi ki, mint előbb Erdélyben. Iskolapénz beszedését rendeli el. Az idegen nyelvek tanítása nem lehet az egyetem dolga. Minden egyébben jóváhagyja a commissió javaslatait.²⁾

Közeledik az egyetem áttétele, melynek idejeül 1784. nov. 1-e van kitűzve, intézkedni kell a tanárok ügyében. Jelentés érkezik az eddigi tanárok felől, mennyiben felelnek meg. Halljuk a commissió véleményét, tudományunk akkori oszlopai felől. Egy theologiai tanár hiú és kérkedő, nagyobb tisztességre kell inteni. Katona kissé könnyen hívó, de igen szorgalmas. Legjobb volna nyugdíjazni és valamely egyházi javada-

¹⁾ Akkor három tanár tudott angolul. Németül mind tudott, többé kevésbé.

²⁾ Cs. kabinet levéltár 1227/s₄. apr. 25. kancz. lev. 4398/s₄.

lomra nyújtani neki reményt. Dugonics beteges, meg kell hallgatni felőle az orvosi kar véleményét. Logika tanárául a *protestáns* Hismannt ajánlják. ¹⁾ A tanárok annyi fizetést kapnak mint Lembergben. Könyvekül a Bécsben elfogadott műveket használják, ha csak magok jobbakat nem irnak. ²⁾ A császár ez értelemben határoz.

A császár főczélja az egyetemeket lehetőleg hasonlónvá tenni a külföldiekhez. Kiemeli, hogy a legkiválóbb férfiak onnan kerültek ki. Valóban a scholastika egy romjából életképes tudományegyetemet akar alkotni, kiszabadítja a tanárokat a vallás korlátaiból, a tanulókat a középkori fegyelem nyűgéből, melylyel annyi kicsapongás fért meg. Először volt Magyarországon főiskola, melynél első és főszempontnak a tudomány lón nyilvánítva. Egyaránt találja itt majd helyét minden felekezetnek tudósa. És nagy veszteség-e az, ha egy latin egyetemnek helyébe német lép? A magyartól csak oly távol állott az egyik, mint a másik, a tudomány pedig hasznára válik minden országnak és minden nyelvnek.

Az egyetem ezen átalakítása a császárnak és a bizottságnak még több intézkedését tette szükségessé. Hismann halála után újra protestánt neveztek ki, Pap József m.-vásárhelyi tanárt. ³⁾ Nagy I. fehérvári püspök az egyetem kancellárja lemond. Ezen hivatal megszűnik, az egyetem igazgatását az évenként váltakozó rectorok viszik. Nem vették tekintetbe a primás azon kérését, hogy a philosophia, az erkölctan, a magyar- és világtörténet tanszékeire ne nevezzenek ki protestánt. ⁴⁾ Az orvosi karnál behozzák a praktikus vizsgálatot a betegágynál. ⁵⁾ Segíteni akartak a philosophiai tanfolyamnak, mely nem volt más mint előkészítő osztály, rossz deákokkal elárasztásán. ⁶⁾

A pesti egyetem idegen gyarmattá készült lenni. Régi tanárainak java elhagyta. Katonának 500 frtnyi nyugdíjat en-

¹⁾ Született erdélyi szász, Göttingában tanár.

²⁾ Cs. kab. levéltár 2572/84. 7872/84. kancz. lev.

³⁾ 11272/84.

⁴⁾ 11575/84.

⁵⁾ 5473/85.

⁶⁾ 10331/85.

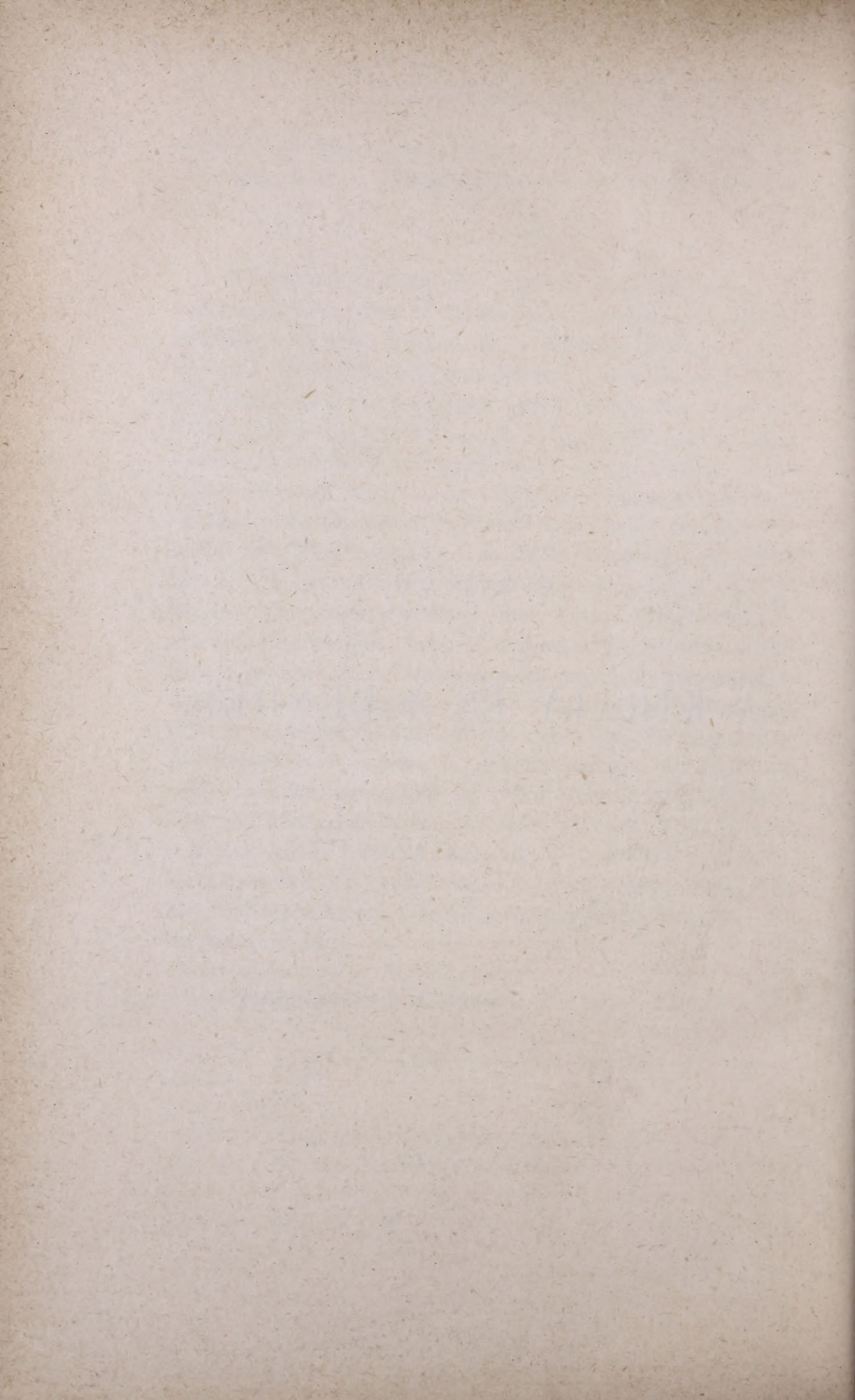
gedtek, és fájalmát még tetézte, hogy elmozdításának oka nem más, mint a német nyelven előadásban való járatlansága.¹⁾

Nemzetnek középkoriból ujkorivá alakulása az egyház és a rendek által alkotott intézmények lerontásának volt következése. Az egész életmódnak és műveltségnek meg kellett változnia. Az egyház befolyása helyébe a renaissance műveltsége alapján alakuló iskolának kellett lépnie. Ezt József felismeri. Nemcsak a műveltségnek, hanem első sorban saját fejedelmi hatalmának érdekében küzd az egyház ellen. Folytatja és végletig viszi a már anyja által inaugurált tanügyi politikát, mely az iskolát az állami hatalomnak veti alá. De sokkal erősebben hat, midőn a fennállót megdönti, mint midőn újat akar helyébe állítani. Sokkal magasabbra helyezi az egyház ellen folytatott küzdelmet, mely egyaránt foglalkoztatta képzeletét és értelmét, mint az iskolának csendes és lassan ható működését. Alig keres még mást mint közvetlen hasznot. Az egyház ellen folytatott harcztól milliókat várhat kincstárába, a népiskolától legfőlebb jó altiszteket. És midőn kora szellemében és saját szempontjai szerint akarja reformálni a magyar iskolát, nemcsak az egyházzal és a régi társadalommal látja magát szemben, hanem az egész alkotmányynyal is, mely nem más, mint e kettőnek közös műve. A XVIII. századnak benne megtestesülő szelleme épen e százados műben látta minden törekvésének gátját. Ennek lerontása életkérdés élete egész eredményére nézve.

¹⁾ Millerhez irt levele M. N. Muzeumban.

IV. KÖNYV.

A KIRÁLY ÉS A RENDEK.

I. FEJEZET.

Az alkotmány reformja.

Egy századnak nagyobb része múlt el József trónraléptekor, mióta a magyar nemzet fegyveresen védte királyai ellenében nemzetiségét és önállását. Lesz-e Károly és Mária Terézia uralkodásainak nagy eredményei után még akarat, még szenvedély benne, mely hasonló eljárás ellen hasonló ellenállásra bírja? Loyalis a nemesség, a polgárság alázatos, a parasztság az urbérszabályozás óta a királyban látja védőjét. De mélyen és elrejtetten él még a nemzet keblében emléke a régi szenvedéseknek, a régi dicsőségeknek. Nem feledtették el azt Mária Terézia tettei, nem a Józsefbe vetett remények.

Árokszálláson az a hír terjed el, hogy Rákóczy felkelt és király lesz, csak Mária Teréziának várta halálát. Egy leMBERGI kereskedő beszélt, nem talált többet egy hívónél. Azt katonának viteti a császár, ha alkalmas arra, különben elbocsátandó. Egy ősz azt beszéli, hogy Mátyás utódja, őt illeti meg a korona. Terjeszti mindenfelé írásban. ¹⁾ Mi súlyt helyezzen ily mendemondára a világ egyik leghatalmasabb birodalmának korlátlan büszke ura? És mégis e csekély jelekben nyilatkozik az a hatalom, mely megállítja őt nagy tervei végrehajtásában, az önálló nemzetiségnek, a történeti jognak hatalma.

A Habsburgok, míg örökös joguk Magyarországon nem volt elismerve, a koronázás és a koronázási eskü által kötötték magokhoz az országot. A praesumptiv trónörökös még elődje életében vette fel a koronát. III. Károly és Mária Terézia

¹⁾ 2201., 2274. és 2600/s₁.

alatt a koronázás az uralkodás tényleges átvételének volt jele, és a magyar közjog szerint a király csak e tény után gyakorolhatta némely praerogatíváját. Most van először oly király, ki örökös jogában, a törvényekben és hatalmában elég biztosítékát látja hatalmának, nem akarja kezét a koronázási eskü által megkötni.

Láttuk, hogy József trónraléptekor nem tiltakozott az országgyűlés ellen, csak elhalasztani kívánta. Mondhatni, hogy egy ideig nem csak törvényesen, hanem valóban alkotmányosan uralkodik. Midőn Barics győri iskolaigazgatót feljelentik, hogy nem tud magyarul, elbocsátja és mást nevez ki helyébe.¹⁾ Az ország megyéi az alkotmányra és a királynak azt biztosító november 30-iki leiratára hivatkoznak. Veszprém megye fenntartatni kéri a nemesek azon jogát, hogy ne kényszerítsék őket egyházi szék elé. Ezen csak országgyűlés változtathat.²⁾ Zólyom megye már nádorválasztásra gondol a jövő országgyűlésen, jelöltje a főkancellár.³⁾ A fiumei gubernium váltótörvény javaslatot nyújt be, melyet a jövő országgyűlés szentesítsen. A kancellária a kuriához küldi véleményadás végett, a császár helyeslő »placet«-tel látja el.⁴⁾ Az alkotmány folytonosságának elve annál kevésbbé jöhetett szóba, mert Erdélyben és Horvátországban már uralkodása első évében országgyűlést tartott a császár. Erdélyben az 1781. máj. 18-án aug. 21-re összehívott országgyűlés a hódolat letételére szorítkozott, és tiszta formalitás volt. Megigérték ott későbbre is az országgyűlések tartását.⁵⁾ Horvátországban új protonotarius választása szükséges. Ez a rendek joga. A kancellária nem tartja akkor tanácsosnak a tartománygyűlés összehívását, és az állás provisorius betöltését ajánlja. Az uralkodó ezt jóvá hagyja, csak hogy kérést intéz, vajjon privilegiumon alapul-e a gyűlés ezen joga?⁶⁾ Gróf Nádasdy horvát bán magánál a császárnál sürgeti az

¹⁾ 6005. és 6345/80. Cum Barics secundum promissa linguam Hungaricam non sufficienter didicerit ab officio dimittetur.

²⁾ 1736/81. márcz. 12.

³⁾ 8/1781.

⁴⁾ 4453/81.

⁵⁾ Magyar Hirmondó, 1781. 563. l.

⁶⁾ 2285/81. ápr. 23.

ügyet, ki újabb véleményadásra szólítja fel a kancellárt.¹⁾ Esterházy előadja, hogy az említett jog egy 1465-iki oklevélnek transumptumán alapúl, mely 1723. 42. t. cz. szerint nem érvényes. Mind a mellett maradjon meg az *usus*, tartassék meg a gyűlés, de úgy, hogy ne legyen semmi más tárgya. A császár ezt jóvá hagyja. Elvéül ismeri, minden olyan ügyben, mely nem érinti szorosan a közjót, még árnyékát is eltávolítani azon aggodalomnak, mintha a rendek kiváltságai ellen erőszakosan akarna fellépni.²⁾ Vajha ne maradt volna ez elv üres betű.

Első összeütközések.

A közjó széles fogalom. Előtte meg kellett hajlani még azon évben az egyház, a birodalom első rendje sarkalatos privilegiumainak, melyek, igaz, inkább alapultak az egyházi constitution, mint az országén. A kancelláriának minden előforduló fontosabb ügyben tanácskoznia kellett a bécsi hatóságokkal.³⁾ A tanulmányi alap a birodalom közös tőkéjének nyilvánított, melyhez Magyarországnak nincs semmivel több joga, mint más tartománynak. Mindez sértette az alkotmány szellemét, mely Magyarországnak az örökös tartományoktól különböző és független kormányzását követelte, de szorosan véve nem ütközött semmi törvény betűjébe. A királyi praerogativa igénybe vételének volt tekinthető, mely teljesen megfér az alkotmánynyal.

A magyar alkotmány egyaránt védi a nemességnek magánjogát és politikai szabadságát. Magyar nemesnek lenni nemcsak politikai kiváltság, hanem anyagi haszonnal jár: adómentességgel. Minthogy pedig az állam háztartása bizonyos költséget igényel, ez annál súlyosabban nehezedik a többi lakosra, minél nagyobb a mentesek száma. Évenként még igen nagy azok száma, kik bebizonyítják nemességüket. Ezért a császár határidőt szeretne kitűzni, melynek lefolyása után ne

¹⁾ 2652/8¹. máj. 10.

²⁾ *Omnino approbo, ut in rebus non imediate bonum publicum perturbantia (sic) omnibus statibus et umbra conatus vel violentiae illorum privilegiorum sedulo removeatur.* 2669/8¹.

³⁾ 1335/8¹. márcz. 10.

lehessen fellépni többé nemesi jog követelésével.¹⁾ A kancellária az eddigi eljárás mellett szólal föl, és a császár érvényben hagyja, kifejezve bizalmát a kancellária buzgóságába.²⁾

Ez a nemesi jog betűjének egyik utolsó diadala. Veszedelemes következtetéseket rejtett magában azon elv kimondása, mely szerint urbéri pörök ezután nem tisztán jogi szempontból intéztessenek el, hanem mert az úrbéri teher könnyítése a főczél, a politikai érdekre is legyen tekintet. Ily módon gyorsabban és jobban fognak befejeztetni. A közjó itt először tétetik nyilván eléje a betűnek.³⁾

Magyarország földje nemesi birtok. Ezen föld rendkívüli gyarapodást nyert a három bánási megyének az országhoz csatolása által. Az a vidék csaknem egészen dominium. Eladásától várható a kincstár közvetlen gazdagodása, 4 millió frt erejéig, a vevőktől az új földnek kultura alá vonása.⁴⁾ Az eladást még Mária Terézia korában elhatározták, módozatairól tanácskozott a bekebelező bizottság, a császári kamara, és a kancellária. Javaslatuk még Mária Terézia szellemében készült: nem ajánlhatják a feltétel nélküli eladást, különben igen sok idegen és nem katolikus szerezne ott birtokot. A császár azonban már nem ismeri el az érdekeket. Minthogy nem fiscalításokról van szó, hanem fegyverrel szerzett birtokokról, semmi sem gátolhatja, hogy legegyszerűbben, árverés útján adják el őket, tekintet nélkül a vevő vallására. Gazdag külföldieket sem lehet kizárni, kiknek bevonása az államnak előnyére szolgál. Csak azon feltételt kell ezekre nézve az eladáshoz kötni, hogy jövőre az országban, vagy az örökös tartományokban telepedjenek meg. Ha sok jó, vigyázni kell a hatóságoknak, hogy irántok ildomosan járjanak el.⁵⁾ A magyar korona területén teljes joggal lehetett ennek értelmében földet szerezni, nem nemesnek, idegennek.

Mindenki tudja, hogy a magyar nemesség adómentessége

¹⁾ 783/81. febr. 9. Ob nicht allenfalls mit Bestimmung eines anni decretorii ein Abschnitt gemacht werden könnte.

²⁾ 984/81. febr. 31.

³⁾ 2786/81. máj. 18.

⁴⁾ 2290/81.

⁵⁾ 1134/81. márcz. 2.

azon pont, melyen egymásba kell ütközniök a király és a nemesség, az örökös tartományok és Magyarország legfőbb érdekeinek. Miután Mária Terézia ez ügyet hiába hozta országgyűlés elé, az függőben maradt, és mint minden el nem intézett életbe vágó kérdés, zsibbasztólag hatott az egész közéletre. Mert ezzel függött össze a hadnak, a vámnak, iparnak és kereskedésnek szabályozása egyaránt. Józsefnek türelmetlen érelvétől várható volt e kérdés elintézése, országgyűlésen vagy azon kívül. Még se találjuk 1781-ben nyomát sem annak, hogy a magyar nemesség ezen végzetes és sarkalatos kiváltságát meg akarta volna támadni. De azért e kérdés nem szűnt meg foglalkoztatni a kedélyeket és egy magyar politikusnak e tárgyban irt névtelen röpirata, mutatja, mily fontos e kérdés, és mennyi érdek függött össze megoldásával. ¹⁾

Mária Terézia halála után József a nemzet vigasztalója. A megyéket már is foglalkoztatja a diéta. Ez leginkább a kereskedéssel, a magyar árukra vetett osztrák vám csökkentésével fog foglalkozni. A törekvés jogos, és a magyar nemes egyáltalában nem érdemli a tétlenség vádját, hisz legjobb akarat-tal sem adhatja el termékeit. — A rendszer csak az osztrák kereskedőknek válik javára. Orvoslás szükséges, de felette nehéz. A vám királyi jog. A uralkodónak nagy sereget kell tartania, 300,000-nyit és 300 milliónyi adósságnak kell fizetnie kamatját. Ily körülmények közt nem mondhat le jövedelemről. Az örökös tartományoknak aránylag nagyobb az adója, ott a nemes is fizet. Ezért segítik őket kereskedésben és vámban, a mi ismét Magyarországot teszi tönkre. Mi nagyobb, a nemesség haszna-e az adómentességből, vagy kára a vámrendszer által? Ezt tudják meg a megyék az országgyűlés előtt, és gondoskodjanak a szerint.

Adóemelésre kell gondolni, mi mindenesetre szerencsétlenség. A városoknak új adóval sújtása megbénítaná a zsenge ipart. A só árfelemelése általános teher ugyan, de első sor-

¹⁾ Sullae Lucii Pannonii Epistola ad amicum, continens reflexiones, qua ratione absque Principis damno, nobilitarium praerogativarum praejudicio et contribuentium aggravio vectigal diminui, adeoque majoreductio procurari possit. Nemz. Múzeum lat. 4. 451. Az állítólagos kelet 1781. ápr. 10.

ban mégis a szegény népet sujtaná, és ily fontos czikk elvonása, vagy drágítása rossz következtetést vonna maga után a szegény osztály egészségi állapotában.

Azt fogják hinni, hogy nem marad más hátra, mint a nemesség adózása? De erről nem lehet szó. A király trónralépése utáni napon kötelezte magát a nemesi jogok fentartására, a Felséget sértené, ki ilyen tervvel lépne fel, mert a magyar nemesség harczolt érte. Történetileg véve azonban nem új a magyar nemesség adófizetése. Ha eltörölték, Magyarország tönkre ment. Eltörölték Mátyás után, de az 1525-iki országgyűlés visszaállította. Azóta is fizetett mindig a magyar nemesség; adóról kötelezik az 1536. 20. 1542. 26—7—8. 1546. 5. 1599. 6. 7. 1635. 1. 2. 1638. 49., mely harminczad alá veti a nemesi jószágok terményeit, 1659. 6. 1687. 12, és végre 1723. 90. §§-ok. A nemesség mindig hű lesz, nem fogja elhagyni királyát a szükségben. De itt nem egy évi változó és megbizhatatlan subsidiumra van szükség, hanem állandó teherről van szó. Határozza el az országgyűlés, hogy a nemesség fizessen ezentúl mindenkorra, jobbágysai számai szerint, minden egyes jobbágysa és zsellére után egy-egy forintot. Ez önkéntes volna, nem kényszerített, és a kétoldalú szerződés érvényével bírván, megvédené a szabadságot.

Ne hozzák fel ez ellen a nemesi praerogatívát! Tán azt akarjuk, hogy a királyi hatalom maga tegyen mindent? Előbb is változtattak az alkotmányon. Új volt annak idején az ősiség is 1351-ben, új az urbér 1514-ben, az 1638-iki törvény is újított. A magyar nemesség most csak úgy újíthat mint ősei. Ez nem válhatik a nemesi szabadság ártalmára.

A tehernél sokkal nagyobb lesz a haszon az élénkülő kereskedelem által. Ebből folyólag, csak a birtokos nemesek fizessenek, a curialisták nem. Ez a mód mindörökké fentartaná jogait; gazdagságuk szerint járulván az állam terheihöz. Az új adót a hadiadóval együtt szednék be, úgy, hogy újabb adószedőkre nem is volna szükség. A király pedig ezen jövedelem fejében kedvezhet a vámnál és egyforma haszna lesz a szabad kereskedésből Magyarországnak és Ausztriának.

Mindenesetre merész gondolat a nemességet anyagi haszon kecsegtetése által birni adófizetésre. De a szerző ismeri korát és hazája viszonyait és velejébe lát a kérdésnek. Megmutatja a király és nemesség hasznos együttműködésének útját, a melyre lépést akkor még nem tiltá egy részről harag, más részről daczos ellenállás. Ép azon időben folyt a tanácskozás Bécsben a vámügy szabályozása végett. Nem csak a magyar kancellária kívánta az osztrák vámkedvezések megszüntését, hanem az osztrák burokrácia egy nagyon kiváló tagja is: gróf Linzendorf trieszti kormányzó. Olvasóink már ismerik e kérdést és a magyar és osztrák szempont mellett felhozott érveket.¹⁾ Az államtanács ujra összefoglalja őket, élesen helyezve őket egymással szemben.

Az első tanácsos Löhr az addigi rendszer fentartását ajánlja, nem csak a jövedelem miatt, hanem az örökös tartományok érdekében is. *Gebler* mélyebben bocsátkozik a kérdés taglalásába. Igen kíváncsnak tartaná az egész monarchiának, Tyrol kivételével, mely földrajzilag el van különítve, egy vámegységbe olvasztását. »Még tovább megyek, azt mondom, hogy mindig szem előtt kell tartanunk e nagy végezcélt, és foganatosítására törekednünk a magyar tartományokban még ellene álló politikai akadályok elhárítása által. Ehhez idő szükséges, addig pedig, míg a mostani magyar alkotmány fennáll, és a nemcsak életöket és véröket, hanem vagyonukat is híven és jó szántukból feláldozó német tartományok viselik az állam terhének legnagyobb részét, ezek vagy tönkre mennek, vagy nagyon megkárosodnának. A fiscus sem nélkülözheti egy könnyen a változás által veszendőbe menő egy milliót. — Az iszonyú rossz magyar tarifarendszer azonban azonnal reformot igényel.« Így minden aggodalma daczára a változás mellett nyilatkozik, ha az aerariumot kárpótolják. A német államtanácsos érvelése oda vezet, mint a magyar íróé. Hasonlóan nyilatkozik *Kresl*, ki kíváncsnak tartaná, ha Magyarország megtenné a szükséges lépéseket a vámreformból folyó haszon elnyerésére. Ha ezt nem teszi, maradjon meg az eddigi állapot. *Hatzfeld* lehetetlennek és igazságtalannak mondja a reformot

¹⁾ Ld. I. k. 68—70. és 88—96. 1.

míg a magyar nemesség nem fizet adót. *Kaunitz* sem tartja a reformot egyhamar keresztül vihetőnek, de igen kíváncsún tartaná a magyar részről fenforgó akadályok elhárítását.

A császár oly nagy súlyt helyez e tárgyra, hogy nem akar azonnal dönteni, hanem csak ha belga utazásából visszatért. A májusi tanácskozás jegyzőkönyve csak szeptemberben nyert elintézt.

A mostani állapot semmi esetre sem szüntethető meg azonnal, mert az aerarium kárpótlásáról nincs gondoskodva. »A kormányzéseknek azonban szorosan kell törekedniök ezen fontos végcél elérésére, hogyan lehet szabad forgalom az egyes országok közt, tehát arra, hogyan lehetne módot és eszközt találni az akadályok elhárítására, melyek egy részt az aerarium jövedelmére vonatkoznak, másrészt az örökös tartományok fentartására.« ¹⁾ A császár még a békés reform terén áll. Meg akar alkudni a magyar nemességgel.

Reformot végrehajtani, mely mélyebben hat a nemzet a nemesség életébe, országgyűlés nélkül nem lehet. A mint a király a legcsekélyebb változtatást teszi a közigazgatási, rendeleti úton, a kancellária és a helytartótanács, a törvény őrei felszólalnak és országgyűlés elé tartozónak állítják az ügyet. Erősen és határozottan szoktak felszólalni az ujítások által sértettek érdekében. A sértett fél, melynek érdekeit fejezte ki a régi alkotmány, nem volt más, mint a régi magyar társadalom, az egyház és nemesség, melyben minden jónak ellenét látta a császár. Ezért mondák tanácsosai, hogy a magyarok nem másért hivatkoznak alaptörvényeikre, mint hogy lehetetlenné tegyenek minden javítást. ²⁾ Oly reformok ellen is felszólalt a kancellária, melyek valóban javára váltak az országnak, és melyek eszközzésére a honi törvények értelmében is jogosultnak tarthatta magát a fejedelem. Ilyen volt, hogy mást ne említsünk, a keresztény tolerancia. ³⁾ Ez az ellenállás azon meggyőződésre vitte a császárt, hogy nem

¹⁾ Cs. kabinet-levéltár 1120/1781.

²⁾ Kresh: Fundamental-Gesetze werden angewendet, alles Gute zu hemmen.

³⁾ Kabinet-levéltár 2336/81.

annyira a törvény tisztelete szolgál alapjául, mint a kancellária összejátszása az oppositíóval.

Az 1782. év folyamában számos ily összeütközés fordult elő a király akarata és a magyar alkotmánynak a kancellária által tolmácsolt betűje közt. Mindig az országgyűlésre hivatkozás volt a kancellária végső érve.

Az év elején a császár kifejezte óhaját a forspont szabályozására oly módon, mint az örökös tartományokban. Csak hogy Magyarországon könnyebb lévén a kocsis, gyengébb a ló és rosszabb az út, ne két négy-lovas kocsit számítsanak 40 mázsára, hanem hármat, úgy mint a Bánságban. ¹⁾

A kancelláriának terjedelmes és beható felterjesztése ezt a csekélynek látszó kérdést a legfőbb alkotmányos tényezőkkel hozza kapcsolatba. Az 1741. 4. §. szerint csak koronázott királyt illeti meg az előfogat szabályozása. Ez tehát a kancellária felfogása szerint *jus majestaticum*. Nem lehet e kérdésnek országgyűlés elé hozatalához kedvezőbb időpont a jelennél, midőn egész Európában mély béke uralkodik, Felséged e mindenki által óhajtott diéta által megvigasztalná az ország rendjeit. ²⁾

Nádort is kell választani az 1741. 5. §. értelmében, és el kell járni azon ügyekben, melyeket diaeta nélkül elintézni nem lehet. Ily drágán nem akarta a császár megvásárolni a diétát, lemondott tervéről és azonnal értesíté a haditanácsot. ³⁾ — A többit illetőleg kijelenté, hogy annak idején megteszi, a mi az ország javára válik.

A mint egymásután felérkeznek a megyék repraesentatiói a tolerantia ellen, a kancellária azok értelmében diaeta összehívását tanácsolja. Ha a megyék bármely által sértve látják az alkotmányt, a Felség pedig nem akar engedni, csak az országgyűlés van hátra, »mint az ország előadott sérelmeinek üdvös

¹⁾ 45/1782. jan. 2.

²⁾ Praecipue nunc, dum silentibus in Continenti per universas Europae partes Armis, atque vigente pace vix opportunius instans esse potest in anhelitus exoptatam fidelium Regni Hungariae Statuum Consolationem generalia regni Comitia, ubi clementissime visum fuerit, indicare et promulgare — M. V. S. — dignetur.

³⁾ 301. és 307. 1782.

orvoslója.« ¹⁾ A császár jelentést kíván a beérkezett feliratokról. Időközben a kancelláriának elég alkalmá volt meggyőződni a császár változatlan akarataról, és ezért csak azt írta a nagyszámú vaskos elaboratumokra: ezek és a hasonlók a diatára halasztandók ő Felsége koronázása alkalmával. ²⁾

Törvény szerint csak a nádor vagy királyi helytartó intézkedhetett a megyék közt fennforgó határházakban. — Albert herczegnek 1781 elején történt lemondása óta egyik állomás sem volt betöltve. ³⁾ A kancellár a forrón kívánt országgyűlésig czélszerűnek tartaná az országbíró felruházását e hatáskörrel. Jézsef ez értelemben határoz. ⁴⁾ Nádorválasztó országgyűlést követel ugyanakkor Árva megye külön feliratban. ⁵⁾

Határozott összeütközés a magyar közjog és a király tettei közt mindaddig alig mutatható ki. De a mint a király mind erősebben támadta meg az egyház világi positióját, szükségkép azon ponthoz jutott el, melyen az egyháziak érdeke egy vala az oly szorosán hozzájuk kapcsolt országos alkotmányával. E téren folytak le nagy részt Mária Terézia országgyűléseinek alkotmányos küzdelmei. Az egyházzal szemben mutatták ki leginkább kitünő és tudós írók, mint Kollár és Martini az uralkodónak rendelkezési jogát. Az egyházi bizottság felállítása két fontos részét sérté a magyar alkotmánynak. Egyrészt idegen hatóság alá helyezte az első magyar rendet. Másrészt pedig azon elvből indul, hogy a klerus nem élvez teljes birtokjogot, hanem a kánonok szerint csak haszonvevője jószágainak. Ismeretes a kancellária felterjesztése, melyben e felfogás ellenében a klerus teljes *nemesi* birtokjogát vitatja. Akkor még a császár sem hagyta el az alkotmányos talajt. Elismeri a klerus nemesi birtokjogát, hozzá téve, hogy e jogot ép oly sértetlenül fentartotta, mint a magyar nemesség többi kiváltságait. ⁶⁾

¹⁾ Salutare relevandorum Gravaminum remedium. 1004/82.

²⁾ 1521/82.

³⁾ 1781. 801. A kancellária akkor a határjelölő bizottság szünetelését ajánlotta a koronázó országgyűlésig és nádor-választásig febr. 10.

⁴⁾ 1300/82. márcz. 16.

⁵⁾ 2763/81. A.-Kubin ápr. 12.

⁶⁾ Ita enim praerogativas non secus ac aliis nobilibus Regni eisdem sedulo intactas semper servavi. 6793/82.

Egy látszólag kevésbbé jelentékeny, de szintén elvi kérdésben is elismerésre jut még a nemesi jog. Pest megye repraesentál az ellen, hogy a Buda és Pest közti hajóhidon vámot kérnek a nemesi kocsiktól. A nemes vámmentes jogát a Felség is elismerte 1780. nov. 30-iki levelében. ¹⁾ Kinek ne jutna eszébe a budapesti lánczhid ellen, a nemesi szűz váll érdekében vívott elkeseredett harcz? A császár enged, de oly megjegyzés kíséretében, mely mutatja, mennyire távol áll a tripartitum szellemétől. A nemesi jog megerősítését semmiben sem akarja akadálnak tekinteni arra nézve, hogy akár hajóvámot, akár más usust, akár a taksák szabályozását illetőleg el ne rendelkezze azt, mit a közjó kíván. ²⁾ Azon fokig jutott el, melyen a Stuartok állottak, midőn parlament nélkül is feljogosítottaknak vélték magokat hajópénz, vám- és más adó kiírására, csak királyi praerogatívájukra támaszkodva, parlament nélkül.

A Stuartok élén állottak az angol egyháznak, az a fölött gyakorolt kegyúri jogukat akarták átvinni az alkotmányos térre. Hasonló Józsefnek is a helyzete. Nagy jog- és történettudósok fejtették ki előtte, hogy a katolikus egyház terén szabadon intézkedhetik a fejedelem mindenben, kivéve a dogmát. A protestansok ügyét maga a magyar törvényhozás bízta a királyra. Benne látták a görög nem-egyesültek is egyházuk fő védőjét. Miért ne használhassa királyi praerogatíváját ép úgy a világi téren, mint az egyházin? A kánonjog csak erősebben kizárja a fejedelmi hatalmat, mint a magyar közjog, mégis lehetett benne rést találni. — Eleinte a magyar alkotmány a maga egységében mint egy régi vár áll előtte, melyet épen kell hagyni, vagy le kell rontani, de sem megkerülni, sem abba belopódzni nem lehet. Most királyi praerogatívája gyakorlása által vélte lehetőnek minden akadály elhárítását utjából, a nélkül, hogy egyenes összeütközésbe lépne a magyar alkotmánynyal. A magyar alkotmánynak eddig csak *nemesi* része volt szervezve az alkotmányban. Meg akarták mutatni, hogy annak *királyi* része is képes ugyanoly kifejtésre.

Martini, Józsefnek volt tanítója a politikában, 1782. má-

¹⁾ 4836/1782. jnl. 23.

²⁾ Ea quae ratio boni publici exposceret a Me ordinari possint.

jus 27-e óta az államtanács tagja, jelölte ki az oda vezető utat. Midőn az egyházi bizottság hatáskörének megállapításáról van szó, kijelenti, hogy annak kiterjesztése Magyarországra alaptörvénybe ütköznék. De mindennek érvényesítésére elég a királyi jog, csak élni kell vele. Ennek alapján lehet kimutatást követelni, és a Felség — mint apostoli király — parancsainak gyors teljesítését. Fentartja magának, hogyan lehetne a magyar közjogot minden feltűnés és lárma nélkül megmagyarázni, és a tanuló ifjúsággal, melyet szánt-szándékosan nevelnek nem mindig helyes elvekben megértetni.¹⁾

A privilegiumok kérdése.

Mióta a Habsburgok viselték Magyarország koronáját, alig szűnt meg az összeütközés a király praerogatívája és az ország alkotmánya közt. Hadi erőre támaszkodva, vagy a nélkül, egyes részeiben hatáson kívül helyezték sokszor a magyar nemesség constitutióját. Leopold alatt egy ideig egészen fel volt függesztve az alkotmány. — De a törvény megszegésére vagy annak végre nem hajtására nem kerestek alapot magában annak betűjében. Mária Terézia alatt veszi kezdetét azon irány, mely a királyt a constitutio keretének meghagyásával akarja felruházni korlátlan hatalommal. A mit anyja csak egyes esetekben tett kormánya elvévé, az József alatt az uralkodás alapeszméjévé vált: az alkotmány megsemmisítése maga az alkotmány által.

A király el van határozva a végső consequentiáig felhasználni törvény adta hatalmát. Nem ismeri el a magyar alkotmányt, nem akar esküt tenni fentartására. Viszont az alkotmány is szolgáltat ellené fegyvert. Épen ez az a király, kit a magyar közjog nem tekint egész törvényesnek. Kormányt vihet a fejedelem az örökösödés alapján, de a királyi jogok teljes gyakorlatába csak a koronázás által lép.

Csekély alkalom szolgáltatott okot a koronás és a nem-

¹⁾ Cs. kabinet-levéltáa 2006/1782. jan. 25. Wie das jus publicum Hungaricum ohne Aufsehen, ohne Lärmen erläutert und der studirenden Jugend die dermalen in nicht allemal richtigen Grundsätzen geflissentlich erzogen wird, nach und nach zu ihrer Überzeugung beigebracht werden könnte.

koronás király törvényes hatalomköre közti különbség feltüntetésére. Egy zsidó engedelmet kér a nagyszombati vásárok látogatására. A városnak a kancellária által is elfogadott álláspontja szerint ezt több királyi privilegium tiltja. Az ily privilegium fennáll, a nélkül, hogy újabb erősítésre volna szükség.¹⁾ A császár ellenben azt hiszi, hogy minden privilegium csak úgy érvényes, ha ő is megerősíti, és felszólítja a kormányszéket, adja elő az ezen felfogásának ellenmondó törvényes okokat.²⁾

A felterjesztés szerint csak koronázott király adhat privilegiumot, a már adottnak nem tehet ellene, és az nem szorúl confirmatióra. Erre csak akkor van szükség, ha a privilegiumnak valamely legalis hibája van. Arról nincs törvény, hogy későbbi királyi megerősítés nélkül érvénytelen, az ellenkező pedig törvényes szokás, a Trip. II. 14. 1532. 20. 1609. 3. és 1622. 7. §§. alapján.³⁾

József válaszában különbséget tesz a királyi adományon alapuló vagy valami teher árán megvásárolt kiváltságok, és azok közt, melyeket az illető felek kérésére adtak. A hazai törvényekkel nem ellenkezik az utóbbiak megerősítése. A kancellária járjon el ez ügyben.

A kancellária megmarad álláspontja mellett. Nem tesz különbséget a kétféle privilegium közt. Csak új törvény változtathat. A privilegiumok bekövetelése a legveszélyesebb gyanút keltené, olyat, mint egykor a neoacquistica commissio. Mindenki el fogja rejteni az illető okleveleket és az egész eljárásnak csak általános felbomlás lesz a gyümölcse. Elég, ha törvényes úton felügyelnek, hogy visszaélés ne történjék.

Epen ez új felterjesztés és az általa idézett törvények győzik meg a császárt felfogása helyességéről. Semmi törvény nem tiltja a megerősítést, sőt az a gyakori kifejezés »*clementer confirmamus*« mellette szól. Ezért megmarad elhatározása

¹⁾ 3762. és 4068/s₂. kancz. lev.

²⁾ Singulari quoque propositione illas regni leges e constitutiones quae necessitati confirmandorum singulorum privilegiorum obstare videntur, mihi exhibebit.

³⁾ 4306/s₂. jul. 6. Kelcz udvari tanácsos volt az előadó.

mellett.¹⁾ A kancellária sem tágít. A királyi szó szent, azon változtatni nem lehet. Nem kételkedik a magyar nemzet Felséged szavában, mely biztosítja, és Felséged igazságában, mely semmiben sem sérti a törvényeket, a nemzet szeme fényét. A privilegiumok előmutatása ilynemű sértés volna, pedig Felséged kijelenté, hogy árnyéka se legyen, mintha valakinek jogát vagy szabadságát védené. Csak a feltételhez, időhöz vagy személyhez kötött kiváltságokat lehet bekövetelni. Most enged a császár és a rescriptum ily alakban készül el.²⁾

Ily alakban nem sokat jelent az egész. Csak kevés helynek van ily visszavonható privilegiuma. Leginkább még a czéh szabályok jutnak e fogalom alá; ezeket be is követelték. Épen ezek ellen irányúl a császár politikája, az ezekbe foglalt a kereskedésre és vallásos türelemre nézve káros megállapításokat nem akarja többé szentesíteni.³⁾ Hanem annyira el van telve a császár hatalmának tudatával, hogy még később is 1786-ban keményen megrójjá a kancelláriát ezen rendelete meg nem tartásaért, melyet, mint láttuk, maga vont vissza.

Fel volt vetve az elvi kérdés: mi a különbség a koronás és a nem-koronás király közt. A felségjog egész terjedelme kívánt érvényesülni, és ime ily csekély az eredmény. Valóban lehetetlen politikusnak tekinteni Józsefnek eljárását. Az egész középkori állam privilegiumon alapul: egyeseknek vagy testületeknek királyi akarat által szentesített kiváltságain. E kiváltságok kétségbe vonása megrendíti a társadalom egész épületét; egyenesen revolutionárius lépés. Támadhat kérdés az iránt: mennyiben köti le az elődnek törvényes akarata az utódot, de az ily kérdés szükségkép revolutionárius, nivelláló, ha nem egyes esetről szól, hanem az egész állapotról. Igaz, hogy József nem bántja a birtokállapotot, de már nyilatkozata is nyugtalanítja. Akarata a városok szűk keblűsége ellen irányult, de

¹⁾ 4641. jul. 17. Cum ipsa legum patriae notione et denuo facta conspectione compererim, omnem privilegiorum confirmationem aut renovationem diaetalibus articulis non adversari, quandoquidem hi expresso additamento *clementer confirmamus* corroborari solent, eapropter resolutioni meae de impetranda hujus generis privilegiorum confirmatione inhaereo.

²⁾ 5208/88. aug. 3.

³⁾ 5086., 6099. és 7913/88.

hisz a nyomorult czéheket és vásár kiváltságokat tönkre teheti, az ipart és kereskedést felszabadíthatja, a nélkül, hogy az úgy is gyanakvó nemességnek ellenzékét maga ellen felkeltse. Bizonyos, hogy a kancellária teljesen belátja, minő elvi fontosságú ez egyszerű kérdés, és sikerült neki hátrálásra birni a császárt.

De a magyar közjog akkori állapotát és a kancellária felfogását sem hagyhatjuk észrevétel nélkül. Minden középkori országban volt monopolium és privilegium. De másutt, a mint a nemzet megizmosodott, ezek visszavonására kényszeríti a királyt. Nálunk épen ellenkezőleg az alkotmány tartja őket fenn a király ellenében. Józsefet pedig I. Jakabhoz hasonlíthatjuk, azon királyhoz, ki legerősebben hangsúlyozza a királyi praerogatívát, és mit sem tesz annak megvalósítására. ¹⁾

Martini felfogása a felségjogról még egyszer kudarcot vallott. Hanem a magyar közjog nem maradhatott addigi állapotában. Midőn egész birodalmában szabaddá tette a sajtót, épen a magyar közjogot vette ki alóla. Elrendelte, hogy minden arról szóló ujonnan kiadandó könyv, a kancelláriához küldésék felülvizsgálás végett. ²⁾

A centralisatio.

A philosophia százada egy feltétlenül jó kormányformát ismer, mely tehát minden országban egyaránt alkalmazandó. Józsefnek egy az akarata a közjó érdekében, melyet minden tartományban egyaránt végre kell hajtani. Magyarország alkotmányának egyik sarkalatos elve pedig az, hogy nem lehet kormányozni a többi tartomány módjára. ³⁾ Ezen ellentét a törvény, az uralkodó eszmék és a király akarata közt, szükségkép összeütközést vont maga után.

Első reformjainál mindig a cseh-osztrák kancellária által követett eljárást ajánlotta József a magyar kancelláriának, azon hozzátétellel, hogy adaptálja azokat a hazai törvényekhez. Legtöbb esetben hosszú repraesentatiók után sikerült is megegyeztetni a régi formákkal az új tartalmat. Az egyházi reformok mind ily módon vitettek át Magyarországra. Keresztülvitelökre állandó, közös hatóságot képezett már az egyházi

¹⁾ Macaulay History of England I. 72. VI. 241.

²⁾ 2961/sg. máj. 31.

³⁾ 1715. 3. 1741. 8.

bizottság. Iskolai ügyekben is mind nagyobb előmenetelt tesz az egyformaság, e téren megalakul a tanügyi commissio. — Már előbb is közös volt a külügy és hadügy, és császári igazgatás alatt állott a pénzügy. Az országlás sok és fontos részeiben azonban csak a fejedelem személye képezte az egységet. Egészen más volt a közigazgatás, melytől a törvények és rendeletek végrehajtása függött, más a törvénykezés, és végre, mi József előtt legtöbbet nyomott, más az adóalap, minthogy a magyar nemesség törvény szerint nem adózott.

Valamint az egész monarchiában magát akarta az egységes administratio központjává tenni, úgy az egyes országok belső kormányát is egyszerűsíteni és központosítani akarta. Magában Magyarországon sem volt egységes kormány. A legegyszerűbb ügynek is két-három kormányszéknél kellett megfordulnia, míg legfelső elintézés elé került. Nem tekintve a végrehajtás nehézségeit, melyekről a közigazgatás tárgyalása alatt lesz szó, magát a kormányzás gépét is inkább megakasztotta mint elősegítette a sok kerék.

A központosítás oly módon kezdődik, mely a magyar önálló kormány előkészítésének látszott. Minden magyar belső ügy ezen túl magyar hatóságok által kezeltetett. Százados traditió alapult a kamarának elkülönülése a belső kormánytól. Most József elhatározta a kir. kamarának a császáritól teljes elválasztását, és a helytartótanácsal egyesítését. Ez az egész magyar kormányt egy hatóság kezeibe adja, és a helytartótanácsot teszi az egész magyar kamarai ügy kezelőjévé. Ennélfogva a magyar kamarai ügyek legfelső igazgatása sem maradt meg a császári kamaránál, hanem a kancelláriára bízott. »Teljes kegyes bizalmat helyezek,« úgy mond a császár, »a kancelláriának próbált buzgalmába és szorgalmába, hogy valamint a legfontosabb országos politikai ügyeket az ország hasznára vezette valódi megaláztatásomra, úgy a magyar kamarai ügy felügyeletét is hasonló megbízhatósággal fogja vinni. Soha sem fogja szem elől téveszteni az egyedüli végcél, a közjót, és ezért bízom abban, hogy magaviselete ezentúl még jobban megerősít ezen elhatározásomban, és soha sem fog okot szolgáltatni változásra.«

»Csak a pénztár ügye és a jövedelem marad meg az itteni kamara felügyelete alatt, a szükséges tudomásvétel és össze-

kötetés végett, valamint a számvevőség az itteni számvevő kamara alatt marad.

Tegye meg a kancellária egyértelműleg e kamarával a szükséges előterjesztést a jövődő berendezés és személyzet iránt, és hogyan lehet végrehajtani a jövedelem károsítása nélkül, hogy kénytelen ne legyenek ujjalag elválasztani a kamara ügyet a politikumtól.

A bányaügy egyelőre még a kamarával marad egyesítve. Ezen elhatározásomat az egész nemzettel fogja tudatni, mint belé helyezett bizalmamnak új próbáját, és hogy mennyire igyekezem a közjóra és az állami szükségletek fedezésére a kamarajövedék által, mit, reménylem, ez az egyesítés elő fog segíteni. A kancellária alapos vezetésétől várok *nagyobb egyformaságot* az elvekben, czélszerű buzdítást a jövedelmet a közönség kára nélkül szaporítani, az ügymenet rövidítését, az irka-firka és a személyzet csökkentését.«¹⁾

Más fejezet alá tartozik ez új berendezés részletezése. A fő az, hogy az egész kormány egy miniszteriumnak kezében egyesül. A magyar belső kormány azon ága, mely eddig kiválóan volt idegen doménának tekinthető, külsőleg is magyar igazgatás alá jutott. A magyar kamara elnöke ezentúl *latinul* viszi ügyeit.²⁾ A császári kamara, addig a monarchia közös pénzügyminiszteriuma, megszűnt, működési körét az egyes országok kancelláriái vették át. A magyar kancellária május 24-én vette át a cs. kamara eddigi tevékenységét Magyarországon, Erdélyben és a Bánságban.³⁾

Nem az egész monarchia területe, hanem a kormányzás egysége az egyes országokban vétetik eleinte a központosítás alapjául. A császár még az eddigi központosítás emlékeit is széttöri és darabjait az egyes országoknak adja. Szeme előtt, mai szóval élve, akkor foederalismus lebeghetett, melynek egyes alkotó részei vannak teljesen organisálva. Csakhogy az egyes részek tőle veszik az irányt. Nem saját törvényeik és sajátágaik alapján érintkeznek a császárral, hanem csak kancellárjaik által, kik a császárnak felelős miniszterei. A látszó-

¹⁾ 1683/s₂. apr. 2. Az egész rendeletet lásd a függelékben.

²⁾ 2746/s₂.

³⁾ 2621/s₂. máj. 20.

lagos decentralisatio tehát valóban központosítás, csakhogy a központot nem egyes, gyenge collegialis intézmények képezik, hanem a császár hatalmas egyénisége.

Ezt a központi napot mint bolygóí veszik körül akaratának végrehajtói, az egyes országok miniszterei: a kancellárok és a közös ügyek igazgatói. Úgy látszik, hogy az a majdnem korlátlan hatalom, melyet Kaunitz a külső kormány terén oly nagy eredménnyel érvényesített, vitte Józsefet a hasonló be rendezés elfogadására a többi kormányzékénél is. — Kaunitz mellett a haditanács elnöke Hadik és a főszámvevőszék elnöke Zinzendorf voltak közös miniszterekül tekinthetők. Az osztrák-cseh ügyeket Kolovrát-Krakovszky gróf, a kamara volt elnöke, a magyarokat Esterházy gróf, az erdélyieket Reischach báró intézte. Ez nagyjában az akkori kormány képe. Csakhogy a kancellárok mögött nem állott alkotmány és nemzet, csak a mennyire magok akarták.

Birodalma legkiválóbb férfait gyűjtötte maga körül a császár, mint végrehajtó közegeket. Ellenőrző hatóságra is van szükség: ez az államtanács. Ennek hatásköre Mária Terézia által az örökös tartományok ügyeire van szorítva, most az egész monarchia ügyeibe nyer belátást. Tagjai közé felveszik előbb Reischachot, majd Izdenczyt, a m. kancellária volt referensét. Külsőleg is kifejezőjévé válik a birodalom egységes kormányának, melynek a császáron kívül egyedüli képviselője. Midőn a császár Esterházy kancellárt egy magyar tag ajánlására szólítja fel, nem mint minisztertől, hanem mint barától kér tanácsot.¹⁾

Valóban már az országban is megtartják alapítva a szer ves összeköttetést Ausztriával. Az első magyar hirlap »Magyarország és az azzal közös országok dolgairól« ir, midőn a monarchia területét érti.

Az egyes országok területén az egész kormánynak egy hatóság alá rendelése volt a központosítás első lépése. Ezt a második követte: a kisebb országoknak a nagyobbakkal egyesítése. Reánk nézve e szempontból legfontosabb: az erdélyi kancellária egyesítése a magyarral.

¹⁾ Horvát M. i. m. 513. l.

Ismeretes, hogy Leopold korában, midőn az erdélyi fejedelemség megszűnt, szó volt az erdélyi kormány egyesítéséről a magyarral. Akkor ez a Kolonics-féle principiumoknak átvitelét jelentette volna a magyar nemzetiség és a protestantismus várába. Nem is kívánták az erdélyiek, csak a magyarok, első sorban a klerus. Az 1741. 18. el is rendeli Erdélynek, mint a magyar korona országának kormányzását. Ennek fogatosítása azonban nagy bajjal járt volna, míg a protestánsok nincsenek kellően biztosítva a katolikus egyház ellen. Erdélyt tündérországnak tekintették fiai, mert ott békén megél egymás mellett három nép és hét vallás.¹⁾ Csak akkor válhatott az egyesítés hasznára a kisebb félnek, ha már nem kellett tartania vallásszabadsága elnyomásától. József személye által megszűnt e nagy veszély, csak a kisebbik maradt, nem fogja-e az erősebb magyar nemesség a gyengébb erdélyit a hivatalokból kiszorítani? Nem is mulasztotta el az erdélyi kancellária ezen szempont előterjesztését. De ép oly kevésbé ért vele célzt, mint az államtanács, mely általános birodalmi érdekből ellenezte az egyesítést.²⁾

A császár augusztus 14-én rendelte el az erdélyi kancellária beolvadását a magyarba.³⁾ Már előbb is volt eset arra, hogy a magyar kancelláriához utasított erdélyi ügyeket. A főkancellár Reischach az államtanácsba vonult, az alkancellár gr. Bánffy György e magyar kancelláriába tétetett át mint második alkancellár. Az erdélyi és magyar ügyeket ezen túl egy miniszter igazgatta: az *unió*, legalább a legfelső hatóságot és annak elveit illetőleg, végre volt hajtva. A császár kifejezé óhaját, vajha hasznára válnék mindkét nemzetnek: a magyarnak, valamint az erdélyinek.⁴⁾ Előtte a nemzet területi és kormányegység. Nem csuda, ha osztrák nemzetre gondolt. Erős érzéke volt az iránt, hogy Magyarország és Erdély teljesen egytűvé tartoznak.⁵⁾ Személyes központosítás a jelszó. Va-

¹⁾ B. Szilágyi Sámuel levele Megyes, 1763. aug. 18.

²⁾ Hock i. m. 117. l.

³⁾ A kézirat másolata a malaczkai levéltárban.

⁴⁾ Transylvanica natio.

⁵⁾ 12009/83. Es wird wol vermuthlich einst Siebenbürgen mit Ungarn nur ein Land ausmachen.

lamint ő vállain hordja az egész uralkodás terhét, úgy legyen minden szakban és országban egy férfiú, a császár bizalmát bíró, annak terveit végrehajtó. A régi magyar közjog ismert ily személyes méltóságokat, de ezek, nádor, országbíró, bán egyaránt voltak oszlopai az alkotmánynak, mint a trónnak. A Habsburgok trónralépésekor a nádor fejezte ki Magyarország különállását, ennek most ép oly kevéssé volt helye, mint akár az erdélyi vajdának. Magyarország egyik mellékországában a bánnak jutott hasonló feladat; ez a hivatal nem látszott oly veszedelmesnek. Miután gróf Nádasdy horvát bán a hétéves háború egyik hőse elhunyt, a császár elhatározza e méltóság újra betöltését. Nem talál alkalmasabb férfiút, mint a magyar főkanzellárt. ¹⁾ Az új bán ajánljon maga helyett helyettest a báni táblánál. Esterházy ez által nemcsak az ország egyik első zászlósa lesz, hanem valódi magyar miniszterelnök, ki egyaránt kormányoz a főországban, Horvátországban és Erdélyben.

A kanzellár köszöni a császár bizalmát, de bajosnak tartja ez állomás elfoglalását. A bánnak az 1606. és 1609. törvények szerint katonai tisztviselőnek, ezredtulajdonosnak és kapitánynak kell lennie. Mindenesetre szükséges a kinevezés kihirdetése czéljából a rendek összehívása. Ott a zágrábi püspök legyen a királyi biztos. Helyettesül pedig Széchenyi Ferencz grófot ajánlja. ²⁾ A császár mindazonáltal megmarad szándéka mellett. A tartománygyűlést is összehívja október 20-ára. A rendek (Congregatio nobilium Sclavoniae) megválasztják Esterházyt főkapitányuknak. A letett esküben csak *magyar királynak* történik említése. ³⁾ Mint sok más téren, meg lehet itt is példát nyújtott József az utókornak egyes institutiók hatályon kívül helyezésére, nevök megmaradása mellett.

Bécsben, maga körül tartja az egyes országok főhatóságait, hogy azok által könnyebben érvényesüljön mindenütt aka-

¹⁾ 480/sz. Pozsony, jul. 9. Lieber Graf Pálffy. Ich will die erledigte Stelle eines Bani Croatiae dem vor allen ganz gewiss verdienstlichen Hung. Kanzler Grafen von Esterházy verleihen und ihnen durch diese Ernennung einen neuen Beweis meines Vertrauens und Zufriedenheit zu erkennen geben.

²⁾ 8025. aug. 4.

³⁾ 11359/sz.

rata. Az is szükséges, hogy az ország könnyebben érintkezhesék a keblében székelő kormánynyal.

Magyarországnak főkormány székei még Pozsonyban tartják üléseiket. A török hódításának szomorú emléke e hely, az ország szélére költöznek a török kard elől, hogy a német önkény alá jussanak. A török viasszaszorítása után még majdnem egy századig marad meg ez az állapot, mely ellen nem csak az országgyűlések tiltakoztak, hanem az ország, a nemzet legfontosabb életérdekei. József 1783-iki nagy utazása alkalmával győződött meg ezen állapot tarthatatlanságáról. A helytartótanácsnak épen folyó rendezése még inkább megerősíti szándékában. Midőn ennek személyzete kiegészítéséről van szó, rossz néven veszi, hogy csak pozsonyiakat ajánlanak egy országos hatósághoz ¹⁾

Már az év őszén elhatározott szándéka a királynak, hogy ismét Budán székeljenek az ország főhivatalai, mint a mohácsi vész előtt. A velencei követ már október 4-én értesíti e tervről, mint megállapítottról, kormányát. ²⁾ Mária Terézia királyi várat épített ott, és oda helyezte át az egyetemet. Most újra Magyarország székvárosa lesz Mátyás városa, az egész kormány székhelye, ez anyagi és szellemi érdekek gyűlőpontja. Nem mondhatá-e joggal magáról Mária Terézia fia: *eximam nomen Matthiae ex ore Hungarorum!* Ki tudná előadni, minő fontossággal birt ez elhatározás, melyet akkor csak a közigazgatás érdeke sugallt, a magyar nemzet anyagi és szellemi műveltségére, Magyarország állami létének megtestesítésére nézve. A miben a nagy császár az általa tervezett óriási épület egy követ látta, azt tette a legnagyobb magyar egész alkotása alapkövévé: Budapest fejlődését.

A Helytartótanács az új rendezés értelmében magában

¹⁾ 7854/sz.

²⁾ Dispacci Bécsben. Kiadatlan. Le attuali occupazioni dell' Imperatore sono rivolte a trasportare della Citta di Presburgo riguardata sino al presente come la Capital del Regno di Ungheria in quella di Buda tuttocio che forma il Governo civile militare ed economico di quell' ubertosissimo Regno, qualificando la posizione di quell ultima molto più adattata a provvedere ai bisogni di quella potentissima e ricchissima Nazione.

központosítja az egész magyar belső kormányt. Székhelye Buda lesz, oda szándékoznak áttenni Pestről az igazságszolgáltatás centrumát a kúriát. Oda viszik nem sokára a hadi kormányt is. Pest pedig az egyetem új székhelye a tudománynak válik központjává, kereskedelmi lendületének kezdete szintén ez időbe vihető vissza. Akkor kezd a testvérváros a többi magyar városnál előkelőbbnek feltűnni és lelkesült elragadtatásra bírja a nemzet költőit, kik idegen várost tán soha sem láttak. Jupiter nem akart ily nagy várost alkotni, ezért választja el az Isten az ikreket. Sannazar sem dicsérte volna Velenczét, ha e két várost látja. ¹⁾

Mi helyes az egészre nézve, helyes a részekre is. Már a helytartótanács berendezésénél kitűzi elvül a császár, hogy időfolytán, a mint a szervezet javul, kevesebb megyékre és districtusokra lesz szükség, és a sz. kir. városokat közigazgatási ügyekben alá lehet rendelni azon megyéknek, melyeknek határában fekszenek. ²⁾ Erdélyben is akkor kezdődik meg a megyerendezés. Az egész alkotmánykérdés közigazgatás kérdésévé válik: az foglalkoztatja a császárt leginkább. Magyarországi minisztere *Niczky Kristóf* gróf lesz, a helytartótanács új elnöke.

De az eszmék erősebbek a szavaknál. Nem lehetett gondolni egyforma közigazgatásra, sem egyáltalában közigazgatásra Magyarországon, míg a régi viszonyok és a régi emberek nem változtak. — Nem segített a császárnak a kanczelláriák egyesítése, a helytartótanács rendezése, nem a hivatalok áttétele. — Akarata, mely oly határozottan nyilatkozott e központban, elhalványodott, semmivé lett, mire azt valahol az országban végre kellett hajtani. Az hihette

¹⁾ Valla Jácint versei :

Laudavit venetam metro
Sannazarius urbem
Cessabit si Urbes has videat geminas

és
Abnuerat tantam formare Jupiter urbem
Dimidias geminas dividat Ister aquis.

Nemz. Muz. 4°. 25. lat.

²⁾ *Liberaeque Civitates Comitatus, in quibus sitae sunt, in politicis etiam subordinabuntur.* 7854/₈₃.

ifjú hevében, férfias buzgalmában és energiájában, hogy szel-
leme át fogja hatni azokat, kikhez nyilatkozik, hogy az egész,
mindenható burokratia mint egy ellenállhatatlan gép fog
forogni mesterének igazgatása alatt. A legnagyobb reformokba
fogott, egyházi, iskolai téren egyaránt felforgatta a belső be-
rendezést és a személyes statust. És ha átnézte a birodalma álla-
potát, nem találhatott oly emelkedést, oly lendületet, mely
megfelelt volna kifejtett erejének. Hol a hiba? Személyekbe
vetette minden bizalmát, azokat ruházta fel mindenhatóságá-
nak részeivel, a közjó érdekében, ha az eredmény nincs elérve,
változtatni kell e rendszeren.

Ezen kedélyállapot magyarázza meg a császár híres kör-
levelét hivatalnokaihoz. ¹⁾

Három éve elmúlt, így szól, mióta az állam kormányát
átvettem. Elveimet az administratio minden részében sokszor
adtam elő nagy fáradsággal, gondnal és elnézéssel. Nem csak
megparancsoltam, mit kell tenni, ki is dolgoztam és megma-
gyaráztam. Előítéleten és régi szokáson alapuló viszonyokat
felvilágosítottam és megczáfoltam. Azt a szeretetet, melylyel
a közjó iránt viseltetem, és a buzgalmat szolgálatában, minden
hivatalnokba kívántam csepegtetni. Senkinek sem lehet más
célja, mint a legnagyobb számnak haszna és jóléte. ²⁾ Biz-
tam az elnökökbe, nagy hatáskört engedvén nekik és szabad
kezet alárendeltjeik kiválasztásában. Szívesen hallgattam meg
előterjesztéseiket, minden nap és minden órában szabadon
járúlhattak elém, hogy előadják megjegyzéseiket és kétélyeiket.

Most kötelességem felszólalni, mert csak expeditio lett
több, nem executio. Mechanikus módon végzett mindenki nem
a közjó iránti tekintetből, hanem csak hogy pört vagy elcsapást
ne vonjon magára. Ez lehetetlen és nem maradhat tovább.
Ezért minden hivatalnok, világi vagy egyházi, akár kanczel-
lár, kerületi főnök, fő- vagy alispán vagy előljáró, ezentúl a kö-
vetkező pontokat tartsa szem előtt:

¹⁾ A bécsi császári levéltárban levő francia példányt a császárt
sajátkezűleg javította. Ezt használtuk. Nagy részét magyar fordításban
közölte Horváth M. i. m. 516 – 524. l.

²⁾ Chacun ne doit avoir d'autre but, que l'utilité et le bien être du
plus grand nombre.

1. Nézze át korábbi rendeleteimet.

2. Rendelkezéseimet eddig legfőlebb szósz szerint hajtották végre, nem értelmök szerint, vagy pedig elhalasztották. Pedig más a feladatuk. »A fejedelem csak a czélt és irányt tüzi ki, a hivatalnokok dolga a rendeleteket határozottan megmagyarázni, megválasztani a pontos, gyors és teljes fogatosításra legalkalmasabb eszközöket, elhárítani minden akadályt és felügyelni a végrehajtásra kivétel nélkül.¹⁾ Ha ez nem történék, az administratio teher volna az országra nézve és érdemetlenül húznák a fizetést. »De bizik abban, hogy nem áll be ez az eset, hanem megmarad az igazgatás a központból.

3. Minden hivatalnok ne csak bizonyos órákon át szolgálja az államot, hanem egész lényével és idejével, különben nem érdemes sem hivatására, sem fizetésére.

4. Minden más érdeknek, mint az államénak követése corruptiót szül. Ezért nem csak a pénzsovárság büntetendő, hanem minden ilyenmő kötelesség mulasztása. Ezt egyaránt kell tudniok a főnököknek és az alárendelteknek.

5. Mindenki tehetsége szerint szolgálja az államot. Ne tekintsék a rangot és szertartást, csak a szolgálatot. A főnök legyen szigorú, csak a betegek és gyengék iránt humanus.

6. A hivatalnok ne csak jelentést tegyen, hanem gondolkozzék is, hogyan lehetne a jót elérni. Az alárendelt hivatalnok e célra szolgáló jó gondolatait előljárója útján terjeszse fel.

7. A főnökök és hivatalnokok minden huza-vonát és kicsinyeskedést kerüljenek, hogy több idejük maradjon a valóban fontos ügyekre. Különösen jelöljenek meg minden okot, mi a végrehajtást lassítja.

8. »Mínthogy egyedül a köznek, vagyis a legnagyobb számnak java lehet csak a jó, és mínthogy a monarchia tartományai csak egy testet képeznek, és csak egy közös céljok lehet, szükségkép meg kell szünniök mindazon irigykedéseknek

¹⁾ Le souverain faisant seulement connaitre ses intentions, et ceux ci, étant faits pour les expliquer d'une manière plus déterminée, pour choisir tous les moyens propre à conduire à l'exécution la plus exacte, la plus facile et la plus prompte, pour écarter tous les obstacles, et pour veiller à ce que tout cela soit observé sans exception.

és előítéleteknek, melyek mindeddig annyi üres vitát idéztek elő nemzet és nemzet, tartomány és tartomány, és illetőleg, kormányaik közt. E czélból teljesen át kell hatva lenni mindenkinek azon eszmével, hogy az állam testében, valamint az emberi testben az egész szenved, ha csak egy tag is beteg, és hogy ennél fogva mindegyiknek hozzá kell járúlnia minden bajnak, a legkisebbnek is gyógyításához. Nem lehet tehát különbséget tenni nemzet és nemzet, vallás és vallás közt. A monarchia minden polgártársának testvériesen kell igyekeznie egymás haszna előmozdítására.« ¹⁾

9. Nem szabad összezavarni a kormányzás egyes részeit. Mindenki elég mérsékeltnek tartja magát, ha csak nem hiszi, hogy annyi millió az ő kedvére van teremtvé. Ellenkezőleg: az uralkodót is sok millió szolgálatára teremtette az isten. A miniszternek nem szabad hinnie, hogy legfőbb feladata a jövedelem gyarapítása új adók által.

A polgári és a katonai rend nem törődik egymással. Csak a vámra gondol a vámszedő, csak a bányára a bányász, csak ítéletére a bíró. — Az általános kormányra nem gondol senki.

Pedig a katona egyuttal fogyasztó is ha szabadságot nyer, producál stb. A főelv az, hogy senki se fizessen többet, mint a mennyi az állam fentartására szükséges. Másrészt a fejedelem, ki »sáfárkodásáról minden embernek felelős,« nem engedhet el semmit bármely indokból, ha csak nem a saját pénzéből. Ha csökkentheti a kiadásokat tegye, mert a polgár

¹⁾ Comme le bien, ne peut être qu'un, scavoir celui de la Généralité ou du plus grand nombre, et que les provinces de la Monarchie ne faisant aussi qu'un seul corps ne peuvent de même avoir qu'un but unique, il faut nécessairement faire cesser toutes les jalousies, tous les préjugés, qui jusqu'ici ont créé tant de vains débats entre provinces et provinces, nations et nations, et entre leurs Departemens respectifs; à cet effet on doit bien se pénétrer de l'idée que dans un corps d'Etat comme dans le corps humain le tout souffre, lorsqu'un seul de ses membres est malade; que tous les autres doivent par conséquence contribuer à le guérir, même du moindre mal qu'il ressent, qu'à cet égard il ne doit y avoir nulle différence de nation à nation, de religion à religion, et que tous les Concitoyens de la Monarchie doivent s'efforcer comme frères à se devenir réciproquement utiles.»

nem azért adózik, hogy felesleg maradjon, hanem az állam valódi szükségének fedezésére. A vámszedő földolga legyen visszavetni az idegen árút és megsemmisíteni a csempészetet. A bányász úgy mívelje bányáját, mintha magán birtoka volna. A bíró ne törődjék formákkal, csak az igazságot, a lényegyet tartsa szem előtt.

10. Előszertetnek nincs helye a szolgálatban, csak érdemnek, a főnökök csak erre legyenek tekintettel. A tisztviselők úgy éljenek mint a testvérek.

11. Az önszeretet ne vakítsa el őket egymás érdemei meglátásában.

12. Fontos szempont az időtakarítás. Semminemű fontosabb rendelkezés nem halasztandó el bizonyos napra vagy órára. (s. k.)

13. Minden évben történik visitatio minden hivatalban, vagy bármikor, ha lasusság gyanúja forog fenn. Ugyanakkor verificálják a jelentéseket, átnézik a conduite listát, és megtudják a közönség véleményét a hivatalnokok felől.

14. Hasznos dolgokban mindenki induljon ki abból, hogy ő csak egy személy az államban, kinek érdeke ép úgy alá van rendelve a közérdeknek, mint bárki másnak érdeke, a fejedelmet sem véve ki. Be fogja látni, hogy kötelessége teljesítése által éri el hasznát legbiztosabban.

»Lényegben ezek elveim. Mint szavaim és tetteim bizonyítják kötelességemből és meggyőződésemből folynak, és ezért biztos lehet mindenki a felől, hogy végre fogom őket hajtani. A ki ép úgy gondolkodik, és ki egészen az állam jólétének szenteli magát minden mellékes gondolat nélkül, annak könnyű lesz érteni ez elveket, és ép oly szívesen és nehézség nélkül fogja őket végrehajtani, mint magam.«

»Ki nem, mondjon le hivataláról, melyre nem méltó, és melyre nem is alkalmas. Mert a hivatalok betöltésére a közjóért lángoló lelkek kellenek, kik le tudnak mondani az élet kellemességeiről és minden különös érdekről.«¹⁾

József ezen körlevele a hivatalos burokratia evangéliuma. A meggyőződés azon melegsége, a munkaerőnek és fele-

¹⁾ 12834/88 datum nélkül.

lősségnek azon öntudata szól belőle, mely oly fontos történeti és pszichologiai emlékekké teszi VII. Gergelynek vagy III. Innocentiusnak leveleit. Az állam most ép oly kizárólagos munkát és önfeláldozást kíván szolgálaitól, mint előbb az egyház; nem lát bennök embereket, hanem érte élő-haló magasabb lényeket. Az egyház a földi sanyarúságért mennyei boldogságot ígér, ezért kell e mondani családról, kényelemről, még hazáról is. Az állam majdnem ugyanannyit követel díjáért, de nem nyújt mást, mint a fejedelem és ország iránt teljesített kötelesség öntudatát. És ez evangelium hívőkre számíthatott ott, hol a fejedelem és ország összefolyt: XIV. Lajos államában, és különösen Poroszországban. Nálunk is egy a fejedelem és a monarchia, de uralkodó személyén kívül mondhatni nincs állam. A régi magyar statust a nemesség és papság képezi. Honnan vegye a fejedelem akaratába való teljes megnyugvást az a tisztviselő, ki tagja, kiváltságos tagja annak a szent koronának, melyet az uralkodó még nem ismert el?

E körlevélben lép fel először, lepel és titok nélkül, a korlátlan monarchia és az egységes Habsburg birodalom eszméje. Nem csoda, ha élénk ellenzékre talált az alkotmányban és nemzetiségben.

A kancellária mielőtt e rendeletet közzététette volna, kötelességének ismerte felirni ellene. Mint annyi más alkalommal, Ürményi volt a magyar álláspont védője. Észrevételeit a következő eszmékhez fűzi:

Mindenki hálával viseltetik a Felségnek óriási munkássága iránt, de másban sem hiányzik az akarat és a buzgóság, ha az ország alkotmánya nem mondott ellen. Különösen akkor volt szükség késésre, ha systemaváltozás forgott szóban. Megjegyzi még a 2. pontra nézve, hogy a kancellária minden nem egész pontosnak látszó resolutio értelmezéseért a Felséghez fordult. Különben a végrehajtás találkozott volna sok akadálylyal. — Mindamellet elvégeztük a nagy reformokat. Ezek 1. kamara egyesítése, 2. a kamara és helytartótanács rendezése; 3. a megyék és városok belső közigazgatása, 4. az egész vallás és tolerancia ügy. — Ha ebben késés volt, a jelentkező helyek okozták és az, hogy Felséged a szabadságot mind jobban kiterjesztette. 5. A nyugdíjak, 6. a napidíjak,

7. taksák berendezése, 8. a vám, 9. a bánsági jószágok eladása 4 millió frtért, 11. a számvevőség, 13. a g. n. e. vallás ügyeinek elintézése, 15. a horvát-szlavon hidak, 17. a cigányok letelepedése, 18. a klastromok eltörlése, 19. a postának a helytartótanács alá helyezése, 20. a lótenyésztés emelése, 21. a katonaszabadságolás, 22. a robotváltság, 24. a só, 26. a selyemtermelés emelése; 29. concivilitás behozása Erdélyben és mások.

Mindenesetre óriási reformok azok, melyekben a kancellária e három év alatt végrehajtója volt a császár akaratának.

A rescriptumot a helytartótanácschoz úgy szerkeszti a kancellária, hogy el legyen érve e főczél, de elmaradjon minden olyan kifejezés, mely az országban bajt okozhat. Különösen fontos a nyolczadik pont; az egységes monarchiáról szóló. »Méltányos és kívánatos,« úgy mond a magyar államférfiú, »hogy mind azon államok, melyek oly szerencsések, hogy Felséged uralkodik fölöttök, lehetőleg járuljanak a közjóhoz, és hogy e célból megszűnjék minden féltékenység és előítélet nemzetek, vallások és tartományok közt. De valamint ez a végeczél úgy is elérhető, ha minden tartomány a saját alkotmánya szerint teszi a lehető legjobbat, úgy a magyar országok is mindig minden erővel fognak közreműködni a közjó érdekében, saját alkotmányos rendszerük értelmében, melyet országgyűlési végzések biztosítanak, és azon alaptörvények szerint, melyek megmagyarázzák a monarchikus kormányformát Magyarországon, és megállapítják a rendek előjogait és részvétüket a közjó megállapításában.«

A curialis német stilusnak czikornyái közt, és az udvari tanácsos loyalitása mögött a lehető legélesebben nyilatkozik a magyar nemesi előjog és a magyar nemzeti önállóság. A császár a saját akaratát említi csak és a közjót, melyet szándékai végrehajtásában lát; a kancellária törvényeket emleget, melyek a monarchikus kormányformát szabályozzák és a közjó kitűzését a rendek hozzájárulásától teszik függővé.

A belső közigazgatásra nézve sem fogadhatja el egészen az uralkodó elveit. Kiemeli a 9. pont ellenében, hogy a pénzügy terén is csak törvényesen szabad eljárni. Most a rendek

készek minden jóra. Elismeri a felügyelet szükségét. De mint-hogy a főnökök úgy is próbált emberek, nem kell évi visitatio sem a helytartótanácsnál, sem az erdélyi kormánynál, sem Fiumében. A visitatio tehát csak e legszükségesebb esetekre szorítkozzék.

A megyékben sem vihető keresztül. Ezeket nem lehet osztrák kerületi hivatalokhoz (Kreisamt) hasonlítani. Ezek »külön tartományok és mindegyik az összes rendek congregatióját foglalja magában, kik törvény szerint határoznak minden előforduló ügyben.«¹⁾ A főispán az ország főrendje; nem vethető évi visitatio alá. Az ülések jegyzőkönyvei úgy is elküldetnek a helytartótanácsához. A folyó ügyeket a havi congregatiók végelik; ha épen nagy a szükség, azonnal rendelkezik a fő- vagy alispán és csak aztán referál. A rendek nagyon ellenőrzik a hivatalnokokat.

Ha a főispán nem felel meg, királyi biztos küldetik ki. Még fontosabb a hivatalnokokra nézve, hogy szabadon választja őket a megyegyűlés, mi sok tekintetben előnyösebb mint a kinevezés.

Felségednek meg kell tartania a magyar alkotmányt, mert csak így lehet boldog. A kancellária a maga részéről mindent megtesz, hogy eredmény legyen. Épen ezen célból el kell hagyni a rescriptumból mind azt, mi az elveken kívül a rendeletben foglaltatik, mert szó sincs bennök alkotmányról, csak hivatalról. Ily értelemben történt is változás: a 8 pont elveszti centralistikus életét.²⁾ De az a kifejezés mégis található benne: a monarchia minden tartománya egy államot képez.³⁾

Valóban matematikai praecisióval lép szembe a centralisáló uralkodóval a nemzetiség érzése; eszközével: a hivatalnokokkal, az autonom vármegye. Az uralkodó csak az alkotmánynyal áll eddig szemben. Állama foederalis. József politikájának végzetes fordulata akkor áll be, midőn az állam fogalmát nemzethez akarja kötni: a némethez.

¹⁾ Eigene Provinzen, und ein jedes deren fasset in sich eine Congregation von sämtlichen Ständen, welche gesetzmässig über alle vorkommenden Gegenstände deliberiren.

²⁾ 1464/s4. Az így változtatott rescriptum meg van a Collect. ord. Jos. II. 4—25. l.

³⁾ Cum omnes Monarchiae partes unum componant Statum.

II. FEJEZET.

A külső bonyodalmak befolyása. A nagy terv.

A török viszály.

Az országok belső állapotában végbemenő változások mindig a legbelső összeköttetésben állanak az illető országok általános politikai helyzetével. A Habsburgok százados igyeke vése Magyarországot teljesen hatalmuk alá vonni, csak egy részét képezte egész Európát felölelő nagy politikai terveiknek. Mária Terézia korában intensív visszahatást gyakoroltak a kifelé elért eredmények, vagy a szenvedett veszteségek és várható veszélyek, a király és a nemzet közti viszonyra. Még erősebben nyilvánul e visszahatás József korában, ki ép annyira törekedett monarchiája hatalmát tenni döntővé Európában, mint a magáét a monarchiában.

Első nagy tette a Katalin cárnővel kötött szövetség melynek létesítésén a mohilevi találkozás óta szünetlenül fáradozott. Ettől várta a porosz király gyengítését s a török birodalom megdöntését. A szövetség tényleg megkötöttet 1781. máj. 21-én, formaszerint azonban nem íratott alá, mert római császár még sem akarta egyenlőjének ismerni el a keleti császárt. Szabad tért ígért a terjeszkedésnek délre Boszniában és Szerbiában, és délnyugaton, hol Velencez kinálkozott zsákmányul. Az orosz cárnő 1783 elején meg is igéri közreműködését a Balkán félsziget nagy részének elfoglalására, de Velenczét nem akarja osztrák kézben látni.¹⁾

Akkor igen közelinek tartották az orosz-török háboru

¹⁾ Ld. II. József első terjeszkedési tervei czimű cikkemet. Századok, 1880. III.

kitörését, a krimiai khánság miatt, melyet Katalin occupálni készült. Ha kitör a háború, Józsefnek is részt kell venni benne, mint szövetségesnek. Nem kívánja, nem igen gondolhatott erősebb részvétre, mert az nemcsak Poroszországgal hozta volna összeütközésbe, hanem szövetségével Franciaországgal is. De jobb szeretné, ha a törökök engednének. ¹⁾

Hadi készülétei bizonyítják, hogy mégis valószínűnek tartotta nagyobb háború kitörését. Elrendeli a gabona kivitelének eltiltását, és a kamarai termények el nem adását. Observáló hadseregre lehet szükség. Együttal megkérdezi a magyar kancelláriát, miben áll a magyar királyság kötelessége ujonczok, banderiumok kiállítására dolgában, török háború esetén. Legmélyebb titkot ír elő, a gabonakivitel tilalmát a rossz eredménnyel kell indokolni. Hozzáteszi, hogy ez rendkívül titkos ügy, és csak az illető udv. tanácsosnak szabad tudomására jönnie. ²⁾

Ez a referens, Győry, nem igen kecsegtette a császárt vérmes reménynyel. ³⁾ Kifejti, hogy a nemesi insurrectio csak betörés veszélye esetén ül lóra, az 1715. és 1741. t. cz.-ek szerint, és akkor is csak országgyűlési határozat alapján. Különben van tán harminczféle erre vonatkozó törvény. — Az ujonczállítást nem írja elő törvény, a megyék adtak 1778-ban is, most is lehet arra számítani. A banderium elmaradt, az 1715: 8. §. óta más az alapja a hadikötelességnek. Meglehet, hogy egyesek állítanak csapatokat, de ebbe nem lehet bízni túlságosan. A papság arra fog hivatkozni, hogy dézsmája az urbér óta csökkent, jövedelmei egy részét az erősítési pénztárba adja. Még jobban bántja az elrendelt jószágösszeírás, melyért bizonyára panaszt fog emelni az országgyűlésen.

Ezért nagyobb eredmény elérésére szükséges az országgyűlés, mely nádort választ, és hol a király megkoronáztatja magát, és kiállítja a hitlevelet.

»Ez által az aggó szívvel utána sovárgó rendek mondatlanul megvigasztaltatnának.« ⁴⁾

¹⁾ Levele Leopoldhoz nov. 24-én.

²⁾ A császár levele Esterházyhoz 1782. nov. 21. 1424/33.

³⁾ Decz. 3. 1782.

⁴⁾ Durch welche die mit den bekümmertesten Herzen darum seufzende Landstände ohnaussprechlich erfreulich gemacht würden.

Pálffy alkanczellár azon megjegyzése: mily nagy eredmény volna várható, ha a Felség maga is táborba szállana, a régi vitéz kornak idézi fel emlékeit.

A kanczellária tehát kéri az országgyűlés egybehívása idejének és a kitüzendő tárgyaknak szoros megjelölését. Esetleg második országgyűlést lehetne ígérni, a sérelmek orvoslására.

Időközben rohamosan megteszik a kellő intézkedéseket, eltiltják a kivitel, intézkednek a gabonaszállítás iránt. Nem csak délfelé készülnek, hanem a porosz ellen is. Erre mutat a haditanács azon meghagyása, mely szerint az északi vármegyék Cseh- és Morvaországokba szállítsanak. ¹⁾ Már ujonczállításra készülnek felszólítani a megyéket. Megtörténik az élelemszállítás kivetése, az ország 1.620,000 mázsa szénát és 865,500 mérő gabonát szállít. ²⁾

Az akkori alkudozásokat és a külső és belső viszonyokat éber figyelemmel kíséri az annyira érdekelt Velenczének követe. Már az 1783 év elején meg van győződve arról, hogy a töröknek Krimtiát illetőleg engednie kell, de nagy veszélytől nem kell tartania, mert a tengeri hatalmak fentartják a törököt. ³⁾ Közvetlenül őt első sorban a gabonakivitel tilalma érdekli, mert országának akkor szüksége volna magyar gabonára. Tudja, hogy a császár e tilalmat miniszterei a magyar tanács és Kaunitz ellenére adta ki. ⁴⁾ Kaunitzhoz fordul, hogy engedjék meg 20,000 mázsa török búza kivitelét Magyar- és Horvátországból. Az államkanczellár pártját is fogja a republiának. Elismeri, hogy Észak-Magyarországon rossz volt a termés, de délen nem, ott pedig nem igen használhatják a török búzáat. »A magyarok és a kanczellária úgy is mindig panaszkodnak, hogy terményeiket nem adhatják el vevők hián, mi nagy kárára válik a földmivelés oly szükséges felvirágozásának. — Ha a szomszéd országokban elég termett, mint p. o. Velenczében is, ritkán érzik hiányát, akkor nem igen keresik

¹⁾ 1425. 6—7/zz. decz. 16. 1782.

²⁾ 1559/zz.

³⁾ Dispacci jan. 4. 1783. Bécsben.

⁴⁾ Jan. 18. u. o. A m. kanczellária csakugyan felirt még 1782. decz. 27-én 86. sz. 1783.

Magyarországban. Tehát fel kell használni a kedvező alkalmat, annál inkább, mert kettős árt ígérnek.« Hogy kár ne támadjon, a kanczellária határozza meg, mely megyéből lehet kivinni. ¹⁾

A császár elismeri ezen okok súlyát, de »a hol még fontosabb okok forognak fenn, ezeknek háttérbe kell szorulniok. Rosz termés, és a háború lehetősége tették szükségessé a kivétel eltiltását, ezen okok még érvényben vannak, és Velenczére nézve nem lehet tenni kivételt.« — A velencei követ udvarias, de elutasító feleletet nyert. Nemcsak ő sajnálta, hanem Esterházy is és minden magyar ember. Három héttel később megszűnt a tilalom, mert, mint a császár mondja, a viszonyok megváltoztak. ²⁾ A háború lehetősége tehát megszűnt.

Miért hagyta abba a császár terveit nyereség nélkül? Miért elégedett meg Oroszország hódításával, miután sereget gyűjtött és kölcsönt kötött? Akkor Bécsben más okáról is beszéltek e hadi készüléteknek, mint a nyilvánosról.

A velencei jelentésekben épen, mielőtt a láthatár beborult, találjuk a következő megjegyzést. Már majdnem két éve folyt le a császárné halála óta, és mind idegenebbnek és érzékenyebbnek tűnik fel a magyarok előtt, hogy ő Felsége legkisebb előkészületet sem tesz annak eszközzésére, mit minden elődje megtett — a koronázására. Sokan vannak, kik a császár ezen idegenkedését azon tudatból származtatják, hogy a koronázással együtt meg kell ígérni ezen országnak igen nagy kiváltságai fentartását, mely engedmény a közvélemény szerint igen ellenkeznék e fejedelem elveivel és kívánságaival. ³⁾

A császár nem tart országgyűlést, nem visel háborút. A magyar viszonyok világítják meg a külföldieket. Vannak, mondja forrásunk, kiknek véleménye szerint ez a nagy hadi-kezület, annyi seregnek Magyarországba szállítása a császár egy nem is titkolt tervének biztosítására történt. Ő tudniillik el szeretné törölni ezen ország minden régi kiváltságát, egyenlővé tévén állapotát az örökös tartományokéval. Minthogy ez igen nagy fájdalmat okozna e hatalmas nemzetnek, ez udvar

¹⁾ Vorträge febr. 1. 1783 a bécsi cs. levéltárban.

²⁾ 1796/82. febr. 24.

³⁾ Dispacci 1782. nov. 16.

nem kísérelheti meg e vállalatot, ha nem támaszkodhatik megbízható katonai erőre.¹⁾ Leopold alatt a törökverő császári had lett volna a magyar alkotmány megdöntője, most a császár a török háborúban csak ürügyöt keresett volna a magyar alkotmány megdöntésére. Nem lehet kétség abban, hogy ez értesülés hamis, hogy a császár komolyan fegyverkezett és hogy külső viszonyok térítették el eredeti szándékától. Berlinben úgy gondolkoztak, hogy a császárnak azon körülmények közt nem lehetett és nem kellett háborúba bocsátkozni. Jobban megfelel elveinek kerülni azt, oly időben, midőn a kormány gondjai és az államaiban történt változások követelik a békét. Nagy baj volna Oroszország terjeszkedése, mely a lakosok sympathiájára számíthat.²⁾

Nagyszabású török háború viselése akkor szükségkép maga után vonta volna a magyar országgyűlés egybehívását. Ez, a mennyire az akkori viszonyokat ismerjük, szívesen szentesíti a császár addigi rendszabályait és erősen támogatja őt háborúiban. Soha sem lehetett oly közel Józsefnek koronás magyar királylá válása, mint akkor. Minő kép tárul elénk: az ország nagy reformatora egyúttal a déli határok visszaállítója és magyar király! De a lehetőség csakhamar eloszlott. A háború által származható kárral és veszéllyel nem állott semmi arányban a várható nyereség, mely miután Katalin Velenczét megtagadta, legfőlebb néhány pusztá és néptelen török provinciában áll. Az élesen látó Leopold már 1782 végén kétségbe vonta a terv kivihetőségét. A császár maga ezentúl kizárólagosan azon volt, hogy a törököt háború nélkül kényszerítse az Unna melléki vidék átengedésére. Útjában állott minden lépten nyomon a porosz politika. Ha pedig Törökország felosztásába fog, Franciaországot szövetségesévé teszi Nagy Fridriknek. Az európai politika féltékenysége megfosztotta őt, a közellevőt, szövetsége minden gyümölcsétől, míg Katalin, kit a távolság védett, békén élvezhette Krimia birtokát.

Az orientalis kérdés még néhány éven át nyugodott. Vele együtt a magyar országgyűlés is. Midőn már bizonyosnak

¹⁾ Dispacci febr. 15.

²⁾ 1783. febr. 8. Gr. Reviczky jelentése a bécsi cs. levéltárban.

látszik a béke megőrzése, a császár e szavakba fakad ki a kanczellária ellen, mely az egyházi vagyont védte: egyházi ügyekhez nem kell országgyűlés, és az e szóval üzött visszaélés még évekre halasztja a tartandó szükséges diétát is. ¹⁾

Bár a háború nem tört ki, és birodalma területe nem gyarapodott, József ekkor teljesen meg lehetett elégedve hatalmi állásával. Törökország feldarabolása csak idő kérdése és diplomatiája, ha nem is földet, de igen jelentékeny kereskedelmi előnyöket eszközöl ki a portánál, az épen békét kötött nyugoti hatalmak el vannak gyengülve és adósodva, a czárnó szövetségese, II. Fridriken erőt kezd venni az aggkor. »Maglehetősen meg vagyok elégedve a dolgok mostani állásával,« írja Leopoldnak. »Azt hiszem, jó barátomná teszem Oroszországot, megtartom Franciaországot, valódi kereskedelmi előnyöket biztosítok magamnak Törökországban, egész Európa előtt bebizonyítom, hogy nem keresem hasznomat, és egyúttal mindenkorra viszályt szerzek a porosz király és Oroszország közt.« ²⁾ És Leopold egészen osztja ezen meggyőződést. Szerinte: »soha sem játszott a bécsi udvar oly szép, méltóságos, illő és fontos szerepet Európa ügyeiben, mint e pillanatban. Készületei által féken tartja a többi nagyhatalmat és egyedül tartja távol az általános háborút; egyrészt mint hű szövetséges segíti az oroszokat, másrészt megakadályozza a törökök teljes megsemmisítését, visszatartva őket a végbukástól, melyet hadizenetők maga után vonna, s mindezt nagylelkűen és haszonlesés nélkül. Alávetettségben tartja ³⁾ a porosz királyt, Franciaországot, mely rossz kedvű ugyan, de csak lármázik, és még csak hadat se gyűjt. — A mellett senki se lát be terveibe és szándékaiba, mert nincs szüksége arra, hogy bárkivel közölje. Készen van, pénz, sereg, raktár dolgában, hogy mindenféle szembe szállhasson a közjó és a monarchia biztos és igazi haszna és nagyobbitása érdekében. Hű minden szövetségeshez, de nem hódol senkinek és mindenki tiszteli. — Engedje meg, hogy szívem mélyéből szerencsét kívánjak e fényes

¹⁾ 2892/88. márcz. 24.

²⁾ November 17. 1783. Arnethnél i. m. I. 180 — 1. 1.

³⁾ Vous tenez en sujétion.

helyzethez önnék, és a monarchiának, mely mindezt önnék köszöni.« ¹⁾

A birodalom belső állapota is teljesen kielégítő. Ez az első év, melyben a bevétel jelentékenyen meghaladja a kiadást. ²⁾ Magyarország minden változás és aggodalom daczára csendes. Az egyházi viszonyok nagy belső zavarokkal fenyegettek egy ideig, de ez is megszűnt, mióta a tolerancia végre van hajtva, a klastromok eltörlésében szünet állott be, és a császár, ki az év végén elment Rómába határozottan jobb viszonyba lépett a császárral.

Valóban elérkezettnek látszott az alkalom *egy* nagy tett által hegemonná tenni Ausztriát Európában.

A bajor-belga csere.

Az államférfiúra, a történetíróra és a psychologusra nézve egyformán nagyérdekű az a viszony, mely Fridrik és József közt fennforgott.

Midőn József ifjúságának fejlődésére legdöntőbb éveit éli, a porosz király már legünnepeltebb hőse és uralkodója Európának. Épen a Habsburgok rovására lett azzá. A fiatal császárnak néznie kellett, mint hiúsítja meg anyja minden törekvését, Kaunitz nak minden tervét ez az egy férfiú. Porsz mintára kezdték rendezni a sereget, porosz befolyás volt érezhető a belső kormánynak, a diplomatiának átalakításában, de az utánzás nem mérközhett az eredetivel. A világ közvéleménye elismerte Mária Teréziának és fiának nagy és dicső tulajdonságait, de mint uralkodónak mégis ellenségeknek adta a pálmát.

Mint fejedelem tudni, hogy minden tervébe belát egy férfiú, kinek hatalma és akarata van azt megghiúsítani; mint kormányzó belátni, hogy ugyanazon eszközök alkalmazása biró dalmában soha sem fog ugyanazon eredményre vezetni, mint a minőt vetélytársa elér; mint ember érezni, hogy minden törekvése és buzgalma daczára a kortársak benne mindig a máso-

¹⁾ Nov. 29. 1783. u. o. 183—4. l.

²⁾ Hock i. m. 595. l. A bevétel 78 millió frtnál több, a kiadás 75 milliónál kevesebb

dikat fogják csak látni — nem az elsőt: ez József helyzete Fridrikkel szemben.

És mindezt egy férfiú teszi, nem Poroszország. Bármennyire ki is fejtették ez ország belső erejét a Hohenzollernek, az egyensúlyt a Habsburgok nagy monarchiájával csak az »egyetlen« király személyes súlya állította helyre. Ha ez a súly kiesnék?

Nagy Fridrik akkor beteg volt, nagyon beteg. ¹⁾ Betegsége bénította Poroszországot; halála, mely nem lehetett távol, tán ismét kitörli a nagyhatalmak sorából. A legmagasabb cél is elérhetőnek látszott most József előtt.

A teseni béke óta minden téren ő járt elől, sikerült neki teljesen elszigetelni Poroszországot. Nagy Fridrik maga mondta akkor: nem találhatunk hatalmat, mely csak árnyékát is nyujtsa szövetségnek. ²⁾

Az osztrák diplomatia minden közvetlen haszon nélkül támogatta Konstantinápolyban az orosz követeléseket. De nem mondott le viszon szolgálat reményéről, s Katalin cárnő maga is erős kifejezést adott hálájának. ³⁾ Most a császár és Kaunitz az orosz diplomatia segítségét biztosították a magok részére azon célból, hogy Bajorországot bekebelezhessék a monarchiába. A bajor választó kárpótlásúl az osztrák Németalföldet nyeri.

A bajor választó, Károly Tódor szintűgy lángolt ezen eszméért, mint maga József. Legfőbb óhaja vala, mint király vonúlhatni be egykor Brüsszelbe, saját országában idegennek érzé magát. Nem is azon részről kellett ellenállástól tartania, hanem Nagy Fridrik részéről, ki 1778-ban meg tudta akadályozni Bajorországnak Ausztriához csatolását.

Valóban nagyérdekű Bajorországnak, az egykori anyaországnak, és hatalmasan felnőtt gyarmatának, Ausztriának viszonya a XVIII. században. Rákóczy felkelése első éveiben a magyarok a bajor választónak számítottak segélyére, majd pedig osztrák csapatok foglalták el a Wittelsbachok országát.

¹⁾ Beviczky gr. jelentése, 1784. márcz. 20. — apr. 27. a bécsi császári levéltárban.

²⁾ Bailieu-Ursprung des Fürstenbundes 432. l.

³⁾ Ld Arneth Briefwechsel zwischen Joseph II. u. Katharine II.

VI. Károly halálakor viszont a bajor választó tartott igényt az örökös tartományokra és ismertetett el azok nagy részében uralkodóul. Akkor a magyarok akadályozták meg e két német törzs politikai egyesítését. Magyar csapatok foglalták el Münchent, de nem tarthatták meg a francia-porosz szövetség ellenében. Csakhamar megfordult a koczka: a bajor uralkodó család egyik ágának kihalása könnyű zsákmányul ígérte az országot Mária Teréziának.¹⁾ József egész lelkével csüngött ezen egyesítés eszméjén. De akkor Poroszország és Szászország keltek fegyverbe ellene, Oroszország fenyegető állást foglalt, a szövetséges Franciaországba sem lehetett bizoni. Annnyira tartottak az európai nagyhatalmak az egyensúlynak ezen egyesítés által történendő megbontásától, hogy úgyszólva egy értelemmel akadályozták meg.

Kaunitzknak egy 1784. apr. 7. kelt emlékirata kifejti, miért oly fontos a monarkhiára nézve e csere. A nyereség nem áll a nagyobb lakosságban, mert Belgiumnak 1 millió 800.000-nyi a népessége, Bajorországnak csak 1.530.000. Ezért nem nyújt kárpótlást az utóbbinak nagyobb földterülete. Jövedelme sokkal nagyobb Németalföldnek, mely azonfelül gazdag ország, hol könnyen lehet kölcsönt kötni. Bajorországot ellenben súlyos adósság terheli, több mint 30 millió forintnyi. Tisztán statisztikai szempontból tehát veszteség volna e terv végrehajtása.

Ennek ellenében állanak a várható előnyök. A közelség, és az összeköttetés az örökös tartományokkal javítani fogja az elhanyagolt administratiót. A birodalom csaknem kizárólagos sómonopoliumot nyerne. Hatalmas lendületet venne a bor és az iparczikkek kivitele az örökös tartományokból. Végre: Bajorországbanbe lehet hozni az ujonczozást, Belgiumban pedig nem. Így a sereg 25—30,000 vitézzel szaporodnék.

Még sokkal szembetűnőbb a politikai haszon. Először: megszűnik a monarchia függése Franciaországtól. Eddig leginkább azért kellett e hatalomra tekinteni, mert különben az zsákmányul ejti a monarchia testétől oly távol eső Németalföldet. E csere által ez a kellemetlen viszony megszűnik és a birodalom a Bourbonokkal szemben szabad kezét nyer. 2. Meg

¹⁾ Ihrer k. k. apostolischen Majestät Gerechtsamen und Massregeln in Absicht auf die bayerische Erbfolge. Bécs, 1778. 4°.

sem lehet védeni Belgiumot, míg a birodalom szive nyitva áll Poroszország előtt. 3. Míg Poroszország áll és fenyeget, Ausztria nem tehet semmiben Franciaország ellen, különben elvesztené Belgiumot. 4. Azért Franciaorsszággal fennállhatna a szövetség, sőt 5. még biztosabb alapon nyugodnék, és a francia udvar nagyobb előzékenységet tanusítana mint eddig. 6. De még az ellenkező eset sem járna nagy bajjal. 7. Mint maga Felséged mondta, ez tán az egyedüli eszköz, mely a monarchiát képessé teheti arra, hogy egykor a porosz hatalom lealázására számíthasson. 8. A megszerzés még szükségesebbé válik, ha Anspach és Baireuth, mint várható, egyesül Poroszországgal, és növeli e hatalom súlyát déli Németországban. 9. Csak ezáltal kerülhető ki a porosz érzelmű zweibrücki herczegnek a bajor trónra jutása. Végre 10-szer e foglalás által a monarchia teste könnyebb összeköttetést nyerne Italiával. ¹⁾

A császár teljesen hozzájárult e tervhez, még azzal egészíti ki, hogy kikerekítés céljából egyúttal Salzburg és Berchtesgaden megszerzését is kívánatosnak tartja. Egy újabb emlékiratban a kancellár visszatér e tárgyra. Németalföldöt sokkal értékesebbnek mutatja, mint Bajorországot s Salzburgot összevéve. Ezek összes jövedelme több mint egy millióval csekélyebb Németalföldénél. Mind amellettt végre kell hajtani: 1. Kell a választónak hasznót adni, különben nem járúl e tervhez. 2. A politikai haszon a mi részünkön van. 3. A veszteség csak pillanatnyi és jó administratio által csakhamar helyre üthető; a haszon az örökös tartományok és Tyrol kereskedésére nézve igen nagy. »Ezért döntsön Felséged előbb a *quaestio an* fölött, hogy a *quaestio quomodo*-hoz foghassunk. ²⁾«

Néhány nap múlva a császár elvben elfogadta e javaslatot és a kivitel iránt irt a pétervári követnek Cobenzl grófnak, és a müncheninek, Lehrbach grófnak. Kifejti, hogy előbb a legnagyobb óvatosságra, azután a legnagyobb gyorsaságra van szükség. ³⁾ Még részletesebbé válik a terv a császár azon szándéka által, hogy Lüttich püspökségét adja cserébe a salzburgi

¹⁾ Vorträge a bécsi udv. levéltárban. Kivonata Rankenél i. m. 116. 7.

²⁾ Vorträge máj. 5.

³⁾ máj. 9-én, u. o.

érseknek.¹⁾ E terv végrehajtására is megindultak az alkudozások.

Oroszország segítségére helyezik Bécsben a legfőbb súlyt. A császár a czárnőhöz írt levelében kifejti, hogy csak e csere, mely függetleníti Poroszországtól és a francia udvartól, teszi majd képessé őt, az orosz tervek hathatós elősegítésére. Követét utasítja, hogy az orosz segítséget biztosítsa részére, ha e csere miatt Franciaország vagy Poroszország megtámadná, mi azonban nem valószínű.²⁾ A czárnő sietett is a legbarátságosabb módon válaszolni, és a francia, vagy porosz támadás esetére elismerte a casus foederist.

Először a Lüttich-salzburgi csere valószínűtlenségét kellett belátni.³⁾ De ez nem térítette el a császárt szándékától. Sem ő, sem Kaunitz nem képzelhetek kedvezőbb helyzetet. A czárnő máj. 23-iki levele nagyon kielégítette az utóbbit. »Eddig a kölcsönös levelezésen a barátság és bizalom hangja daczára meglátszott a fejedelmek közt dívó stílus. De e levélnek alapja jó, és mikor írták nem is lehetett többet mondani, mint a mi ott mondva van, a nélkül, hogy a belsőségnek eddig el nem fogadott hangján szólnának.« Mily nagy a változás: a bajor örökösödésnél még ellenünk volt!

A legközelebbi érdekelnél, a választónál kedvező fogadtatásra talált a császár. Ott leginkább a financialis szempont a döntő. Csakhogy a császár túlságos súlyt helyezett erre, nagy tartományokat akart elszakítani Belgiumtól, hogy mással cserélhesse ki, majd a várható nyereség fejében adósság elvállalására akarta bírni a választót, mi természetesen lelohasztotta az utóbbinak jó akarátát. A zweibrücki herceget, kinek pénzügyei nagy zavarban voltak, kölcsön által remélték megnyerhetni. Félték, hogy különben egészen porosz befolyás alá jut. Az alkudozást Rumanzov grófra, Oroszország követére bízta Kaunitz.⁴⁾ Ennek eljárásával nem igen voltak megelégedve. Annál erősebben folytatták az alkut a választóval. Ott a leg-

¹⁾ Máj. 14. kézirat. Beernél Joseph II. Leop. II. u. Kaunitz. A máj. 16-iki előadás kiadatlan.

²⁾ Május 13-iki levél Arnettnél. i. m.

³⁾ Máj. 27. Vortrag. Colloredo jelentése.

⁴⁾ Jul. 25-én. Vortrag.

jobb siker kecsegtetett. A választó meg akart szabadúlni országától, még ha nem is kapja érte az egész Belgiumot, tanácsosai az ország hasznára valónak gondolták az Ausztriával egyesítést. Még csak azt kötötte ki, hogy a zweibrücki herceget is értesítsék.⁶⁾ A császár nagyon siettette az ügyet, hogy döntésre hozza.⁷⁾ Maga is irt a hercegnek, hogy megnyerje. A herceg azonban nem akart határozni Franciaország meghallgatása nélkül. Nagy részt a titok megőrzésén alapult a terv végrehajthatásának reménye, és most fel kellett fednie a leplet azon hatalom előtt, melynek annyi érdeke volt meggátolására. De a császár még mindig a legjobb reményt táplálhatta és az 1784. év egész nyarán át biztosítottak tarthatá azon terv végrehajtását, mely minden vetélytársa fölé emelheti hatalmát.

Bizonyos, hogy maga a császár nagyon jól érezte, mi minden függ e csere megkötésétől. Érezték barátai ép úgy mint ellenségei. Egy csapással nyer összefüggő birodalmat, a Rajnától a Vaskapuig terjedőt. Németország déli részének korlátlan ura; törvényt szabhat az északinak. V. Károly és II. Ferdinánd idejét ujíthatja meg. Az osztrák monarchia, melynek épen a belső kapcsolat hiánya volt eddig fő baja, valódi birodalomná. Közép-Európa hegemon országává válik. Nem hiába irányult e terv ellen a német particularistáknak, első sorban Poroszországnak gyűlölete és aggodalma. Általa vége szakad a »német szabadságnak.« Ha szabad hasonlattal élni: Bajorország bekebelezése oly helyzetet biztosít Ausztriának, mint Hannovera annexiója napjainkban Poroszországban. Csak idő kérdése lehet egy nagy német birodalomnak megtestesítése.

Ez a kérdésnek európai és német oldala.

Magyarországra nézve ép oly végzetes jelentőségű e terv.

Két századnál hosszabb ideig tartott a magyarok küzdelme a velök egy fejedelem alatt álló németek túlsúlya ellen. Az osztrák tartományok elszakítva a német nemzettől műveltségben és politikában, már csekély számuknál fogva sem vív-

⁶⁾ Vortrag szept. 7.

⁷⁾ Es ist meines Erachtens nichts anders zu thun als eine kathegorische Antwort anzuverlangen. Aug. 26.

hattak ki állandó eredményt. A Habsburg monarchia foederalis maradt, és még a magyarnál sokkal gyengébb és a német befolyás előtt nyiltabb cseh is fenntudta tartani nemzetiségét. Galiczia elfoglalása még erősíté a monarchia nem német elemeit. Pedig ha Mária Terézia, József és Kaunitz eszméi szerint összbiradalmat, államot alkotnak a monarchiából, az nem történhetett másként, mint német nemzeti alapon. Németország kettészakadása, Nagy Fridrik emelkedése biztosítá a magyar nemzetiséget és alkotmányt. Bajorország összeolvadása Ausztriával oly óriási túlsúlyt ad a németiségnek nem csak számban hanem erőben is, hogy tán mindenkorra annak szerzi meg az uralmat a Habsburgok birodalmában. Ezért a bajor csere kérdése még fontosabb következtetéseket rejtett magában a monarchia és Magyarország belső sorsára, mint külső helyzetére nézve.

Nem értesülünk arról, hogy akár József, akár az akkori magyarok látták volna ez összeköttetést. Az a dolgok természetén alapúl és ellenállhatatlan erővel éreztette volna hatását.

Meg van ez összeköttetés a tényekben is. Épen midőn II. József teljes erővel fárad egy nagy német tartomány megszerzésén, indítja meg a döntő hadjáratot a magyar alkotmány és nemzetiség ellen. Maga sem tudhatá, minő szoros és elválaszthatatlan e két nagy feladatának kapcsolata.

III. FEJEZET.

Az alkotmányos garantiák megdöntése.

A szent korona.

Midőn a hivatalok áttétele Budára el lőn határozva, és a pozsonyi vár a növendékpapság szállásául jelöltetett ki, el kellett helyezni azon kincset, melyet addig e várban őriztek: Sz. István koronáját. A kancellária e nemzeti palladiumnak Budára átvitelét javasolta, őrségével együtt.¹⁾

József még olasz útja alatt így rendelkezett:

»A magyar koronának és drágaságoknak átvitele, nincsen semmi összeköttetésben a helytartótanáccsal és kamarával, a legtermészetesebb, legegyszerűbb és legillőbb eljárás lesz, azt annak idején a bécsi kincstárban egyesíteni a monarkhia többi koronáival és clenodiumaival, és ott hagyni a magyar korona-örök zára alatt. A koronaörség magától megszűnnék.«²⁾

Ugyanazon időben hozatta el Prágából sz. Venczel koronáját. A rendek gyenge ellenmondás után engedtek.

Látjuk, a császár csak a czélszerűséget tartja szem előtt, még nem ad ki rendeletet, még fenntartja a koronaörök jogát. Ily alakban is aggodalmat keltett a kancelláriánál, melynek felfogását Ürményi tolmácsolta.

¹⁾ 2035/s₄.

²⁾ 3454/s₄. Die Übersetzung der hungarischen Kron und Klenodien hat mit dem locumtenentis consilio und der Kammer keinen Zusammenhang, das einfachste, natürlichste, schichsamste wird sein, selbe seiner Zeit in der Schatzkammer zu Wien mit allen übrigen Kronen und Klenodien der Monarchie zu vereinigen und unter der Sperre der hung. Kronhüter allda ferners zu belassen, nur hörte die Kronwache von sich selber auf.

Igaz, hogy nincs összefüggés az átköltözés és a korona közt, de azért szükséges a gondoskodás. A *seminarium generale* nem a koronának való hely. Budán úgy is együtt lesz minden. Felségednek is készül ott palotája, sőt Felséged szóval is mondta ezt a kancellárnak és már ki is jelöltetett annak helye a várban.

A koronának az országból kivitelére nem gondolhatott a kancellária. Erősen tiltják azt az 1464. 2. 1608. I. 3. 4. 16. 1622. 16. 2—10. 1659. 2—10. 1715. 38. és 1741. 2. törvény-cikkek, melyek mind előírják a koronának a királyságban maradását.

Szükségtelen elmondani, mily nagy figyelemmel és gondoskodással kíséri a birodalom a korona sorsát.

Könnyű előre látni, minő lelki zavarba fogja ejteni e rendelet az ország lakosait. Ezért engedje Felséged a korona és őrsége átvitelét Budára.¹⁾

Csakugyan szemefényét látja a magyar koronájában, melyhez a történet és legenda keresztény államának kezdeteit, polgári rendjének megállapítását fűzi. Több mint *symbolum*, magában véve is óriási politikai érték; hozzá, birtokához van kötve a királyi hatalom teljes gyakorlása. Feje az országnak; és ezt akarják most elvinni; a szent emléket, melyhez egy nemzet áhítatos buzgalommal ragaszkodik, a császári kincstárnak egyik diszéré akarják tenni, a császári, királyi és hercegi egyébbb koronák mellett. Valóban jele annak, hogy megszűnt sz. István birodalma, beleolvadt az egységes államba, melynek a császár az úra, Bécs a fővárosa.

Igy állanak szemben ezen *palladium* körül az ellentétek. A nemzet magasabb lényt lát a koronában, a király egyszerű tárgyat.

A császár ki márczius 30-án érkezett csak vissza, gyorsan hozza dülőre a dolgot. Nem tudja elgondolni, mi nehézség áll útjában a korona átszállításának, oda, hol mind a koronát őrzik. Bizonyára nem lehet annak méltóbb helyet találni, és a hol a király ott van a korona is, mely mintegy butorául tekintendő. »Bécset úgy tekintem mint Magyarországot, és a med-

¹⁾ Márczius 5.

dig nem fogják belátni a monarchia minden lakói, hogy erejük minden résznek, minden nemzetnek és vallásnak egyesítésében áll, nem fogják a rendelkezések elérni az államnak és hazának valódi hasznát, és nem nyerik el azt a hasznót, melyet szíveimből kívánok nekik, és melyre fáradhatatlanul törekszem.» A koronát két öre és négy nemes testőr fogja ide kísérni, kik a kocsin ülnek; a kulcsok az öröknél maradnak, az áthelyezés illően történjék, de minden feltűnés nélkül. ¹⁾

Egész éllel nyilatkozik e sorokban a király felfogása, ki magában látja a hatalom teljét, a koronában csak »bútorát»; « És midőn a monarchiában levő leghatalmasabb ország önállósága jelét kivetkőzteti azon méltóságból, melylyel azt egy nemzet tisztelete felruházta, nem véletlen, hogy oly súlyt helyez országai összetartozására és királyi jóakarátára. A koronának Bécsbe vitele a centralisációnak és autokráciának legfőbb diadala az autonom nemzet fölött.

E császári rendeletet a kancellária teljes ülésében tárgyalja. Ujra Ürményi szerkeszti a feliratot. Ez a kancellária, úgymond, királyi expeditió, tehát a rendeletet el kell küldeni. Minthogy azonban esküdt hite kötelezi expeditióit az ország alkotmányához alkalmazni és Felségedet alázatosan arra figyelmeztetni, Felséged meg fogja bocsátani, hogy I. felső színe elé terjeszsze azon aggodalmát, melyet ezen rendelet elküldése és tudomásra jutása felől érez, azon bizalommal és lelki nyugodtsággal, melyet maga a királyi szolgálat követel. ²⁾ Hivatkozik e törvényekre s az örök eskűjére, mely tiltja e koronának az ország határán kívül vitelét. Az ország alapjában megrendül ez által, mert valódi alap- és sarkalatos törvényei sértetnek, sőt maga a *pragmatica sanctio* is. Hisz nem csak a koronának kell Magyarországbban lennie, hanem ha az európai ügyek engedik magának a királynak is.

¹⁾ Ld függelék. XXI.

²⁾ 3455/s.4. Apr. 2. Cum nihilominus etiam jurata fide obstricta sit easdem expeditiones juxta publicas Regni constitutiones accommodare atque M. V. S. ad illam humillime reflectere — indulgebit M. V. ut sollicitudinem illam, quam ex dimittendis his ad publicam Regni notitiam expeditionibus concipit, ea quam ratio ipsa altissimi servitii regii exposcit, fiducia et animi integritate denuo altissimo obtutui proponat.

»Mert bár nincs a közjót belátó magyar, ki ne kívánná a monarchia minden lakóinak lelkes egyetértését, és ne akarná tehetsége szerint az állam javát és a közjólétet elősegíteni, mégis mindig azt fogja hinni, hogy ez megegyeztethető az ország sarkalatos törvényeinek fennmaradásával, és hogy hazáját ne kormányozzák a többi ország módjára, a mit a törvény tilt. ¹⁾«

Az egész intézkedésből az uralkodónak semmi haszna, az országban pedig nagy lesz a felindulás és sok a repraesentatio. Tehát hagyja abba Felséged e szándékát és küldje a koronát Budára, hol sz. István kezét őrzik.

Ha azonban megmarad szándéka mellett, szükséges egy rescriptum a helytartótanácsához, hogy ezt a megyékkel közölje. Azt kell mondani, hogy ez intézkedést a nevelés ügye okozta, és csak provisorius. Irni kell továbbá az országbirónak és a koronaöröknek.

A kancellária ezen dolgozata két oldalú. Egyrészt a monarchia felfogásával a koronáról szembe állítja azt a törvényes felfogást, hogy az az országé, nem a királyé. Mintha csak a souverainitás elméletéről volna szó. Másrészt azonban »királyi expeditio« marad és nem csak hogy végrehajtja a királyi parancsot, hanem még szép alakba is igyekszik öltöztetni. Ily eljárás nem tehetett hatást a császárra. Nem küld biztosokat a korona elé, és elrendeli, hogy oly egyszerű dolog mint a korona átszállítása, melyet már háromszor parancsolt meg, egyszerűen és gyorsan hajtassék végre. ²⁾ Ily értelemben el is készült a rescriptum. ³⁾

¹⁾ Et si enim Nemo Hungarum sit, qui Bonum status publici penitus perspicit, qui non intimam animorum inter universos Monarchiae incolas unionem percupiat, et quidquid in se praestari potest in commune Bonum salutemque publicam pronis studiis conferre velit, illud tamen ita semper conciliari posse existimalit, ut una salvae maneant fundamentales Regni Constitutiones, neque ad normam aliarum Provinciarum quod iteratis Legibus cautum est, hac de causa gubernetur.

²⁾ Nominatione Commissariorum a me hinc mittendorum non indiget, et cum simplicitate res ita simplex quam translocatio coronae est, iterato tertia vice quantocyus expeditioni detur. Apr. 4.

³⁾ Liber Regius 5. sz. apr. 5.

Nem csekélyebb nyugtalanságot okozott ez ügy a helytartótanácsnál.

Ez kötelessége szerint publicálta a rendeletet, de egyzsersmind, felterjesztést küldött az intézkedés ellen, mely törvénytelen még ha ideiglenes is. Éjfél tájban küldé el Niczky a felterjesztést Bécsbe. ¹⁾ A helytartótanács felterjesztése sokkal erélyesebb a kancelláriáénál. Egy próbált hazafinak, az ország első méltóságának aggodalma szól az országbirónak, Csáky János grófnak felterjesztéséből. A koronaörök sem maradtak hátra. ²⁾ Mindez egy végső kísérletre bátorította a kancelláriát. Elmondja a hír leverő hatását az országos kormányra, és hogy az csak kötelességét teljesíté midőn felirt ellene. A koronát illetőleg szigorúan rendelkeznek a királyi hitlevelek, és az 1715. 38. törvény, mely a koronaöröket esküvel kötelezi a koronának az országtól el nem idegenítésére. Ha a korona nem maradhat a várban, vitessék át a pozsonyi templomba, hol koronázás idején kis ideig tartani szokták. Kimerítették már a tárgyat, csak újólág kéri a Felséget. Az országbiró visszautasít minden részvételt az elszállításban.

Mind e törvényre és hazafias aggodalomra József egy rövid sorral felelt:

»Risum teneatis amici ex Hor. Josephus.« ³⁾

A koronát nem védte fegyveres hatalom, a császár akaratát végrehajtották. A végzetes napon, április 13-án Isten ujját látták a magyarok a hirtelen beálló égi háborúban; a császár pedig várában nyugtalanul várta a kincs megérkezését. ⁴⁾

¹⁾ 3682/s₄. Statim ac stafetam immediate dimittatur apr. 8.

²⁾ Gr. Balassa Ferencz és Gr. Keglevics József felirata apr. 8. 3683/s₄.

³⁾ 3684. sz. A kancz. felirata apr. 10. 3706.

⁴⁾ Cum e loco mota fuit coelum quamvis serenissimum, frigidoadhuc anni tempestate subito in tonitrua, decadentia fulmina et pluvias mutatum est unde versus:

Dum recipit Moyses sacras de Monte tabellas,

Horridus aethereo personat aere fragor.

Dum recipit Joseph Te sacra corona Viennam.

Fulminat et mites praecipitantur aquae.

A Magyar Hirmondó, apr. 14-iki száma, elmondván a korona elvitelét, megjegyzi, nevezetes az, hogy ezen pompa dél előtt való kezdetében meleg idő levén, délutánra beborúlt az ég, és azon szempillanatban, midőn a kapu alól szinte kiindúlna a kocsi, egy hathatós menydörgésű roppanás is leve, mely talán légelső is vala ez esztendőben. ¹⁾

A velencei követ már márczius 13-án ismeri a császárnak erre vonatkozó elhatározását. »A szabadságára oly féltékeny magyar királyságot igen nagy fájdalommal fogja el a császár egy újabb rendelete miatt, mely egy nagyra becsült és féltékenyen őrzött kiváltságot sért.« Biztos helyen őrzik sz. István koronáját, melylyel a törvény értelmében minden utódja megkoronáztatta magát. Most a császár, a seminarium miatt Bécsbe hozatja. Ez a parancs, mely egy féltett kiváltságot semmisít meg, és még nagyobb veszélyeket jelez, végtelen keserűséggel tölti el a főrendet, és Esterházy főkancellár Kautizhoz fordúlt, hogy eszközölje ki a császárnál e parancs felfüggesztését a császár megérkezéseig, kinél személyesen akarja kieszközölni annak visszavonását. ²⁾ Tudjuk, hogy ez nem sikerült, és arról értesülünk, hogy a korona addig marad Bécsben, míg jobb helyet részére nem találhatnak. ³⁾

Mig Bécsben van őrizetre nincs szüksége. ⁴⁾

Magyarországon pedig elbúcsúztatják a koronát. Mint megijedt szegény, hallván, hogy el kell hagynia Pannoniát, és német városba kell költöznie. »Fénye voltam a királyi várnak, kincse a hún népnek, a szabadságnak védője, a zsarnokságnak igaz hoszulója.« Az alatta álló nem érezte igáját. Csatára szólítja fel érte fiait, kiknek jóléte hozzá van kötve.

»Ó Rákóczy, kelnél csak fel. — Te készítetted a magyarok fegyverét, kik nem tudják hasznát venni.« Tövis voltam

Nempe : docet leges venerandas fulmen ; et imber

Designat lachrymas, Hungara terra tuas.

Szirmay i. m. 95. §. Ld a Hamburger Politisches Journal 1784. I. k. 520. l.

¹⁾ 1784. 236. l.

²⁾ Dispacci márcz. 13.

³⁾ U. o. apr. 17.

⁴⁾ 4202/82. apr. 17.

Ausztriának, a te gyönyörűséged ó magyar. A baj kútfejét Niezkyben és Balassában látták. ¹⁾

E hazafias költemény *latin* nyelven van írva.

II. A conscriptio.

A magyar korona birtokba vétele után a király magára az országra is reáteszi kezét. Ha az államot eszméi szerint akarja átalakítani, első feltétel annak teljes ismerete. Magyarország pedig még terra incognita. Méltán irhattak még akkor »tétlen gazdagságáról.« Az állam és annak feje a magyar alkotmány szellemében még belátást sem nyerhetett a kiváltságos rendek személyi és anyagi állapotába. Minthogy azok minden teher alól fel voltak oldva, az állam nem kérhetett tőlök számon semmit. Adókimutatás céljából összeírták a jobbágyokat, de a nemesség még nem szerepelt semmi statistikai kimutatásban. Láttuk, minő remonstratiókra és panaszokra adott okot a klerus jövedelme kimutatásának kérdése. Általában a statistica, — az a tudomány, mely éppen az állami mindenhatóság korának köszöni lételetét, és melyet az Magyarországra is átültetett — itt még nem igen talált termékeny talajt. Azon korban »midőn az állam minden fazékba szeretett volna bekukkantani« Magyarországon az emberek még nem voltak beírva, a házak még nem mutatták számaik által egy magasabb rendőri hatóság létezését. Ausztriában már Mária Terézia korában volt népösszeírás porosz minta szerint, de Magyarország szűz terület volt ebben is.

József 1784. május elsején általános conscriptiót rendelt el Magyarországon.

»Semmi sem tarthat vissza azon céltől, mely felé a közös érdekben törekszem, és nem kimélek sem időt sem fáradságot, hogy azt megközelítsem. Azért küldöm át Önnek a következő meghagyást végrehajtás végett.« Ezek Esterházyhoz intézett kéziratának bevezető sorai. ²⁾

¹⁾ Jankovics gyűjteménye a nemzeti Múzeumban :

Misera quam obstupui etc.

Balassáról ld Szirmay, i. m. 111. §.

²⁾ 4907/34. Az egész rendeletet ld. Függelék. XXII.

Bebizonyított tény, hogy a népesség nagyobb száma az államnak boldogságát, gazdagságát és tekintélyét is gyarapítja. A szaporodás csak a jó közigazgatásnak lehet következménye. Az erre célzó törvények eredményét nem lehet megítélni, ha az ország lakosságát, növekedését vagy fogyását pontosan nem ismerik.

Magyarország és Erdély pedig azon szerencsétlen helyzetben van, hogy népességeket nem irták eddig helyesen össze, mert a papok és megyék eddigi kimutatásai hamisak. Pedig ezeken alapúl az adórendszer. Azt nem is akarom említeni, hogy némely megye túlságos sok ujonczot állított, önkéntes kivetés után, a szolgálatnak, népességnek, sőt a földesúrnak is legnagyobb kárára. E baj megszüntetése végett nyáron át a mellékelt módon össze fogom iratni Magyarországot és Erdélyt, csak a katonai kerületeket véve ki.

Ennek értelmében adja ki a kancellária a rendeleteket a helytartótanácsához, közölje vele a német tartományokban divó összeíró iveket, hogy azokat nyomassa ki kellő számban és küldje szét a megyékbe kellő utasítással, hogyan kell azokat kitölteni és a házakat megszámozni. Annak bebizonyítására, hogy nem *pusztán* katonai összeírásról van szó, végezzék azt a megyei hivatalnokok a papokkal együtt, házról-házra járva. Ez a *conscriptio* az ezentúl évenként végbemenő *revisiónak* fog alapúl szolgálni.

Nem mondhatni, hogy a császár nem látta előre a rendelettel szemben várható ellenállást. »Magától érthető«, úgy mond, »hogy sem nemesnek sem főúrnak nem szabad röstellnie, ha családjokkal együtt felírják őket, házaikra pedig számokat raknak. A császári várak is számozva vannak, ők pedig politikai tekintetben fogyasztók. Az örökös tartományokban használatos iveket pedig azért kell alkalmazni, mert különben kárba vészne az egész munka, ha egyszer a rendes ujonczozást akarnák behozni, mely népességen, renden és műveltségen alapúl.« Egész nyilvánosan kitűnik itt a rendelkezés végső célja.

Legnagyobb bizalmát fejezi ki a kancelláriába és az országos hatóságokba, melyek be fogják látni ez ügy fontosságát és hasznát. Ohajtás gyanánt említi, hogy a munka könnyebb és pontosabb végrehajtása végett nem alkalmazhatna-e min-

den megye néhány ügyes katonatisztet az összeírásnál? megjegyezve, hogy mérésről vagy visitálásról szó sem lehet, és hozzátéve, hogy ezek segítkezése nélkül is szívesen veszi a végrehajtást.

A nemes ország még József uralkodása alatt is mindaddig távol tudott tartani lakásától minden hivatalos idegen szemet. Nagy megütközést keltett, midőn egyes nemesek és papok birtokán salétrom után néztek. ¹⁾ A helytartótanács és a kancellária szószólói voltak e panaszoknak és maga a császár is elismerte, még 1783. végén, hogy maga a nemes ház szabad és csak mellékhelyiségei vonhatók szemlélés alá. ²⁾ Midőn B. Barkóczy Ferencz 1783-ban a nemesség összeírását ajánlotta, azon hozzátétellel, hogy a nem jelentkező veszze el nemesi jogát, a kancellária e tervet egyszerűen elütötte, mert az nem felel meg az országos törvényeknek. Most ez a megkülönböztetés már nem nyer elismerést. ³⁾

Ürményi felterjesztése szerint az ország népessége már fel van véve, a csekély számú nemességen kívül. A házak számát is tudják az úrbérből, a curiákat kivéve. Minthogy a lélek- és házsám tudása a fő, az eddig használatos magyar formulare elegendő, és nem kell osztrák minta. Elég ha megtudják, hány nemes lakik egy-egy helyen, a házsámozás nem fontos és igen nagy aggodalomba ejtené a nemességet kiváltságai iránt. Katonai segítségre semmi szükség. ⁴⁾

A császár válasza, mint rendesen, élesebben fejezi ki szándékát, mint első nyilatkozata. Céljának mondja az egyformaság fenntartását Ausztriával. Előbb csak óhajtás gyanánt említette a katonák segédkezését, most a kancelláriát felszólítja, tanácskozzék ez ügyben a hadi tanácscsal, hogy az adjon katonát, ha szükséges, lovasságot is. ⁵⁾

Sikerült a kancelláriának a hadi tanácscsal történt tanácskozásban nézeteinek részben érvényt szerezni. Az illető patensben szerinte ki kell mondani, hogy nem ujonczozás a

¹⁾ 3197/88. 10822. 11655/88.

²⁾ 12292/88.

³⁾ 10475/88. Nagy-Csébb Zemplén m., július 1.

⁴⁾ 5795/84. máj. 14.

⁵⁾ Exmiss. máj. 27.

ezél, hanem a közjó. Azonfelől is világosítsák fel a megyei hivatalnokok a népet, hogy az intézkedés nem válik majd kárára. Mésrészt azonban fenntartatott a katonaság részvéte és a rubrikák nem latinúl állittattak ki, mint a kormányshók kívánta, hanem németül és az illető vidék nyelvén. Így a népösszeírásnak nemzetiségi tekintetben is nagy a fontossága.¹⁾

Ily szövegezéssel jutott a királyi rendelet a helytartónácshoz, mely szintén köteleességének tartá felírni ellene.²⁾ Nagy zavart lát előre a rendek részéről, kiknek kíválságait sérti a katonák részvétele. A plebsre pedig rosz hatású lesz, bármennyire biztosítják, a katonaság gyanút kelt. Sokan elfutnak előle, vagy épen kivándorolnak. A hatóságok felterjesztéseket fognak ellene tenni. Felséged tartsa meg a rendek jogait azon törvény szerint, hogy Magyarországot nem szabad a többi tartomány módjára kormányozni. Maradjon meg a conscriptio régi módja. Ha tagadják is, a rovatok mutatják a valódi czélt: az ujonczozást. Ez ellenzést fog kelteni. A kancellária alaposaknak találja ez okokat, ujra ajánlja a katonaságnak és a nemesi házak számozásának elhagyását, valamint azon rovatókét, melyek az ujonczozásra vonatkoznak. Megbízhatóbb lesz az egész. A fordítás miatt rövid lesz az eddig a munka megkezdésére kitűzött határidő, szeptember 1-e.

Az ismételt ellenmondás még erősebbé teszi a császár akaratát, még élésebbé annak kifejezését. Egy hajszálnyit sem akar eltérni annak teljesítésétől. Számmal kell ellátni a kastélyokat és nemesi curiákat, összeírni mindenkit, nemest vagy nem nemest, katonaság jelenlétében. A conscriptióval összefügg az ezredek szemléje. Az ujonczozásra vonatkozó intézkedés szerint megmarad a rendeknek katonaállítási joga, de ha azok száma már meg van állapítva, kell, hogy a megyékre arányosan vessék ki. Meg kell szünni az önérdek által vezetett önkénynek. Katonákul csak alkalmas, a gazdaságban nem szükségesség egyéneket vesznek. »Ez komoly akaratom, végre kell hajtani, és a ki ellenáll, legyen bárki, azt fogják meg, és hozzák ide Bécsbe.« Tudja, mi készül ellene. Mindazonáltal el-

¹⁾ 6930. 7868. és 8645. sz. jun. 28.—jul. 26.

²⁾ 9122/81. Klobusiczky volt a referens.

rendeli a munka megkezdését, mihelyt a fordítás elkészült, szeptember 1-én.¹⁾

Nem marad más hátra, mint az illető rescriptum elkészítése, mely lehető szorosan tartja magát a császár első kéziratához. A fenyegetés azonban elmaradt, mert az a rendek első kiváltságát sérti. Idegen országba hozás legfőlebb felség-sértés esetén engedhető meg, eddig pedig nem volt ellenállás.²⁾ A császár ezt jóváhagyta. A terminusnak november 1-ére halasztását is megengedte, mert előbb nem igen kerül haza a felvidéki nép.³⁾

Az intézkedés ellen egymásután felírnak a megyék. Gömör vm. az első, diaetára hivatkozik, Turóc és Vas vm. legalább a katonaság részvétele ellen tiltakoznak. Bihar vm. főispánjához Ürményihez írt, hogy legalább a katonaság részvétét és a nemesi házak számozását háritsa el.⁴⁾ Nyomukba lépnek Zágráb, Sáros, Győr, Nógrád, Baranya, Abauj, Pozsony, Mosony és Sopron és a többi megyék. Nógrád egész rendszert lát a törvényszegésben. Nem segíthet más mint országgyűlés.⁵⁾ Varasd m. fél, hogy népe el fog szökni. Fáj neki, hogy ez a hűség jutalma, kijelenti, hogy országgyűlés nélkül nem hajthatja végre. Abauj a királyi szóra hivatkozik, megtagadja részvétét, és azon esetre, ha a katonaság által kíséreltetnék meg a nemesi házakban és személyeken, jobbágyi hódolattal ellenszegülését helyezi kilátásba.⁶⁾ Temes megye szerint

¹⁾ Von der einmal von Mir geschöpften Resolution will ich kein Haar breit abgehen. Die Schlösser und Edelsitze müssen numerirt, jeder ohne Ausnahme, adelig oder unadelig conscribirt, und das Militare zugegen sein. — Dieses ist mein ernstlicher Wille, befolgt soll er werden, und wer sich widersetzt, er mag sein wer er will soll nur beim Kopf genommen, und hieher nach Wien geliefert werden. Exm. aug. 13. Jellemző a »befolgt soll er werden.« katonás fordulata.

²⁾ 9177/s₄. Ürményi ref. aug. 14. A rescriptum megjelent a Coll. ordin.-ban 96—105. l.

³⁾ 9344/s₄.

⁴⁾ 11136. 11452. 11453. 11465. sz.

⁵⁾ 11768. okt. 4. kelt Szügyön.

⁶⁾ 11771. Operam aut concursum nostrum deprecari, aut si haec nefors per solum statum militare in curiis et personis nostris nobilitatibus attentaretur, resensum nostrum in homagiali devotione significare sustineamus. Október 1.

a rendelet elvei alkalmazhatók vakon engedelmeskedő népre, de nem a magyar rendekre, kik a királylyal együtt kormányozzák az országot.¹⁾ A közjó előmozdítása végett tanácskozzék a rendekkel, különben hiába boldogítja őket, ha magok szerencsétleneknek érzik magokat. A népszám hasznos, de azt a conscriptio rovatai nem segítik elő, sőt azt a félelmet keltik, hogy új alkotmányértés forog szóban. A katonaság részvéte egyenes gyanúsítása a tisztviselőknek. A nemeseket eddig is összeírták a papok, nem kell oda katona. Még az aranybullát is felhossa a nemesi házak számozása ellen. Sérelmes az összeírásnak a falu birája által végzése. Tisztviselőik nem tudnak oláhul sem ráczul írni. Ezért kérik az eddigi tabellák meghagyását, vagy az újaknak országgyűlésen megállapítását. Újabb királyi végzésig nem is hajtják végre. Kérik a Felséget, ne hozza be az ujonczozást cseh módra. Összeírás nélkül áldozta fel magát a haza Mária Teréziáért.²⁾ A városok közt csak Szeged irt fel a rendelet ellen.³⁾ Az erdélyi kormány is felszólalt.

A kancellária e repraesentatiók alapján, különösen Bihar megyéét véve tekintetbe, újabb javaslatokat terjeszt fel. Újra kéri a szükségtelen rubrikák elhagyását, melyek elriasztják a népet. A katonaság részvéte sérti a megyét. Maradjon el a nemesi házak numerálása, vagy legalább ott ne legyen katona. Egyáltalában ki kell jelenteni, hogy a katonák csak a kezelés könnyítése céljából vesznek részt. A nemeseket a szolgabíró írja össze.⁴⁾ A császár nem tér el szándékától, elrendeli minden erre vonatkozó felirat félretételét. Mindenkinek, ki az állam szolgálatában áll, hozzá kell járulni, különben elbocsátatik. Erről vegyenek tudomást a főispánok és tisztviselők. Fel kell világosítani a papságot, mennyire szükséges ez intézkedés, és hogy csak azokat veszik katonáknak, kikre a család fenntartására nincs szükség.

Épen akkor indult József magyarországi útjára. Pozsonyban értekezett Niczkyvel és tudomást vehetett a nemesség kö-

¹⁾ Omnibus cum Rege concredita est respublicae salus et gubernatio.

²⁾ 11866. sz. okt. 5. Coll. ord. 106—117.

³⁾ 11992/sz.

⁴⁾ 11758/sz. ref. Szentiványi.

rében uralkodó hangulatról. Ujabb rendeletet bocsát ki a régi-
nek értelmezésére. Mint Niczkynek írja, meglepetéssel tudta
meg a megyegyűlések ellenmondását. Adhatott volna min-
denütt parancsot a végrehajtásra, de túlságos türelemmel meg-
engedi a megyék felvilágosítását ez intézkedés ártatlan, szük-
séges és hasznos volta felől.¹⁾ Tehát november 1-től fogva
végre kell hajtani, a közszolgálatban állók és lelkészek működ-
jenek közre. Nem tér el ettől, az ellenmondó magának tulaj-
donítsa az eredményt. A helytartótanács azonnal tudósítsa a
végrehajtásról, vagy a netáni ellenszegülésről. Magához hi-
vatta Niczkyt, a primást és a hadi parancsnokot és szóval is
kijelenté, hogy nem tér el szándékától, sem halasztást nem en-
ged.²⁾ A megyékhez küldendő rendeletet maga javítá ki.

Ez a rendelet újra kiemeli a conscriptio hasznát, hogy
alapúl szolgálhasson az ujonczok kivetésénél, és megvédje a
népet a tisztviselők önkényétől. Ezért világosítsák fel a hiva-
taltok és papok a népet, hogy ne féljen és lássa be Ő Fel-
sége atyai gondoskodását. A netán kitörő zavarért őket és a
földesurakat teszi felelősekké Ő Felsége, mert tőlök függ a nép
oktatása. Ujra kijelenti, hogy az összeírás célja semmikép
sem a törvényes előjogok megdöntése, hanem az ország java.³⁾

A császár egész utazása alatt, mely Egerig vitte, szem-
mel tartá ez ügyet. Ismételten kijelenté Niczkynek, hogy nem
enged.⁴⁾ A megyék régibb és újabb felszólalásai még szilárdí-
tották elhatározását. Figyelmeztették különösen Nyitra megye
feliratának erős hangjára.⁵⁾ Nem is volt nyugta, nem ment
Nyitrára, mint tervezte, hanem visszajött Bécsbe. A főispá-
nok tudósították előkészületeikről, és arról, minő ellenállásra
találtak a rendeknél.⁶⁾ Pest megye szerint az ily elméleti ter-
vek, melyeknél azok tanácsa nélkül járnak el, kik a körülmé-

¹⁾ Aus Übermass an Langmuth, der immer gegen blöden Unver-
stand erwacht 11867/s₄. Kézirat Niczky grófhoz.

²⁾ Sondern insistirt absolute. Niczky Esterházynak 11866. sz.

³⁾ Kanczell. 12787. sz. Intimatum nov. 23. 593. okt. 11. I. h.
132—136.

⁴⁾ Niczky levele Esterházyhoz okt. 16. Kanczell. lev. 12152/s₄. sz.

⁵⁾ 12321/s₄. okt. 23.

⁶⁾ Mosony és Pozsony m. főispánjai 12207. és 12491. sz.

nyeket ismerik, nem válhatnak a közjó hasznára. Hontban a rendek az administrator minden fáradozása daczára egyhangulag elhatározták egy újabb felirat szerkesztését. Szaboles megye országgyűlésre hivatkozik, szerinte a magyar nemesség csak a koronás királynak van alávetve. Olyan megye is van, mely késznek nyilatkozik az összeírás végrehajtására, mint-hogy a Felség biztosította a nemesi jogokat, de óvást tesz, hogy ebből semmi törvényes következtést ne lehessen levonni. ¹⁾

Komárom m. mindenre kész, már a deputatiót is kiküldte, de legalább azt kéri, hogy a nemes házak külön zöld színnel és N. betűvel jelöltessenek meg. ²⁾

Legjobban azonban Nyitra megye eljárása hatott a császárra. Ennek felirata a legélesebb hangon van írva. Az eddig történt törvénytelenségek után, melyek a királyi biztosítások után történnek, most veszi a nemesi jog a halálos csapást. Katonának nem szabad a polgári igazgatásba avatkozni, sem Magyarországon nem szabad úgy eljárni mint az örökös tartományokban. Készek éltöket és vagyonukat feláldozni a királyért, de a törvényért is. A nép retteg tőle, szolgaságot hoz reá. Már a külföld miatt is rossz, mert az megismeri erőnket. Kéri királyi szava megtartására: »Inkább akarjuk ártatlanul, semmi másban nem bűnösök, mint abban, hogy a törvényekben biztunk, elveszteni életünket és vagyonunkat, inkább a legkegyetlenebb kínzást vidáman állani ki, mint életünkben siratni a szabadságot. ³⁾«

A nyugtalanságnak az egész országban észlelhető jelei a kancelláriát újabb felíratra ösztönözték. Meg kell nyugtatni a megyéket. Ausztriában sem hajtották végre az összeírást oly nagy szigorúsággal. Újabb rescriptum kibocsátását kéri. ⁴⁾ A császár megköveteli a megyéktől az engedelmességet. Az engedetlenekkel majd el tud bánni. Értesül arról, hogy Bácsban, Csongrádban és másutt merész kifejezéseket használtak ellene. Holicsi és sassini tisztjei hírül adják neki, mi történik Nyitra

¹⁾ Vas m. 12708. sz. okt. 25.

²⁾ 13055. sz. nov. 8.

³⁾ 11666. okt. 4.

⁴⁾ 13568. 9. okt. 26.

megyében.¹⁾ Ott maga a főispán állott a megyei ellenállásnak élén, a hivatalnokok nem akartak az összeírásban eljárni. Gr. Apponyi Imre és mások kijelentették, hogy semmi módon nem engedik az összeírást. A megye passiv ellenállásán kívül tüzes hazafiak fegyveres ellenszegülésétől is kellett tartani. József először látta elérkezettnek az időt, hogy fegyveres hatalommal vigye keresztül akarátát.

Lehet-e ennél végzetesebb elhatározás egy fejedelemnek életében, egy oly fejedelemnek, ki él-hal kötelességeért, népeért. A mint alkot, változtat, egyúttal rombol is, és a régi nem akarja küzdelem nélkül átadni helyét az újnak. Meggyőződés vagy izgatás adja-e kezébe a fegyvert az imént hű alattvalónak, mindegy: a fejedelemnek csak engedés vagy erőszakos végrehajtás közt van választása. És lemondjon-e ő tervéről, mely a népet boldogítja, államát hatalmassá teszi, csak azért, mert néhány kába bűnös félreérti szándékát? Nem fogna-e azok eredményes ellenállása bátorítani minden más ellenszegülést is? Ebben áll a jóakaró absolutismusnak átka. Törvénytelen, kell hogy erőszakhoz nyúljon, és akarata ellenére kénytelen boldogítani alattvalóit.

Nagy lelki küzdelmébe kerülhetett Józsefnek e lépés, de megtette.

Nyitra megye feliratát már magában véve is elég oknak találja újabb intézkedésre. A főispánt leteszi, Izdenczyt, a kanczellária referensét nevezi ki administratornak. Tartson gyűlést a rendelet publicatiója végett, de csak egy zászlóalj kíséretében menjen oda. Ha a congregatiónál valaki ellenmond, a katonaság fogja el, vigye bilincsbe Bécsbe, mágnás sem képezhet kivételt. Ha hivatalnok áll ellen, el kell csapni, vagy bilincsbe verni.

»Ily messzire menő örültségnél az izgatók ellen alkalmazott szigorúság irgalom a nagy számra nézve.«²⁾

A kanczellária is leteendőnek tartja a főispánt, de elégnek hiszi az alispán ide rendelését, hanem a császár megmarad el-

¹⁾ 15570. okt. 26.

²⁾ Bey so weit gekommenem Tollsinn ist Barnherzigkeit für die grosse Zahl gegen Aufwiegler streng zu sein. 13572.

határozása mellett. November másodikára már Nyitrán lesz a katonaság, oda mehet akkorra Izdenczy is.¹⁾ Hogy nagyobb vérontást kerüljenek, újabb rendeletet bocsátott közzé. A haditanács elnökének meghagyta, hogy küldje Nyitrába a Ferdinánd ezred egy zászlóalját, Pozsonyba a mosonyi katonaságot. Ha a parasztság szökni készül, csínyán kell bánni vele és felvilágosítani arról, hogy a király védi őket földesúraik ellen, és hogy telkesgazdát többé nem visznek katonának.²⁾ A katonai hatóság tudtúl adja, hogy a Nyitra és Pozsony megyékben a conscriptio iránt mutatott ellenzésekhez képest ő Felsége összevonatta az ott fekvő katonaságot, és kemény lövéssel láttatta el, hogy a conscribáló tisztet segíthessék. A szolgabirákat és esküdteket, ha magok nem mennek, erőszakkal vigyék, hogy csak írják be a rovatokat. Ha valaki, nemes ember vagy más ellenáll és házát bezárja, a házat nyissák meg, és hajtsák végre a conscriptiót csendesen. »Ha pedig valahol ellentállás vagy erőszak ütné ki magát, vagy valaki a parasztokat fellázasztaná, már az akárki legyen, minden további gondolkodás nélkül megfogattassék, és Bécsbe küldetessék, az erőt pedig erővel kell visszaverni, és magokat úgy viseljék, hogy tőlök azok tartsanak és függjenek.«³⁾

Az országban uralkodó roppant izgatottság egyaránt nyilatkozott tettekben és szavakban. Zágrábban a szeptemberi megyegyűlés idején több házra felírták: Vitam pro libertate.⁴⁾ Egy kecskeméti szabó azt hallotta az alpári paptól, hogy Zágráb megyében 200,000 ember áll fegyverben ő Felsége ellen, hogy kényszerítse a korona visszaadására. Erdélyben sok ezer vár lázadásra. Kecskemét városa 2—300,000 forintot ígért e célra. Ily kalandos beszédekkel szemben József orvosnak képzelheté magát, kinek gyógyítása alatt kiabálnak.⁵⁾

Bizonyos, hogy a császár akkor a legvégső eszközök alkalmazására is el volt szánva. Ez volt az az időpont, midőn hajóinak parancsot adott, hogy erőszakkal is menjenek le a

¹⁾ 13574. sz.

²⁾ 15106/sz. sz. okt. 29.

³⁾ Coll. Ord. 129—131. l. okt. 31.

⁴⁾ 10895/sz.

⁵⁾ 12980/sz.

Seldán, midőn döntésre akarta vinni a bajor-belgacseré ügyét. Midőn élete legnagyobb politikai céljának elérése végett szembe kell néznie egész Európával, csak nem riadhat meg néhány nemes lármájától? »A magyar úrak sok bajt szereznek, vakmerően és oktanul állanak ellen a conscriptionnak. Szükségessé válhatik egy példa felállítása, mely véget vetne dölyfüknek, de halasztom mennyire lehet.« ¹⁾ Ezeket írja épen a rendelet kibocsátása napján.

Izdenczy katonai kísérettel indult útnak, hogy instructióját végrehajtsa. A rossz út miatt csak november 5-én ért Nyitrába. Maga elé idézte az alispánt és főjegyzőt. Szerdahelyi szolgabíró nem akarja végrehajtani az összeírást katonai kísérettel, inkább lemond. De ezt a biztos nem engedheti, mert különben senki se fogadná el a hivatalt, kényszeríteni pedig senkit sem lehet. Már meg is akart szökni, mi megghiúsítaná a conscriptiót. Különben csak egy részeg, buta szabó beszélt a Felség ellen, mondván, hogy Magyarország úgy járhat mint Lengyelország, de ha fellép a császárnál hatalmasabb török, orosz vagy porosz, az nem fog történhetni.

A megyegyűlésnek azon jegyzőkönyve, mely oly nagy felháborodást keltett, a következő pontokat tartalmazza: 1. Az országbírót hívja fel az országgyűlés összehívására, nádorválasztás, koronázás és alkotmánybiztosítás céljából. 2. Nem fogadja el a tabellákat, melyek ellen a fiscalis protestált. 3. Hivatalvesztés mellett eltiltja a hivatalnokokat a conscriptio elősegítésétől. 4. Azon nemes ellen, ki conscribáltatja magát, fiscalis actio indíttatik. Ez nem nevezhető ellenszegülésnek, hanem a törvény megtartásának. 5. Ezen elhatározást közölni kell a néppel.

Mindezeket értesítésül közli, most nyugodtan folyik a conscriptio. Az Apponyeczen lakó Apponyi grófnál, ki ellenáll, 5 katonát szállásoltatott be. Kihirdettette a papok által, hogy a conscriptionnak nem a sorozás a célja. Jónak tartotta nov. 29-ére halasztani a nov. 11-ére hirdetett megyegyűlést, mert az csak akadályozná a conscriptiót, és mivel most még oly nagy az elkeseredés, szerencsétlenséget okozhat. ²⁾

¹⁾ Leopoldnak okt 31. 1784. I. m. 228. 1.

²⁾ 13394/64. Nyitra nov. 7.

A kancellária nevében Ürményi terjeszté e jelentést az uralkodó elé. Kiemeli, hogy a jegyzőkönyvben szó sincs erőszak használatáról. Nagy kár, hogy a katonaság, már a biztos megérkezése előtt megkezdte a conscriptiót. Igaz, hogy a megye illegálisnak tartotta, de ellenállani nem akart, katonaságra tehát nem volt szükség, mert a legfelső akaratnak úgy sem állottak volna ellen. Az első pont törvényszerű. ¹⁾ A másodikért büntethető a vármegye, mert legfelsőbb rendeletet nem szabad félretenni. De nagyon enyhíti eljárását az, hogy ismételtén is kijelenté hűségét. A néppel azért akarták közölni, mert azt hitte, hogy a conscriptio által felmentetik az adó alól.

Az uralkodó hangulatnak legbiztosabb jele Forgács Miklós főispánnak a megyegyűlésen tartott beszéde. Mint főispán és honpolgár két dolgot ajánlott a rendeknek: először hűséget a fejedelem iránt, másodszer mérsékletet az összeíró katonák iránt, és a beszédben. ²⁾

Ellenállási szándékról szó sem lehet, és a rend helyre van állítva. Lényegében Nyitra m. sem tett másként mint a többi; mind diétát követelt, mert ily fontos ügyben congregatio nem határozhat.

»Ezen kéréshez járul ez a hű hivatal, és hogy eleje vétessek minden jövőben előfordulható rendetlenségnek. A legfelső szolgálatra való tekintetből kötelességének tartja e kérést támogatni és a legfelső kegyelemért könyörögni. De az elintézés Felségedtől függ.«

A császár nem látott semmit, mi a jegyzőkönyvet és a főispán viseletét kimentené. ³⁾

Nyitrában megszűnt minden ellenállás. Gr. Apponyi engedett, Szerdahelyi most igen szorgalmasnak mutatta magát, de azért nem mentheté meg hivatalát. A császár még mindig jónak tartaná egyik-másik ellenszegülőnek vasban Bécsbe küldését. ⁴⁾ A congregatio minden zavar nélkül folyt le, szigorra

¹⁾ 1608. 3. Ha nincs nádor, a király egy év alatt írjon ki országgyűlést, ha nem teszi, az országbíró vagy tárnok kötelessége hivatalvesztés alatt.

²⁾ Az egész beszédet a Függelékben XXXII.

³⁾ 13395/s₄.

⁴⁾ 13396/s₄.

nem volt semmi szükség.¹⁾ Nem sokára hazatérhetett Izdenczy, a rend helyreállítása után, a császár teljes megelégedését fejezte ki eljárásával. A megyével azonban érezteté haragját, megtiltja a hivatalnokok candidatióját és választását. Másutt is lelohadnak az indulatok. Nógrád m., hova még nov. 26-án katonaságot akar küldeni, már decz. 2-án hozzá fog az összeíráshoz.²⁾ Általában Nyitra, Pozsony, Zágráb, Torna, Gömör, Szepes és Komárom megyében volt szükség katonaságra. A császár rendelete szerint ott, hol van őrség, azonnal el kellett járni, hol nincs, várni kellett, míg máshol elvégezték. A három horvát megye semmikép nem engedett. Varasd megyében, miután az alispánnak, Bedekovicsnak igyekezete nem vitt eredményre, az lemondott, a jegyzőkönyvet beszédtek.³⁾ A császár határőröket akart oda küldeni, mert távol van a katonaság; a hadparancsnokság tartott »e nemzet makacsságától.«⁴⁾ Kőrös és Varasd megyék végre megkezdették, de Zágráb megye még 1785. jan. 3-án felirt jogai sérelme ellen. Ott a túrmezei nemesség zavargása miatt határőrök szállották meg a gyűlés termét, és a congregatio katonák által körülvéve határozta a felíratot.⁵⁾ A báni helyettes gróf Széchenyi Ferencz előadása szerint, Varasdon engedtek a rendek, mihelyt a tiszt azt mondta, hogy erőszakot fog alkalmazni. Zágrábban Devins tábornok egy altisztet és hat közlegényt küldött a terembe, 300 határőr várt kinn. A városban lakó nemesség nem akart polgárok által összeírtni. Széchenyi azt javasolta a tábornoknak, kérdezzék meg minden nemestől, itt akar-e felírtni vagy jószágán. A tábornok azzal hálálta meg a jó és célhoz vivő tanácsot, hogy először is a tanácsadót iratta fel, mi a grófnak egyáltalában nem volt inyére.⁶⁾ Lassankint véghez viszik az

1) »Dient zur guten Nachricht« 14161/₈₄. nov. 29.

2) 14146. 14273/₈₄.

3) 13519 és 14272/₈₄. sz.

4) 14869/₈₄. Die Hartnäckigkeit dieser Nation ist bekannt. Schackmin budai főhadparancsnok levele Hadik grófhhoz. Buda, decz. 5.

5) 397/₈₅.

6) Széchenyi Ferencz gr. levele Pálffy Károly grófhhoz, jan. 11. 1785. Zum Danke aber dass ich H. Gen. Devins aus bemeldeter Verlegenheit zu helfen mitwirkte, hatte er gleichfalls die Höflichkeit den Vor-

egész országban a nagy munkát. A városok járnak elől, csak lassan követik őket a megyék. József élénk örömmel fogad minden hirt a munka előmeneteléről. Az 1785. év nyarán az egész országból még csak 18 mezőváros, 624 falu és 36 pusztta volt hátra.¹⁾ Az ország állapota már ismeretes; birtokába veheti a király.

Akármily csekély jelentőségű első pillanatra az összeírás kérdése, oly nagy és fontos következtetéseket rejtett méhében. A nemesi szabadsággal járó zabolátlanságnak egy correlatuma volt a statistikán kívüli élet, a civilisálatlan, állami terhet nem ismerő népek módjára. Hogy a paraszttal és polgárral együtt irták össze, méltán a szolgaság első lépéseül tűnhetett fel a magyar nemes előtt, mely a többit előkészíti. És ha tekintjük a mult század uralkodóinak kameralis és pénzügyi felfogását, mint akarják megismerni országok segédforrásait csak azon czélból, hogy azokat hadjaiknak és bürokratiaiájuknak soha ki nem elégíthető szükségleteire fordítsák, nagyon is jogosultnak mondhatjuk az ellenállóknak aggodalmát. A conscriptio keresztülvitele vagy meghiusítása fontos mozzanat a királyi jog és a nemesi kiváltság közt folytatott harczban. József szerette volna az egészet tisztán tudományos színben tüntetni fel, de mint annyiszor, akkor is hatalmi kérdéssé vált a tudományos probléma.

Kétségtelen, hogy a hatalmi kérdés akkor egészen a király javára dőlt el. Elég volt mutatni a rendelkezésére álló hatalmat, hogy elnémitsa a megyék passiv renitentíáját. Miután a király újra biztosítja a nemességet, hogy nem bántja kiváltságait, az ellenállásnak nem igen lett volna értelme. Már nem volt érvényben II. Endre bullájának fegyveres felkelésre jogosító záradéka. De a mily vereség ez a nemességre nézve, oly korlátot és tanuságot képez az uralkodóra nézve. Az ellenmondók nem hagyják el a törvényes talajt, egy hajszálnyira sem térnek el a köteles hűségtől. Ő az, ki fegyverhez nyúl, kényszerít. És midőn a nemességet látja magával szemben, félre nem

schlag an mir selbst, und zwar am ersten zu versuchen, und nun bin ich auch conscribirt. 961/ss.

¹⁾ 10858/ss. aug. 22.

érthető módon apellál a köznépre, melynek jogait a király védi a földesurak ellen.

Nem csak az alkotmányos harcznak, hanem a szocialis forradalomnak csiráit is magában rejti a conscriptio. Nem csoda, ha a legborzasztóbb lázadás, mely Dózsa György ideje óta hazánkat dúlta, mindig a conscriptio karján fog lépni a történet elébe. És a nemesség, mely nemcsak kiváltságait, hanem életét és vagyonát látja vagy hiszi veszélyeztetve, szükségkép elfordul azon rendszertől, mely őt ily helyzetbe sodorta. A nemzet hőse és martyrja lesz az a Forgács Miklós gróf, ki annyira magára vonta a császárnak haragját. ¹⁾

A koczka már el van vetve. Mit a császár engedelmes-ségnek tart, ez a nemzet előtt törvénytelenység. Meghajlik a magyar nemes az erő előtt, de el nem ismeri jogát. Megszokta, hogy az alkotmányos kérdésekben a jog betűje döntsön, most a császári sereget és a határőröket kellett látnia a fejedelem jogai biztosítója gyanánt. Tulajdonkép ez időtől fogva vált lehetetlenné József rendszerének és a magyar nemességnek békés megmaradása egymás mellett. A magyar nemesség enged »nem önként mert lelkiismeretünk ellenére nem adhatja beleegyezését, és a Felség, mely egyházi tekintetben szabadságot engedett, csak a politikáiban sem fogja azt megtagadni, hanem mert a szükség és hazaszeretet visz reá. — A kényszerítés soha sem vált az országok belső állapotának hasznára, arra csak oly törvények alkalmasok, melyeket mindenki jónak ismer el.« ²⁾ Az ország uralkodó osztálya pedig igen csekély kivételekkel, kényszerítést látott a conscriptióban.

A császár azonban örvend az elért eredménynek. Először uralkodhatott úgy Magyarországon, mint az örökös tartományokban. Hatalmát éreztette, a nélkül, hogy a humanitást sértette volna. Ösztönt nyer továbbra is folytatni a közjóra szolgáló intézkedéseit.

¹⁾ Ezt a »decretalis bolondot« kívánta aztán nádorúl Szaboos megye. Egy akkori vers pedig megénekli:

Igy magyar halomra Austria sasa

Nem lett volna szabad, hogy fészkrét rakhassa,

Hanem esküdt volna, orrával, körmével,

Hogy nem körmölgöldik magyar szentségével.

²⁾ Temes m. felirata nov. 8. 1784.

III. A német nyelvnek állami nyelvvé tétele.

1787
A magyar koronának Bécsbe vitele Magyarország állami függetlenségének volt megtagadása. A conscriptio keresztül vitele az osztrák kormányrendszernek átvitelét jelölte hadi és pénzügyi tekintetben. Azon rendszernek, mely e módon meg akarta szüntetni mindazt, mi Magyarországot külön egységgé teszi a monarchia keblében, végső consequentiájában a magyar nemzetnek, mint politikai tényezőnek megsemmisítésére kellett törnie.

József uralkodásának első idejét, mint láttuk, az egyes országok közigazgatásának erősebb és függetlenebb szervezése jellemzi. Hires körlevele óta, mely oly nyíltan tüzi ki a birodalmi egység jelszavát, erős központosító irány lép az eddig követettnek helyébe. Ez úgy szólva csak a koronának Bécsbe jutására várt, hogy egész erővel érvényesítse magát.

indoklás 2
A cseh-osztr. kancellária ápr. 22-én lép a császár elé azon javaslattal, vigye keresztül, hogy a magyar helytartótanács közvetlenül érintkezze az osztrák hatóságokkal az ügymenet gyorsításának. Mindaddig a kancellária volt a közvetítő: mintegy Magyarország külügyminiszteriuma az örökös tartományokkal szemben. Egységes államban erre már nem volt szükség. A magyar kancellária ellen is mondott, hivatkozva az 1723. 101. tcz. 4. §-ra, mely a helytartótanácsnak tiltja az idegen hatóságokkal való levelezést. ¹⁾ Jobb is, ha az udvari kormányszék tud minden felől. A gyorsításnak más módja is található. A dolog az államtanács elé kerül, hol Martini kifejti, hogy az idézett törvény csak a közügyekben való levelezést tiltja, nem a magánügyekben folytatottat. Pedig csak az utóbbiakról van szó. ²⁾ Ennek értelmében adta ki a császár az Esterházyhoz intézett rendeletet, hogy a helytartótanács és az erdélyi kormányzó-
ság egyenesen érintkezzenek az örökös tartományok kormány-
székeivel, csakhogy az ily ügyeket vezessék be a jegyző könyv-

¹⁾ Quod vero Correspondentiam cum vicinis Regnis et provinciis attinet, cum in iisdem Regnis et Provinciis existentia Gubernia et Regimina in rebus Statum publicum concernentibus se ad invicem non respondeant sed S. M. S. demissas Relationes praestent; ideo id ipsum in hoc quoque Consilio Regio observandum veniet.

²⁾ Cs. kabinet-levéltár 1437. és 1454/sz.

ben, hogy a kancellária is vehessen róluk tudomást¹⁾ Ily egyszerű és a törvényt nem szegő módon nyitottak utat a közgazgatás egységesítése felé.

Mig ez ügy folyamatban volt, egy más elvi rendeletet bocsátott ki a császár, Magyarországra és Erdélyre egyaránt. Ezentúl csak azokat vehessék fel a magasabb iskolákba, kik ismerik a német nyelvet, a birodalomnak nyelvét.²⁾

Folyamatban van a bajor csere, itt az idő egy nagy német birodalom megállapítására.

A császár 1784 ápr. 26-án bocsátotta ki azon rendeletet, mely azóta, épen egy századja, nem szűnt meg egyik sarkpontját jelölni hazánk történetének.

»Holt nyelvnek, minő a latin használata, eléggé tanusítja, hogy egy nemzet nem érte el a műveltség (Aufklärung) bizonyos fokát, mert vagy azt bizonyítja, hogy anyanyelve hiányos, vagy hogy más nép azt nem tudja írni sem olvasni és, hogy csak azok képesek gondolatoknak írásban kifejezést adni, kik tudnak latinul. A nemzetet magát oly nyelven kormányozzák és itélik, melyet nem ért. Még biztosabb tanuság az, hogy minden művelt nemzetnél megszűnt már a latin nyelv használata a közügyekben, és csak Magyarországon, a hozzá tartozó tartományokban, Erdélyben és Lengyelországban tartja meg érvényét.«

Ha a magyar nyelv volna általános nyelve Magyarországnak és Erdélynek, hasznát lehetne venni a közügyek elintézésében. De ismeretes, hogy a német, illir és oláh nyelvek szintűgy elvannak terjedve. Nem lehet tehát hivatalos nyelvül mást választani mint a németet, a monarchia katonai és politikai igazgatásának nyelvét. Mindenki beláthatja, mily nagy hasznára válik az államnak, és mennyire elősegíti a testvériséget, ha körében csak egy nyelv használatos, azt eléggé tanusítja a francziák, angolok és oroszok példája. A magyaroknak is hasznára válnék, ha nem kellene annyi nyelvet tanulniok, csak a németet.

a) Ez évi november 1-től fogva irjon a kancellária németül és bocsássa ki rendeleteit német nyelven.

¹⁾ Kancz. lev. 4583/4. ápr. 28.

²⁾ Ld. fönnebb, ápr. 21. és 2-ike közt.

b) Ugyanazon naptól fogva németül szerkesztések jelentéseiket a helytartótanács, a kamara és az erdélyi kormány.

c) A megyéktől oda érkező mellékletek maradjanak még latinok, de 1785. után ezek is legyenek németek.

d) A kancelláriának a megyékhez és városokhoz intézett expedíciói még egy évig latinok, azután ezek és a patensek latin és német nyelven adandók ki két éven át; azontúl csak németül.

e) Három év lefolyása után német legyen a törvényszékeknek és periratoknak nyelve.

f) A törvény maradhat latin; a bírák és ügyvédek úgy is értik e nyelvet.

g) Ezen intézkedés végrehajtása céljából tanácskozzék a kancellária a tanügyi bizottsággal, hogyan lehetne a pesti egyetemen a philosophiát és orvostant német nyelven tanítani, a lyceumokon és gymnasiumokon pedig a német írást, úgy mint az örökös tartományokban. Épen úgy főtárgy lesz ezentúl minden seminariumban a német nyelv; azon fogják tanítani a lelkipásztorkodás tanát is.

»A hatóságoknak Budára áttétele a nép és normalis iskolák javítása és szaporítása, az a körülmény, hogy a magyar lakosság nagy része már is tud németül, és még nagyobb része könnyen megtanulhatja e nyelvet, lehetővé teszik és biztosítják szándékommak sikerét. Ezentúl senki sem nyerhet hivatali kormányzóknél, megyénél, vagy a papságnál, ki nem bírja a német nyelvet. A kormányzóknél ez azonnal életbe lép, a megyéknél egy év múlva, az alacsonyabb bírói és más hivataloknál három év múlva.«

»Ez érett megfontolás és teljes meggyőződés után hozott határozatom. Önnek szolgálati buzgóságára és az eszközök kiválasztásában tapasztalt belátására bizom, hogy azonnal javasolja azt, mi legbiztosabban, leggyorsabban és legpontosabban foganatosíthatja ezen Magyarország és a monarchia javára célzó elhatározásomat.«

Megérdemelte-e a magyar kancellária, meg Esterházy gróf azt a rettenetes ironiát, mely akarva vagy akaratlan átvonul e szavakon! Belátására és buzgalmára hivatkozik annak keresztültünetéhez, mi ha nem fordítja meg a gondviselés, halálos ítéletévé válik a magyar nemzetnek.

Németté vált Mária Terézia által a magyar főuraknak külseje és műveltsége, de azért érezték e rendelet végzetes jelentőségét. »Napokon át meggondoltam a legf. kéziratot, minél jobban átgondoltam, annál jobban beláttam fontosságát. Szóval is elmondtam Fgnek észrevételeimet, most írásban teljesítem kötelességemet.«¹⁾

Felséged meggondoltan tette, a monarchia és Magyarország javára. De ha a magyar alkotmányt tekintik, be kell látni, hogy szándéka a legnagyobb akadályokba fog ütközni, és hogy a sikerért jót állani lehetetlen.

Már a legfelsőbb kézirat kezdetéből kitünik, hogy Fgnek nincs tökéletes értesítése a magyar nyelv elterjedéséről. Azt mondja ugyanis, hogy a lakosoknak csak legkisebb része beszél magyarul. Egyenkint véve magyar nyelvű van legtöbb, és a többinek száma csak együttvéve múlja felül a magyart. A nemeség, mely közügyekkel foglalkozik (néhány igen kevés horvátot kivéve), mind beszél magyarul. Ez az országgyűlés, a megyegyűlések és a szertatásos beszédek nyelve, »úgy, hogy semmi nehézségbe sem kerülne e nyelven vinni az országos ügyeket, mert a tisztviselőknek, bármelyik legyen a hivatalos nyelv, e mellett úgy is kell ismerni a nép nyelvét.²⁾ Nem lehet remélni, hogy több millió különböző nyelvű ember egyhamar egy nyelven beszéljen. A német pedig a leggyengébb, azt csak az új telepek beszélik. Tanítására pedig fordítottak elég gondot a tanrendszer értelmében.«

Mínthogy azonban a legfelső elhatározás az, hogy a latin törvényes nyelv és magyar anyanyelv teljesen mellőztessék, nem látom lehetőségét annak, hogyan lehetne ezt megegyeztetni a törvényes szokással és az általános érdekekkel. Felséged érdekének is kárára válik, mert ez által sok ügyes ember vonatnék el a közügytől a nyelv nem tudása miatt, és mellőztet-

¹⁾ Esterházy felterjesztése 5105/84. máj. 8. V. ö. Szilágyi F. értekezését.

²⁾ So dass, wenn die Landesgeschäfte in dieser Sprache sollten abgehandelt werden, solches keine Schwierigkeit machen würde; da ohnediess die Beamten, es mag was immer für eine Sprache in der Behandlung der Geschäfte eingeführt werden, doch immer auch der Volkssprache kundig sein müssen.

nék különben képtelen vagy az országot nem ismerő emberek miatt. Ebből a legnagyobb baj következik.

Felséged parancsa által a főkérdés már el van döntve. De a kivitelt illetőleg sok észrevételt lehet tenni.

1. A kancelláriának nem minden tanácsosa tud németül. Annak daczára kivihető a rendelet, ha a jogi ügyeknek és a jegyzőkönyvnek nyelve a latin marad.

2. Meg kell kérdezni a kormányzókat, nem ütközik-e ott akadályba e kivitelt?

3. Lehetetlen, hogy a megyék egy év múlva németül irjanak. Hosszabb időt kell engedni, és előre gondoskodni alkalmas tisztviselőkről. A városoknál előbb lehet.

5. A jogi ügyeket egyáltalában függőben kell hagyni, míg a többinek eredményét nem látják.

7. Tanügyi tekintetben a tanügyi bizottság tesz felterjesztést.

8. A hivatalok betöltésénél csak *ceteris paribus* birjon elsőséggel a németül tudó.

Egyáltalában nem várható eredmény mástól, mint az iskolázástól. Felséged meg fogja engedni a megyék és hatóságok várható feliratainak felterjesztését.

A magyar kancellária tehát, miután ellenmondása sikertelenségéről meggyőződött, eszközévé válik a császár tervének, és csak a kivitelben akarja enyhíteni. E tény súlyához szavunk nem adhat semmit.

Nemsokára a tanügyi bizottság elé jutott a nyelvi kérdés. Ennek véleménye szerint a változást keresztül lehet vinni a normalis iskolában, de a népiskolában még nem. Nincs ehhez elég pénz, sem tanító. A mostaniak elűzése gyűlöltté tenné a német nyelvet. Ezért előbb jelentést kell kérni a helytartótanáctól: 1. mely városban nem tanítanak még németül? 2. Nincs-e ott elég alap német mester tartására? 3. Hány a normalis iskolában előkészült mester van? A német oktatást előbb a városokban kell keresztülvinni, aztán a mezővárosokban, végre a falvakban.

Terminusul három év tűzessék ki, mint Erdélyben és Galicziában.

A magasabb oktatásnak német nyelven berendezésére

nem elég e határidő, mert csak nyolcz év múlva végzik tanulmányaikat a németül tudók. De addig is lehetőleg mindenben érvényre kell juttatni a legfelső akaratot.

Minden seminariumban szükséges német tanító, de a lelki pásztorkodást latinul kell még tanítani. Először, nem minden növendék tud németül, másodszor, a cél elérésére itt nem elég két nyelv mint Csehországban, hanem hét nyelv uralodik.

Az államtanácsban *Martini* nyilatkozik. Látja, hogy a kancellária is akarja a német nyelvet, tehát a mellékes kérdésekben lehet engedni. Csakhogy 1. Ezentúl ne alkalmaztassék németül nem tudó mester. 2. A gymnasiumokban három év múlva német nyelven tanítsák a latint. 3. Ne lehessen egyetemi tanár, ki legalább privatim nem taníthat németül. 4. A lelki pásztorkodás-tant németül kell tanítani, a többi semináriumi tanári állomás betöltésénél is a németül tudónak lesz elsősege. Szerinte minden, a tanulmányi alapnak német falusi és városi iskolák alapítására fordításától függ. *Hatzfeld* csak a hivatalok betöltésére helyez súlyt. Ott a németül tudók birjanak elsőséggel. A császár a két tanácsosának véleménye értelmében határoz. Sajátkezüleg írja oda, *latinul*, hogy ezentúl a hivatalok betöltésénél csak a németül tudók fognak alkalmaztatni.

Már előbb elkészült a császár felelete a kancellár felterjesztésére. Rendeletét oly meggyőzőnek tartja, hogy ahhoz nem adható semmi. Csak azon tévedés ellen tiltakozik, *mintha a magyar anyanyelvet teljesen mellőzni akarná*. Kéziratában nem volt szó anyanyelvről, nem kívánja, hogy milliónyi ember megváltoztassa nyelvét, csak azt, hogy a közügyekben a német lépjen e latin helyébe, és hogy az ifjuság azt tanulja emez helyett. Nem csoda ha ezen tévedés folytán nagy nehézségekről és fájdalomról szól a felirat. A keresztültvitelre a következő intézkedések szolgálnak: a) A kancelláriánál nov. 1-én túl németül fognak referálni, kivéve, ha az *anyanyelvet* használják.²⁾ b) Nem az a kérdés, tehetik-e a hatóságok, hanem az, hogy tegyék (fac, ut possis). c) d) 1785. nov. 1-től fogva német

1) Kabinet-levéltár 1676/34.

2) Angenommen man redete die Muttersprache.

nyelven mennek az expedíciók a megyékhez, de ezek még nem irnak németül. e) Jogi ügyekben is kell publicálni, csakhogy ott hosszabb terminus engedhető. h) A német nyelv tudása alól nem tehető kivétel, »mert nem vagyok köteles akárkit szolgálatba fogadni.« A megyékbe se lehessen kijelölni nov. 1. után olyat, ki németül nem tud.

A megyei feliratokat félre kell tenni.

»Ily értelemben bocsássa ki a rendeletet, alapul véve, hogy ezen intézkedésem a magyar nemzetnek és a köznek javára és dicsőségére czéloz, és hogy semmikép se czélom az anyanyelvet kiirtani. Még kevésbbé teszem kényelemből, mert én meglehetősen ki tudom magamat fejezni latin nyelven.«

»November 1-étől fogva a kancellária csak német nyelven fogadhat el kérvényt és ezentúl, mint hivatalos nyelv azt fogják használni az országgyűlésen is, úgy hogy három év múlva csak oly követet lehet oda küldeni, ki tud németül.« ¹⁾

Ily értelemben készíté el a kancellária a rescriptumot, a helytartótanácsához, a kamarához, az erdélyi kormányhoz és kincstárhoz. ²⁾ A rescriptum bevezetése csaknem szóról-szóra fordítása a császári kéziratnak. Egyenesen kimondja, hogy csak a hivatalos nyelvet változtatja, nem a nép nyelvét. Ő Feltségét semmi felírás e rendelet végrehajtásától eltéríteni nem fogja. ³⁾

Nem soká késtek e feliratok és tartalmuk mutatja, minő hangulat uralkodott a nemesség körében és minő felfogás a latin, a német és hazai nyelv viszonyáról. Mind egyetértének az új rendelet kárhoztatásában, de a míg egyrészt megtartandónak véli a latint, a másik rész azért tör lándzsát, hogy annak helyébe a magyar lépjen.

A tisztán a régi alapot fentartani akaró megyékhez tartoznak Komárom, mely nem látja be, minő monarchiának része a törvényesen független Magyarország, ⁴⁾ Tolna, Bács, Torontál, Temes, Somogy, Győr, Zágráb és más megyék, a

¹⁾ Május 9-én.

²⁾ Liber regius II. 873.

³⁾ Coll. ord. 54—61. l.

⁴⁾ Jun. 8. 6799/84. Torontál leginkább a curialis stilusra hivatkozik, melyet nem lehet mellőzni.

királyi és a báni táblák. A legtöbb az országgyűlésre hivatkozott. Zágráb megye a német nyelvnek a latin helyébe helyezését még nagyobb sérelemnek tartja mint a korona elvitelét. A latint mindenki érti, ősi nyelv, mely, minthogy egy népnek sem anyanyelve, nem válik egyiknek sem kiváltságára. ¹⁾ Legnagyobb sérelem egy nemzetet nyelvétől fosztani meg. Szent István szerint is gyenge az az állam, melynek csak egy a nyelve. Így tehát a latin nyelv a nemzetiségi különbségeken felülálló világnyelv szerepében tűnik elő. De ki kell emelni, hogy a horvát nemesség, még csak egy szóval sem említi, hogy más az anyanyelve, mint a magyar. Legkényelmesebb Zombor városa, melynek érdemes tanácsosai a magok részére, kik már öregek, továbbra is megengedtetni kéri a latin nyelv használatát. Fiaik úgy is megtanulnak németül. ²⁾

Ez a régihez, a megszokotthoz ragaszkodóknak véleménye. Előttük a latin a maga régi megállapított formáival és fordulataival, melyek inkább kizárják a gondolkodást, mintsem, hogy azt elősegítsék, a kényelmes házi ruha. Majdnem anynyira nehezökre válnék tán helyébe a magyart tenni, mint a németet. Mi válnék aztán a szép curialis stilusból? A magyar nemzetiség műveltségének az az iszonyu tagadása és veszedelme, mely József szavaiban rejlik, őket nem zavarja fel. Tiltakoznak a német ellen, mely felveri őket a nyugalomból, és kéri vissza a latint, hogy nyugton alhassanak tovább.

Nem gondolkodott így az egész magyar nemesség. Anynyi időn át elviselték a latin nyelvet, mint neutrumot, mely összeköti őket a dynastiával és a keresztény Európával. Most, hogy annak vége szakad, és a magyar nemességnek nemzetté válás vagy pusztulás közt lehet csak választania, átértik az idő dörgő szavát, és magyarok akarnak lenni. Még a kanczellária is felszólalt a magyar nyelvnek, nem csak mint anyanyelvnek, hanem mint hivatalos nyelvnek érdekében. Hiába a legdrágább kincsnek értékét csak akkor látja be az ember, ha azt veszély fenyegeti.

Nem az alföldnek és a Dunántúlnak tiszta magyar me-

¹⁾ 10305/84. aug. 25. *Avita lingua velut nullius populi vernaculum, eidem praejudicare non potest.*

²⁾ 9731/84. aug. 13.

gyéi vitték elől a magyar nyelv zászlóját, hanem azon vidékek nemesei, hol csak az uralkodó osztály magyar és ennél fogva annál erősebben fejlődött ki kiváltságai által fokozott nemzeti önérzete. Az egyuttal azon vidék, hol legerősebben maradtak meg az erdélyi fejedelmeknek, Tökölynek és Rákócynak a magyar nyelvre is oly dicső traditiói.

Nyitra megye járt elől. Ha csak a latin nyelv nem volna törvényes nyelv, melyen a törvények szerezvék, sokkal kívánatosabb lenne a magyar nyelvet alkalmazni. Ezt kell ezután közösnek és nemzetinek tekinteni, minthogy a rendeknek csak igen csekély része nem ismeri.¹⁾ Látjuk, mily félénken, kényszerítés alatt keletkezik a magyar nyelv hivatalossá tételének eszméje. Bars megye még félénkebb, kijelenti, hogy a latin az egész római birodalomnak nyelve. Nyelvváltoztatáshoz századok kellene. Így is megmaradhat a testvéri szeretet köztök és az osztrákok közt. Legjobb az előbbi állapotban hagyni meg a latin nyelvet a magyarral együtt.²⁾ Pozsony megye csak a kölcsönösségre hivatkozik; az örökös tartományokat sem szorítják latin vagy magyar nyelvre.³⁾

Határozottabban lép fel Trencsén megye. A művelt európai népek példája nem bizonyít mást, minthogy a magyarok, Európa népeinek nem utolsó része, ösztönöztessenek nemzeti nyelvök művelésére, úgy hogy ez, mely eddig is uralkodott az országgyűlésen, a kormányzásban is érvényre jusson.⁴⁾ Nincs a világon tiszta nemzeti állam, illő, hogy a jobbagyság kövesse urait. Nem is létezik igaz hazafi, ki nem kívánja a magyarnak hivatalos nyelvvé tételét, ha csak azt jobban kimivelik.⁵⁾ A német

¹⁾ 6597/s₄. jun. 5. Hinc, nisi jam antiqua Consuetudine recepta, adeoque legalis lingua latina adesset, convenientius omnino fore, ut lingua hac nationali utamur. — Concludimus, quod lingua Hungarica in Regno hocce pro communi Nationalique habeatur et vel per neminem vel paucos admodum ex statibus ignoretur.

²⁾ 7170/s₄. jun. 15. In statu quo una cum lingua Hungarica.

³⁾ 7471/s₁. jul. 1.

⁴⁾ 7541/s₄. jun. 30. Ut Hungari quoque Gentium Europeanum non ignobilis pars, ad magis, magisque excolendum Nationale idioma suum incitentur.

⁵⁾ Unde nullus profecto verus Patriae civis reperietur, qui linguae Hungaricae in Dicasteria etiam introductionem non ambiat, ast si illa magis exulta fuerit.

nyelv behozatala semmit tételre kárhozná a nemzetet. Nem a német elleni gyűlöletből fakad ezen feliratuk; azt az 1723. és 1741-iki események eléggé bizonyítják. Még erősebb Szabolcs megye felirata, mely különben rendkívüli hódolattal szól Józsefről. Nem csak a királyi, hanem valóban az isteni érényeknek mintája József. Kijelenté, hogy a fejedelem van a nép kedvéért, nem megfordítva. Az új rendelet ellen az szól, hogy a latin nyelvet nem lehet holtnak tekinteni. Ha az idegen népek el is vetették, azért csak nem fogja állítani senki, hogy a német nyelv tudása magában véve cultura. Van magyar nyelv, és az idegen nyelvek példája arra vihetné a magyart, hogy nyelvét tökélesítse, és megtanulására ösztönözze az ahhoz nem értő német, illyr és oláh nyelvűeket. A német nyelvű tartományokkal jó barátságban kívánnak élni, de ezt nem a nyelv egysége, hanem a kölcsönös jogok és szabadságok tisztelt-fogja eszközölni. A magyar nyelv eltörlésével a nemzetnek is el fog veszni emléke; megszűnik külön nemzet lenni. Látjuk: egy lépéssel haladt az eszme. Megjelenik az öntudatos, célzatos magyarosítás gondolata, és a nemzeti élet már azonosittatik a nyelv életével.¹⁾

Zemplén megye felirata, melyet tudós főjegyzője Szirmay Antal szerkesztett, nagy hírnek örvendett a kortársaknál és szempontjai mai napig is figyelemre méltók. Első sorban áll a közigazgatásnak és nemességnek érdeke. Megszűnik az egész tisztikar, mert senki sem tud németül. A *candidatio* megszorítása törvénybe ütközik, és épen a legderekabb férfiak vesztenék el hivatalukat. A német nyelv idegen uralmat jelentene. Törvény, hogy csak birtokos lehet hivatalnok, de ezek nem tudnak németül. Nagy földön nem fogják megérteni a rendeleteket.

¹⁾ 7303/sz. jun. 17. N.-Kálló. *Quod exemplum aliarum nationum Europae, una eademque lingua utentium, quae pro sibi competente arbitrio et majori commoditate latinum idioma a negotiis exulare voluerunt Gentem Hungaricam equidem invitare possit ut linguam suam Nationalem Hungaricam magis adhuc et perficiat, et illos etiam qui Germanica, Illyrica et Valachica in aliquibus Regni partibus valde raro tamen sine intermixtione incolarum Hungarice etiam callentium utuntur, velut Beneficiis Regni hujusce fruentes, ad linguam Hungaricam, velut nationalem sibi familiarem reddendam exstimulent.* Ezt a feliratot Kaunitzknak is megküldötte a megye pártolás végett. Bécsi udv. levéltár.

Ennélfogva keresztül nem vihető e változás. A nép nem bizik a németekben. A bejövő gyarmatosok magyarokká válnak rövid idő múlva, és fiaik szégyenlik, ha nem nevezik őket magyaroknak. Épen most kezd virágzni a nemzeti nyelv, számos könyvet írnak, ujság is jelenik meg. A magyar nemzet szabad akaratából küzdött a nem szabad poroszok ellen. Nem is lehet más nemzetet szabadnak nevezni, mint az angolt és magyart. A magyar nyelv ismerete általános, kevés oláh és szláv van, ki nem érti, az is jobbágy. Nem a német nyelvben áll a műveltség, hanem tudományban és erkölcsben. Különben a német csak csekély része a birodalomnak. Ily modern eszmék mellett középkori felfogással is találkozunk. A nyelv egysége elhomályosítaná a birodalom fényét. ¹⁾ Példáit kiváló előszeretettel veszi a khinai történetből, és Senecára és Mithridatesre hivatkozik. — A felirat magához az uralkodóhoz fordul, emelkedett hangon. Ha megszünteti a latint, lépjen helyébe a hazai nyelv, ezt tanítsák az iskolában, Felséged is érti. Igý fog emelkedni Magyarország a többi nemzetek közé. *Az lesz a legnagyobb magyar király, ki ezt végre hajtja.* Szerezze meg Felséged azt a dicsőséget, hogy kimiveli hazai nyelvünket, és éljen örök emléke a magyaroknál. « ²⁾

Heves vm. az egész nemzet elvesztését látná a rendelet keresztülvitelében. A latin nyelv él, az a nemesség nyelve, a magyar sem cultiválatlan. Ha a magyar nyelv az anyanyelv, a latin méltán mondható atyanyelvnek. A német nyelvet legnehezebb megtanulni. Igaz, hogy sok az oláh és szláv, de mindenütt van magyarul és latinul értő. Magyarország külön állam, igényt tarthat külön nyelvre. Kéri az uralkodót, engedje meg nekik is azt a dicsőséget, mely a többi nemzetre

¹⁾ Unitas linguae obscurat dignitatem Imperii.

²⁾ 1591/94. jun. 21. Taliterque ad dignitatem culturarum Europae nationum lingua etiam nostra evehatur. Alioquin M. V. S. hanc etiam intelligit. Consilarii Hungari cuncta negotia fideliter M. V. sacr. proponent. M. V. S. jam nunc cognomento Magni voce orbis universi insignitur. Sed apud Hungaros erit Regum nostrorum maximus, dum Nationem hanc fidelissimam hoc perennaturo Clementiae pignore sibi aeternum obligatum reddiderit. Habeat M. S. V. natione nostrae linguae ad culturam evectae gloriam et perenni apud Hungaros memoria vivat. Ezt a feliratot is elküldték Kaunitzknak.

hárul nyelvének kimivelése által. Ha Egd ezt megengedi, rövid idő múlva ebben utól fogjuk érni a többi európai nemzetet. Addig, míg a diéta ezt el nem határozza, maradjon a latin. ¹⁾

Árva vm. szerint régi dicsősége Magyarországnak a latin nyelv. Különféle népet tudott az egyesíteni. De idegen nyelvnek behozása idegen uralomnak volna jele. A magyarok méltán tehetnék a többi nemzet módjára, hogy saját nyelvöket tegyék nemzeti nyelvvé ²⁾ Ez a megye aztán külön is kéri, hogy ha be is hozzák másutt a német nyelvet, legalább az ő területét kimélták meg tőle. ³⁾

Esztergom vm. csak zavart és konfuziót lát, ha a rendeletet végrehajtják. Bizonyára legjobb volna egy nyelv, egy erkölcs, egy gondolat, de a különbség természetes és istentől jövő. Az ügy a diéta elé tartozik, de mindenesetre kivihetetlen. Ha a latin nyelvet, melyet nem tekintenek holtnak, eltörlik, jöjjön helyébe a magyar. Azt egyszerre be lehet hozni, mindenkorra, a német úgy sem volna állandó. Igazságtalanság, ha éppen Magyarországon, mely független állam, hozna be idegen nyelvet, midőn Olaszországban és Belgiumban megengedi a hazai nyelv használatát. Még a legtöbb idegen is tud magyarul. Mária Terézia ideje óta az iskolában is tanítják. ⁴⁾

Biharvármegye felirata azért is érdekes, mert fenmaradt alispánjának azt ajánló beszéde; tudtunkra a megyei nagyobb beszédek egyik első példája. Az alispán lelkében félelmet gerjeszt a fejedelem parancsa és az küzd a szeretettel Felséges ura iránt. Nem akarja a királyt haragra ingerelni. A rendelet főokát a király azon szándékában látja, hogy a commerciumot emelje, miben a deák vagy magyar nyelvvel nem lehet annyira boldogulni. De a német nyelv csak a kereskedőknek szükséges. A politikai és jogi ügyek tárgyalásában behozni a német nyelvet: »ezt nagyobb dolognak ítélem lenni, mintsem, hogy fül mellől elbocsáthassuk. Magyarországon nemcsak a törvény uralkodik, hanem a szokás is. Horvátországon kívül mindent

¹⁾ Heves vm. levéltára 1784. jegyzőkönyv. 285. l. kancz. levéltár 7592. sz.

²⁾ 7809/84. júl. 9.

³⁾ 8141/84.

⁴⁾ 8550/84. júl. 25.

magyarul végeztek a megyék, magyarul leveleztek egymással és csak jegyzőkönyveik vannak latinul szerkesztve«. A legjobb tisztviselők elvesztenék hivatalukat ő Felsége kárára. A latin és magyar nyelvvel együtt az azokon írt kiváltságok is elvesztenék érvényüket. Vége lenne az egész nemzetnek. A magyar nemesség eddig magyarul vitte a közügyeket; a német, rácz és oláh nemteleneket pedig nem kell figyelembe venni, mert azok csak engedelmességre valók, nem a törvények elintézésére. A magyar nyelv tehát elég, a commerciumot pedig elősegítheti a latin. Ez a törvényes nyelv. Ily értelemben készült a repraesentatio.¹⁾

Marmaros megyében az ismételt jogsértés sem kelt kétségbeesést. A latin nyelv az egész bölcseségnek nyelve, mely a khaldeusoktól az egyiptusiakra, azoktól a görögökre, a görögöktől a rómaiakra szállott. A német nyelv behozása mindenkorra elvenné a hazainak reményét. Pedig a magyar alkalmas az irodalomra, vetekedik a többi európaival erőre és finomságra nézve. Legalább huszszor annyi tud az országban latinul és magyarul, mint németül. Nem okozhat-e mély fájdalmat, hogy nem a hazai nyelv lép a latinnak helyébe, ha azon változtatnak? Épen e században művelték és csinosították nyelvünket a tudósok oly nagy gonddal és buzgósággal. Vele együtt elvész a nemzet is. Nem kell a fejedelmet követni. Angliának és Oroszországnak koronáit német fejedelmek viselik, de azért nem hozzák be a német nyelvet. Rendkívül meg lesz nehezítve a megyei kormány. Vagy tán idegenek uralkodjanak? — Az egész állam kárát vallja, ha a nemesség semmittevésre kényszerítettetik.²⁾

Szepes az igazságnak és hálának sértését látja e rendeletben. Végrehajtására három év kevés. Azután ő Felsége megszűnnék magyar király lenni. Csak német volna. Nem akar jogai sérelmével lépni szorosabb kapcsolatba a többi provinciával. Németül nem tud senki. Ha már történik változás, hozzák be a magyar nyelvet. Sok helyt úgy is a törvénykezésnek

¹⁾ Sermo domini Johannis Beöthy V. Comitiss Bihariensis in Generali Congregatione ejusdem Comitatus 1784. jul. 14. Az egri lyceum könyvtárában. Ld. a függelékét XXIV. A felirat kancz. lev. 8679/s.

²⁾ 8915/s. jul. 28.

nyelve, elegendő minden gondolat kifejezésére. A kik nem tudják, könnyen fogják megtanulni. ¹⁾

Hont megye siratja a haza sorsát, melyben majd keresve sem találnak magyart. A latin nyelv Magyarországon nem tekinthető holttnak, az különbözteti meg a nemzetet a plebstől, a férfinemet a nőtől. De ha már megszüntetik, miért nem lép helyébe a magyar? Csak tegyenek a németek kísérletet a magyar nyelvvel. A német nem mondható sem a birodalom nyelvének, sem a felséges dynastiáénak, mely német, franczia és magyar vérből ered. A magyar nem tud németül, idegen ember pedig törvény szerint nem viselhet hivatalt. Ha egyszer a német nyelv lesz az uralkodó, a magyar Felséged akarata ellenére is meg fog szünni. Pedig alkalmasabb volna az egész monarchia nyelvétül, mint más. Különben is a király csak a rendekkel együtt változtathat a törvényen. ²⁾

Igy beszélt a hivatalos Magyarország. Lehetetlen észre nem vennünk, hogy a megyei urak nagy többsége a latinon csüng, és még azok is, kik a magyart ajánlják, nagy részt csak kénytelenségből teszik, Nem mintha e változás óriási következményeit valóban fel tudnák fogni. Az irodalmi világ, a mennyiben akkor szó lehetett róla, meghajlott a rendelet előtt, melyben a végzet kezét látja. A »Magyar Hirmondó,« a mint a rendeletet közli, hozzá teszi, hogy most már elkészett a magyar nyelv, mért nem excolálták, de reméli, hogy az utókor azt meg fogja tenni. ³⁾ Bizonyos, hogy az egész nemzetet hihetetlen módon érdekelte e kérdés. Némelyek mellette vannak, mások ellene, még mások csak hasznukat vagy kárukat nézik, írja az ifju gróf Teleky József. ⁴⁾ Ha csak philosophikus szempontból nézik, csudálkozni lehet, hogyan tudta magát a holt latin nyelv, melynek tanulmánya annyi drága időt igényelt, annyi ideig fentartani. Ezért igazságos a latin nyelv eltörlése, csakhogy helyébe ne a német nyelv lépjen, hanem a magyar. Ez lehetett az egész akkori művelt osztály véleménye. És a kik jónak tar-

¹⁾ 9065/s₄₄. júl. 19.

²⁾ 9730/s₄₄. aug. 19.

³⁾ 1784. 349. l.

⁴⁾ Akad. kézirat, vegyes 23.

tották ezt a változást, csak azon meggyőződésben tették, hogy az országnak németté válása csak idő kérdése.

Nem lehet az akkori magyar főnemességet hazafiatlansággal vádolni, kevés kivétellel — még kevésbé a köznemesiséget. Gyakran hangzik ajkaikról a magyar szó tisztujításokon és gyűléseken, és az idegen észreveszi, mennyivel szivesebben fogadják azt, ki magyarul is tud.¹⁾ Ha az idegen magyarul beszél, azon pillanattól fogva, melyben e kedvelt nyelven szól, barátja lesz a háznak, még a legelőkelőbbnek is. Egyáltalában a magyarok rendkívül tisztelik anyanyelvöket. De ettől még nagyon távol áll az a nagy tevékenység és érdek, mely ezen idő óta a magyar nyelv művelése iránt mutatkozik. Különben tán csak egy század múlva fejlődött volna az a rendkívüli ragaszkodás az anyanyelvhez és az azzal kapcsolatos aggodalom minden idegen nyelv uralkodása ellen, melyet így egy varázsütéssel keltett II. József. Sokszor volt sorsa a magyar nemzetnek, hogy közvetlen veszély hatása alatt egy pillanatban akarja pótolni azt, mit századon át mulasztott. Schol sem látszik ez oly szembetünően, mint a nyelv kérdésénél.

Ne mondja senki, hogy ez a mozgalom csak azon polczra vitte a magyar nyelvet és irodalmat, melyet az már azelőtt is elfoglalt az erdélyi fejedelmek udvarán, Tököly és Rákóczy táborában. Igaz, magyar volt ott a közigazgatás és a kormány nyelve. De véleményünk szerint nem az egy nyelvnek legfőbb rendeltetése, hogy hivatalos nyelv váljék belőle. Azzal a legbarbarabb nemzet is dicsekedhetik, csak úgy, mint a legműveltebb. A XVI. és XVII. században magyarul irtak és beszéltek, mert a hallgatók és olvasók nagy része nem is értett másként. Magasabb létre akkor éled a nyelv, ha kifejezi mindazon eszméket és érzelmeket, melyek közös birtokát képezik a művelt emberiségnek, de a melyeknek szabatos foglalata kiválóan azon nyelveknek érdeme, melyeket classicusoknak neveznek. Előbb azonban küzdenie kell. Ez az a korszak, melyben az uralkodó osztálynak más a nyelve, mint a nemzet többi részének. Teremt hazai olvasó közönséget, de idegen nyelvűt. A classicus nyelvek tisztító iskoláján mentek át az európai nyelvek mind; az egyik előbb jutott művelt

¹⁾ Lehmann Reisen 31. l.

egyénségre, mint a másik. II. József egész helyesen jegyzi meg, hogy korában még csak a lengyel és a magyar nemzet van hátra. Az első továbbfejlődésének véget vetett a politikai katasztrófa. Renaissancea elkésett. A magyar irodalmi és nyelvi renaissancenak az adja különös érdekét, hogy oly szoros összeköttetésben áll a politikai élettel, mintegy megelőzi és előkészíti annak nyilatkozatait, és részt vesz annak minden viszontagságában és aggályában. József nehezen látta a kérdés ezen oldalát. Reá nézve ez csak egy momentuma volt az állam érdekében, a tartomány; a burokratia érdekében a nemesség ellen vivott harcznak. Ha volt is érzéke a nyelvben rejlő óriási szellemi tőke iránt, azt nem fejezi ki hires kéziratában. Különben nem mondaná oly könnyen, hogy a magyart tenné országai nyelvéül, ha azon beszélne a lakosság nagyobb része. Természetesnek tartá a megyék ellenvetéseit, de el van határozva, hogy azok által magát eltéríttetni nem engedi. Az őt jellemző határozottsággal vonja le a nyelvrendelet következtéseit.

Valódi germanisator lesz: a kulturai kérdéseket is alárendeli a nyelveknek. Midőn az egyetem rendezéséről van szó, függőben hagyja az annyira szükséges állatgyógyintézetet, a botanikus kertet és a tanári állomások betöltését, míg minden megyében és kerületben nem alapult német iskola.¹⁾ Haragra gerjeszti minden ellenmondás. Vas megye felső-őri járásának szolgabírája ily módon tette közé rendeletét: végezetre ő Felsége kegyes parancsolatja a végett is publikáltatván, hogy ezen deák és magyar nyelv ezután semmibe menjen és épen cassaltassék, hanem egyedül a német nyelvvel folytassanak mindennemű processusok egész vármegyékben, és a prókátorok németül allegáljanak és a bírák német nyelven tegyék processusban a sentenciákat. A másolatot gróf Batthyáni Miksa küldte el a császárnak.²⁾ — József ebben izgatást lát a német nyelv ellen. Lehetetlen így minden közigazgatás. Az ügy vizsgálatát a kanczellárra bizza.³⁾ Majd kérdezősködik, nem történt-e más megyében hasonló nyilvános »gonoszság.« Csakhamar megérkezik a jelentés: Miklós Mátyás alszolgabíró a bűnös; a megye

¹⁾ 8156/s₄. jul. 21.

²⁾ Szalónak aug. 6. 1784.

³⁾ 9247. aug. 15.

nem is currentáltatta, csak ő. A kancellária vétkes tudatlanságot lát eljárásában, javasolja letételét, úgy hogy többé hivalt ne viselhessen, ez meg fogja ijesztetni a többit. A császár ezt elfogadja, de a tényből azon következtetést is levonja, hogy a főispán, gr. Batthyáni Lajos, nem kormányoz jól. Leteszi és helyébe gr. Batthyáni Miksát nevezi ki — a feladót. ¹⁾ Vas megyében az új főispán kinevezésénél fel is olvasták: hogy e tény feljelentése által a király tetszésére kimutatta, »hogy a haza javáért, mint illik, jól gondolkodik.« ²⁾ A kancellária és helytartótanács megrovást kapott, mert nekik előbb kellett volna tudniok ezt, mint neki, és büntetni, mielőtt még az uralkodó rendelkezik.

Nem sok reménynyel kecsegtethette magát a kancellár, midőn ezen előzmények után újra felemelte szavát a végzetes változtatás ellen. Mégis megtette, de nem nyiltan, hanem az opportunitást tartva szem előtt. Reméli, hogy a Felső, ha egyszer a főcél: az örökös tartományokkal és a hadi parancsnoksággal való könnyebb érintkezés biztosítva van, a többiben hajlandó lesz tekintettel lenni a megyék sürgős felterjesztéseire és azokat kegyes válaszzsal fogja megörvendeztetni. A kérdés elintézése különben is országgyűlés elé való.

Maga a kancellária levelezhet németül, mert titkárai is fogalmazói birják e nyelvet. Az országba is irhat e nyelven a helytartótanács, de a megyékhez és törvénykezési ügyekben még nem. Privilegiumok stb. stilusa előírja ezen nyelvet. Tanácsosai közt Szentiványi, Okolicsányi és Bachó nem referálhatnak még németül. Ezeket egy időre fel kell menteni, és ennél fogva még a jegyzőkönyv is egy ideig latin nyelven szerkesztendő. A tanácskozás Felsőged határozata szerint történhetik az anyanyelven, tehát a magyar nyelv behozható.

A megyékben azonban bajosan történhetik változás. Ő Felsőge is beláthatja, hogy különben a legérdemesebb hazafiak vesztenék el hivatalukat. — A német nyelv behozása minden alsóbb körben ártalmára válnék a szolgálatnak. Ezért legyen

¹⁾ Vas vm. levéltára jegyzőkönyv. 1784. 1592—7. l. Cum hic per denunciationem hujus facti sat edocuerit, eum pro bōno Patriae ut fideli subdito convenit, optime cogitare.

²⁾ 10894/84. szept. 2.

kegyelmes és engedje a megyékben az ügyek vitelét, a mint mindnyájan kívánják, magyar nyelven, hogy a kedélyeket megnyugtassa. A főispánoknak meg kell hagyni, hogy a kinevezéseknél legyenek tekintettel a német nyelvet bírókra. »Iskolákba is hozzák be, és terjeszszék, míg a további lépést a szolgálat és ország kára nélkül, a rendek hozzájárulásával, a kedélyek bántása nélkül meg lehet tenni.« ¹⁾

A kancellária tehát azon alapon áll, mint a császár. Jónak, szükségesnek tartja a német nyelv behozását, de csak csinján, módjával, míg a *végző lépést* baj nélkül meg lehet tenni. A Theresianus hagyomány szól e munkálatból. Még egyszer szembe száll a császárnak elvi meggyőződésével.

Az államtanács fontolva haladó férfiai előtt nagy súlyal birtak a magyar kormányzéknek oly opportunus, bureau-szerű és könnyen keresztülvihető gondolatai.

Martini tagadja ugyan, hogy az országgyűlésre volna szükség, de elismeri, hogy a kivitel több időt, elővigyázatot és a *megyék közreműködését* igényli. Az eszmét csak a majdan a normalis iskolákból kikerülő ifjúság fogja megvalósíthatni. A németül nem tudó alkalmazást keresőknek nagy száma sokkal szívesebben fog hajlani az új adórendszerhez, semhogy mindenkorra lemondjon minden alkalmazásról. Ezen remény nélkül nagyon is elterjedne a tétlenség és elégedetlenség. Elég, ha az udvarhoz és főhatóságához nem lehet eljutni a német nyelv nélkül; ez és a normáliskola át fogják alakítani a nemzetet. ²⁾

Volt már alkalmunk látni, hogy *Martini* mily óriási befolyást gyakorolt a császár politikai ideáinak fejlődésére. El kell ismernünk, hogy ezen esetben is meg tudta különböztetni a lényegét a látszattól. Előtte nem a germanisatio a főcél, hanem a nagyobb adó és a jobb közigazgatás. Ő nem téveszti össze a célt az eszközökkel. A nemzetiségi kérdést nem forrasztja annyira össze az állami és iskolai szempontokkal, mint

¹⁾ Cs. kabinet-levéltár 3602/84. aug. 26.

²⁾ Die in jedem Komitate vorhandene grosse Anzahl der Dienstbewerber, welche der deutschen Sprache unkundig sind, wird sich weit leichter dem allgemeinen Steuersystem fügen, als auf alle künftige Verwendung Verzicht leisten. Ohne diese Hoffnung würde die Unthätigkeit und das Missvergnügen sich zu sehr ausbreiten.

ura. Ő is szükségesnek tartja a német nyelv terjesztését, de csak az udvar és a nevelés által, mint Mária Terézia korában. Az államtanács a magyar királyi kancellária álláspontjára helyezkedik.

A következő átmeneti intézkedéseket ajánlja: 1. A kancellária fordíttassa németre az ezen nyelvet nem bíró tanácsosainak munkálatait. — 2. Németül vigye jegyzőkönyveit, kivéve a magánjogi ügyeket. — 3. Németül vezesse az indexet és lajstromot. — 4. Épen így járjon el a Helytartótanács és erdélyi gubernium. — 5. A megyékben ne mellőzzenek különben alkalmas egyéneket, ha azok nem tudnak németül, de a németül tudó birjon elsőszéggel. — 6. Az okleveleket lehet kiállítani latinul, de németül is, annak nem mond ellen törvény. 7. Az udvarhoz küldött magyar és latin oklevelekhez, azok német fordítását kell mellékelni. Különösen ez utóbbi intézkedés válik majd a német nyelvnek legnagyobb hasznára.

Velejében Martini terve nem más, mint németté tenni a magasabb kormányt, a hol a változás úgy sem járt volna nehézséggel, és egy időre még meghagyni a régi nyelvet a megyei közigazgatás és igazságszolgáltatás körében.

Hatzfeld sem tartja szükségesnek az országgyűlést, melynek egybehívása a legfelső akarattól függ, ¹⁾ de szükségesnek tartja a fokonkint való eljárást, hogy az ország ne szenvedjen. Az udvari hatóságok minden rendelete németül adassék ki, csak a megyékhez és jogi ügyben irjanak latinul. Hivatalt ott csak németül jól tudó kapjon. Épen olyan legyen az országos kormánysszékek berendezése. A törvényszékek és megyék igyekezzenek szintén német nyelven vinni ügyeiket, de a megyékben még hat év engedhető. Azok, kik már hivatalban vannak és november 1-én már harmincz évesek, nem kötelesek németül tanulni. De különben csak németül tudót lehessen hivatalra kijelölni. Hat év mulva minden ügyet németül vigyenek, ha nem tud is mindenki németül. Három év után csak németül tudó lehessen ügyvéd. Ezt az eljárást kell követni a városokban is. A kamaránál azonban ezentúl csak németül tudó kapjon alkalmazást.

¹⁾ Von höchster Willkühr.

A patenseket német és magyar szöveggel adják ki, úgy mint Gácsországban. Morvában és a tengerparton is két nyelv szokásos. Az oklevelek 1784. november 1-től fogva németül keljenek. Látjuk, hogy e javaslatokban még jobban uralkodik az opportunítás elve, mint a Martiniében.

Kaunitz is hallatá szavát e fontos ügyben. Úgy látszik, hogy reá hatással voltak a megyéknek hozzá intézett feliratai. Különben csatlakozik Hatzfeld nézetéhez, csakhogy a megyékben nem akar pontos határidőt kitűzetni, hanem a lehetőségtől tenni függővé a német nyelv alkalmazását. Elvül tehát csak az tűzendő ki, hogy minden megye akkor használja a német nyelvet, ha tisztviselei már birják azt.

A császár sok gondolkodás és változtatás után állapítja csak meg rendeletét, melyben fentartja teljes életben előbbi elhatározását és szenvedélyesen fordul a kancellária ellen. A kancellária ezen újabb előterjesztését, melyben követeli, hogy a latin nyelv mellőzése az országgyűlésig halasztassék, megtagaríthatta volna, mert csak nyelvről van szó, nem tárgyról, és én nem vagyok az az ember, ki golyónak nézi a szappanbuborékot. Változhatatlanul megmarad a német nyelvnek általam ismételten elrendelt behozása minden hivatalba, és pedig a már megállapított fokozatban. — Azzal, hogy segítenek magukon a kancellária, a kormányzások és végre a megyék akaratom teljesítésében, nem törődöm, ha csak a jobbagyot jobban nem terhelik. Annak pedig, ki nem akar engedni, vagy nem akar magán segíteni, nyitva az ajtó a kancelláriától az utolsó megyei emberig. Ennek folytán adja ki a kancellária a rendeletet és öröködjék végrehajtása fölött. ¹⁾ Ennek értelmében még is történtek az intézkedések. A kancellária november 1-én németül kezdett írni. ²⁾

Csak nyelvről van szó, nem tárgyról, mondja a császár. Előtte csak a tényleges hatalom és az azt közvetlenül elősegítő tényezők tették az államot: alig tudhatta, mi az a nemzet. Nem abban áll-e a nemzet értéke, hogy nyelvén kifejezést tud adni.

¹⁾ Szept. 13. Ld. függelék XXV.

²⁾ A 12371. szám az első német acta.

az emberi műveltség kincsének? Nem abban áll-e a nyelv értéke és rangja a többi nyelv közt, minő szellemi és erkölcsi műveltségű emberek élnek vele, és minő maradandó becsü terményei hirdetik dicsőségét?

József joggal mondhatá, hogy nem bántja a magyar anyanyelvet, midőn a latin helyébe a németet hozá be hivatalos nyelvül. Nem is a nyelvet sérté, mert az úgy sem volt hivatalos nyelv, hanem a magyarokat, kik latinul tudták vinni közügyeik legjelentékenyebb részét, de németül semmi esetre. Azért e rendeletnek első sorban politikai a jelentősége. A latin nyelvet a magyar nemesség joggal mondhatá atyai nyelvének, a német az uralkodni akaró, és azért gyűlölt idegennek nyelve. A latin nyelv nem akadályozá a magyar nyelvnek fejlődését, melynek uralma alatt nagy hatáskörben élhetett: a család, a szónoklat, az irodalom terén. De ha az állam a kormányzásban részvét első feltételéül egy idegen élő nyelv tudását tüzi ki, ez nem más, mint azok elsőségének nyilvánítása, kiknek e nyelv anyanyelve. Ha a született magyar ezekkel versenyezni akar, kell, hogy arra fordítsa gondját, többé-kevésbé elhanyagolja anyanyelvét. Tudjuk, hogy egy emberöltőn át tényleg ezt tette a magyar uralkodó osztály.

A német nyelv behozása a magyar nemzet politikai hatalának proclamálása.

Minden országban és minden korban bizonyos képesítéshez volt kötve a kormányzásban való részvét. Eleinte a származás volt a legfőbb, később a hit, csak az újabb korban kezd a nemzeti műveltség, a szorosán vett képesítés, előtérbe lépni. Ez elismerése azon alapelvnek, melyen az állam nyugszik. Mig a feudalitás tartja fenn az államot, nem viselhetett méltóságot az ahhoz nem tartozó; a vallásos küzdelmek korában pedig lehetőleg kölcsönösen kizárta egymást a protestans és a katolikus. Az újabb államokat azonban a nemzetiség, a nyelv alkotta össze. Az van kizárva, ki nem tartozik a nemzethez, mely önmagán uralkodik. Az idegen nyelvű uralkodás azért mindig egyértelmű az alávetettséggel.

Joggal mondhatjuk, hogy alávetettje Magyarország nem volt sem Ausztriának, sem a német birodalomnak. A hivatalos nyelv behozása nem sértett írott törvényt — ki is gondolt volna

ilyenre a nemes országban, — de megrázkódtatta a magyar nemzetiség alapjait.

Még más alapja lehet ily kizárásnak. Az állam igazgatása bizonyos egységet igényel, és annak megteremtésére kell, hogy bizonyos nagyobb számú, egynyelvű képesített hivatalnokkal rendelkezzen. Ha egy nyelv nem alkalmas arra, hogy ily műveltséget közöljön, soha sem válhatik az hivatalos nyelvvé a modern közigazgatás nagyobb igényei mellett. Ily értelemben személyes kérdéssé válik a nyelvi kérdés. Igazságtalanság, véres igazságtalanság kizárni azt az állam jogából, kinek műveltsége megengedi, hogy az államot szolgálja és ki a nemzethez tartozik. A félre tolt intelligentia legnagyobb ellensége mindazon rendszernek, mely nélküle akar uralkodni. Pedig nem kell túlságos hazafiaknak lennünk, hogy átlag műveltebbnek jelentsük ki az akkori magyar hivatalos kart, mint a beözönlő német tisztviselő hadat. Joggal mondták a megyék, hogy nem a német nyelvben áll a műveltség, hanem tudományban és erkölcsben. És József rendeletének oroszán része van abban, hogy azontúl mind szélesebb körben terjedett el a magyar nyelvű tudomány és erkölcs.

IV. FEJEZET.

A közigazgatás.

II. József nagy reformokat akart végrehajtani országainak egyházi, műveltségi és alkotmányos állapotában. De mind ezekben visszariad a végső lépéstől; csak javítani, átalakítani akarja, nem teljesen megdönteni a fennállót. Hanem a közigazgatás terén nem ismert közvetítést. Itt nem lehetett szó a két végletnek, a hivatalos bürokratiának és a vármegyei rendi kormányzatnak összeegyeztetéséről. Mindjárt uralkodása elején kitüzi világosan a célt: a közjó érdekében kiadott parancsainak a tisztviselők által lelkesülten és a császári eszmének megfelelően végrehajtását. — Lássuk, mennyiben felelt meg ez eszméinek a Magyarországot akkor kormányzó hivatalos rend.

1. Az ujítások és a régi hatóságok.

A magyar megyének megkülönböztető sajátos tulajdonsága, hogy nemcsak végrehajtó eszköz, hanem mintegy önálló része a törvényhozásnak. A rendi »nil de nobis sine nobis«-nak megfelelően szervezvék a magasabb hatóságok is: a kancellária és a helytartótanács is. Nem mulasztják el ezek a fejedelem parancsaival szemben hallatni intő szavukat. A császár legfőbb elvül a helyes igazgatást tüzte ki a közönség javára, az állam emelésére és minden egyesnek érdekében, »*tekintet nélkül a multa és a létezőre.*« De a hatóságok a multnak köszönik fennállásukat, tekintélyüket: annak fennmaradásáért küzdenek előbb repraesentatiókkal, azután a passiv ellenállásnak rozsdás, de vaskos fegyverével. Bármily nagy

különben a különbség az udvari hatóságok és a megyei emberek műveltsége és állása közt: ebben egyetértenek. Csakhogy a feliratoknak hangja, mely a kancelláriánál még oly alázatos: erős, néha durva zajjá fajul, mire leér a megyei gyűléseknek termeibe. Ép oly mértékben gyengül a királyi harag karja. A mily erősen fenyegethet, sujthat a magasabb körökben, annyira meg van kötve, mikor az alacsonyabb, de szélesebb körben kellene hatnia. Pedig előtte a porosz királyoknak példája, kik nemcsak uralkodnak, hanem kormányoznak is, és kiknek a legkisebb részletig menő utasításait birodalmuk minden pontján buzgó és engedelmes hivatalnokok hajtják végre.

Nem sorolhatjuk el mindazon eseteket, melyekben a megyék későn vagy éppen nem hajtották végre a fejedelem akaratát. Csak a legjellemzőbbek elmondására szorítkozunk, annak bizonyítására, mennyire érezhető volt e visszahatás a közigazgatás és kormány minden terén. Néhány nappal, miután József a kormányzásra vonatkozó elveit először fejtette ki, értesül arról, hogy Pozsony, Nyitra és Trencsén megyék confiscálják a területökre vitt osztrák borokat. Négy hét alatt választ követel. ¹⁾ A kancellária szerint az osztrák bort ép úgy be lehet vinni Magyarországba, mint viszont.

Ezen felfogás ellenében, mely mintegy menti e megyék eljárását, a császár kijelenti, hogy a vámregale királyi jog, melybe a megyék nem avatkozhatnak. ²⁾ — Ennek előfordulni többé nem szabad.

A városokban sem igen sietnek a parancsok végrehajtásával. Ezért kemény büntetés alatt rendeli el rendeleteinek gyors foganatosítását. ³⁾ Magánál a helytartótanácsnál is előfordul, hogy hónapokon át maradnak a rendeletek függőben, a nélkül, hogy csak mentegezné magát vagy előadná a késés okait. Ezért a kancellária sürgesse az alája rendelt hatóságoknál a parancsok gyors teljesítését, és küldje be azoknak hónaponként az elmaradó ügyek lajstromát értesítés végett. ⁴⁾ A kancellária

¹⁾ 2366/₈₁, apr. 27.

²⁾ 2488/₈₁.

³⁾ 3638/₈₁.

⁴⁾ 4447/₈₁, szept. 8.

irt is ily értelemben a helytartótanácsnak. Magának a kancelláriának is beküldi a késő ügyek jegyzékét.¹⁾

Ismerjük azon harczot, melyet a kancellária, a helytartótanács, a püspökök és megyék feliratok által vittek a keresztény tolerancia ellen. Nem tudták megakadályozni a rendelet kibocsátását, de lehetőleg meggátolták végrehajtását. Ezért megköveteli a császár, hogy a patenst hirdessék ki minél előbb a megyegyűléseken, és a feliratok daczára hajtsák végre.²⁾ A marmarosi reformatusok panaszkodnak a megyei hatóság ellen: a panasznak azonnal utána kell járni.³⁾ A főispánt meg is rovatja eljárásaért.⁴⁾ Turóc megye protestansainak panaszát sok ideig félretette a helytartótanács; ezért feddést érdemel. — Ezentúl adják be minden három hónapban a tárgyalott ügyek jegyzékét. A megyék is terjesszék fel minden évnegyedben, minő parancsok és kérvények érkeztek hozzájuk a vallás ügyében.⁵⁾ Zemplén megyének egész tisztikarát leteszi azon igazságtalanság miatt, melyet Sárospatak ellen elkövettek, ki is írja az új restauratiót, de később a főispán, Pálffy Károly, alkancellár iránt való tekintetből elengedi e büntetést.⁶⁾ Trencsén megye mindjárt befogatja a vallásügy miatt bepanaszoltakat, rendelete ellenére. Ezért hatásos, de kellemetlen eszközök alkalmazásával fenyegeti; külön biztosok küldésével, és a nem engedelmeskedő főispánok és hivatalnokok letételével.⁷⁾ Ezen megye örökös főispáni méltóságát az Illésházy grófi család viselte. Elgondolható, minő rémületet gerjesztettek ily szavak a kancelláriánál. Midőn Veszprém megyéből is érkeznek panaszok, sajnálja, hogy kényszerítő eszközökhöz kell nyúlnia. Hónapokon át elnézte a magyar ügyekben szokásos lassúságot, de rossz akaratot, vagy szavakkal való kijátszást nincs kedve

¹⁾ 1144/81. márcz. 3.

²⁾ 893/89. febr. 17.

³⁾ 2957/89.

⁴⁾ 5917/89.

⁵⁾ 3179/89.

⁶⁾ 6856/89.

⁷⁾ 6422/89. Sonsten Ich zu andern mehr wirksamern aber unangenehmern Mitteln unfehlbar schreiten müsste, welche in Abschickung eigener Commissarien, und Absetzung nicht befolgender Comitats Obergespanen und Unterbeamten bestände.

eltérni. ¹⁾ Azon évnek egyik utolsó rendelete szerint a kancelláriának nem szabad többé bevárnia a felülről jövő sürgetést, hanem magának kell sürgetnie a helytartótanácsot a késő jelentések beküldésére. ²⁾

A tolerantia ügyének halasztása folyton ébren tartá az akatholikusok és az uralkodó vallás hívei közti gyűlöletet, és nyugtalanságot keltett a kedélyekben. Nem csuda, ha a császár mind erősebben sürgette befejezését. Veszprém megyének két heti terminust tűz ki jelentése beadására, a rendelet vételétől számítva. ³⁾ A megyéket és városokat meg akarta fosztani választási és kijelölő joguktól, vissza akarta vonni a tolerantia ellenmondó privilegiumokat. ⁴⁾ Hogyan is engedelmeskedtek volna a megyék, midőn a helytartótanács, ez a kiválóan királyi hatóság, minden lehetőt megtett a rendelet kijátszására! Ez nem maradt sokáig titok a császár előtt. Oly módon akart véget vetni a helytartótanács huzavonájának, hogy 1783. május 1-ét tűzi ki minden fennforgó ügy szabályszerű elintézésének végső határidőjeül. Ha addig nem segítenek, a helytartótanács, és különösen az egyházi bizottság fizetése nem utalványoztatik ki mindaddig, míg mindent el nem végeznek. Keressenek a megyéknél és püspököknél kárpótlást. A jó szó úgy sem használ a rossz akarat és előítélet ellen. ⁵⁾ Egyelőre sikerült a kancelláriának a megyék ellen hangoztatott fenyegetés visszavonása. ⁶⁾ Trencsén megyét ujlag ijesztette administrator kinevezésével és restaurációval, de e szándékát nem hajtotta végre. ⁷⁾ Annál erősebben tartja fenn az uralkodó követelését az udvari hatóságokkal szemben. Igaz, hogy a helytartótanáccsal szemben sem érvényesíti elhatározását, de, mint mondja, csak azért, hogy később annál jobban büntethesse a bűnösöket.

¹⁾ 7085/82. Da ich besonders in diesen Toleranz- und Religions-sachen seit vielen Monaten mit Nachsicht dem gewöhnlichen Geleis der Langsamkeit in hung. Geschäften zusehe, förmlich bösen Willen oder Wörterspeisung zu dulden nicht gesinnt, noch aufgelegt bin.

²⁾ 9432/82. decz. 20.

³⁾ 1520/83.

⁴⁾ 1472/82.

⁵⁾ 1644/83.

⁶⁾ 2439/82.

⁷⁾ 3164/80.

Utálatosnak nevezi a magyar hatóságok által követett eljárást, melynek mindenkép véget kell vetni. A városokkal könnyebben bánt el, mint a megyékkel. — Szent-Györgyön és Libetbányán, hol mindenféle záradékok által kizárták az akatholikusokat a tisztujtásnál, új tisztujtást rendelt el.¹⁾ Mondhatni, hogy a tolerantia nem is lépett életbe másként, mint az által, hogy a császár maga intézte a hozzá forduló óriási számú folyamodványokat, és minden egyes esetben a legszigorúbb megtorlással fenyegette a végrehajtó közegek rossz akarátát és halasztását. A tolerantia ügye méltán tölthet el a fejedelmet megvetéssel a megyei kormányzat ellen, mely kis eszközökkel akarta meggyőztetni nagy terveit.

Nem helyeselhetjük a megyéknek, és a kormányzéseknek akkor követett eljárását, de nem tagadhatjuk, hogy volt annak bizonyos közjogi és vallásos mentsége. Nem akartak végrehajtani oly rendeletet, melynek kibocsátására a legtöbbnek meggyőződése szerint nem volt feljogosítva a fejedelem; nem akarták elősegíteni vallásuk előjogainak lerontását. Bejátszott ide is a személyes érdek: az akatholikusoknak helyet kellett adni az eddig oly féltékenyen őrzött hivatalokban és tisztségekben. Ez még az indifferenseket is intoleransokká szokta tenni. Hanem a vallásos és alkotmányos jelszók eltakartak sok szennyos önérdeket, sok renyhiséget és rosszakaratot.

Annál szigorúbban kell itélnünk oly ügyekben, midőn a megyék még csak kifogással sem élhettek a királyi parancsok ellenében.

Az ország elmaradottságát különösen közlekedési eszközeinek elhanyagolása mutatta. A gyönyörű folyók oly állapotban vannak, mint Tatárországban.²⁾ Zimonytól Földvárig a Dunaparton nincs hely lövontatásra, emberek végzik e munkát. A part mindenütt vad. — A molnárok akadályokat dobnak a vízbe. Harmincz napig is eltart az út Zimonytól Mohácsig. A Kulpa vizét Petriniától Károlyvárosig sok hajómalom és gát teszi hajózhatatlanná.³⁾ Ezen akadályok elhárítását elrendeli

¹⁾ 6863/88.

²⁾ 8768/88.

³⁾ 5873/88. szept. 3.

a császár: Zágráb megye bizottságot küld ki e czélra.¹⁾ A császár elrendeli a Vartling nevű Dunaágnak tisztítását; gróf Pálffy János kéri, hogy inkább más ágat tisztítsanak, mert a munkások kárt tehetnének az ő jószágában.²⁾ Ily viszonyok béke idején csak a kereskedést háborgatták, melylyel úgy sem sokat törődött a nemes ország, de háború idején rendkívül korlátozták a hadi műveleteket. Mihelyt a török ellen készülnek, 1782 végén szükségessé vált a szabályozás. Első sorban a horvát-szlavon vidék jó tekintetbe, mert a háborúnak Bosznia lett volna főszínhelye.

A császárhoz érkezett jelentések szerint a Szávának lucskai átjárása Károlyváros és Zágráb közt mostani állapotában alig használható. A jelen körülmények közt pedig igen fontos a Száván való átkelést azon vidéken könnyíteni és biztosítani. Intézkedjék tehát a Helytartótanács és a vármegyék, hogy legalább a kompok készüljenek ott. Még jobb volna ott és Varasdnál állóhidat építeni. Gyorsan kell végrehajtani e munkát, a jelentésekhez pedig mellékeljék a katonai hatóság írásbeli bizonyítását, hogy csakugyan minden végre van hajtva.

Ép olyan a Kulpán Károlyvárosnál átvezető hid, melynek helyre állítását 1777-ben és 1780-ban sürgették.³⁾ Ha még nem kész vagy új hibák mutatkoznak, gondoskodjék a polgári kormány. Egyáltalában dolgozzanak a megyék, egyetértve a hadparancsnoksággal az utak járhatóvá tételén, a töltések, hidak és átjárók jó karban tartásán.⁴⁾ A kancellária ily értelemben ki is adja az utasítást. Nem sokára hajóvontató-utat követelt a haditanács a Dráva mentén, majd Pétervárad és Buda közt. A császár pedig elrendelte az utak javítását az egész országban.⁵⁾ Az erősítésekhez a megyéknek is kell járulniok.⁶⁾ Minden határszéli vár védelmi karba helyeztetik, ehhez is kell járulniok a megyéknek és földesuraknak.⁷⁾ Még

¹⁾ 6580/p₂.

²⁾ 6596. és 7367/s₂.

³⁾ 1781. 1108. sz. febr. 28.

⁴⁾ 8947/s₂. decz. 12.

⁵⁾ 8988., 8991., 9010. és 1782.

⁶⁾ 59/1783. decz. 30. 1782.

⁷⁾ 413/s₂. decz. 27. 1782.

sokkal szigorúbban parancsolja a császár az utak és hidak kijávitását és ujak építését 1783 tavaszán. ¹⁾ De különösen a Száva és Dráva összekötése és a varasdi hidnak biztosítása fekszik a császár szívéen. ²⁾

A török elleni háború nem tekinthető nemzeti háborúnak, de akkor egyáltalában nem vittek nemzeti háborút. Az alkotmány védelméről sem lehet szó. A háború sikerének előkészítése pedig egyik legfőbb feladata minden közigazgatásnak, a mely e nevet megérdemli. Nézzük, mit tettek megyeink.

Verőcze megyében és Zalában a parasztok nagy fatörzseket dobnak a Drávába, hogy az a túlsó part felé áradjon. Medre folyton változik. Zalamegye nem tehet semmit az ellen, mert a fa Stiriából jő, Somogy megye lehetetlennek tartja az egyenes utat, és nézetét a helytartótanács is elfogadja. Megtörténtek a kellő intézkedések Stiriában, és a kincstár hozzá járult a folyó mederben található törzsek eltávolításának költségéhez. ³⁾ De a nehézségek mind nagyobbaknak mutatkoznak. Három megye népe sem huzhatja ki az óriási fákat, még ha el látnák is szükséges gépekkel. Úgy sem használna semmit az egész, mert a folyó áradása újra elrombolna mindent. Előbb részletes terv kell, mielőtt a munkához fognak. ⁴⁾ Baranya szerint csak csatorna ásása által lehet elérni a kívánt eredményt. ⁵⁾ A császár annál jobban sürgeti a fák eltávolítását és a vontató út készítését. ⁶⁾

Május elejéig a megyék még semmit se tettek a Pétervárad és Földvár közti vontató-út előkészítésére. ⁷⁾ A rossz idő akadályozta őket. A zágrábi hid munkáját nem győzi Zágráb megye; a határőröknek is hozzá kell járulniok fuvarral. Elmult az egész nyár a nélkül, hogy valami történt volna. A császár abban látja szándéka meghiúsulásának okát, hogy sok megyei hivatalnok, kinek jószága és korcsmája van a Dráva mellett, egyenesen megakadályozta a munkát, nehogy kára

¹⁾ 5926/83. máj. 18.

²⁾ 87. és 184/1783.

³⁾ 13. és 481. sz. 1783.

⁴⁾ 599/83.

⁵⁾ 601/83.

⁶⁾ 1733/83. febr. 14.

⁷⁾ 4161/83.

legyen belőle. ¹⁾ Az év végén még csak újabb tervet nyújt be a kancellária az akadályok elhárítására. Az ügy áthúzódik a következő évbe. A császár értesülése szerint a megyék május 15-ig még nem fogtak a Péterváradtól Pestig vivő hajóvontató út készítésébe, sőt a jég még elrontotta az utat. Az érsek-ujvári Dunaág hajózását ujjalag fenyegeti az oda hordott szemét. ²⁾ El is kezdték a munkát. Csakhamar megtudja József a haditanács jelentéséből, hogy a megyék a Dráva és Duna mellékén a hajóvontató út részére kivágták az erdőt, *a fát pedig a folyókba dobták.* ³⁾ Azt hiszszük, nemcsak a császárt győzhette ez meg, hanem mást is meggyőzött volna a megyei önkormányzat teljes megbízhatatlanságáról.

A megye egész tehetetlennek bizonyult a legegyszerűbb természeti akadályok elhárítására. Nem csak gyengeséget, renyhe rossz akaratot és szegénységet látott ebben a császár, hanem a megyei urak haszonlesését, mely nem törődik a hadsereg kárával. Pedig az uralkodók éppen hadseregök érdekeit szokták legjobban azonosítani a magokéval. Igaz, hogy minden megyének volt uti biztos, — ép úgy mint hóhéra, — de előfordult, hogy az nem tudott sem írni sem olvasni. Ez volt p. o. az eset Máramaros megyében. ⁴⁾

A császárnak egyik kedvelt ifjúkori eszméje volt a porosz kantonrendszernek teljes átültetése. A katonákat lehető gyakran bocsássák haza szabadságra, miből kettős a haszon: kevesebbe kerülnek az államnak, és otthon is dolgoznak. Természetes, hogy ez csak akkor vihető keresztül, ha a közigazgatás bizonyos kezességet nyújt a szabadságoltak biztos visszatérésére nézve. Az ezekkel szemben követendő bánásmódra nézve már 1781. elején intézkedett a hadi tanács. ⁵⁾ A megyék azonban nem igen háborgatják az elmaradozó szabadságoltakat; a legtöbb nem is felelt a sürgető ezredeknek. Ezért a császár utasította a kancelláriát, szólítsa fel a megyéket nagyobb pontosságra, különben az elmaradó megyét több katona

¹⁾ 9521/83. Königrätz, szept. 23.

²⁾ 5215/84.

³⁾ 8080/84. júl. 21.

⁴⁾ 10780/83.

⁵⁾ 1781. márcz. 16. 1845. sz.

állítására fogja kényszeríteni, a megyei hivatalnokokat pedig megbüntetni. ¹⁾ A megyék és hatóságok mind mentegetődznek, hogy nem tehetnek semmit a visszaélés ellen, mert a szabadságoltak szétmehetnek mindenhová. Ennek ellenében a császár kijelenti, hogy határozásait csak a közjó sugalmazza nem más. ²⁾ Csak azt végezheti, hogy az ezredeket az alispánokhoz utasítja, kik tán gyorsabban fognak eljárni, mint a megyegyűlések. ³⁾ Ismét egy eset, mily kevésbé számíthat a hadi kormány a vármegyére.

Tán csakugyan felülhaladta az ily technikus és rendőri feladatok kivitele a megyék erejét. Tán hiba volt a feudális hadi alkotmány ezen megkövült szervére oly feladatot róni, melynek megoldását csak arra előre képesített tisztviselőitől várhat meg modern állam. Hanem azt csak megkövetelhetette a fejedelem, hogy rendeleteit ismerjék és hajtsák végre, oly esetekben midőn azok nem mondanak ellen semmi törvénynek, nem rónak a megye közönségére terhet, sem a megye uraitól nagyobb szellemi vagy testi munkát nem igényelnek.

Már trónraléptekor észreveszi a császár, hogy a megyék nagyon könnyen ítélnék halálra és végeztetnek ki, királyi megerősítés nélkül is. ⁴⁾ Az erre vonatkozó egyes esetek nem tettek reá oly nagy hatást, mint a hontmegyei híres kivégzés.

A császár a hírlapok által értesül arról, hogy Magyarországon elfogtak egy 100 főnyi rablóbandát, részben emberévőt, kik közül 15-öt már ki is végeztek. Jelentést követel. ⁵⁾ Hont megye jelentése szerint az elfogottak cigányok, kik 31 gyilkosságot követtek el. Zólyom megye nem tett ellenök semmit, így magának kellett eljárnia. ⁶⁾ A kancelláriának nem volt semmi hivatalos tudomása. Ezt mentségül hozta fel, mi épen legjobban bizonyítja a mulasztást. József nem kételkedett

¹⁾ 8778/83. Hloupietin, szept. 7.

²⁾ 9303/83. Quod circumstantiae et patriae salus exigunt, pro norma resolutionum mearum solum accipiam.

³⁾ 10978/83. okt. 22.

⁴⁾ 1781. jan. 5-iki rend. Csanád megyét megrójjá figyelmen kívül hagyása miatt 3969/82.

⁵⁾ 6045/82. szept. 2.

⁶⁾ 6046/82. szept. 2.

a tény igazságában, mely előtte igen nagy hibát és büntetésre méltó tévedést fedett fel. Jól szervezett országban minden rendkívüli esetet, minő ez is volt, azonnal fel kell jelenteni, hogy a baj orvoslására parancsot vagy általános rendeletet lehessen kiadni. Ezt egészen elmulasztották. Orvosolni kell e bajt, és intézkedéseket tenni, melyek jövőre meggátolják az ily veszélyessé válható helytelenségeknek visszatérését. Az administrator, Gróf Erdődy, nagy büntetést érdemel. A rendeletek ellenére 42 embert végeztetett ki kegyetlen halállal. Ha e tény igaz, el fog bánni vele. A kancellária feladata utána járni a dolognak.

Ékesen szólnak a megyék beérkezett jelentései. Bars megye alispánja szerint lefejeztek 17 asszonyt, kik a bandának főztek, felnégyeltek két férfit, hármat vagy négyet elevenen nyársba húztak, a többit felakasztották.

Hont megye jelentése mutatja, milyen jó lelkiismerettel lehet végrehajtani a legnagyobb kegyetlenséget. Elbeszéli, hogy a banda vezetőjét Sárközyt két társával együtt felnégyelték, hatot kerékbe törtek, tizenhat férfit felakasztottak, tizenhat nőt karddal végeztek ki. Egy tagad, a még hátralevő ötvenöt utána. Ezekkel már nem tud mit tenni a megye, mint torturával vallatni. A gonosztevők szaporodnak, azt hiszik, nincs is már halálos büntetés.

A Helytartótanács egész hivatalos nyugalommal tárgyalja az ügyet. Küldjék csak el az aktákat, majd kitünik, lehet-e alkalmazni e torturát vagy nem. A megye nem hibázott. Mintha csak a pozsonyi ujság volna a bűnös, mely először irt ez esetről.¹⁾

Csakugyan törvényesen járt el Hont megye. Területén élet és halál bírása a nem nemesek fölött. Csak az 1778. márcz. 30-iki rendelet kötelezte a megyéket a halálbüntetés felterjesztésére, de csak azon esetben, ha kételyeik vannak.²⁾ Hont megyének nem volt ily scrupulusa. Nem az ő hibája, ha épen területén történt ily szörnyű nagy bűn — emberevés, — mely példás büntetést követel.

De azt is elgondolhatja mindenki, hova visz az egyes

¹⁾ Szept. 6. 6076. sz.

²⁾ Reviczky Status. R. Hungariae. II. rész. Kézirat.

municipiumoknak ily korlátlan joga, az állam felügyelő hatalma nélkül. Már akkor van becse az emberi életnek, ha másért nem, azért mert az az élő kincstár, melyből kikerül a katona és az adó. — Nem is a humanitás szempontjából támadja meg József a megyét, hanem csak azért, mert nem adott hirt ily rendkívüli dologról, melyet mindenesetre kell közölnie az állam fejével. És csakugyan nagy visszaesést kell beismernünk, ha meggondoljuk, hogy Kálmán király törvényei szerint akkor hazánk volt egyike Európa legcentralisáltabb és legjobban kormányzott országainak. Ha Hont megyét törvényesen felelősségre akarták volna vonni, legfőlebb Kálmán király törvénye szerint lehetett volna, mely a megyei ispánt hiraadásra kötelezi, ha »nagy hir« jár megyéjében. ¹⁾

József keményen akart eljárni, csakhogy nem tudta, az administratort sujtsa-e vagy a megyét? ²⁾ A kanczellária kijelenti, hogy az administrator nem bűnös, mert a megye határozata szerint járt el. A császár természetesen találja, hogy a megye, a Helytartótanács és a piruló kanczellária mind megetegődznek. De az administrator még akkor is hibás, ha az egész megye követelte volna a kivégzést, pedig többen intették. Különben sincs vele megelégedve. Kelcz József kanczelláriai tanácsost nevezi ki helyébe, ki menjen oda restauratiót tartani. A kanczelláriát is megrójjá késéseért és connivenciájáért. ³⁾ Az új administrator az akasztófa alatt kényszermunkára kegyelmezte a még hátra levő halálra ítélteteket. Kemenczén, hol a megye néha gyűlését tartotta, 115-öt tartottak pinczében és istállóban, mert a fogházban el nem fértek. Nem csoda, ha annyira siettek velök. ⁴⁾ Az elítélteket büntetésök letelte után Törökországba akarták száműzni. Szerencsétlen gyermekeiket előbb a tallói árvaházban neveltette a császár, azután Bécsbe hozotta őket, hogy az állam hasznos földmiveseivé vagy mesterembereivé képeztesse. ⁵⁾

Ez volt a borzasztó episodnak humanus, engesztelő befe-

¹⁾ Decr. I. 36.

²⁾ 6999/82.

³⁾ 7082/82. okt. 5.

⁴⁾ 8590/82.

⁵⁾ 6535/82. Pozsony, jul. 10.

jezése. A császár nem birt megfélekedezni Hont megyéről. Midőn Kelcz halála után új administratort nevez ki, megjegyzi, hogy az emelje ott az igazságszolgáltatást.¹⁾ A tisztviselők eljárása szégyenére válik a nemzetnek és az emberiségnek.²⁾ Midőn ott utazott, kérdezte, ez-e az emberevők megyéje?³⁾ És minden gondolata súlyos váddá alakult az egész megyerendszer ellen, melynek szárnya alatt ment végbe ez esemény, és azon magasabb hatóságok ellen, melyek e rendszert még védni merték.

2. A visszaélések.

Nem csak a kormány parancsainak végre nem hajtását lehetett a municipiumoknak szemére vetni. Személyzetök aránylag nagy része oly bűnhőkkel szeplősíté magát, melyeket nem csak a törvény ítél el, hanem az erkölcsi érzék is. A régibb kormány alatt buján nőtt az országban a vesztegetés, az erőszakoskodás, és hatalmaskodás burjánja, melyhez nem mert nyúlni a magasabb igazgatás. A legtöbb eset nem is jutott a fejedelem tudomására. Nem csak Oroszországra nézve áll »az ég magas és a császár távol van« közmondás, hanem minden országra, melynek féktelen nemességét még nem tanítja a törvény tiszteletére a polgárság büszke kölelenségérzete. A korlátlan kormányt ép ezen elnyomás tette mindenütt szükségessé. A szegény jobbnak legfőbb kívánsága az volt: vajha panasza elhatna a császárhoz, ki akar segíteni rajta. És a császár azért utazik az országban, hogy maga ítélhessen, és ne vezethessék félre a bűnösökkel czimborázó tanácsosok.

Első sorban a városi tanácsok garázdálkodása vonta magára József haragját. Kikindán zavargás volt a Bánság bekebelezése alkalmával. Ezért több senatort letettek, bár csak rövid időre.⁴⁾ Pécs akkor lett szabad királyi város és e szabadságot drágán megfizettették vele a kiküldött királyi biztosok.⁵⁾ B.

¹⁾ 7041/s₈₃.

²⁾ 6737/s₈₂. Da viele derselben bei der letzten Criminal-Untersuchung sich zur Schande der Nation und der Menschheit dargestellt haben.

³⁾ Manch Hermaeon. 139. l.

⁴⁾ 1608/s₈₁.

⁵⁾ 1766/s₈₁. márcz. 29.

Vlassich több mint 6000 frtot kapott, Gr. Balogh, Gr. Csáky, B. Grasse szintén megfelelő összegeket. A császár elhatározza, hogy mindannyit leteszi hivatalából, ha nem tisztázhatják magokat. Gr. Balogh és Vlassich csakugyan elbocsáttattak és az összegek visszatérítésére köteleztettek, a pécsi részesek hivatalra képteleneknek nyilvánítottak: »például mennyire utálok az ily érdekhajszát, és mily szigorúan büntetem.«¹⁾ Ettől nem téríti el a kanczellária semmi kérése.²⁾ Kassán a visszaélések vizsgálásával megbízott Eötvös Miklós meg engedte magát vesztegettetni, ezért József megfosztja hivatalától és kártérítésre ítéli.³⁾ Sopronból több előkelő polgárt száműztek, mert a város pénzével roszul gazdálkodtak.⁴⁾ — Midőn 1783-ban bejárja a fővárossá teendő Budát és Pestet, alig győz kifejezést adni megvetésének az ott folyó gazdálkodás miatt. — Lehető legroszabb állapotban van minden nyilvános intézet, kórház, árvaház és a szegények ügye. — A budai kórház igen rosz, de a pestihez képest isteni.⁵⁾ Laczkovics Pestmegye alispánja viszi a vizsgálatot. Eredménye a tanács letétele. A császár szerint a kamara és helytartótanács a hibásak, mert szemök előtt történt a defraudatio.⁶⁾ A pozsonyi árvapénztár már 1756 óta a legnagyobb zavarban van a tanács hibájából. A bűnösöknek és örököseiknek meg kell a kárt téríteniök.⁷⁾ Kőszeg előjáróságát rosz gazdálkodás miatt kizárják a restauratióból. Korpona városa tisztviselői leteendők és hivatalra képtelenek. Ezentúl hasonló esetekben büntetést kell kiszabni. A Kassai tanács elleni panaszok legvilágosabban mutatják, minő természetűek voltak a visszaélések. A magistratus 2 év alatt 2493 frt árú bort ivott meg a város költségén. A vendégeknek 264 frt-nyi ajándékot adott a város erszényéből. Bort is szokott még adni a királyi biztosoknak és más nagy uraknak. Ez is kitett 254 frtot. Mindenféle ürügy alatt még

¹⁾ 2923/₈₁.

²⁾ 3326/₈₁.

³⁾ 4320/₈₁. aug. 31. és 4754/₈₂.

⁴⁾ 1782/₈₄.

⁵⁾ 4124/₈₃. apr. 27. Buda.

⁶⁾ 8323/₈₄.

⁷⁾ 6101/₈₃. júl. 5.

117 frtot adtak. Ingyen fából, 550 ölet használtak el. A mi pedig a fő: évenként 15,594 frt szedtek be portio gyanánt, melyből 9644 frtot fizettek ki. ¹⁾ Egyáltalában a városi vagyon prédára volt bocsátva mindenütt. A prudens és circumspectus városatyák felosztották egymás közt, és ha nagysokára jött egy királyi commissarius, le tudták azt kenyezenni legtöbb esetben. Mint annyiszor: egymás kezére játszott a piszkos haszonlesés és a főúri lelkiismeretlenség.

A királyi város királyi jószág: ott szabadon, úgy szólva korlátlanul intézkedett József. Látjuk, hogyan bánt el Magyarország legelső városának előljáróságával. Minő megvetést érzett a minden magasabb eszmét nélkülöző nyárspolgárság iránt, legjobban kitűnik Buda városának adott válaszából, midőn az szobrot akart neki állíttatni, hogy megköszönje az ország fővárosává történt emeltetését.

»Ha az előítéletek gyökerestől ki lesznek irtva, igaz hazaszeretet és az egész monarchia javáról való fogalom ver gyökeret, ha mindenki egyenlően járul örömmel az állam szükségéhez, biztosságához és felvirágozásához; ha egyszer a javított tanítás, a papság egyszerűbb nevelése felvilágosítást; a vallás valódi eszméinek összeköttetése a polgári törvényekkel szaba-

¹⁾ 2273/88.

²⁾ 7049/31. Egészen a császár sajátkezű kézírata. Úgy látszik, valódi improvisatio és gyors fordulataival és kevés érzékével a szó és mondatrend iránt jellemző szerzőjére nézve. Ezért közöljük betű szerint: »Wenn die Vorurtheile ausgewurtzelt, ware vaterlandsliebe und begriffe für das allgemeine beste der gantzen Monarchie werden beygebracht seyn worden, wenn jedermann in eines gleichen Ausmass das seinige mit Freuden zu den Staats bedürfnissen und dessen sicherheit und aufnahm wird beytragen, wenn aufklärung durch verbesserte Studienvereinfachung in der Belehrung der Geistlichkeit und verbindung der wahren begriffe der Religion mit denen bürgerlichen Gesätzen eine bündigere Justiz, Reichthum durch vermehrte Population und verbesserten ackerbau, erkenntnis des wahren Interesse des Herrn gegen seinen unterthan und dieses gegen den Herrn, die industrie Manufacturen und deren Verschleiss und freiheit der Limitation aller producten in der gantzen Monarchie unter sich wird eingeführt seyn, wie ich es sicher verhoffe, als dan verdiene ich eine Statua, nicht aber anjetzo, wo nur die Stadt Offen durch meine zur leichteren übersehung getroffenen übersetzung der stellen allhir zur einen mehreren Verschleiss ihrer Weine und einen höhern Zins ihrer Häuser erhält.« Joseph.

tosabb igazságszolgáltatást; a szaporodott népesség és javított földművelés gazdagságot fog eredményezni; ha az alattvaló fel fogja ismerni igaz érdekét urával szemben és viszont, ha be lesz hozva az ipar és kézmű, és azok eladása, valamint a szabad forgalom a monarchia minden részében, akkor érdemek szobrot, de nem most, hol Buda városa és hatóságoknak oda történt áthelyezése által, mely jobb átnézet végett történt, jobban adhatja el borait és drágább bért kap házáért.«¹⁾

A legmagasabb cél lebeg előtte: valóban polgári állam. És az a polgárság, mely legfőbb támasza kellett hogy legyen, nem méltó arra, hogy szobrot emeljen neki körében. Német birodalmat akar alapítani Magyarországon, és a német városok, melyeknek oly kiváló szerep juthatott volna, osztoznak mindazon hibákban, melyeket annyiszor vetettek a magyar közigazgatásnak szemére, a nélkül, hogy azért valami erősebben kifejlődött nemzeti érzés nyujtana kárpótlást. Ha Magyarországot újra, eszméi szerint akarja szervezni a császár, abban bizonyára nem a városokat fogja megilletni az első hely.

Megyei visszaélésekben sem volt hiány. Először a hajduk panaszkodnak kapitányuk Csanády Sámuel ellen. Különösen Nánás és Böszörmény városai lázongottak.²⁾ Ezért a főbujtatókat elfogták, némelyeket száműztek. Köztük Kovács József hadházi hajdu 100 botot kapott, jószágvesztést s egy évnél hosszabb tartó börtönt szenvedett, azonfölül száműzésbe kellett mennie. Azért a panaszok nem szűntek meg. Egyszerű irással, melyen meglátszik a kapát forgató földmives keze, fordulnak a császárhoz. A kapitány ellenére választottak bírót, ezért elfogták őket és megfosztották telküktől. »Aztán körülhordoztatta az öt városban, hogy a császár így bünteti az ellenzőket.« Még asszony is bezáratott tizennyolcz hétre, »szopós gyermekét se bocsátja hozzá.« Mindezt per nélkül tette, önkényesen.³⁾ A császár azonban nagyon lázongó népnek tartotta őket és jóváhagyta az intézkedéseket. Csak később sajnálta meg állapotukat, és

¹⁾ 1719. és 5568/81. A hajduk ugyan név szerint inkább tartoznának a városokhoz, de mint magyarok és magyar tisztviselők alatt állók inkább számíthatók a megyékhez.

²⁾ 211. és 555/1780.

³⁾ 2652/83.

biztost küldött oda, ki minden emberi tekintet nélkül járjon el.¹⁾ — Egy borsodi táblabíró bevádolja a főispánt Andrassy Istvánt, hogy a többség ellenére nevezte ki a második alispánt és egy szolgabíró.²⁾ Viszont a főispán bevádolta a panaszlót, Radvánszkyt.³⁾ A császár commissió küldését határozta a hibás költségén, ha kellő időben nem jó jelentés. Ugyanazon időben névtelen vádak is érkeztek Borsod megye ellen. A kanczellária azok megvizsgálásával — magát a megyét kívánta megbizatni.⁴⁾ A császár mindjárt elhatározta a főispánnak felelősségre vonását, de ezt elhalasztá. A beérkező jelentések ellenmondottak egymásnak, és ezért a kanczellária is külön commissio küldését javasolta B. Orczy Lőrincz vezetése alatt. A császár ebbe megnyugodott, csak hogy Andrassyt, ki már két megyében okozott bajt, letette, és helyébe administrator ajánlására szolítá fel a kanczelláriát. A kir. biztos tartson tisztujtást, azok kizárásával, kiknek részök volt a zavarban. Inkább jőjjenek helyökbe idegenek.⁵⁾ B. Orczy jelentése szerint az egész magistratus, néhány ifjú tagjának kivételével, be volt a visszaélésekbe bonyolítva. A megyének privát cassáját, mely a dohányzók büntetéspénzeiből áll, 1783-ban a megye házi pénztárával egyesítették. Pedig már 1770. óta tiltja királyi parancs az ezen pénztárba való adózást. A bursalis cassát, melybe a kézmivesek és nemesek birságai folytak, a hivatalnokok magok közt felosztották. Ezért József letette a főispánt hivatalából.⁶⁾ Andrassy pedig folyamodást nyújtott be felmentéseért.⁷⁾ És ez az a megye, melyről Kazinczy azt írja, hogy a tiszai két kerületben nem vala megye, mely annyi jó fejet birt egyszerre.⁸⁾ Beregh megyében úrbéri visszaélések miatt irt ki restaurátiót a császár. Mindazok, kiknek részök volt a visszaélésben, kizáratnak, a táblabírák is. A kanczellária fel-

¹⁾ 7267/54.

²⁾ 3179/82.

³⁾ Radvánszky azt mondta: »ha hallottam volna, hogy a főispán össze gazemberezett, össze hunczutoztam volna.« Agyon akarta löni. 1008/83.

⁴⁾ 2414., 2859. és 3457. sz. 1783.

⁵⁾ 9291/83.

⁶⁾ 11517/84.

⁷⁾ 12730/84.

⁸⁾ P. E. 65. l.

szólal a tisztikar védelmére, de József kijelenti, hogy az ily esetet nem lehet büntetlenül hagyni. ¹⁾ Az ottani állapotok vizsgálatával megbízott ugocsai főispán, Gr. Teleky József, a következőket jelentette: Bevádolták Kapyt az administrator, hogy szokás ellenére a tisztujításnál nem candidálta az előbbi vicispánt Budayt, hanem cliensét Bessenyei Györgyöt. Ezért hálából az új alispán 4000 frtot adott ki a megye házi pénztárából Kapy installatiójára, és 100 aranyat, neki és Barkóczynak ajándécul. Az evés ivás 2522 frtba került. Ezen összegeket Kapynak és Barkóczy örököseinek meg kell téríteni, mert felső parancs tiltja az ily hiába való pompát. Az 1782. restauratio alkalmával az administrator 100 aranyat kapott, a lakomázás 400 frtba került. Ezt is meg kellett téríteni. A parasztok kénytelenek voltak, mindent mit kívánt ingyen beküldeni az administrator asztalára. Mindenféle állatot, halat, madarat ajándékba kellett oda vinni még 17mfnyi távolságból is. Minden zsidónak, az alispáu parancsából, 1—2 pár teknősbékát kellett vinni az administratorhoz, kik nem tették, 5—6 garasnyi birságot fizettek. Az installatióra 100 köből zabot vettek ki a vereczkei magtárból. A rendkívüli 4000 frtnyi kiadást pedig a parasztokra és armalistákra kivetett 1—1 frtnyi önkényes adó által fedezték. ²⁾ Mindezért Kapyt mindenkorra hivatalra képtelennek nyilvánította a császár. Fehérmegyében az egész tisztikar részt vett a megyei pénztár kizsákmányolásában, miért József az alispánt és a többi főbb hivatalnokot tisztjök elvesztésére ítélte. ³⁾ Szörény megyét sok csapás érte, sokan haltak ott éhen. Minden hatóság folyamodott, hogy engedjék el a sujtott jobbágyságnak egy évi adóját. A császár ezt elfogadja, de megköveteli, hogy ez évben házi adót se fizessen a megye, úgy hogy a megyei tisztviselők ne kapjanak fizetést. Ily módon legyen részök a terhek közös viselésében. Midőn a kanczellária ez ellen felir, a császár föntartja elhatározását, és ez alkalmat új bizonyítéknak látja, minő hiányos a magyar alkotmány. ⁴⁾

¹⁾ 8587. és 9290/s₄.

²⁾ 12020/s₅.

³⁾ 8801/s₂. Ld. Verbesserungsanstalten 7. l.

⁴⁾ Resolutioni meae simpliciter inhaereo. Novum autem haec occasio argumentum praebet, quam defectuosa in Regno Hung. sit constitutio.

Mária Terézia alatt a belső politika abban állott, hogy a kormány intézkedéseinek végrehajtását kivihesse az országban, lehetőleg kimélve a régi formákat és lehető ritkán nyúlva erőszakhoz. A királynő magyar tanácsosi lehetőknek tartották a megyéket az udvar és a rendes közigazgatás eszközeivé tenni, a nélkül, hogy megváltoztatnák azok eredeti alkotmányát. Tudták, hogy az akkori viszonyok közt más *magyar* közigazgatás lehetetlen, mint a megyék által. Javítani akarták a közigazgatást, de nem felforgatni az alkotmányt, még kevésbbé feláldozni a nemesség és nemzetiség érdekét a közigazgatásának. Józsefnek oly szilárdul kifejezett alapelvei daczára, melyek úgy szólva kizártak minden transactiót, tényleg az első években mégis ez az irány maradt az uralkodó. Igyekeztek a fennálló kormánysszékek lehető javítására, az addigi rendszer keretén belől.

3. Reformáló intézkedések.

A törvényekre és az azokból folyó intézményekre nem lehetett befolyása a fejedelemnek, országgyűlés nélkül azokon nem változtathatott. A kancellária, a helytartótanács és a megye egyaránt törvényes magyar kormánysszékek: az alkotmány fentartására hivatottak. De sok függ e személyektől. Az egyik rész — mindig fentartva a törvényes alapot — a törvényekben azt fogja találni, mi a királyi hatalomnak javára szól, a másik annak, mi azt korlátozza. A *corpus juris* elég terjedelmes arra, hogy mindenki kiszedhesse magának belőle azt, mi neki megfelelő. Az egyik iránynak központja a kancellária, a másik a megyékben találta támaszeit. Amott és a helytartótanácsnál a királytól függ a kinevezés. Az ő feladata, hogy ne csak képes munkásokat helyezzen oda, hanem olyanokat, kik szívvvel lélekkel hajtják végre rendeleteit. A megyékben is királyi hivatalnok a főispán, és pressióval és kegygyel nagy eredményeket lehet elérni a megyegyűléseken. — Tudjuk, hogy József uralkodása elején teljes bizalmát fejezte ki a magyar kancellár iránt. A kérdés az volt: lehet-e mindenütt Magyarországon ily személyessé tenni a közigazgatást. Tulajdonkép egy más kérdés lappang e mögött: az, lehet-e Magyarországon *törvényesen uralkodni, az alkotmány ellenére?*

A személyes kérdéstől, a hivatalok betöltésétől függ tehát ezen rendszer eredménye. József eleinte teljes bizalommal viseltetett a magyar kancellária iránt. Kijelenti, hogy az tudja legjobban felismerni és mérlegelni a tehetséget és érdemet, tehát az fogja a legméltóbbat és legképesebbet kijelölni.¹⁾ Egyáltalában a legnagyobb elismereléssel szokta elhalmozni a kormányzásokat és midőn az fel is irt egyházi reformjai ellen, nem érezte vele haragját. Ugocsa vármegye főispánjává Sztáray grófot nevezi ki. Esterházi kancellár vejét »bár még fiatal, a kancellár nagy érdemei miatt.«²⁾ Nem is igen fordul még elő, hogy uralkodó ne legyen tekintettel a kancellária ajánlataira. Csak az egyházi kinevezéseknél köti meg kezét. Kijelenti, hogy ezentúl egyházi méltóságot csak annak ad, ki kiváló buzgalmat tanúsított rendeletei végrehajtásában.³⁾ A legtöbb magasabb közigazgatási hivatalra a kancellária tanácsosait, vagy azok rokonait nevezi ki, gyakran a legnagyobb dícséretekkel halmozván el őket.⁴⁾ Ugy látszik, mintha a király egészen fen akarná tartani a mágnás családok uralmát Magyarországon, ezekben találja legbiztosabb és legügyesebb eszközzeit. Ez által féken tartja a megyei nemességet, melynek törvénykezési túlsúlyát gyakran fájdalmasan érezték a főurak.⁵⁾ A főnemességnak a nemességtől való illetén elválása lehetetlenné tett volna minden közös működést a fejedelem ellen. Maga az alkancellár, Pállffy Károly gróf, József egyik legbizalmasabb embere, fővágyának mondja, hogy lekötelezze a

¹⁾ Cum Cancellaria optime et sola merita et talenta agnoscere et ponderare possit, omnium competentium illa dignissimum et aptissimum ex iis eliget et denominabit. 2787/1781.

²⁾ 5822/81. decz. 8.

³⁾ 5583/81. nov. 21.

⁴⁾ 928/82. Űrményit, Bihar m. főispánjává.

⁵⁾ Gr. Sztáray M. levele gr. Pállffy Károlyhoz. Votre Excellence connaît la Hongrie et le système de nostre gouvernement politique, celui des provinces ou comitats est confié à un corps dont les membres peuvent être choisis par les possesseurs, et parceque nos fortunes, nos biens et tous nos intérêts sont entre les mains et pour ainsi dire à la discrétion de la moyenne noblesse, vous voyez combien il nous importe de connaître les gens, qui jugent de nous, et sur nous le plus souvent en dernier ressort. Nagy Mihály 1780. márcz. 22. A malaczkai levéltárban.

mágnás urakat. ¹⁾ A főhivatalok és püspökségek csupa rokon kezében vannak, együtt kormányozzák az országot, úgy látszott, mintha csak az uralkodó változott volna, nem a rendszer. Csak a protestansok iránt gyakorolnak nagyobb türelmet, és több munkát fordítanak az ország emelésére: ez az egész különbség. Gr. Sztáray Mihály e szempontból méltán mondhatá 1782-ben: soha sem volt Magyarországnak több oka örvendeznie mint most. ²⁾

Lehetetlen volt, hogy József csakhamar észre ne vegye a főurat és a főpapok érdekközösségét, és hogy csak addig szolgálnak politikája eszközeiül, míg céljuk azzal megegyezik. Leginkább a tolerancia ügyben tett tapasztalatai érlelhatték meg benne e meggyőződést. A mágnások hivatalaikat, különösen a főispánságokat, nem annyira hivataloknak nézték mint méltóságoknak. Azok betöltésére mintegy örökös a joguk, még ha nem is örökös főispánok, ép úgy képviselik családjokat és annak »nexus«-át, mint magát a királyt, és a méltósággal járó, igaz, hogy aránylag csekély fizetés, csak tiszteletdíj, annélkül, hogy köteleznék őket bármire. Ily hivatalnokokkal vette körül a régi rendszer a magyar királyt; ilyeneket akart volna József felhasználni oly módon, mint osztrák kerületi főnökeik.

Akkor szabályozzák a megyei tisztviselők fizetését. Minden megye benyújtja budgetjét megerősítés végett. Bereg megyénél a császár elfogadja a többi hivatalnok fizetésének emelését, csak a főispánét nem. Hiába jegyzi meg erre a kancellária, hogy ily módon csak annyi lesz a fizetése, mint az alispánnak: ő megmarad szándéka mellett. ³⁾ A repraesentáló méltóságot nem akarja jobban díjazni, mint a megye első valódi tisztviselőjét. Mondhatni, hogy ez az első eltérés a régi iránytól.

A mennyire meg van elégedve a császár a kancellária működésével, oly kevéssé elégíti ki őt a helytartótanács tevékenysége. Gr. Fekete a Judex Curiae egyáltalában nem tartozott a császár kedveltjei közé. A helytartótanács új rendezéséről van szó, hogy teljesen bürokratikus legyen, és az ország-bíró — nádorválasztást emleget. Ez eléggé jelöli a császár és

¹⁾ Válasz apr. 7. u. o.

²⁾ Hirmondó, 1782. 589. l.

³⁾ 6215. és 6893/sz.

az ő álláspontja közti különbséget. Midőn a kamarát egyesíti a helytartótanáccsal, külön elnököt biztosít részére: gr. Niczky Kristófban, kinek személyében megújítja e régi kincstárnoki zászlós méltóságot. Niczky legyen az országbíró és a primás után a helytartótanács elnöke.¹⁾ A kancellária ennek ellenébe ki merte mondani, hogy a rendek soha sem fognak bizni Niczkybe, és legjobb lesz Csáknak a tárnokmesternek vezetése alatt hagyni a kamarát, Niczkyt pedig rangja szerint alkalmazni a helytartótanácsnál.²⁾

Midőn az egyházpolitikai reformok korában mind jobban kitűnt a helytartótanács késése és tehetetlensége, a császár munkába vette rendezését. Célul azt tűzte ki, hogy lehető leg-hasonlóbb legyen a kancelláriához. Ez is mutatja, mennyire tisztelte az utóbbit. Maga az országbíró dolgozott ki erre vonatkozó tervet. Munkálata két részre oszlik: a tárgyalási módot és a személyzetet vitatja meg. Tervét a kancellária veszi bírálathoz és úgy terjeszti a császár elé.³⁾

A javaslatok szerint ezentúl csak kevés bizottság működ-jék a kormányzéknel, a többi szűnjék meg. A megmaradótakhoz csak a nagyobb ügyeket utasítsák, a többit végezzék el a tanácsülésben. Ez elé tartoznak mint az egyházi és cameralis ügyek, melyekben az illető bizottság referál. A többi bizottsá-goknak nem jegyzőkönyvét, hanem végzéseik fogalmazását olvassák fel az ülésben. Az ülések pénteken és szombaton tar-tatnak, a sietős dolgok soron kívül is tárgyalhatók. Még jobb volna azokat egyenesen az elnök által végeztetni el.

A sok beolvasztás által felhalmozódó munka több taná-csost követel. Az ügydarabok évi száma 55,000. Sem a primás, sem az országbíró vagy tárnok nem lehet előadó, így csak ti-zenhét marad, kik közül egy egyuttal számvevő. E számot kétsze-rezni kell. Ez körülbelől 23,000 frttal nagyobb költséggel jár. Szükséges jó fizetésről gondoskodni, mert Pozsony csaknem olyan drága mint Bécs. A legelőkelőbb férfiak, mint Hadik és

¹⁾ 6873/sz.

²⁾ 7273/sz.

³⁾ Commissio Mixta relate ad Planum Com. Fekete jud. curiae, de qualiter tractandis regulandisque rebus Consilii Regii Locumtenentialis. Exhibitum, jul. 23.

Esterházy kéri, hogy fiaik e tanácsnál kezdhessék politikai pályájukat.

A császár nagynak tartja a kincstár terhét és kevésnek a változásból eredő hasznót. A főbaj az, hogy az elnökek nagyon is sok a dolga, csupa kicsinyeskedéssel vesződik. Nem kell, hogy minden ügy az ő kezén menjen át. Még a változások után is több bizottság marad mint szükséges, ez idővesztéssel jár. Később kevesebb lesz a munka, ha a megyék száma csökken, és a városok a megyékbe kebeleztetnek. Ezért nem kell a tanácsosok számát túlságosan szaporítani. Az ujak közé fel kell venni protestanst is; ép úgy kell az alsóbb tisztviselők közt protestans és görög nem-egyesült hitű. Nem kell ide önkéntes, annak elég helye van a megyénél és kerületi tábláknál.¹⁾

Gróf Fekete kéréséhez képest nyugalomba lép kora és betegsége miatt, évi 10,000 frt. nyugdíjjal. Országbíró Gr. Csáky János lesz 8000 frt. évi fizetéssel, de ő mint a kuria elnöke Pesten tartózkodik nem Pozsonyban. A valódi elnök Gr. Niczky lesz mint tárnokmester 8000 frt. fizetéssel, első tanácsosa György Ferencz kancz. tanácsos 5400 frt. fizetéssel. A kincstárnok, Gr. Balassa is ülést nyer a tanácsban. Alelnök Majláth József lesz, Gr. Csáky György nyugalomba lép. Almási fiúmei kormányzónak neveztetik ki. A tanács két bárójául a császár gr. Pálffy Károlyt és gr. Grassalkovichot nevezi ki, az elsőt buzgósága miatt, melyet személye és a közügy szolgálatában tanúsított, a másikat atyja érdemei miatt.²⁾

Látjuk tehát, hogy a főczél a munka gyorsítása. Ezt két módon érik el. Először csökkentik a bizottságok számát, mert

¹⁾ Később is előfordult, hogy főúr — gr. Esterházy Imre — engedelmet kért, hogy fia minden rang nélkül részt vehessen a h. t. tanácsüléseiben. A császár erről így ír 1874/_{sz.} nov. 30.: Von der Grundregel kann nicht abgegangen werden, wer zu die höhern Stellen gelangen will, muss in denen niedrigern, nämlich Comitaten und Districtstafeln, dann Cameral administrationen anfangen zu dienen, und sich allda vorthailhaft auszeichnen, dieses ist sowohl wegen Esterházy Hadik und alle andern fűrohin zu beachten.

²⁾ Pálffy. Ob comprobatum ejus zelum praestitaeque ejus ab eo in pluribus negotiorum generibus et praecipue Meae personae servitia confero. Krassalkovics — ob merita patris sui.

minden bizottság, kivéve azokat, melyek előkészítenek, fölösleges és írásszaporító. Másodszor az elnök kezébe igen nagy hatalmat helyez a császár bizalma. Valamint az egész államot a fejedelem személye igazgatja, úgy lép a régi nagy kormányzéseknel a praesidialis rendszer a gremialisnak helyébe. Valóban ez a személyes uralom képezi József kormányának, és különösen közigazgatásának egyik legsajátosabb vonását.

Az állam ügyei gyors és pontos elintézését követelnek, a fejedelem akarata végrehajtására erély és munkakedv szükséges, melyet személyes jutalom vagy felelősség tart ébren. A törvények hozására, megőrzésére, ítélet hozására mindig alkalmasabb lesz a tanácskozás. De tenni, végrehajtani, egy férfinak kell, szelleme egész súlyával, felelőssége egész őrzetével. És az adminisztrációnak hatalmassá és felelőssé tétele csak első lépés magának a kormánynak felelőssé válásához.

Ezen meggyőződése keresztülvitelében nemcsak hazánkban kellett küzdenie a rendi kormányzések oppositíója ellen, hanem az örökös tartományokban is. Midőn Galiczia helytartója, gróf Brigido, több czélszerűtlen intézkedést tett, tanácsa ellenére, a kancellária megrovását javasolta. Fenn akarta tartani az egész kormányzék felelősségének elvét. Az államtanács megengedte volna ugyan a főnöknek, hogy, jogi eseteket kivéve, tanácsosai többsége ellenére tegyen, de ezt a jegyzőkönyvben külön meg kell említeni. A császár azonban fentartja előbbi meggyőződését, és Brigidohoz intézett kéziratában azt lehető legerősebben fejezi ki. A magyar kormányzéknek is e kéziratot adja utasításul, melyet maga »egész gondolata kifejezésének« nevez, hogyan kell a minisztereknek és főnököknek alattvalóikat igazgatni?

»A közigazgatásban a főnök legyen felelős mindenért, ő ügyeljen mindenre és kezeskedjék mindenért; de mivel nem olvashat el maga mindent, nem nézheti át az előző aktákat, nem szerkesztheti a végzéseket, segítőket és munkásokat adnak mellé, melyek csak általa hatnak, csak általa használatnak. Akár tanácsgyűléssel, akár különös bizottságokkal vagy referensekkel dolgozik, az mindegy, ha csak a szolgálatot jól és megbízhatóan végzik. Csak alelnökének vagy kancellárjának, ki őt betegség esetén helyettesíti, kell az egész ismernie.

Gondoskodni kell arról is, hogy minden rendesen be legyen vezetve a jegyzőkönyvekbe. A tanácsosoktól kezdve az utolsó segédhivatalnokig senki sem felel másért, mint személyes becsületességeért, titoktartásaért, szorgalmáért és hűségeért, minden másért a főnök felelős. Ha hiba esik, őt kell felelősségre vonni, ha alárendeltjei rosszul szolgálják vagy szánt-szándékkal nem segítik, az ő dolga a feljelentés, és én azokat tüstént elbocsátom. Ily módon lehet csak elérni a jót, helyreállítani a rendet és figyelmet, kiirtani az egyesek pártoskodását, protectióját és hatalmaskodását, melyeket eddig a kizárólagos referaták által gyakorolhattak.«¹⁾

Tán József nem érezte, mily fontos történeti processusnak előmozdítására szolgált akarata. A kormányok kezdetén királyok és népgyűlések intézkedtek, a rendek korában senatusok léptek helyükbe, hol ki volt zárva a személyes felelősség, csak a corps d'esprit döntött. A mint az ujkorban az individuum kifejlik az osztálynak békóiból, kell hogy személyes meggyőződését juttassa érvényre a rendi hagyományoknak a collegialis rendszerben való megcsontosodása ellen. A nagy királyok nyomán jönnek a nagy miniszterek, a közigazgatásnak szervezői. És ki tagadhatná, hogy még a miniszteriumoknak is, melyek magokban véve testületet képeznek, meg van az a tendenciájuk, hogy az első miniszter hatalma alá jussanak? Azt az utat végezi a világi közigazgatás, mint az egyházi. A collegialis klastromokban az apát, a káptalanokban a püspök jut túlnyomó hatalomra, és magában a központban is a pápa mind korlátlanabb urává vált a bibornoki collegiumnak.

A helytartótanács berendezésére nézve a császár eszméi alapján újabb tervet dolgoztak ki Niczky és Győry. A commissiók legnagyobb részét eltörölték, az egyházat egyelőre meghagyják, míg a parochiák rendezése el nincs végezve. A jegyzőkönyveket nem kell nyilvánosan felolvasni; azokat elég, ha átnézi az elnök. Ha a hatóságok késnek valamely válasszal, parancsot kell kiadni, hogy a vétel után egy hónap alatt tegyenek jelentést. A megyék úgyis minden hónapban tarta-

¹⁾ Hock i. m. 118—119. l.

nak gyűlést. A városi ügyek is a helytartótanács alá kerülnek. A főfelügyeletet pedig az egész fölött e kancellária viszi.

Tulajdonkép ez intézkedés teremtette meg a magyar közigazgatás egységét. A régi alkotmány szellemében a város, mint első sorban pénzügyi tárgy, a kamarához tartozik, csak a megye, a politikai nemzet van rendelve a politikai igazgatás alá. Most egyaránt részei az országnak, és a városokra nézve megszűnik az a szűk, fiscalis politika, mely alatt elcsenevésztek. Ezen intézkedésben a kancellária sem talált semmit, mi az alkotmánynak ellen mondana. ¹⁾

Új tanácsosul akkor Szécsen Sándor jött javaslatba, a protestansok közül pedig Darvas Ferencz és Pogány László. A császár Darvast nevezte ki, kit személyesen ismert.

A városi igazgatást, mely különösen rossz volt, és melybe a fejedelem erős karral avatkozhatott be, már előbb meg akarta javítani. Nagyobb rendet a kiszolgált tisztek hoztak volna be, kiket városi tanácsosokul és polgármesterekül ajánlott. ²⁾ A kancellária felszólalt az ellen, mert a város maga választhatja előljáróit. A császár fenn akarja tartani a szabad választás jogát, de azért az oly érdemes embert mégis elébe tenné csizmadiáknak és más mesterembereknek. ³⁾ Ki is köti az új sz. kir. városoknál, hogy katonáknak adjanak elsőséget. ⁴⁾ Ép úgy ügyel arra is, hogy a tisztujításnál ne zárjanak ki érdemes embert vallásáért. ⁵⁾ Nagy-Szombat városának hagyja, hogy ezentúl csak literatus embert választhasson szószólójává. ⁶⁾

Ezen intézkedések minden nagyobb zavar nélkül léptek életbe. Csak Nyitra, Pest, Nógrád, Sáros és Trencsén megyék szólaltak fel, mert törvénytelennek tekintették másnak, mint az országbirónak elnöklését.

Erdélyországban, miután az Magyarországgal egy igazgatás alá jutott, még gyökeresebb változást hajtott végre. Ezen

¹⁾ 10873/83. okt. 10. és 19.

²⁾ 1900/83.

³⁾ 2451/83. *Libertas eligendi intacta manere potest — cothurnario aut alii artistae.*

⁴⁾ 6534/83.

⁵⁾ 12138/83. Eperjes városa.

⁶⁾ 9007/84.

országnak végletig menő administratív feldaraboltsága (Alsó-Fehér megyének hires tizennégy darabja) botrány volt rendszerető szeme előtt. Ezért 1783. nyarán utazása után 10 megyére osztotta az egész országot. Minthogy a részeket az 1741. és 51. czikkek ellenére nem csatolta Magyarországhoz a kanczellária felszólalt.¹⁾ Ekkor jelenté ki a császár, hogy Erdély előbb-utóbb így is egyesül Magyarországgal. Csakhogy az országnak nagysága miatt külön kormányzásokra van szüksége, min az új felosztás nem változtat. A régi feudális, nemzetiségi és osztálykülönbségek, melyek oly erősen süttették bélyegöket Erdély politikai földrajzára, megszűntek. Helyökbe meglehetősen egyforma nagyságú és népességű megyék léptek, olyan formán, mint most. Azt a munkát végezte ott, mint Franciaországban a forradalom. A geographiai viszonyokat visszahelyezte jogukba a középkori múlt érdekei ellenében.

Nagyon szíven feküdt a csak az imént az országgal egyesített három bánsági megyének sorsa. Midőn ott utazott, bőven kifejti egy Pálffyhoz írt levélben a tapasztalt hiányokat és orvoslásokat.

»A három megyében nem ismerik a magyar alkotmányt, igen nagy a gyűlölet a magyarok és a görögök közt. A három főispán túlságosan el van foglalva vagy nem képes megfelelni. Lovász, temesmegyei alispánnak, sok más dolga van. A legtöbb megyei hivatalnok összecsendült szerencsevadász. Nincs ott nemesség. A birtokos vagy idegen, vagy annál is rosszabb. Niczky még tudott rendet tartani, de most nagy a zavar. Legjobb volna a három megye gyűlését Temesváron egyesíteni és oda kir. biztost küldeni. Ez gr. Csáky János legyen vagy, még inkább, Jankovics Antal.²⁾ Batthiányi és Haller főispánoknak székhelyükön kellene lakniok. A kir. biztos nevezze ki és bocsássa el a hivatalnokokat. A restauratio csak szemfényvesztés. Most másként nem hozható be ide a magyar alkotmány.«

A biztos kezelje az igazságot és védje a népet. Most éppen ellenkezőleg járnak el. Püspöky István torontáli alispán azonnal leteendő. Sok történt ott, az is, hogy kivégeztek egy görög pópát, a nélkül, hogy előbb megfosztották volna méltó-

¹⁾ 12009/83.

²⁾ A császár sajátkezűleg írta »vorzüglich aber.«

ságától, és a nélkül, hogy pap kísérte volna a vesztőhelyre. Nevezzen a kanczellária alispánt, különben magam nevezek, tekintet nélkül, vallásra és nemzetiségre. ¹⁾ Jankovicsot már június 29-én kinevezi teljes hatalmú biztossá. ²⁾ Így a megyei alkotmány tényleg megszűnt oly területen, melyet csak az imént nyert, és hol nem mutatta magát feladata magasságán állónak. A magyar korona egy jelentékeny területén már életbe lépett a személyes kormány.

¹⁾ 5257/83 Temesvár, május 26.

²⁾ 695/83.

IV. FEJEZET.

A vármegye megdöntése.

Eddig jutott el a magyar közigazgatás rendezése, midőn a császár híres pásztorlevele által új feladatot biz hivatalnokaira: a monarchia egységének megalapítását. Ennek előkészítésére Magyarországon rendelkezésére állott a kancellária, mely felirt parancsai ellen, de meghajlott és készen vállalkozott azon szerepre, hogy a fejedelem alkotmányellenes rendeleteire törvényes ruhát szabjon, és a helytartótanács, melynek élén Niczky áll, és mely »ép úgy van berendezve, mint a kancellária.« Eddig ér az uralkodó hatalma: azaz addig, hol irni kell; a végrehajtásnál megakad. A megye feje a főispán, nem hivatalnok. Az alispán az, csak hogy nem a királyé. A végrehajtás ennek folytán csak a városokban van biztosítva, az ország legnagyobb részében semmikép.

Abban áll a főfeladat: hogyan vihető tovább ez a lánczolat a megyék területére? Hogyan terjeszthető ki a magyar nemesség municipiumaira a korlátlan fejedelemnek eszközeül szolgáló hivatalos személyes kormány?

Nem csak az administratiót érdekli a kérdés. A mint századok folytán a király és nemzet közötti tusák után megszilárdultak a viszonyok, a kormányzat magasabb rétegei az udvari, idegen szellemnek jutottak osztályrészül, mely azonkívül lefoglalta a maga részére a kamarát és a városokat. A nemzeti szellem a megyékbe és a bíróságokba vonúlt vissza, azokat tartotta meg dominiumául. Minden kísérllet egy újabb mélyebb rétegbe ültetni át az udvari uralmat, elevenjébe talál a magyar nemességnek. Az egyházban, a hadban, a magas hi-

vataloknál és tisztségeknél fényért és diadalért küzd, itt a megyénél életéért. ¹⁾

Mig József reformjai csak az egyházat sértették, végre lehetett őket hajtani törvényes módon, bár nagy nehezen. Arról sem értesülünk, hogy a német nyelv behozása ellenében a főurak valami nagy oppositíót fejtettek volna ki. Az inkább érintette a köznemességet, mint őket. Azután végrehajtására elég idő maradt. De mihelyt a nemességet támadták meg, kitünt, hogy a főispánokba mint a királyi parancsok végrehajtóiba bízni nem lehet. A korona, a német nyelv és a conscriptio ügye oly intensiv ellenzéket fejtett ki a megyékben, hogy annak fékentartására a királyi hatalom erősebb eszközre szorult. Már előbb is kitüntette sokszor a császár, mily kevésre becsüli a megyét. Már 1784. derekán kimondja a rendszer helytelenségét, midőn Szörénymegye tisztikarát megfosztja fizetésétől. Borsodmegye főispánját az oda küldött királyi commissio méltósága elvesztésére ítéli. Csakhamar követi ezt Vasmegeye főispánjának székétől való megfosztása, állítólag késés és hanyagság miatt. Gróf Forgács, ki a megyei oppositio lelke, nem csak hivatalát veszti, hanem a legerősebb megrovást és megbélyegzést vonja magára. Midőn a megyék nem akarják foganatba venni a conscriptiót, hiányzik mindenütt a kormánynak a főispánban megtestesült súlya. A főispán leginkább csak tisztújításra és más ünnepélyes alkalmakra megy megyéjébe, a conscriptio foganatosításával járó munka és viszálykodás pedig nem ígért sok mulatságot. Midőn a császár fegyveres erőszakkal akarta végrehajtatni az összeírást, a legtöbb főispán ott mulatott Bécsben. Ez feltűnik a császárnak. Hogy is lehet távol hivatalnok székhelyétől, midőn oly nagy munka várja? Kimutatást sürget a kancelláriától és a Bécsben időző főispánokat felszólíttatja, induljanak néhány nap alatt megyéikbe. Kitűnik, hogy nem kevesebb mint huszonöt, azokat nem is számítva, kik ott hivatalban vannak, tehát az összes számnak éppen fele. ²⁾ Ez az intés nem igen

¹⁾ Ld az első kötetben. A királyi hatalom és az állam czimú fejezetet.

²⁾ 12902/84. Da mir unbegreiflich erscheint, dass sich bei so wich-

használt, legalább a császár nincs megelégedve az eredménnyel.¹⁾ Ha valahol baj és zavar van, első kérdése az: hol a főispán? ²⁾ Látja, hogy a főispánoktól semmit sem lehet várni, ha szükségeselek.³⁾

Akkor már a megyének is alá van írva halálos ítélete.

A német nyelvről szóló rendelet a tisztikarok legnagyobb részét kizárja hivatalából, mihelyt életbe lép. A császár pedig kijelenté, hogy életbe fog lépni, és a ki nem enged, »a kanczelláriától az utolsó megyei emberig, nyitva az ajtó.« A conscriptio, melyet katonai assistentiával kellett végrehajtani, a köznép előtt feltárta a megyei nemesség gyengeségét a császárral szemben. Akkor is kijelenté a császár, hogy a megyéket kényszeríteni is tudja rendeletei végrehajtására.⁴⁾ Azon sértő beszédek, melyek ellene Csongrádban és Bácsban mondatáltak, és melyek tudomására jöttek, még jobban sértették. Legjobban azonban az az értesülés hatott reá, hogy a megyék leveleztek egymással, a német nyelv ellenében való közös fellépés érdekében. A megyék ezen correspondentiája szokásban volt, és oly kevésbé látszott törvénybe ütközőnek, hogy azt Beöthy biharmegyei alispán nyilvános beszédében ajánlotta. A kanczellária sem ütközött meg rajta. De a császár elámúl azon, hogy a kanczellária fel sem vette Abaujmegye levelét Vas megyéhez, melyben titkon biztatja közös felterjesztés felküldésére. »Mert ha a megyéknek ily titkos tanácskozásai folynak arról, megtartsák-e a királyi rendeleteket, vagy nem, komolyan, napról-napra szükségesekké válik az ilyenmű hibás alkotmánynak átalakítása.⁵⁾

tigen Umständen, so dermalen in Ungarn vorgehen, sich hier so viele Obergespäne befinden etc. nov. 3.

¹⁾ 13549/s₃.

²⁾ Bars megyében 14605/s₄.

³⁾ Es zeigt sich, dass von den Obergespannen, wann sie nöthig, nichts zu hoffen ist, nov. 21. 13663/s₄.

⁴⁾ 13569/s₄.

⁵⁾ Non absque stupore perspexi Cancellarium ea quae hic delata sunt nequaquam relevasse, et scriptum Abaujvariensis Comitatus ad Com. Castriferr. cujus medio pro facienda communi repraesentatione inter se secreto deliberavit et excitavit, penitus neglexisse, namsi ejusmodi mutua correspondentia inter Comitatus circa observantiam Ordina-

A megye önálló politikai tényezőnek tudja magát, a törvényhozás tagjának, melynek beleegyezése nélkül nem lehet területén végrehajtani a királyi rendeletet. A megyék együtt képezik a politikai nemzetet, mint minden nemesben, úgy minden megyében is nyugszik a souverainitás egy része. Mily ellentét e közjogi fogalmak, és a császár meggyőződése közt, ki a megyében nem lát mást, nem *akar* mást látni mint hivatalnoki kart, rendeletei foganatosítására kötelezettet! Az egyedüli organum pedig, mely által a király alkotmányosan hathat a megyére, a főispán, nagyúri semmittevésre és repraesentációra szorítkozik. Buknia kell tehát a megyének és főispánjának.

A megye és a császár közti ellentétet a német nyelv kérdése vitte határozott összeütközésig, a főispánok megbízhatatlanságáról a conscriptionál győződött meg József. Jellemző adat mindkét politikai tényező megítélésére nézve.

Tudjuk, hogy a császár el volt határozva a conscriptio ellen tapasztalt ellenállás miatt végső csapást mérni a magyar alkotmányra. Ez a csapás nem maradt el, bár más alakban valósult, mint a császár eleinte szándékozta. Nem a személyek ellen irányult, hanem az intézmény ellen.

November 1-én 1784-ben tabellát kért a császár a kanczelláriától, meg kimutatást adjon a megyékről és adóhivatalokról. Ugyanakkor bekövetelte a megyék térképét is. A kormányzók késett a tabellák beküldésével, mit a császár rosz néven vett, mert ily kimutatásoknak, melyek az alkotmány alapjaira vonatkoznak, mindig készen kell lenniök. A sürgetés után másnap már beküldte a kanczellária azt, mit a fejedelem kívánt. ¹⁾ Ezen kimutatások szolgáltak alapjául a császár munkálatainak, melyek által új alakot adott Magyarországnak belső viszonyainak. ²⁾

tionum regiarum forte conciliabula vigent, serio certe ejusmodi vitiosae constitutionis reformatio de die in diem magis necessaria redditur. 11382/84. szept. 16.

¹⁾ 13053. 13105. és 14145/84.

²⁾ Különös *Hock* azon véleménye (i. m. 181. l. i.) mintha az ezen kimutatások alapján készült császári jegyzetek, melyeket József Esterháznak küldött be átnézés végett, azt bizonyítanák, hogy a császár

A döntés napjai.

József történetének az 1784. és 1785. évek fordulója irták meg fatumát. Akkor nyilatkoznak teljesen, minden következtéseikkel eszméi a külső és belső politikában egyaránt; akkor jelentkeznek az európai hatalmak részéről és saját államaiban rejlő akadályok leghathatósabban. Összes tervei akkor jutnak dülőre. Mintegy csomóban csoportosúl akkor össze a bajor csere, a hollandus viszály, a német fejedelmek szövetsége, a belső viszonyokban pedig a magyar alkotmány alapjainak megdöntése, és az oláh népfelkelés. Mindenütt egy eredetre vihető vissza a mozgalom: a császár azon elvére, mely szerint állama érdekével szemben álló történeti jogot el nem ismer. Ezen elvet egyaránt akarta megvalósítani kifelé és országai kormányzásában. Természetes, hogy csak gyengébb országokkal éreztethetné ez elvét, nem azokkal, kiknek hatalma kényszerítette őt a velök kötött szerződések megtartására. A német egyházi fejedelemségeket lehetőleg mind szeretne volna megszerezni családja részére. Velence követje nem győz panaszkodni a bécsi udvar hajthatatlansága ellen. Legjobban azonban Hollandiával érezteté a hatalmasabbnak jogát.

Hollandia régi szerződések alapján őrséget tartott az osztrák Németalföld több várában. Ezen őrségre és a szerződésre (barrière szerződés) most nem volt szükség, először, mert József maga is megvédheté birtokát, másodsor, mert Franciaországgal szövetségben állott. Kaunitz 1782. tavaszán egyszerűen kimondá a hollandus követnek, Wassenar grófnak, »A barrière nem existál, a császár hallani sem akar felőle.« Még sokkal fontosabb kérdésben sem akarta elismerni a régi szerződések érvényét. Hollandiának már a vesztfáliai békében sikerült elzárni a Selda folyót, hogy lehetetlenné tegye Anversnek, a kereskedés régi emporiumának versenyét Amsterdammal. Most a császár már nem tartotta magát kötelezve a szerződés megtartására. A tenger szabadságának elve épen

akkor még fenn akarta tartani a magyar alkotmányt. Azokat egyes adatok helyre igazítása céljából nézette át; a főelvvel, mint sok nyilatkozata mutatja, akkor már tisztában volt.

akkor lép fel; sietett azt egyik birtoka érdekében felhasználni. Legfőlebb francia részről gondolhatott ellenmondásra, de a francia miniszterium nagyon barátságosan nyilatkozott, úgy hogy magával az aránylag gyenge köztársasággal állott csak szemben.

A francziák, kiknek leginkább érdekében állott a béke, ennek érdekében működtek Hágában, de a kereskedők érdeke győzött. A köztársaság kijelenté, hogy erővel meg fogja akadályozni a császári hajóknak a Seldán lehajózását. Mindazáltal útnak indítottak Belgiumból egy kis hadihajót, de a hollandusok »lőttek« és a brigantint hatalmukba kerítették. ¹⁾ József casus bellinek nyilvánítá a hollandusok eljárását és háborúra készült.

Ekkor kiderült, hogy a francziákra egyáltalában nem számíthat. Inkább a hollandusoknak fogták pártját, kiket meg akartak nyerni az angolok ellen kötendő szövetségre, mint a császárt, kivel névleg szövetségben állottak. A bajor csere sem haladt előre. Kitünt, mily óriási súlyt gyakorol még Franciaország, egyedül annak hozzájárulásán vagy oppositóján múlt a császári tervek sikere vagy bukása. Nagy hadi készületekbe fogott, de azért elhatározta, hogy Franciaországot érdekébe vonja. Mind a két ügyet: a hollandust és a bajort egyszerre akarja eldönteni. Hisz, ha Belgiumot oda adja Bajorországnak, elesik a hollandusokkal való minden baj. Még jobban sietteté a francia követnek nov. 29-én átadott emlékirata, mely bizonyos esetekre francia hadizenettel fenyegetett. Fel akarta használni a francia udvar béke után való vágyát. Gondolatait e tárgyról a következőkben közölte Kaunitzczal. ²⁾ Sietni kell, mert a sereg sok pénzbe kerül. Ha a hollandusok nem akarnak nagyobb veszélyt fejökre vonni, adják át Mastrichtot. Ez volna az előzetes elégtétel, mely ép annyira a hollandusok érdeke, mint a mienk.

Mindenek fölött szükséges az ügygyel összefűzni a bajor csere ügyét. Erre nézve nagyon kedvező Franciaország hely-

¹⁾ 1784. okt. 6.

²⁾ Reflexions sur la Reponse a faire au Roi de France. Von S. M. herabgelangt. A bécsi udv. levéltárban. Decz. 14. 1784.

zete. Elmondhatjuk, hogy veszteségünk egy milliónyi, de arról nem szólunk, hogy az ujonczozás jogát Belgiumban fenn akarjuk tartani. Franciaország segítsen a zweibrücki herczegnél, hogy ne álljon ellen terveinknek. Ha a választó és örököse beleegyeznek, akkor nem kell sokat törődnünk Franciaországgal. Poroszország nem fog háborút kezdeni.

Franciaország ne nyerjen semmit, ha elősegíti is terveinket. Legfőlebb később lehetne kilátást nyújtani Namur birtokára cserében némely olasz birtokért. Elég haszon reá nézve, hogy Luxemburg és Namur nyitva áll előtte. Hollandiától azon esetben, ha a csere létrejő, megelégszünk 1 milliónyi kárpótlással, ha nem jó létre, 8 milliót követelünk.

»Íme egy halom össze nem függő elmélkedés, melyeket elküldök, azon kérelemmel, hogy hozzon beléjük rendet« írja Kaunitzknak. Ez sokkal jobban tart Franciaországtól mint ura. Leopold is a legélesebben ír a francia kabinet álnokságáról. Leginkább azért volna jó a csere, hogy a dynastia ezután függetlenné válnék Franciaországtól. A császár a lehető legkellemetlenebbnek tartja helyzetét, úgy a külső, mint a belső bonyodalmakat tekintve.

Végre az orosz megbízott, Romanzov, elérkezettnek látta az időt, a császári tervbe beavatni a zweibrückeni herceget. A trónörökös, kit nagy összeggel akart József megnyerni, nem állott a tervre, hanem egyenesen Nagy Friderikhez fordult, felhíva őt jogának védelmére. A porosz király a rég óhajtott alkalmat nyerte mint a német alkotmány és a fejedelmi önállóság védője léphetni fel a császár ellen. Zászlója körül csoportosult a német fejedelmek legnagyobb része. Ott nem lehetett erővel tenni semmit; jogczim nem volt, mert még a választó sem irt alá semmi szerződést. Így a bajor-belga csere tényleg megghiúsultnak volt tekinthető, mihelyt a terv nyilvánossá lett. Ez 1785. első napjaiban történt. ¹⁾

A hollandus ügyben nagy határozottsággal lépett fel József és invasióval fenyegette a köztársaságot. De Franciaország

¹⁾ József levele Leopoldhoz 1785. jan. 13. Le projet du troc est manqué, de la manière la plus inconcevable par la lettre — que le duc de Deux Ponts a répondu a Romanzov.

és Poroszország egyaránt útját állották. Hosszú alkudozás után a császár 1785 elején megelégedett a hollandusok ünnepélyes bocsánat kérésével és 10 milliónyi hadi kárpótlással, melynek majdnem felét Franciaország vállalta el. Ily nagyra becsülte XVI. Lajos a béke fenntartását. Később azt mondták, hogy a francia forradalom kitörését meggátolhatja, ha akkor háborút üzen sógorának a császárnak, és tápot ad nemzetének hiúságának. Még 1785-ben vette kezdetét a dynastiára nézve oly végzetessé válandó nyakék póre.

Alig van jellemzőbb tény József politikai rendszerének és államférfiúi tehetségének megítélésére, mint ez a bajor és hollandus ügy, melyet egyszerre akart megoldani. Belgiumnak érdekében lép fel oly erőszakosan Hollandiával szemben, azon Belgiumnak érdekében, melynek uralmától oly szívesen megvált volna.

Ha terve sikerül, Belgium oly értékesse válik, hogy kár elcserélni, ha nem sikerül, hiába keltett maga ellen új ellenségeket. Valóban igaza volt II. Fridriknek, midőn Józsefről mondá, hogy előbb teszi a második lépést, mint az első.

Minket még közelebből érdeklő bajor politikája. Ha az eredményre visz, szerintünk csak idő kérdése lehetett a monarchia germanisációjá. A terv már 1785. elején meghiusúl. De a császár ennek nem vonja le következtetését. Épen midőn Németország legnagyobb része állást foglal ellene, és lehetetlenné akarja tenni a birodalom német elemeinek szaporítását, akkor határozza magát arra, hogy véget vessen azon magyar intézményeknek, melyek akadályozták hazánknak administrative és nemzetiségi tekintetben a birodalomba olvasztását. Akkor fog a munkához, midőn eredményhez vitelének legfőbb tényezője megtagadta a szolgálatot. Ha lehet szó politikai *ὑστερον προτέρον*-ról, József politikája volt az.

Leopolddal folytatott levelezése mutatja, mily izgatólag hatott e sokoldalú, idegfelesztő tevékenység Józsefre. Ha szabad e szóval élnünk, fejére nő a sok kérdés, melyet ő hivatott elő, de melylyel nem tud már elbánni. Panaszkodik már decz. 3-án, mennyi epét szerez neki a francia diplomacia és sóvárog kedvező alkalom után, hogy visszaadhassa a kölcsönt. De most fel kell áldozni a hiúságot, mert különben veszélybe jut-

tatná az államot. Később, nem is akar szólni magáról, mert helyzete sem nem kellemes, sem nem kielégítő, és úgy szólva segítség nélkül kell mindenki ellen küzdenie. Sem hivatalnokai, sem nemzetébe nem bízhatik.¹⁾ Midőn a zweibrückeni herczeg levele véget vet nagy tervének, és vállán nyugszik az egész politika terhe, még egy más óriási munka is foglalkoztatja: Magyarország belső kormányának megváltoztatása.

A személyes kormány bevitele a megyébe.

November eleje óta nem szünt meg József a magyar alkotmány reformjának tervén dolgozni. Az eddigi kormány-mód megdöntésére el volt határozva. Csakhogy reformját szeretete volna a törvényesség látszatával vinni keresztül, ezért adta át tervét átnézés végett a kancellárnak. Időközben sem nyugodott. Még az 1784. év utolsó napjaiban értesül arról, hogy Magyarországon sok levelet felbontanak a póstán, többek között egy Jankovicsnak szólót. Visszatetszik neki, úgymond, ha látja, hogy sokan csak annyiban hiszik magokat hazafiaknak és a hon szabadsága őrzőinek, a mennyiben kitűnnek féktelen rajongás és szemtelenség által, képzelvén, hogy ez által mások előtt tekintélyre jutnak.²⁾ A kancellária előtt sem titkolja az új aera közeledését. Minthogy a főispánok oly hanyagok, elrendelte, hogy azok, kik november óta nincsenek otthon, január 1-től fogva ne kapjanak fizetést. Ne szenvedjen miattok a szegény nép. Ez az új intézkedések egyik kezdete.³⁾ A kancellária remonstrál, de József meghagyja, hogy el kell járni, mindannyi ellen, különösen pedig Batthyáni Ferencz Sáros megye főispánja ellen. Ők száműzésnek hiszik, ha megyéikben tartózkodnak, már ez mutatja, mit lehet várni kormányzásuktól.⁴⁾ Batthyáni maga kérte elbocsátását, mert jóságai távol

¹⁾ Decz. 20. 1784. Arnethnél i. m. 255. l.

²⁾ 15457/84. Ich muss zu meinem Missfallen sehen, dass sich manche nur so weit Patrioten und Beschützer der vaterländischen Freiheit zu sein glauben, als si sich durch eine zügellose Schwärmerey und Vermessenheit auszeichnen, in der Einbildung sich dadurch bei andern ein Ansehen zu geben, decz. 29.

³⁾ 654/84. jan. 4. A rendeletet 1784. decz. 30-ról kellett datálni.

⁴⁾ 1101/85. Szala és Varasd megye főispánjai.

esnek megyéjétől; a fejedelem megadja, mert úgyis elhagyott-nak nézte a megyét.¹⁾ Nem csak a közjog tényleges alkalmazását akarja megváltoztatni, hanem elméletét is. Petrovicsot a budai egyetemen a magyar közjog tanárát Bécsbe idézi, hogy felügyelete alatt dolgozza ki művét. Mert nagyon fontos, hogy az ifjúság igaz elveket tanuljon, ne kicsapongókat.²⁾ Látszik Martini nézeteinek hatása. A magyar közjog tanszékét, további intézkedésig egészen beszünteti.³⁾

Maga lép fel mint az új magyar közjog szerkesztője. Munkálatát átadja a kancellárnak és néhány megbízottnak megvitatás végett. »Ezek terjedelmes, idézetekkel támogatott értekezést nyújtottak be annak bizonyítására, hogy jobb a visszaélések meghagyása, mint az általuk bámúlt alkotmányoknak változása.«⁴⁾

Leopold igen fontosaknak ismeri el a visszaéléseket, és lehetetlennek tartja, hogy jó okot lehessen felhozni fenntartásuk mellett.

Két hét múlva a császár tudósítja öcsését, hogy rendeletet adott ki a kancellária érvei ellen. A főispánok ellenében biztosokat rendelt, és 54 ember helyébe, ki nem tesz semmit, 8-at rendel, ki felügyel a parancsok foganatosítására.⁵⁾

Mint Esterháznak írja, azért állítja elveit a kancellária által kifejtettekkel szembe, mert annak munkálata nagyon is terjengős, és a szándékolt jót az országgyűlésre akarja hasznosítani. Maga akarja megbeszélni e fontos ügyet a kancellárral, a két alkancellárral és Ürményivel valamely délután a hivatalban, minden feltűnés nélkül.⁶⁾ A kancellár csak febr.

¹⁾ 1702/85. febr. 8.

²⁾ 458/85. jan. 12.

³⁾ 515/85. *Cathedra juris publici Hungariae, usque ad ulteriorem meam ordinationem supplemenda est.*

⁴⁾ Leopoldnak jan. 20. 1785. Arnettnél 262. l. E munkálat nincs meg sem a kancell. levéltárban, sem a bécsi udv. levéltárban, sem a kabinet levéltárában.

⁵⁾ De même j'ai établi au lieu d' *Obergespans* des commissaires, et que de 54 individus, qui ne faisaient rien, j'en détermine 8 qui surveilleront l'exécution de mes ordres. 1785. febr. 3. i. m. 269. l.

⁶⁾ 5978/85. Ich habe in demselben einige Grundsätze in Beantwortung der Ihrigen vorausgehen lassen, weil Ihr Elaboratum theils zu

2-ára készít elő mindent, mi az ügy megbeszéléséhez tartozik, akkor is kívánja az egész kancelláriának értesítését, mely előtt ily fontos dolgot nem szabad elhallgatni. Még az nap délután történt a megbeszélés, a császár külön megkérte az öreg kancellárt, hogy egész kényelembe helyezze magát. ¹⁾ E tanácskozásban történt azon megállapodás, melyről József másnap értesíté Leopoldot. Már néhány nap múlva kiválasztotta a kancellár a császár szóbeli utasítása értelmében a biztosoknak és főispánoknak legalkalmasabbakat. Megjegyzi, hogy helytelen az országot nyolcz kerületre osztani; így igen sok esnék egyre-egyre. Ő tizenkét kerületre osztotta. Somogy és Baranya megyéket is el kellett helyezni, melyekről a császár egészen megfeledezett. Ennek ellenében József elegendőnek tart kilencz kerületet, melyeket később fog kisebb részekre osztani. Esterházy még az nap indítványozza a kijelölt biztosoknak Bécsbe hívását, akkor meglátják, beválnak-e? Ebbe a császár beleegyezik és meghagyja, hogy az illetőknek írják meg az új hivatallal járó rangot és fizetést is. ²⁾ Ily módon akar reájuk hatni. A fizetést 6000 ezüst forintban állapította meg. Akkor egy volt a papír és az ezüst értéke. ³⁾ A hivatallal a titkos tanácsosi rang járt. Mindazonáltal Izdenczy kancell. tanácsos nem fogadta el. A kancellár kevésnek tartotta a kilencz biztost, különösen eleinte kell több. Erre a császár *tízre* határozta a kerületeket. A biztosokat utasítással akarja ellátni, e célból megjegyzéseket kér a kancelláriától. ⁴⁾

A kancellár előbb a személyes kérdéssel foglalkozik.

weitschichtig ist, theils das in Absicht habende Gute auf den Landtag hinaus schiebt. Jan. 28.

¹⁾ 5979. 5980. Heute Nachmittag um 5 Uhr werde ich zu Ihnen kommen, und ersuche ich sie, ohne Aufsehen zu machen, auch die andern dahin zu bestellen, Sie müssen aber ihre volle Gemächlichkeit pflegen.

²⁾ 5981. és 5982. mindkettő febr. 6.

³⁾ Kazinczy Pályám emlékezete.

⁴⁾ 5983/85. febr. 8. A császár első jelöltjei: Jankovics A., Majláth József, b. Prónay László, gr. Csáky J., Szilávy Pál, gr. Teleky Sámuel, gr. Győry Ferencz, gr. Apponyi A., gr. Széchenyi Ferencz, Izdenczy József. Esterházy jelöltjei: Gr. Batthyányi János, Szentiványi, Majláth, gr. Csáky J., gr. Sztáray M., Prónay, Szilávy, Jankovics, Győry, Ürményi, Apponyi és Szécsenyi.

Szerinte gróf Teleky, mint erdélyi, nem alkalmas, különben is beteges. Prónaynál alkalmasabbnak tartja Szentiványi udv. tanácsost, ki már alispán is volt, míg Prónay csak alispán helyettes. Különben sem ajánlhat protestantst ily méltóságra.

Utasítást nem írhat, mert nem tudja, minő hatáskörrel akarja a Felső felruházni biztosait. Csak azt reméli, hogy instructiójuk meg fog felelni a törvényeknek.¹⁾

József elégnék tartja a tiz kerületet. Telekyt, ki úgy sem akar Bécsben maradni, kinevezi a váradi kerület biztosának és újra kijelenti, hogy e tisztség betöltésénél nem szabad tekintettel lenni a vallásra. Már harmadnapra elküldi a biztosok *utasítását*.²⁾

E szerint vezessék a megyéket és hivatalnokokat, és vigyázzanak a rendeletek végrehajtására. Székhelye megyéjének maga a biztos a főispánja. Ez legyen aztán a minta megye. Mindjárt hivatala elfoglalása után utazza be megyéit, tartózkodjék mindenütt, míg nem látja, hogy rendben van minden.

Nem kell megyéjének külön leveleznie a helytartótanáccsal, csak általa. Ők javaslatokat tehetnek egymással, és a szomszéd örökös tartományokkal jó és egyenes közlekedésben állanak minden kerülő és etiquette nélkül, a legrövidebb módon. A monarchia minden része úgy is csak egy egészet képez.

Nem csak a főispáni jogokat gyakorolják; alattok állnak a kiváltságos városok és községek is. Sőt a só és harminczad úgy is alájok rendeltetik. Csak a termelés tekintetéből marad fenn a bányakamara, a közigazgatás a biztost illeti meg.

Minden kir. commissarius mellé 1—2 provincialis biztos rendeltetik. Ezentúl állandó lesz a törvényszék. Csak a biztosnak áll jogában összehívni a megyei gyűléseket.

Hatáskörükhöz tartozik az adó, a kvártély, a conscriptio; a vallás, tolerantia és iskolaügy, az urbér, lótenyésztés, kereskedés; telepítés, cigányügy; a vízkárok elleni védelem, hajózás, folyótisztítás, a hajóvontató utak, országutak és pósták.

A büntetőtörvénykezés egy részében gyakorolják a kir. reservált jogokat. Csak a felségsértés, más halálos bűn, és bé-

¹⁾ 5984/85.

²⁾ 5985/85. febr. 12.

kebontás van kivonva hatalmukból. Tapasztalataikról minden félévben tegyenek jelentést a helytartótanácsnál.

Évenként októberben elkészítik a conduitlistákat. Hatalmokban áll letenni minden megyei hivatalnokot az alispán kivételével, és a restauratioig a helyettesítésről gondoskodni.

Alispánválasztás ne mehessen végbe külön királyi parancs nélkül. Ennek czélja a jártas és ügyes embereknek a hivatalban megtartása. A biztosok pontosan vizsgálják meg az alispánok működését, és a roszak helyébe tegyenek alkalmasabbakat. Fontos ügy a házipénztár kezelése. A megye nem írhat ki többet, mint a mennyi a szükséglete, ha többet követel az alattvalóktól, azt a tisztikarnak kell fedeznie. Csökkenteni kell a huszárok és hajduk számát. Szemmel kell tartani a városok gazdálkodását is. A kerületekben fekvő kiváltságos kerületek szintén alájuk tartoznak. A városok minden közigazgatási ügyben, kivéve az igazságszolgáltatást és gazdaságot a megye alatt állanak, a helytartótanács csak a megyéhez ír.

Több kisebb megyét lehetne egyesíteni. (Igy Mosonyt Győrrel, Komáromot Esztergommal, Turóczot Arvával, Tornát Abaujjal, Csongrádot és Csanádot, Zágrábot és Szörényt.)

Maga, saját felelősségére rendelkezhetik a katonasággal.

A király nevében elfogathat mindenkit: nemeset és mágnaist is. Szorgos ügyekben, vagy ha feljelentés forog fenn, egyenesen levelezhet a kancelláriával és az uralkodóval.

Mindebben nem szabad lennie tekintettel másra mint a közszolgálatra. »Szeme előtt tartsa azon elvet, hogy egy jól gondolkodó királynál érdekét nem lehet és nem szabad elválasztani a hazáétól, mi nem más mint az emberek nagy sokasága.« ¹⁾

E férfiak kötelessége »nemzetöket egészen más fogalmakra tanítani haszna és java felől, és megszabadítani azt előítéletektől és gyanútól.« ²⁾ Csak csekély számú személyzetre

¹⁾ Er sich wol diesen Grundsatz vor Augen halten muss, dass eines richtig denkenden Königs Interesse von jenem des Vaterlandes welches eigentlich nur die Wohlfahrt der grossen Anzahl Menschen ist, nie getrennt sein kann, noch soll.

²⁾ Ihrer Nation ganz andere Begriffe zu deren Vortheil und Beste beizubringen, sie von Vorurtheilen und Misstrauen befreien.

tarthatnak számot. Az esküt, melyet magyar tanácsos fog felolvasni, maga a király előtt fogják letenni.

Még királyi hivatalnok kezében Magyarországon polgári hivatalban nem központosult annyi hatalom, mint a mennyivel a férfiak valának felruházva. A közélet, az anyagi és szellemi fejlődés minden tényezője gondjaira vala bízva. A rendi vármegye jelentősége eltörpül mellettök. A király képében van, annak eszméit hivatvák megtestesíteni, rendelkezve minden arra szolgáló eszközeivel. A római praefectusok és legatusok, a francia intendansok és a porosz praesidensek hatalmi köre ruháztatik most néhány magyar főúrra, hogy egyszerre lehessen végrehajtani itt a fejedelem akaratát. Mellette, bár régi hatalmának csak árnya, még meg van a vármegye, mint közigazgatási egység.

Ezen instructiót nyilvános tanácsülésben akarta tárgyalás alá venni Esterházy. Különösen a gazdasági ügynek a közigazgatásba olvasztásában látott nehézséget. Az esküformulát is előre kívánta megállapíttatni. A császár nem szünt meg sürgetni, és a tanácsos, Brunswick, egy hét múlva elvégezte munkálatát, még mielőtt a főispánok Bécsbe érkeztek. ¹⁾ Ezek közt gr. Csáky eleve visszautasította a hivatalt, azon kérelemmel, hogy azért tarthassa meg a Felség kegyét és tanácsosi állását a helytartótanácsnál. ²⁾ Helyébe a kancellár által ajánlott Szentiványi lép.

A kidolgozott instructio a kir. biztosokat főispánokká akarta változtatni, valamivel erélyesebbeket mint az előbbieket, de mégis csak repraesentansokat. Így akarta a kancellária kerülő úton elérni azt, mit nyíltan a császárral szemben nem lehetett; József újra kifejti a megyei igazgatás hibáit. A főispánok soha sincsenek helyben ezek orvoslására. Ezért letétnének, csak címök és ülésük az országgyűlésen marad meg. Fizetésük élvezetétől márczius 1-től fogva elesnek, ezen naptól

¹⁾ 5986. 7. 8. febr. 14. 22.

²⁾ 5989. Erre József megjegyzi: Oft wirken Nebenursachen auf die wichtigsten Entschliessungen des menschlichen Lebens, besonders bei Ehemännern, die man nachher bei herabgefallenem Schleier bedauernd erkennt. Febr. 24.

számíttatik az új biztosok fizetése.¹⁾ Megjegyzései a kancellária munkálatára kiterjeszkednek a magyar alkotmány egész rendszerére, a hogy ő azt felfogta.

A biztosoktól a helytartótanács ne kívánja sok vizsgálat keresztülvitelét. Minden esetben magok jelölik ki a vizsgálati személyzetet. (ad. 3.)

Az alispán nem tehető le, csak kir. parancs által összehívott tisztujítás alkalmával. A biztos e hivatalra három egyént ajánl a királynak, ezek közül választ egyet a megye. A kancellária még egészen fenn akarta tartani a restauratio régi módját, az új rendszer által a megye olyan formán választja az alispánt, mint az országgyűlés a nádort. (ad. 7.)

A városban is csak a biztos rendeletére tartható tisztujítás, ép úgy mint a megyében. A polgármester választása olyan mint az alispáné. A megye csak táblabíráit választja a biztos beleszólása nélkül. Évenként csak egyszer van generalis congregatio. Össze kell hívni rendkívüli esetben, ha oly törvényváltozás forog fön, mely a rendek hozzájárulását követeli. A subsidium megszavazása országgyűlés elé tartozik. A közigazgatás rendes folyamába azonban sem a megyének, sem az országgyűlésnek nincs beleszólása. Particularis congregatiókra ezentúl semmi szükség; a publicatiót és currentálást más módon kell elvégezni.

Látjuk tehát, hogy József, legalább *elben* elismeri még az országgyűlést, és a rendek törvényhozási jogát. Sőt még a megyei rendek souverainitását sem tagadja; hozzájuk fordul törvényváltozás esetén. De alapjában véve csak egy esetre ismeri el az országgyűlés competentíáját: a subsidium megszavazására. Tudjuk, hogy minden alkotmányos szabadság a rendek adó-megszavazási jogának volt következése. A császár az oly hatalmassá dagadt folyót kútfejebe akarta volna visszacsorítani. Mert ezen egy eseten kívül meggyőződése szerint nem változtat az alkotmányon, csak jobban fogja fel annak szellemét, mint a magyarok.

Igen nagy gondot kell fordítani a falusi jegyzőkre. Minden szolgabíró mellé két jegyzőt kell alkalmazni. Most több

¹⁾ 5991/86.

van, és így a jobbágyság a változás által nyer. E fölösleget a falvak iskoláikra fordítsák. (32. 33.)

A megyék egyesítése nem tartozik az országgyűlés elé, mint a kancellária vitatja. Hisz azok neve és száma megmarad. (38.)

A botbüntetés ellen lehessen appellálni a megyéhez. Ha bárki elfogat valakit, tartására ha szegény, fizessen három krajczárt naponkint. (46.) Ez a megyei tisztviselők annyiszor tapasztalt önkényének megszorítása.

A postaútak meghatározása a központban történik. Ezzel is kevesbedik a sok haszontalan tabella munka, melynek csökkentése annyira szíven fekszik a császárnak, miután általa annyira felszaporodott.

Minden kerületben külön kamarai igazgató működik a commissarius mellett. (64.)

Sem a végrehajtás sem a kir. biztos működésének megítélése nem tartozik a megyei generalis congregatio hatásköre alá. (67.) Ez által egész nyilván ki van mondva, hogy a végrehajtás kizárólag a biztos felelőssége alatt történik, ki nem felel másnak mint a királynak. Tulajdonkép ez a pont helyezi a közigazgatást egészen a királyi felügyelet alá, és vonja ki azt a megyék kezéből. A személyes uralomnak ez a megalapítása.

Nem csak törvényes hatalommal van felruházva a biztos, hanem a királyi önkénynek is ő szolgál eszközeül. Nem csak törvényes esetben van joga elfogatni bárkit, hanem kir. parancsra is. (69.) Izdenczy utasítását, midőn a daczos Nyitra megfenyítésére küldték, most kiterjesztette az egész országra.

Minden biztos mellett egy titkár, egy kancellista és egy registrator dolgozik, kiket ő maga nevez ki. Önkéntes hivatalnokokat is fogadhat maga mellé. (70.)

Az volt a főkérdés, talál-e József magyar embereket, kik az ő szellemében fogják kezelni ezt a nagy hatalmat, kik nem fognak visszarettenni azon felelősségtől, melylyel a magyar alkotmány gyökereinek megingatása jár. A kiszemelt férfiak, ha e nevet és a császárnak beléjük vetett bizalmát megérdemelték, kinos választás előtt állottak, a kötelességek olynemű collisiója előtt, melynek eldöntése tiszta értelmet és szívet kö-

vetel. Nem azt hiszszük, hogy választaniok kellett a császárnak a népszerűség árán megvásárolt kegye, és nemességnek szeretete közt, melyet az uralkodónak reájok háruló haragja által nyernek meg. Ily összeütközés csak gyenge, a szin után induló férfiak előtt lehet fontos. És Magyarország főúrai közt mindig voltak ez osztályhoz nem tartozók. De mi lehet erős, tenni és hatni vágyó, hazáját szerető férfiú előtt kinosabb, mint választani a legszélesebb hatáskörrel kínálkozó pálya közt, melyen kifejtve egész tehetségét, végtelen szolgálatot tehet hazájának és fejedelmének, de egyúttal veszélybe is döntheti nemzetét; és a közt, hogy tétlenségbe merülve, mást tán gyöngébbet lássa a neki szánt helyen, ki a roszt teszi csak, a jót nem. Egyike volt azon örökké fájdalmas időpontoknak, midőn ellentétben látszott lenni a műveltségnek, a haladásnak érdeke, a magyar alkotmánynak és nemzetiségnek érdekével. Csak az ki átérzi az ily lelki küzdelem fájdalmát és mélységét, fogja teljesen méltányolni azon férfiak emlékét, kik később hazájukat, nemzetöket ily conflictustól biztosították.

Láttuk, hogy Izdenczy volt az első, ki visszautasította a neki szánt hivatalt. E férfiú nem volt nemes születésű, bizonyára óriási fáradtság és küzdelem árán jutott csak el kancelláriai magas tisztjéig, és a mily mély volt hálája az uralkodó iránt, ki felemelte, oly mély keserűség töltötte el az urak ellen kik nem birva mással mint származással és vagyonnal, feljogosultaknak hitték magokat elnyomni kétségtelen nagy tehetségét. Ő volt a magyar nemesség előjogainak halálos, soha ki nem fáradó ellensége. Kinevezése a nemességet nem csak alkotmányos jogaiban, hanem társadalmilag is sértette volna. Ezért kellett visszavonulnia, tehetsége és egész lénye úgyszólván inkább vonzották a hivatalba, hol elmélkedni és írni kell, mint a kormányzás tevékeny részéhez. Nem sokára tagja lett az államtanácsnak, a monarchia a központosító intézményének mint az első magyar. Kineveztetése mutatja a birodalom központosításának haladó tendenciáját.¹⁾ — A másodiknak, gróf Csáky Jánosnak, leköszönését József családi okokra vitte vissza.

Az a férfiú kinek lemondása legjobban feltűnteté a szem-

¹⁾ Hock i. m. 109. l.

ben álló ellentétek súlyát, *Gr. Apponyi Antal* vala. Őt a pécsi kerület biztosául jelölte ki a császár, melynek egyik megyéjében, Tolnában, családja oly nagy tekintélyt élvezett, és majdnem örökösen vitte a főispáni méltóságot. Ő többnyire Bécsben élt, mint az ottani előkelő társaságnak egy műveltsége és szeretetre méltó volta által egyaránt kiváló tagja. A királyi meghívásnak eleinte megfelelt, kész volt a hivatalt elvállalni. Melyik magyar főnemes ne sietne végrehajtani, királyának, és oly nagy királynak mint József vala, akarátát?

A meghívó szerint a főispáni méltóságot annak törvényes határai közt nyerte volna el. Most az instructióból látja, hogy ezen új méltóság véget vet a közigazgatás törvényes rendszerének. E terhet nem vállalhatja magára. Elvesztené honfitársai bizalmát és ez mindenben megakadályozná tevékenységét. Ez ellenhatás leküzdésére oly energiát kellene kifejteni, melyet magában nem talál fel. Békét szerető szelleme visszariad ezen kiméletlen eljárást követelő tevékenységtől. Azonkívül betegessége is megakadályozná a roppantúl felszaporodó teendőknél, különösen kamarai téren, lelkiismeretes elvégzésében.

»Mint minden jó hazafi, ő is meg van győződve ő Felsége jó akarataról. De azért elveiről, melyeket szentekül tart, nem mondhat le. A meggyőződés szabadságát ép oly szentnek kell tartani, mint a vallásszabadságot.« Nem akar azon helyzetbe jönni, hogy ezen elv ellen vétson. ¹⁾

Tán több hasznót tehet a királynak és országnak derék, hű honfitársaitól kedvelt magánember, mint egy hivatalnok.

A császár oly sorokkal kíséri tudomásul vételét, melyek egyaránt tiszteletére válnak neki és Apponyinak. Sajnálja, hogy ezen akadályok ép oly férfiúnál merülnek fel, kinek ismeretei, jelleme és tehetsége őt még sokkal fontosabb dolgokra is képessé teszik. ²⁾ Jankovicsot rendeli a pécsi kerület bizto-

¹⁾ Freiheit der Denkungsart muss als so heilig angesehen werden als religiöse Freiheit, 1785. márcz. 2. 5992. sz.

²⁾ Thut mir leid, dass diese Hindernisse sich bei einem Manne finden, dessen Kenntnisse, Rechtschaffenheit und Geistesgaben ihn allerdings zu noch weit wichtigeren Dingen fähig machen.

sául, helyébe Temesvárra másnak ajánlására szólítja fel a kanczelláriát.

Apponyi lemondásában, bármennyire nemesek is indokai, bizonyára nagy része van bizonyos epikureizmusnak — a legmagasabbat értjük, — mely az élet legfinomabb szellemi gyönyöreinek élvezetébe elmerülve, magához méltatlannak tartja a durva politikai világ zavarába való avatkozást. Hogy jó hazafi is elvállalhatja e hivatalt, azt Széchenyi Ferencznek, a kételkedés és töprengés emberének, kinek családja, úgy szólva, megtestesíti a magyar történet tragikumát, példája bizonyítja. A nagy világ kosmopolitikus hive visszavonul, a hazafi hatni akar. Akkor még lehetőknek tartotta együtt szolgálni Józsefet és a hazát.

A többi biztos mind hivatalnok. Gróf Telekyre és Pró-nayra nagy hatással lehetett, hogy személyökben annyi időn át mellőzött felekezetök emelkedik ismét országos hivatalra. Jankovicsnak egész élete úgy szólva kir. biztosságban tölt le a szerbek és oláhok közt. Majláth Józsefet, előbb Fiume kormányzóját, nemzetgazdasági ismeretei tették e polczra alkalmassá. Ürményi, Szentiványi és Bachó, kit Jankovics helyébe ajánlott Esterházy, mint kanczelláriai tanácsosok tanulták meg összeegyeztetni a fejedelemnek és a hazának szolgálatát. Legkülönösebb módon jutott a biztossághoz b. Révay Simon, volt turóczi főispán. Minthogy e hivatala megszűnt, mást keresni jött Bécsbe. A császár Pálffyhoz utasítja, mutassa az neki, minő munka vár egy kir. commissariusra. Sokkal becsületesebbnek tartotta, semhogy maga nem mondaná meg, ha magát betöltésére nem hinné képesnek. Révay a hivatalt elfogadta és a munkácsi kerületet választá. ¹⁾ Ez is mutatja, hogy a császár nem igen volt bővében az alkalmas férfiaknak.

Csakhamar összegyűltek a kijelölt biztosok Bécsbe, és a császár meghagyása szerint a kanczelláriával együtt megvitaták az utasítást. A kidolgozott magyarázat és annak indoklása ismét mutatja, minő más volt a császárnak és hivatalnokainak elvi álláspontja.

¹⁾ Graf Pálffy, lassen Sie ihn die Agenden einsehen eines Commissärs, ich halte ihn für ehrlich genug, dass wenn er sich selber nicht fähig hält, er es sagen würde. 5993. 5994. sz.

A vizsgálatokat a magyarázat szerint nem megyei vagy városbeli hivatalnok, hanem idegen vigye. József ebben a régi traditiót látja; reá áll, de kiköti, hogy a városi hivatalnokok is vihessék a vizsgálatot a megyében. Ily módon egymás mellé helyezi a polgárt és a nemest. (1.)

A magyar urak újra meg akarják menteni az alispánságot, fenn akarják tartani a candidatiónak régi, jónak bizonyult módját. József ellenben ki akarja szabadítani a megye főtisztviselőjét a kabál hatása alól, mi alatt ő a korteskedést érti. Maradjon állandóan tisztjében, ha csak a király le nem teszi. Így fejlődik az eszme. Előbb az alispán csak királyi befolyás alá jut, de még alá van vetve a restauratiónak, majd kell, hogy állandó hivatalnökká válják. Ha pedig ez a fontos tiszt állandóan egy emberre marad bizva, sokszoros figyelemmel kell lenni a kiválasztásnál. Csak a legderékabbakat lehet megtartani, a többi leteendő. Az sem kell, hogy a megyéből való legyen, elég, ha magyar vagy a kapcsolt tartományokból való.¹⁾ Ily módon akar véget vetni a megyéknél uralkodó nexusnak. Azon elvet azonban fentartja, hogy a magyar megyén csak magyar uralkodhatik.

A megyei nagygyűléseket is védelmökbe fogják a biztosok, noha nem akarnak a törvényekre emlékeztetni. Oda tartoznak az intabulatio, a fiscalis actio, a katonaság eltartása. Csak az a kérdés, kinek nevében készüljön a jelentés. A főispán engedelme nélkül azonban ne gyűlhessenek össze. Legálább árnyékát akarják megőrizni a megye régi hatalmának. Ezen opportunismus ellen erősen harczra kél a császár, és alkalmat vesz elvei kifejtésére.

»Az alkotmány legnagyobb hibája, hogy szerinte mindent a generalis congregatiók végeztek. Minden megye azt hitte, hogy ország és gyűlését országgyűlésének nézte. Ha ez megmarad, nem várható semmi javítás.«

»Megmondtam már, mily értelemben kell felfogni valamely nemzet kiváltságait és szabadságait. Abban, hogy semmi alaptörvényt, mi a lényegest, az egyéneknek egymáshoz kötését illeti, ne lehessen alkotni országgyűlési végzés nélkül, hogy

¹⁾ Oder aus den dazu gehörigen Provinzen.

ezen diétai végzés alkotásához minden megye küldje követeit, és hogy ezen követek választására és utasítására a megye összes nemességének generalis congregatiója gyűljön össze, hogy ily módon minden egyes egyénnek akarata működjék közre. De ha egyszer a fő- és alapelvek meg vannak állapítva, lehetetlen, hogy azok alkalmazására és követésére ismét befolyást gyakoroljon az egész község, hanem ez egyedül az országos kormány személyére van bízva, monarchikus országban tehát a királyra.«¹⁾

Ily alakban lépnek fel Rousseau elvei, miket egy uralkodó, Európa egyik leghatalmasabb trónjának örökös ura, a legbüszkébb dynastiának büszke sarja, teljes ridegségökben ad elő. Az egyes ember a szövetség megalakulása után a községnek adta át egész létét, vagyonát, vérért. Különös kísérlet a megyét, egy százados rendi fejlődésnek túlregett gyümölcsét a Contrat Social elvei alapján, majdnem a könyv betűihez ragaszkodva magyarázni meg. A végrehajtó és törvényhozási hatalom közötti megkülönböztetés éles és pontos. Ott már nem Rousseau, Józsefnek tanítója, hanem Hobbes.

A generalis congregatio egész tevékenysége ezután követek választására, táblabírák nevezésére, és azon terhek elvállalására szorítkozik, melyek sürgős elintézése szükséges, és melyek országgyűlésre nem halaszthatók. Minden más hatáskör csak zavart szülne. A betáblázásnak folytonosan kell törtenetnie. Ép oly kevésbé szükséges a currentálást ott végezni.

Többi teendőikön kívül a falusi jegyzők a jobbágyok ügy-

¹⁾ Ich habe schon zur Genüge gesagt, in was in äussersten Verstande die Worte, Vorrechte und Freyheiten einer Nation bestehen können, nämlich dass kein Fundamental-Gesetz, so das Wesentliche der Verbindung der Individuen unter sich betrifft, nicht ohne Diaetal-Schluss gemacht werden könne, dass zu Formirung dieser Diaetal-Schlusse sämtliche Komitate ihre Deputirte abschicken und dass zur Auswahl und Instruirung dieser Deputirten eine General-Congregation des gesamten Adels von einem Komitate concurrirte, und also auf diese Art die Willensmeynung eines jeden Individiums dabei mitwirke. Nach vorgebrachten und schon bestehenden Haupt- u. Grundgesetzen kann aber unmöglich zu deren Anwendung und Befolgung wieder die ganze Gemeindē einen Einfluss nehmen, sondern diese muss allein in der wirkenden Person der Landesregierung bestehen, so in einer monarchischen Regierungsform der König ist.

védjei is lettek volna. Ezt a kancellária ellenzi, mert sok más dolguk van, különösen a katonasággal. — József ez esetben enged a kormánynak.

A napi három krajczár csak kártérítés lehet az elfogottak részére, mert ellátásuk közöltségen történik. Ezen megjegyzés helyességét is elismeri a császár. Szinte örül, ha valamit helybe hagyhat. Az alispán részére 1000 frtnyi fizetés állapíttatik meg, hogy független lehessen.

A biztosoknak a hazai törvények értelmében kell letenni az esküt. A császár ebben is megnyugszik. ¹⁾

József teljes tudatában van intézkedése fontosságának. Tudja, hogy még azok részéről is, kik szolgálják, legfőbb engedelmességet remélhet, hálát, odaadást, buzgóságot senkitől. Rendkívül magánosan érezheté magát hatalmi és elvi magaslátán, midőn a régi Magyarország védbástyáját megtámadja. Hangulatának éles szavakban ad kifejezést:

»Mindig sorsa volt a közjóért fáradóknak, és a kik magokat a többség javának szentelik, hogy hálátlanságra találjanak a kisebbségnél, mely őket gyűlölettel nézi. E felől nem adhatok Önnek (Pálffyhoz szól) jobb példát, mint az enyémet. Mert lehetetlennek látszik nekem, hogy valaki jobban lelkesüljön a közjóért, és önzetlenebbül viselje annak gondját, mint én, és nézze meg egyúttal a méltatlan megítélést és a rossz köszönetet, melyet azért nyerek. De ezzel nem szabad törődni a hazafinak, ki érzi becsületességét.« ¹⁾

A XVIII. század államjogi felfogásával találkozunk e panaszban is. A fejedelem a demokratikus többség képviselője az aristokratikus kisebbséggel szemben, mely minden jónak

¹⁾ Kancz. felirat 1785. márcz. 5. a csász. megjegyzéseivel 5996. sz.

²⁾ Márcz. 7. hétfőn: Übrigens ist es immer das Schicksal jener, so das Gute wirken und sich für das Beste der grossen Zahl widmen, bei der mindern Zahl Undank zu finden und auf eine gehässige Art angesehen zu werden, darüber kann ich Ihnen kein besseres Beyspiel zu geben, als das Meinige ist. Dann unmöglich scheint es mir für das allgemeine Beste mehr beseelt zu seyn, und sich mühsamer und uneigennütziger für selbes zu verwenden als Ich, und zugleich sollen sie dagegen die unbillige Beurtheilung und den schlechten Dank, so ich dafür habe ansehen, aber hierüber muss sich der Patriot, der seiner Rechtschaffenheit bewusst ist, hinaussetzen.

ellensége. Ki tagadhatná, hogy e szavak József szívéből fakadtak? Nem az-e a fejedelem sorsa, hogy őt az a kisebbség veszi körül, hogy lépten nyomon csak azok érdekeit, azok életét, azok műveltségét látja, kiknek a középkori államrend értelmében ő a feje? Ő az első nemes, ő egyházának patronusa, de ha a többi nép idegen, barbarnak hallatszó zugásában meg akarja találni az értelmet, mintegy el kell hagynia önmagát. Most Magyarországon sokszorozza önmagát, a közjólét biztosait nevezi ki. Nem csuda, ha a kisebbség zúg, ha annak hangja, mely oly közel hat reá, fájdalmat és haragot kelt szívében. És a többség — az hallgat.

Intézkedés történt, hogy minden biztos valóságos főispánja legyen kerülete egy megyéjének.

Az eskületételt márczius 9-re határozta a császár. Még előtte való nap közös kérelmet nyújtottak be a Bécsben tartózkodó biztosok, Győry, Széchenyi, Révay, Prónay, Ürményi, Szentiványi és Bachó a következő pontok iránt: 1. Az alispánságot mostani alakjában a törvény is biztosítja. Ha Felséged megmarad szándéka mellett, ezt külön rescriptum által kell közölni a megyékkel, különben ellenállnának a főispánoknak. 2. Fenn kell tartani a generalis és particularis megyegyűléseket, mert ez a magyar országos alkotmány lelke és lényege. ¹⁾ Erre mindaddig szükség van, míg az országgyűlés az alkotmányt meg nem változtatja, különben zavar származnék. Ha ezt nem engedik meg, ők sem érhetik el a czélt és nem felelhetnek meg feladatuknak.

Pálffy és Bánffy grófok a kancellária akkori vezetői is támogatték e kérést, melynek czélszerűségéről sikerült meggyőzniök a császárt is. Csak azt jegyezte meg, hogy mindenki fáradjon a közjóért, mint ő, úgy könnyen fognak végezni a bajokkal.

Még egy nehézségre figyelmeztet az alkancellár. Pest megye főispánja törvényesen a nádor, Esztergomé a primás, Turóc megyében örökös a Révay család. — Ő maga lemond ugyan Zemplénről, de azért Bachó és Prónay nem lehetnek főispánok, ha kerületekben az eddigiek megmaradnak. A csá-

¹⁾ Die Seele und das Wesentliche der hung. Landesverfassung.

szár azonban fentartja elhatározását. Már Mária Terézia korában elhatározták, hogy többé püspök ne lehessen főispán. Ez a méltóság most már csak tiszteletbeli és helyet ad az országgyűlésen. Nem emeli rangját sem a nádornak, sem a helytartónak, sem a primásnak. Gróf Sztáray Mihály tettei által érdemlenné lett a főispánságra. Ámbár az örökös főispánságok magokban véve, s különösen míg reájok volt bizva az ügyek vezetése, absurdumot képeztek, meg kell ígérni a Révay családnak, hogy később lesznek reá tekintettel. Zemplénbe az alkanzellár helyett gróf Zichy Ferenczet, Pest megye adminisztratórát, nevezi ki adminisztratórúl. ¹⁾

Az új méltóságok, miután letették az esküt, még egy ízben irtak fel együttesen a kancelláriával együtt. ²⁾ Belátják a Felség atyai gondoskodását, de a nagy változás és felelősség megmagyarázza ellenérveiket. Országgyűlésen kétségtelenül hálával fogadnák ez intézkedést, de így nem, bizonyára általános aggodalmat szül. Most ugyan már csak az expeditio van hátra, de azért mégis előadják megjegyzéseiket.

Első fellépések kell, hogy generalis congregatio előtt menjen végbe. A rendeknek meg szabad engedni a felterjesztést, de csak tiszteletteljes hangon. — A császár megköveteli, hogy mint *kir. biztosok* lépjenek a megyék elé. Az általános nyugtalanságnak, melyről szólnak, semmi értelme, »mert egészen fel vagyok jogosítva ezen intézkedés tételére, mely nem tesz kárt és a közjónak szolgál. Vakmerőség volna, ha valaki felterjesztést tenne az ellen, és ostoba gyengeség, ha ezt kimentenék.« ³⁾ Javításra célzó eszméket elfogad minden egyestől, de gyűléstől nem. Mindenkinek egyenkint szabadságában áll az állam javára vivő eszméit vele közölni. Az uralkodó nem enged többé közvetítőt az állami mindenhatóságnak benne megtestesült egysége és az egyes ember közt. A míg nem volt

¹⁾ 6776. 7. márcz. 9.

²⁾ 6779/85. márcz. 14. E felirat latin.

³⁾ Da ich zu dieser meiner Veranlassung vollkommen berechtigt bin, sie vollkommen unschädlich ist und auf das allgemeine Beste abzielt; es wäre eine Vermessenheit, wenn eine Vorstellung dagegen gemacht würde, und eine abgeschmackte Schwachheit, wenn man sie entschuldigen wollte.

nemzet a szó műveltségi értelmében, egyes testületek védelme alá állott a szabadság. Ezen testületeknek nincs többé helye a korlátlan államban.

Működésök megkezdéseül június 1-ét kéri kitűzetni. Ebbe a császár már előbb beleegyezett.

Megérkezésökig a megyékben még forduljanak fontos ügyekben a főispánhoz.

A helytartótanács csak nagyon fontos ügyekben bizza reájuk személyesen a vizsgálatot.

Jelentéseiket ő Felségéhez a kancellária útján tegyék-e? Mindezen pontokban megnyugodott a császár. Az utolsó különösen azért fontos, mert fentartatik az alkotmányos forma: a király tovább is a kancellária útján intézi a magyar ügyeket. Másrészt azt is mutatja, hogy a biztosok inkább vannak mellette, mint alája rendelve a helytartótanácsnak.

Más tekintetben mégis függenek a helytartótanácsától. Annál kell jelentkezniök, ha távozásra kérnek engedélyt.

Szállásról is kell gondoskodni, mi annál bajosabb, mert székhelyök egy generalisnak és törzskarának is lesz székhelye.

Az alispán fizetésére nem elég 1000 frt, 1200 vagy 1400 kell. A kancellária ezt új tehernek mondja. A császár egyelőre elégnék mondja az 1000 frtot, míg nem történt meg a megyék összevonása.

Minthogy a királyi jogokat oly nagy terjedelemben gyakorolják, kérdik, van-e joguk halálos ítéletet bélyegzésre változtatni. Ezt fentartja magának a császár. Sokkal magasabb véleménye volt felségi jogairól, semhogy a legjelentékenyebből: a kegyelmezésről oly könnyen lemondott volna.

Még azt is kötelességévé teszi a biztosoknak, hogy bejelentsenek minden alkotmányváltozást.

Lényegben meg volt már állapítva ez az új intézmény, melynek feladata és hivatása az ország közigazgatásának minden rétegébe bevinni azon szellemet, mely a királyt lelkesíti. Ne feledjük, hogy csupa magyar ember vállal hivatalt, köztük olyanok, kiknek a hazához és nemzethez való hő ragaszkodását azok sem tagadhatták, kik az alkotmány és nemesség legnagyobb ellenségeit látták ezen »működő főispánokban.« Csak még a személyekben állott be néhány változás. Jankovics be-

tegsége miatt lemondott és septemvirnek neveztetett. Helyébe gr. Széchenyi ki előbb Zágrábba volt kijelölve, jött Pécsre, annak helyébe pedig gróf Balassa, a koronaőr. Az összes költség évi 90,500 frtot tett ki. Ebből 63,500 frtot húztak a biztosok, kik közül Majláth, Győry és Ürményi személyes pótlékot is élveztek, 22,000-et a segítőszemélyzet és 5000-et a szolgák. A régi főispánok Magyarországon évenként 55,545 forintba, ¹⁾ Horvátországban 3500 forintban, Szlavóniába 3000 ²⁾ forintba, a bán-ságban 4500 forintba, ³⁾ összesen 66,545 forintba kerültek.

A véglegesen érvénybe maradt beosztás a következő:

<i>Megyéék.</i>	<i>Székhely.</i>	<i>Kir. biztos.</i>
1. Pozsony Nyitra Trencsén Bars	Nyitra.	Ürményi József.
2. Turócz. Zólyom Hont Liptó Gömör Árva		
3. Szepes Sáros Abauj Torna Zemplén		
4. Ung Bereg Ugocsa Szatmár Marmaros		
	Besztercebánya.	B. Prónay László.
	Kassa.	Szentiványi Ferencz.
	Munkács.	B. Révay Simon. ⁴⁾

¹⁾ 2745/80.

²⁾ 8049/84.

³⁾ 4295/78.

⁴⁾ Kazinczy F. megjegyzi, hogy Szilávy Pál volt e helyre kinevezve, már fel is esküdött, de még az nap meghalt. (P. E. 68. l.)

<i>Megye.</i>	<i>Székhely.</i>	<i>Kir. biztos.</i>
5. Szabolcs	Nagyvárad.	Gr. Teleky Sámuel.
Bihar		
Békés		
Arad		
Csanád		
Csongrád		
Hajduvárosok Kis-Kunság ¹⁾		
6. Temes	Temesvár.	Bachó János.
Krassó		
Torontál		
Bács		
7. Pest	Pest.	Gr. Majláth József.
Heves		
Nógrád		
Borsod		
Fehér		
N.-Kúnság ²⁾ Jászság		
8. Mosony	Győr.	Gr. Győry Ferencz.
Sopron		
Győr		
Komárom		
Vas		
Veszprém		
Esztergom		
9. Tolna	Pécs.	Gr. Széchenyi Ferencz.
Baranya		
Szerém		
Verőcze		
Somogy		

¹⁾ Az eredetiben így áll, de hibásan Nagy-Kunság helyett.

²⁾ Lásd az előbbi jegyzetet. A kanczellária felterjesztést tett az iránt, hogy az egész Jászkunság, melynek politikai és pénzügyi igazgatása egységes volt, maradjon együtt a pesti kerületben. A császár azt egyelőre jóvá hagyta. 6175/86. máj. 12.

<i>Megye.</i>	<i>Székhely.</i>	<i>Kir. biztos.</i>
10. Szala	} Zágráb.	Gr. Balassa Ferencz.
Varasd		
Zágráb		
Kőrös		
Pozsega		
Szörény		

Lehetetlen bámulattal el nem telnünk a császár mély belátása iránt, mely ezen beosztásban nyilatkozik. A régi Magyarország beosztása esetleges, múltó érdekeknek, a királyi jószágok igazgatására és a katonaság gyűjtésére szolgáló várak elhelyezésének volt következése. Innen a megyéknek annyira különböző nagysága és népessége, innen a számos enclave és exclave, innen a közigazgatás főhelyeinek távolesése a megyék geographiai középpontjától. Ez az első nagyobb, és hozzá tehetjük sikerült kísérlet, Magyarország politikai geographiájában érvényt szerezni a természetes földrajzi alakulásnak.

Még egy más tekintetben is nagy figyelemre méltó ezen kerületi beosztás. Magyarországon nem volt semmi középső fok a megye és az egész ország közt. A tiszai és dunai kerületi beosztásnak csak néha volt hadászati és politikai jelentősége, administratív soha. Ebből következett az is, hogy az ország fővárosa és annak provincialis városai közt nem volt átmenet. Pótolták a hiányt némileg a középkorban a püspöki városok. De az új, világi államnak új szervekre volt szüksége, az új műveltség nem lehetett csak katonai vagy egyházi, és mi sem tehetett decentralisatiójának oly nagy szolgálatot, mint nagyobb számú műveltebb hivatalnoknak egyesítése egy helyen. A magyar nemesség, sajátos politikai műveltségével soha sem volt városlakó, és a kerületi táblák csak törvénykezési tekintetben terjesztették a műveltséget fennállásuk helyén. Nagyobb előmenetelt jelölt Mária Teréziának tanügyi beosztása tíz kerületre. Ezek főhelyei mind megannyi góczpontját jelölik vidékük művelt köreinek. József intézkedései által a tíz administratív kerület főhelye egyúttal központja lesz a katonai az ezzel kapcsolatos pénzügyi és a literaris igazgatásnak. — Valamint Budapest valóban fővárosa lesz az országnak — király nélküli

fővárosa, — úgy válnak Kassa, Nagyvárad, Temesvár, Pécs, Zágráb, Győr és mások kisebb centrumokká. Nagy veszteségnek és kárnak mondhatjuk ezen irány elhagyását, mert csakis az csökkenthette volna a főváros és a vidéki városok közt fennforgó, annyira érezhető ellentétet.

A császár genialis szempillantását mutatja, hogy beosztása körülbelől megfelel az ország nagy természetes és ethnographiai részeinek. A kis síkság déli és északi része, a felföld és a hegyes vidék, az északkeleti felföld, a tiszántúli és bánáti síkság, a Dunán túli dombos vidék és a horvát vidékek, mint szerves részek akkor illesztetnek az országon uralkodó Duna kanyarulat köré. Az új felosztás nem respectálja az egyházi határokat, most már más érdek a döntő; sem a régi kerületi beosztást. Magyarországot egységében állítja elénk, Erdélyen kívül. A horvát megyékhez csatolja Szalát, a szlapon megyéket pedig természetes központjuk Pécs felé csoportosítja. — Ujkori fejlődésünk nagy része József eszméinek megvalósításában áll nemzeti szellemben. A közigazgatás terén bátran léphetünk nyomába, ott csak a lényegest látja, ott nem vakítja el germanisáló vagy nivelláló előítélet.

Még jobban kitűnik, minő pontos ismeretekkel birt a császár e földről és mennyire szívén fekszik annak érdeke, azon részletes utasításból, melylyel mindegyik biztosát ellátta. Az általános utasítás formalis, abban a korlátlan király beszél, ki széttöri a régi alkotmánynak hatalmát korlátozó bilincseit, hogy akadálytalanul munkálhassa népe javát. Itt az ország gondos atyja beszél, ki elmagyarázza, mit ért az ország java alatt, és mily módon kívánja ezt elérteni.¹⁾

Egyrészt kitűnik ez utasításból, mit tekintett közös, országos érdeknek, másrészt az is, mi által akarta az illető vidékek jólétét elősegíteni a helyi viszonyoknak megfelelőleg.

Mindegyik utasításban előfordulnak a következő pontok :

¹⁾ Ezen munka titkos utasításul szolgált volna a biztosok részére. Bisztriczey kancelláriai levéltárnok gondtalansága által Grossinger napidíjas lemásolhatta és kiadhatta. A megijedt kancellária e mű eltiltását ajánlotta, de a császár erre nem állott reá, »mert a mű nem vét sem isteni, sem emberi törvény ellen,« hanem erősen megróttá e kormánysszék. 9212. 9213. sz. 1785. jul. 2.

A robot megváltása a kamarának a tanulmányi és vallás-alapnak a kerületben levő és állami igazgatás alatt álló jószágain, bizonyára új életet fog önteni az industriába, könnyíteni fogja a jószágok administrációját, és hasznos például fog szolgálni a többi földesúr részére.«¹⁾

»Főtárgy az annyira kívánatos lelkészség rendezésnek befejezése, hogy ebben lehetőleg kövessék az adott elveket. Épen úgy a népiskola ügye a falvakban, és hogy a tolerantia patens értelmében egyszer már vége legyen minden ingerkedésnek.«

Midőn József eszméinek politikai hajótörése után megmenté azt, mi menthető vala, ezt a három nagy tárgyat voná ki az általános katasztrófából: a jobbágyság helyzete javítását, a lelkészség rendezését és a tolerantiát. Ez az, mi utasításában általános, a helyi és más esetleges érdekeken felülemelkedő. És ha valaki kétségbe akarná vonni Józsefnek valódi államférfiúi tehetségét, ez az egy tény elég arra, hogy meggyőzze az ellenkezőről.

A határszélig elterülő kerületeknél nem mulasztja el megjegyezni, hogy ne rejtsek el az örökös tartományokból oda menekülő ujonczokat, hanem inkább szolgáltatassák ki azokat, »mert a monarchia érdeke minden országban csak egy lehet.«²⁾

A fejedelmi szerző eljárása különben abban áll, hogy röviden elmondja az illető kerület talaja minőségét, lakossága foglalkozását, különös tekintettel a termesztésre és fogyasztásra, valamint az adóalapra, azután a megyei és városi hivatalok berendezését, az árvizek ellen teendő intézkedéseket, a közlekedés szabályozását, a földmivelés és ipar emelésére vezető teendőket sorolja elő, végre a népesség jellemére tesz észrevételeket, különös tekintettel hadi képességére, és a jobbágyság és ura közötti viszonyra. Vegyük ezen adatok legfontosabbjait, melyekből minden esetre politikailag becsesebb képét nyerjük Magyarországnak, mint bármely más akkori könyvből.

A *pesti* kerület termékeny, kivéve Nógrád hegyes vidé-

¹⁾ Csak a temesvári kerületre nézve fejezi ezt ki a császár más szavakkal.

²⁾ A zágrábi, győri, nyitrai, besztercebányai, munkácsi és kassai kerületeknél.

két, a Duna melléki vidék könnyen szállíthatja el terményeit. Ott a földmivelés szolgálhat csak az adó alapjául, mert az ipar csekély és a lakosság gyér. A fogyasztásra nézve legfontosabb Buda és Pest, mint az ország politikai, bírósági és tudományos fővárosa. Pest megye, a Jászság és Kis-Kunság kiválóan alkalmas a ló- és baromtenyésztésre, melyből alkalma van ellátni a katonaságot. Más az adóalap a *Bánságban*, mely már ki van mérve. Minthogy ott nagy bőségben kínálkozott a föld sok egyes és község nagy számú telket foglalt el, és most nem fizetheti az adót. Nem szabad ezt tőlük alkalmatlan időben követelni, és új gyarmatosok betelepítése által kell terheiken könnyíteni. A sik vidéken (Bácsot is oda számítva) fontosabb a baromtenyésztés, mint a földmivelés, melynek terményeit nehéz elszállítani, mert eladhatásuk Olaszország viszonyaitól függ. A hegyes vidéken legfontosabb a bányászat, ott mindent meg kell tenni emelésére. Az eddigi gyarmatosítás nem fizette ki magát. Olcsóbb és czélszerűbb volna belföldiekből, török és oláh alattvalókból álló népesítés. *Zágráb* kerülete a hegységig igen termékeny, iparra is alkalmas, és több kikötője van. Az adót részben a földművelésből, részben az iparból kell fedezni. A *győri* kerület a legműveltebb és legtermékenyebb vidékekből áll, nagy a kivitel Ausztria és Stajer felé. Csekélyebb jelentőségű az ipar és pásztorkodás. Ép olyan a pécsi kerület, csak hogy ott nehéz az elszállítás. A pásztorkodást Szerémbe lehetne előmozdítani, hol sűrűbb népességnek a fahiány állja útját. Lehetőleg elő kell segíteni a bor- és selyemtermelést is. *Nyitra* vidéke mindig hátralékban maradt adójával, min segíteni kell, akár rossz beszedés, akár a borkereskedés hiánya, akár a porták helytelen elosztása az ok. ¹⁾ *Beszterczebánya* kerületében helyes időben és módon kell beszédni az adót, mert a nép nagy részt iparból él. Könnyíteni kell a lakosságnak az alföldre munkába menését. A fő itt a bányászat. A mellett az erdők megtartása, a tutajozásra alkalmas vizek szabályozása, és az eleséggel való ellátás fontos. *Nagyvárad* kerületében legnehezebb az adó előteremtése, mert Erdélylyel csekély az összeköttetés, és mindenfelől termékeny vidékek veszik

¹⁾ Ld. I. k. 78—84. l.

körül. Város alig van benne. A fősúlyt tehát a baromtenyésztésre, különösen a ménesekre és nyájakra kell helyezni. A fahiány miatt nehéz sűrűbb népességet hozni ide. Ezt csak részben pótolják a mocsárok nádasai. A *munkácsi* kerületben a terméketlenség miatt nehéz az adófizetés. Ott a bányászat a fő. Gondoskodni kell az élelmezésről, hogy a földmives megélhessen és a bányász se szenvedjen kárt. Fontos az erdők fenntartása az alföld ellátása miatt. A *kassai* kerületben legfontosabb az ipar és kereskedés. Ott meglehetősen sűrű a népesség.

A megyék és városok igazgatására vonatkoznak a következő utasítások. A biztosoknak mindenütt fel kell ügyelni az állomások jó betöltésére, hogy a hivatalnokokat ne vezesse vak személyes érdek. Fehér megyében igen sajnálatos események mentek végbe, sok a panasz a Jászságban, Kunságban és Hevesben erőszakoskodás és vallásos üldözés miatt. Nagy bajt okozott a Bánságban az, hogy birtokosok hiánya miatt idegen, részben durva és önző tisztviselőket kellett alkalmazni. Jankovics bizonyára kezdett már javítani, de a rendet másként kell fenntartani, mint számos huszárral és pandurral, mi csak a börtönöket töltse meg. Szala megyében sok éven át nem is volt kormányzás az Althan grófok örökös főispánsága miatt, a miért ott nagy a zűrzavar. »Zágrábban és a horvátok közt volt mindig a legnagyobb baj, ott folytak le a legilletlenebb jelenegek, minő az utolsó volt, mert a roszul értett szabadság féktelenséget szült, és az emberek vakmerőség és arczatlanság által akartak hazafiságot tanúsítani.« Szörény megye nem fizetheti havi költségeit, kevés ott a birtokos. Zágrábbal kell egyesíteni. A győri kerület megyéi nem mintaszerűek, daczára, hogy közel esnek Bécshez és Pozsonyhoz. Nagy a zűrzavar Vasban, hol ujonnan kell rendezni az úrbért. Itt és Sopronban nagy volt a személyes tekintet. Oly megyei hivatalnokokat kell kiszemelni, kiket nem köt össze családi érdek. Sok volt a panasz Baranya, Szerém és Tolna megyékben is. Pozsonyban és Trencsénben mindenki az örökös főispánok családjának kereste kegyét, mely nélkül nem juthatott semmire. Ezen összeköttetések szétszakítása a biztos dolga. Hont megye tisztviselőinek roszasága különösen az emberevők pörében mutatkozott. Sok tekintetben legnehezebben kormányozható a váradi kerület, a sok vallás

és nemzet miatt. Arad m. igen keményen bánt a jobbágyokkal. Szabolcsban tán legvadabb a nemesség, és e megyének szoros gondját kell viselni. Nem is egykönnyen találhatók azon vidéken alkalmas tisztviselők. Sok volt a baj a hajduvárosokban és Nagyikunságban. Biharban a volt főispán (Ürményi) jó rendet kezdett. Ez szolgálhat majd mintául. Sok baj volt Szepessel a tolerancia miatt; legutóbb Bereggel, Szatmárral és Marmarossal is, hol még a rabszolgaság egy neme áll fenn. Zemplén megyére is erős felügyeletet kell gyakorolni.

Nagy gondot kell fordítani a városi tisztségeknek jó betöltésére: »első sorban *Budán és Pesten*. Ezekre annyiival inkább ügyeljen a kir. biztos, mert az ott székelő hatóságok azon természetes hajlamból, hogy az ember csak a szerint ítél a mi neki hasznos és kellemes, mindig csak szertelen olcsóságot, kényelmet és tisztaságot kérnének, tekintet nélkül a városok tehetségére. Nem igen kívánatos e városokat, különösen *Pestet* nagyobbítani, mert a városok túlságos gyarapodásuk által elvonják a földmiveléstől a szükséges karokat.«

Korlátlan katonai monarchiák mindig csak szükséges rosznak tartották a nagy várost. Reájok nézve legfontosabb a parasztság, mely katonákat szolgáltat. A Stuartok Londont akarták határok közé szorítani, Nagy Fridrik Berlint. Nagy éleslátásra mutat, hogy József éppen Pestnek gyarapodásától tartott, pedig akkor még nem az volt Magyarország legnépesebb városa.

A többi városok közt Temesvárnak kívánna a lakosságát nagyobbítani. Fontos a horvát városoknak jó igazgatása a kereskedés miatt. A győri vidék városainak intolerantiát vet szemére. Eszék fontos görög »városa« miatt. *Veszprémnek* sz. kir. várossá tétele meggondolást igényel. *Komáromot* a földrengések miatt a Duna jobb partjára kellene áttelepíteni. Pozsony sokat vesztett a hivatalok elhelyezése által, különösen házbért. A többi város ellen a tolerancia ügyében jött sok panasz. Nagyszombaton papi befolyás alatt áll a tanács. A besztercebányai kerület városaival sincs megelégedve. *Debreczenben* elő kell segíteni a posztó ipart, közelében nagy legelők terülnek, és az olcsó élelem miatt olcsó volna a napszám. *Szeged*-ből hasznos kereskedő hely válhatik. E hely kiválóan alkalmas a bűnösök

fegyháza részére. Szó volt arról, hogy Ó-Arad elhelyeztessék, de arra már nincs szükség. Kassa, Eperies, Lőcse és a XVI Szepesi város ellen sok volt a panasz vallási türelmetlenség miatt.

Mindenkép Buda-Pest tűnik fel mint az ország fővárosa. Innen indulnak ki a fő utvonalak. Az egyik Váczon át a bányavárosok felé, melyet Beszterczebányán át Galiczia felé lehetne tovább vinni. A másik Hatvan, Ónod felé, hol egy szárnyvonal ágaznék el Tokaj felé Miskolczon át Kassára, aztán tovább Galicziának. Ezen út helyreállítása azért fontos, mert azt, mint legrövidebbet fogja használni a kereskedés, hogy Fiumébe és Triesztbe vigye az orosz és lengyel árukat. Igen nagy hasznára válhatik az országnak, de gondoskodni kell az útról s a fuvarosok ellátásáról. A harmadik Czeglédén, Abonyon át Szolnokra. Ez fontos hely, mert ott árvíz idején is át lehet kelni a Tiszán. Onnan tovább Debreczenbe. A negyedik, a már fennálló Örkény, Kecskemét, Félegyháza felé, Szegedre, onnan Temesvárra, Verseczre, Fehértemplomra és Mehadiára, továbbá Dobrán át Erdélybe. Szegedből Aradra visz egy szárnyvonal. Az ötödik Kalocsán és Zomboron át Ujvidékre visz. A hatodik Budából Vörösváron, Győrön, Pozsonyon át Bécsbe, a hetedik Fehérvár és Veszprém, Sümeg, Kanizsa és Zágráb felé, melynek a Károlyút a folytatása. Ezen vonul majd a közlekedés Gácsország és Fiume közt. Végre a nyolczadik Hamzsabégen és Adonyon át Földvárra, aztán Mohácson át Eszékre, onnan Péterváradra, Szekszádról ágaznék el az út Pécsnek. Mindez utak póstákkal látandók el.

Csak egy pillanatot kell vetnünk a térképre, hogy meg-lássuk, mennyire alapúl szolgáltak ez eszmék a magyar közlekedésügy kifejlésének. Különösen nevezetes a találkozás a császárnak és nagy magyar reformatornak Széchenyinek eszméi közt. Csakhogy Széchenyi már vasutvonalokká akarta változtatni a kőutak vonalait.

A Béccsel való közlekedés sem hanyagoltatik el. Azt szolgálják az onnan Budára, Sopronon át Varasdra, Pozsonyon át a bányavárosokba és Galicziába vezetendő utak. Ha Beszterczebányából Rimaszombaton és Rozsnyón át elkészülhetne az út Kassáig, legrövidebb összeköttetést képezne Bécs és Galiczia közt.

Sok kerületben szükséges a befásítás, majdnem mindenütt az árvizek korlátozása, és a folyók szabályozása, hogy a hajózásra alkalmasabbá váljanak.

Nagyon behatók a császárnak a nyers termelésre, ipar és kereskedés emelését célzó javaslatai. Ennek szolgál a jó kormány, a tolerantia, a robot eltörlés és a jó ut egyaránt. A pesti kerületben a bortermelésre kell ügyelni, hogy ne hamisítsák. A Bánságban a barom- és lótenyésztés a legfontosabb. Horvátországban a juh- és lótenyésztés, ha javítják, Győr körül is a juhtenyésztés érdemel figyelmet, Pécs körül a gyümölcs, Pozsony vidékén a bor, a Kárpátokban az erdőség. Dohánytermelésre alkalmasak a pécsi és nagyvárad kerületek. A tokaji bortermelők ellen máris nagy a panasz, hogy nem fordítanak a drága termésre elég szorgalmat. Jellemző, hogy a gabona termelésről alig emlékezik meg, annak emelése magától érthető. Csak az Omoron megkezdett rizstermelésről van szó.

Az ipar és kereskedés emelése céljából »elő kell segíteni és buzdítani a Budán és Pesten levő kevés gyárat és kereskedőt, mert e helytől függ a magyar termények forgalma.« Védeni kell továbbá a Budán, Egerben és Sz.-Endrén lakó, hasznos kereskedést űző ráczokat. A temesvári és nagyvárad kerületekben posztógyárakat lehet alapítani. Horvátországban nagy lendületet vehet a fakereskedés és az átmenő kereskedés. A győri kerületben csak egy-két börgyárat és egy salétromfőzőt ismer. A nyitrai kerületben meghonosítható a szövő ipar, mit Sassinban meg is kezdtek, a beszterczebányaiban fontos a lentermelés és szövő ipar, ép úgy a kassaiban, hol a fuvarozást is ápolni kell. Különös figyelmet érdemel a nagy-kállói salétrom főző.

Hosszan foglalkozik a tengerparttal, bár az külön kormányzó alatt áll. A biztos mindenben segítse elő ennek tevékenységét. Fel kell ügyelni a porto-réi kikötőnek, mely legjobb azon a parton, fenntartására, hogy el ne iszaposodjék. Útat kell építeni onnan Zengig. Semmi sem mozdíthatja elő jobban a kivitelt, mint a Szávának és Kulpának hajózhatóvá tétele és a Károlyútnak jó karban tartása. Ott nagy hiány érezhető vízben és legelőben.

Az előbbin cisternák által lehetne segíteni. A másokra

vonatközzé, nem szabad új falvakat alapítani, mert azok marháit elfogyasztják a szükséges takarmányt. Ki kell vágni az erdőket, a hol azok nincsenek kitéve a reggeli és déli napnak, különben még jobban kiég az a kopár talaj. Az úttól jobbra és balra el kell távolítani a juh- és marhatenyésztést, hogy a takarmány maradjon meg a fuvaros részére. A szekereket alkalmazni kell az illető vidékekhez és úthoz.

Számosak a Magyarországot lakó különböző nemzetiségre vonatkozó észrevételei. Főszempontúl mindig az szolgál, jó katonák-e? és hogy minő a viszony úr és jobbágy közt. Enyhíteni akarja a magyarok ellen a ráczok és oláhok közt tapasztalható gyűlöletet. Elismeréssel szól a magyarról és németről, szánsalommal az oláhról és ruthénról, csak a horvátok ellen nyilatkozik erősebben. Schol egy szóval sem említi a germanisatio szükségét vagy hasznát.

Nem feledkezik meg a szellemi érdekekről sem. A népiskola ügyet mindenütt különösen szívére köti a biztosoknak. A papsággal csak a győri kerületben van megelegetve, a horvátországit megrójjá a felvilágosodás hiánya miatt. A debreczeni és sárospataki collegiumokat és a kassai lyceumot különös gondviselésbe ajánlja.

Számos, jómódú földművelő lakosság lepi el a termékeny rónákat és völgyeket. Jólétét nem csak a gabonának és szőlőnek köszöni, hanem mindazon növények termelésének, melyeknek hasznát veheti az ipar, és melyek a vidék sajátságának megfelelnek. Kunyhója meg van védve az áradás ellen, földje terményeit bizton szállíthatja odább jó országúton. Sem földesúr, sem pap, sem megye nem terhelheti mértéken felül. Nem nyomja így vállát szerfölött az államnak járó adó. Lelki üdvéről és neveléséről gondoskodva van, mindennüvé, hol szükség érezhető, lelkészt küld az állam. Fiait iskolába küldheti; úgy válnak belőlök jó, hasznos polgárok, és a császárnak derék katonái.

Azon vidék, mely távol esik a fogyasztó nyugattól, a barmtenyésztésnek marad domenája. Telivér ménesek száguldanak a tágas pusztán, jó fajta szarvasmárhák, nemes gyapjas nyájak mutatják és növelik birtokosaik gazdagságát. A szigorú közigazgatás és biráskodás kezeskedik arról, hogy a pász-

tor megmarad békés foglalkozása mellett és nem válik kalandos rablóvá. A hegyek lejtőjén és a magas völgyekben, hol már nem lehetséges a földművelés, szintén a pásztorkodás ad a lakosságnak élelmet.

Szorgalmas bányászsereg aknázza ki a hegyek kincseit, melyekre oly nagy szüksége van az államnak. Munkája fejében az állam gondoskodik arról, hogy ne bántsa a szegény vidéket az annyszor fenyegető inség. Ez a számos népesség, mely a termékenyebb vidékek gabonájára van utalva, egyúttal egyik fő tényezője a belső forgalomnak. A bányáknak ép oly nagy szükségök van a hegyek ormait fedő erdőségre mint az épülő alföldi községeknek. Az erdők megmaradása az állam dolga: az védi meg a pusztító lakosságtól, az szabályozza azok kivágását és elszállítását.

Ha virágzik a nyers termelés, gazdag az ország. El van látva azzal, mire szüksége van, feleslegét elviheti idegen országba. Ez által gyarapodik a lakosok vagyona, az adó alap. A hasznos terményekben oly gazdag Magyarország ezért érdemli meg az aranybánya nevet.

Az államnak és a külföldnek nem csak a föld termékeire van szükség, hanem iparczikkerekre is. Ezeket lehetőleg a belső földön kell készíteni, mert az azokért a külföldről befolyó pénz tiszta nyereség, és ha nem készítenék itt, külföldre találna menni a pénz. A hol nem lehet sem gyümölcsöző földművelés sem pásztorkodás, ott az iparból kell élni a sűrűbb népességnek. Az ország északnyugati részében egy-két szövőgyár emelkedik, nehezen küzdve az örökös tartományok versenye ellen. A városi kézmívesek hasznosak, azok fogyasztják el és fizetik a termelés fölöslegét. De első sorban fogyasztók — nem kell, hogy túlságosan elszaporodjanak. Ezen országnak még erős munkás karokra van első sorban szüksége, nem finom czikkerekre, melyek csak a fényüzésnek szolgálnak.

Széles országútak, melyeken jó karban tartott szállásokat talál az utazó és fuvaros, és hajózható, töltésekkel körülvett folyók szeldeklik ezt a viruló országot, mint a kereskedés útjai. Nem csak az ország viszi ezeken ki árút a kikötőkbe és Bécsbe, hanem az idegen országok is azokat használják, azok haszná-

latáért fizetnek vámot. Jellemző, hogy az egész utasításban csak a kiviteli kereskedésről van szó, a behozatalról sehol.

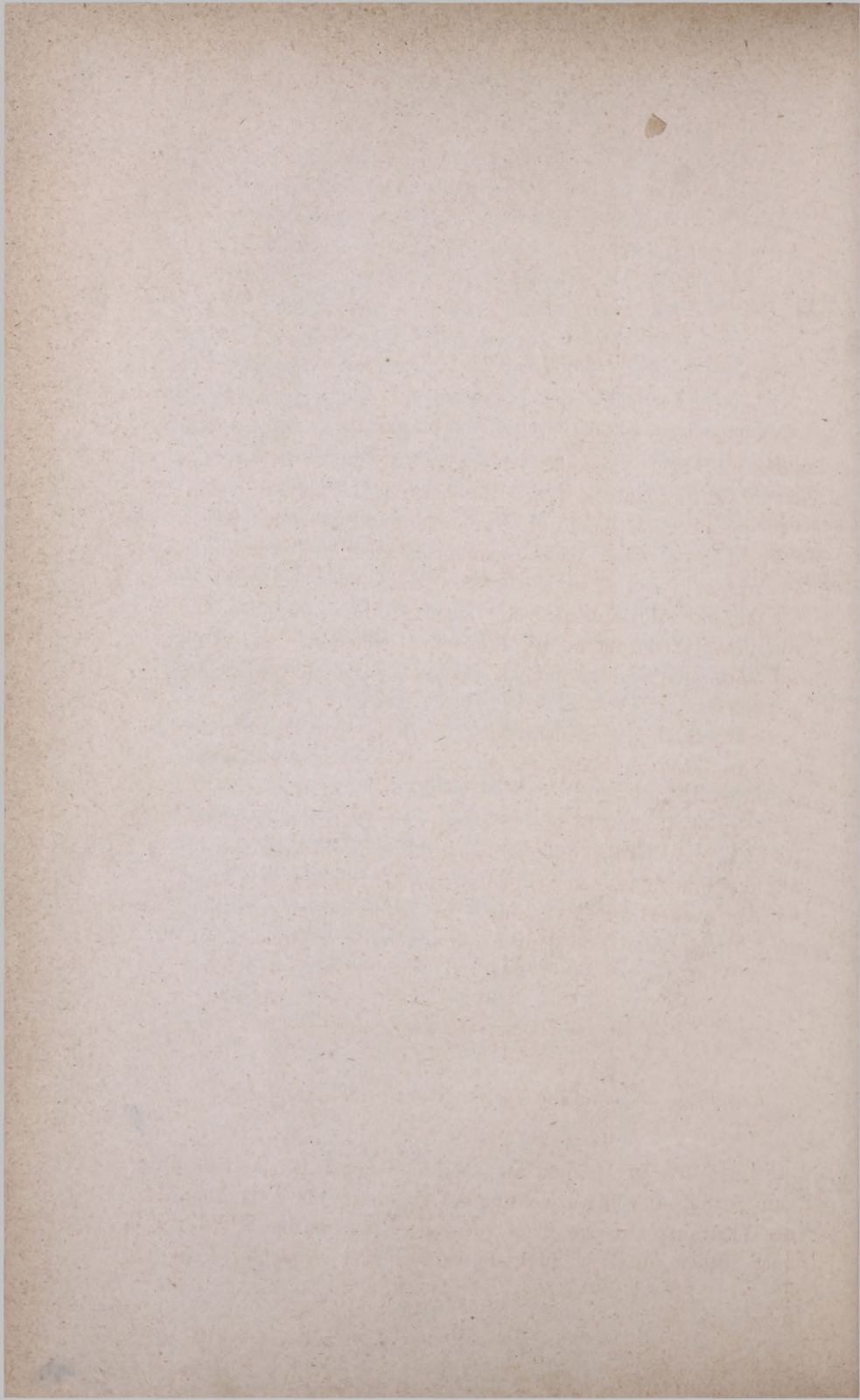
És ebben az országban csak egy akarat van: a király akarata. Mindenki azon helyen felel meg kötelességének, melyre születése, vagy a fejedelem kegye állította. Ki van most egyenlítő a vallások régi ellentéte: hite már nem zár ki senkit a király és haza szolgálatából. A rendek között nem lehet még szó viszályról. Oly óriási a nemességnek anyagi és politikai túlsulya, hogy annak hegemoniáját meggingatni lehetetlen. Mi hozzá képest a még csak fejlődő polgárság, az első emberi jogokat kegyelemből nyerő parasztság? Ez a nemesség hivatalba lép vagy magányban él, de királyi hatalom és százezernyi katonaság gondoskodik arról, hogy ne vehesse elő régi rozsdás fegyverét alkotmánya és nemzetsége védelmére, ha azok ellenkeznek a fejedelem akaratával.

Gondoskodva van az ország anyagi jólétéről, belső biztonságáról. Ez a művelt államéletnek első kezdete, és ha tán hajlandók volnánk kicsinylőleg vélekedni a materialis szempont ezen kizárólagos uralma felől, ne feledjük, hogy Széchenyi ugyanazon alapon és abból a szempontból kezdte meg nemzetünk újja alkotását.

Az állami rend megalkotása, a munka védelme és gyűmölcsözővé tétele az első. Ezt akarta József »javító intézkedései« által lehetővé tenni. A nagy alkotmányos és nemzeti-ségi kérdés alig érintetik. Egyelőre elég ha a király és tiz felhatalmazottja jót akar és jót tesz. Jóakarata a legjobb alkotmány, a biztosok magyarok — elég bástya a nemzetiségnek.

Ilyen lett volna József császár Magyarországa.

FÜGGELÉK.

A conduita listák behozása.

I.

Die schon vormals üblich geweste Einrichtung der Eingabe jährlicher Conduitlisten, kann für den Dienst von eynem grossen Nutzen seyn, die Vorgesetzte werden stufenweis die genauere Kenntniss von dem unterstehenden Personali erhalten, wenn nach genauem Befund der schuldigen Wahrheit für das Beste des Staats dergleichen Nachrichten von den untern Aemtern an die Behörden in den Ländern, und von diesen wiederum an die Hofstellen gelangen, die sodann auf Verlangen auch zu meinen Händen selbst villeicht gelangen werden.

Ich theile der Kanzley hier das Formulare der bey den Civil und Kanzley Partheien beim Hofkriegsrathe eingeführten Conduit-Listen mit.

Sie wird nach bestem Wissen und Befund dergleichen für sich und die ihr untergeordnete Behörden zu adaptiren, und das Formular, welches in Lateinischer Sprache sein kann, mit den nach Gutdünken geänderten Rubriken zu entwerfen, auch Mir anforderst ad approbandum vorzulegen haben.

Wien den 28. dec. 1780.

Joseph.

(M. kanczell. levéltár. 6549/so. sz.)

Resolution an den hungarischen Kanzler 22. April 1781.

II.

Da Ich in Meinem an Sie erlassenen Billet besonders zum Grund aller guten Leitung der Geschäfte ein vollkommenes Vertrauen auf den Chef vorausgesetzt habe, so will Ich auch Ihnen, in Ausübung dieser Mir hier gemachten Ver-

besserungs-Vorschläge vollkommen freie und ungezwungene Hände lassen; Sie werden also ohne Rücksicht auf das Vergangene und auf das wirklich bestehende nur ferner die richtige Leitung zum Besten des Publikums, zur Aufnahme des Staates, und nach der Billigkeit für eines jeden einzuführen besorget sein. Die Simplificirung in der Behandlung aller Geschäfte, die Vermeidung aller Umtriebe, die daraus nothwendig entstehende, sehr verminderte Schreiberey, und also aller Orten daraus erfolgende ansehnliche Ersparung des Personals, müssen Ihr Hauptaugenmerk ausmachen, und in der Art dieses zu bewerkstelligen, Meine Gesinnungen zu begreifen, selbe einzuleiten, wol auszuführen und unablässlich auf deren Erhaltung zu wachen, wird Mich allein von Ihrer Fähigkeit und Ihrem Diensteifer überzeugen, und Mich zur Fortdauer des Ihnen zu gönnenden wahren Vertrauens entschliessen. Schreiten Sie nun also ohne Rücksicht zu Werke.

Joseph.

(Cs. kabinetlevéltár 751/s1. sz.)

A pápa és a császár közt vitt alkudozás.

III.

Dicchiarazione del
Santo Padre.

Espinghiamo con paterna fiducia alla Maesta vostra le Ponteficie nostre Sollecitudine sopra alcuni di questi articoli, né quali abbiamo gia con nostra consolazione conosciuto il fondo delle rette sue Intenzioni. Le parliamo corde ad cor, e fuori de ogni politica formalità. L'adempimento dei nostri doveri, com'è l'unico oggetto del nostro viaggio, così lo é anche die questa nostra cordiale apertura.

Risposta di S. M. dell
Imperatore.

Col filiale attaccamento che m' inspira tanto il Carattere rispettabile, quanto la stimatissima persona della Santita Sua, que ha dovuto leggere nel mio cuore, il Rispetto e l'amore ch' Ella vi aveva fatto nascere, ho ricevuto e letto il tanto amichevole, cordiale suo scritto, la S. S. non poteva dubitare punto della sincerita di tutto quello, che brevemente e senza niacuna politica formalità ho l'onore di

1. Degnasi in primo loco di riflettere que in niun Regno Cattolico la tolleranza civile e mai giunta al segno, al quale viene ora portata ne suoi stati anche dove per fatali circostanze si è introdotta e che Noi non possiamo in verun conto approvarla.

2. Nuovo e peggior malo sié, anche la porta que resta aperta all' Apostasia, giache le cattivi é l' idioti Cattolici abusando dei recenti Editti della M. V. passano à mutar impunemente a loro capriccio la Religione in cui erano nati ed educati. Anche negli Stati dove una violenza o necessita publica a estorta ai Sovrani

qui risponderle, sequendolo di articolo in articolo.

1. Oltre passarei di molto i limiti prefissi per questo scritto, se dovessi ripetere al presente alla Santita Vostra tutto quello, que ho avuto l' onore di dirle a viva voce, e le ben fondate ragioni, circostanze, vedute e mire tutte calcolate con profondo Rifletto e sulle circostanze delle mie provincie, per il ben essere della Religione, e in conseguenza dello Stato ed anche unicamente pel il maggior bene delle anime, che mi hanno determinato irrevocabilmente a dare le Providence della Tolleranza della quale la Santita Sua stessa me ne parve convinta. Quanto a ciò che vi manca ancora per perfezionarla, Ella puó fidarsi come ho avuto l' onore di assicurarla, che a tempo opportuno vi sarà da me provveduto.

2. Nel permettere la Tolleranza non ho certo potuto pensare di lasciar luogo libero all' apostasia, ma anzi sono stato nella ferma persuasione di fare il Bene della Religione stessa, perche la Tolleranza serve a smascherare i non Cattolici, contribuisce a mettere in Tranquillità le anime timorate e leva

Cattolici malgrado la tolleranza civile di diverse comunioni, non si è ommesso di subito cantelarsi, affine che sotto un tal mente niuna apostasia seguisse. Onde col maggior fervore del nostro spirito supplichiamo Vostra Maesta a voler apprestare sui divisati punti i più solleciti ed efficaci riparsi.

3. La Chiesa sola avendo ricevuto di Giesu Cristo il deposito della fede e della dottrina con obbligo strettissimo di conservarlo intatto ed illibato; quale rovina non sovrasta ai Fedeli, sempre che la Chiesa, e i Santi Pastori non sieno lasciati in libertà di censurare, perchè che loro spetta, i Libri perniciosi che si promulgano? E quale altre rovine non vannosi preparando da tanti Libelli calunniosi o irrisorij del Clero, della disciplina e della chiesa stessa, che si vedono correre liberamente.

4. Dallo stesso fonte deriva anche l' Autorità che compete alla Chiesa d' istruire il Clero, i Parochi, e i confessori, come adunque i Seminarij ne quali debbono questi formarsi, non dovranno dispendere liberamente dei Vescavi e ricevere, da questi e li libri e le dottrine.

di mezzo li tanti sacrileggi que l' Ipocrisia faceva commettere.

Ad. 3. Si sono date e si danno ancora alla censura dei libri le Providence che credero necessarie per sodisfare sotto tutti i punti di vista al mio dovere.

Ad. 4. Se la dottrina dei Seminari vescovili fosse stata tale da dare al Clero l' Istruzione necessaria tanto per se stesso, che per spargerla frai Popoli, non si troverebbe tanta Ignoranza nei Parochi, ne stupidezza nelle Persone affidate alla loro pastorale cura; questo gran malo per la reli-

gione e per le anime a necessariamente richieste le Provvidenze ed Ispezioni del Governo per formare Parochi tali, che unitamente al loro grege sieno istruiti cristiani, buoni studiti, e nell istesso tempo divengano utili alla religione, al prossimo ed allo stato.

5. Rispetto alla Bolla *unigenitus* ho ovuto l' onore di spiegar replicamente alla Santità Sua le mie ragioni, le mie mire e quanto l' une che l' altere mi hanno sembrato meritare il suo gradimento; se esiste ancora qualche dubbio fra alcuni individui io sono pronto a dar loro le opportune spiegazioni.

6. Se gli oggetti dogmatici non sono stati esclusi dal' obbligo di riportare il *Pl. reggio*, cioè e perché insegnandosi in tutte le università della Monarchia il vero senso, l' estensione ed i limiti del *Pl. r.* non si è creduto necessari di ciò fare.

7. Quanto alla riserva di casi di foro penitenziale, in quanti sono oggetti di confessione e di mera spiritualità, mai si ha pensato di mettersi il minimo ostacolo.

5. La M. V. non può non essere persuasa della sommissione ed ubbidienza che si deve alla Bolla *unigenitus* come giudizio dogmatico della chiesa e ciò a tenore della dichiarazione fatta da Benedetto XIV. nella nota sua decretale onde instiamo per che si dichiari che niuno audisca di sostenere le proposizioni ivi condannate, ne che i Professori delle Scuole Teologiche possano lasciarla ignorare ai loro scolari.

6. Niuno ha sottomessi con pubblica Legge i Giudicii dogmatici della S. sede e della chiesa al Placito Reggio, ne possono questi per loro natura sottomettersi onde in questa parte chiediamo a V. M. una opportuna Dichiarazione.

7. Non può contravvertersi spettare al Capo della Chiesa le Risserve dei Casi di foro penitenziale e quindi la suppliamo a voler far rimuovere gli ostacoli che se fossero

su di ciò per avventura frap-
posti.

8. Non habiamo la minima ripugnanza, che i vescovi dei suoi Domini lei prestino quei Giuramenti di fedeltà, che le sono dovuti; ma con modificare la nuova formula di quello che V. M. a recentemente stabilito, e senza variare la formula del' altro, che e prescritto dal Pontificale Romano.

9. Sono stati alla chiesa per lunga serie di secoli inusitati i matrimonii nei gradi proibiti; e dacche s' introdussero le dispense, la sola santa sede le ha concesse o immediatamente da se stessa o delegandone la facoltà ai Vescovi. Come mai dunque potranno i Vescovi farsi a credere di ripigliare ora un diritto intorno alquale niuna legge esiste che lora la attribuisce e che essi non hanno per l' addietro essercità?

8. Sul giuramento de Vescovi, se mai la formula da me data contenesse qualche parola o espressione, che sembri alla S. S. equivoca, mi fara grazia a volere rivelarmela e se non tocca all' essenziale io saró prontissimo a cangiarla; é per altro manifesto e generalmente riconosciuto in tutti i stati cattolici, che il vero senso del Giuramento pontificio dei Vescovi non ostante che vi ritrovino diverse Espressioni più che equivocate, non può mai interpretarsi, che all' effetto di una ubbidienza canonica.

9. Non entro in dissertazione alcuna sui diritti primitivi e fondati di Vescovi per le dispense matrimoniali. Se la Santità Sua volesse una volta per sempre tranquillizzare li animo de Vescovi della mia Monarchia che non si credono autorizzati di darle jure proprio (essendo io sempre lontano dal voler forzare o inquietare lo loro coscienza) permettersi ad esser di domandarle alla Santità Sua, e se Ella volesse ugualmente oltra la facoltà che hanno a dispensare dei gradi proibiti erga pauperes sed non nobiles ac-

cordar loro anche quella erga nobiles et ditiores dal Conto mio per i gradi più vicini di consanguinità darei providenze li più corrispondenti per soddisfare più sicuramente alle grande mire ed alle provide intenzioni del consiglio di Trento su questo punto.

10. Se le apprese somme della Estrazione del denaro dello stato, han potuto indurre la V. M. a impedire il Corso alla dispense apostoliche in tae materie siamo persuasi, che avrà ella un maggior agio verificato, quanti riguardi sonosi avuti da noi, e dai nostri predecessori verso i sudditi austriaci, quanto tenui somme ne habbia la Santa sede annualmente ritratte, et qual uso faccia essa di simili contribuzioni nel mundo Catolico in mantenimento de Ministri destinati al servizio e ministero della Chiesa universale come dei molti Collegi costituiti in Varie Regni per bene della Religione e delle Missioni in Conservazione e propagazione della fede in tutte le parti dell universo.

11. Non mettiamo in tal conto l'esorbitanza degli agenti e spedizioneri Regii e altri, che dipendono da V. M. stara a lei di più giustamente rego-

10. et 11. Jo sono ben lontano dell aver avuto in vista nelle mie leggi sulle materie di questione oggetto di finanza o Piccolezze riguardandi l' Esorbitanza dell Essazione degli agenti.

lare le retribuzioni corrispondenti alla loro opera e fatica: di parte nostra esibiamo che di ogni spedizione tanto di Dataria che di altri Uffici della nostra Curia in qualunque materia si sottoscriverà di Cardinali capi degli istessi rispettivi ufficii colla nota di tutte le spese anche quella degli emolumenti regolari per gli agenti onde la M. V. resti pienamente il vero.

12. La raccomandiamo ancora caldamente di conservare le comunità, case, e Persone Ecclesiastiche Regolari e secolari nelle loro proprietà, possessi e amministrazione de Beni. Nella comunione Cattolica non sono mai state le chiese d' inferior condizione dei Laici nei possessi legittimamente acquistati; ne possono esserlo senza far torto alla giustizia distributiva, e alla volontà dei pii fondatori. E se mai il Bene della Religione e della Chiesa potesse esiggere in avvenire qualche soppressione, la supplichiamo a volersi uniformare alle regole canoniche.

13. Imploriamo ancora la sua misericordia, perche le Religiosi e le Religiose di quelle, che in via di fatto sono state sopprese, possono riu-

12. Non mancherò mai di proteggere le persone ecclesiastiche secolari e regolari né loro giusti Diritti, e ne loro giusti possessioni, e il Bene della Religione e del prossimo sarà sempre la sola e la prima mirà in tutte le mie Providence.

13. Gli individui dei monasteri soppressi hanno avuto una scelta di quatri differenti partiti, che combinano colla più perfetta Tranquillità della

nirsi insieme in alcuni conventi da destinarsi ed ivi vivere per il resto dei loro giorni in Clausura e Comunità, seconde le Regole dell'Istituto, che professanno. Quegli che avessero cause legittime di trasferirsi a vivere nel secolo, saranno giustamente dispensati giacche nei Voti solenni una tal facoltà non può in verun modo usurparsi dagli ordinarij locali.

14. Vogliamo anche in questa parte sperare che V. M. sia per accordarsi il contento di vedere stabilmente sussistere qualcuna delle case di vita contemplativa, afincche le anime, che vi sono chiamate da Dio possano a Commune Edificazione sodisfare alla loro Vocazione.

15. Le Esenzioni degli Ordini o di altre case Religiose sono state per gravi motivi e interessanti la sussistenza e l'uniformità della loro Disciplina conservate nella chiesa e regolate in guisa: che niun giusto motivo di querela possono più allegarne gli ordinarij locali. Che se in questo stesso fossero insorti abusi non solo ci ritiriamo, ma anzi ci faremo preggio di correggerli.

coscienza e dell'animo d'ognuno di loro. Se la S. S. vorrà informarsi in Detagli sulla Scelta e la Determinazione presa dalle sudette persone, di due sessi si troverà paga affatta non solamente della mia Misericordia, ch' Ella mi richiama, ma anche della mia paterna cura per loro che si estenderà al dila di tutti a loro bisogni.

14. Essendovi in altri paesi fuori di mei stati un sufficiente numero di Conventi dove si mena una vita puramente contemplativa, qualunque individuo si crederà non natus ad labores e necessitato par farla sua salute di entrar in un tal istituto, otterrà facilmente il permesso d'espatriarsi.

15. Sull'esenzione degli ordini o di altre case regligiose della giurisdizione dei Vescovi, tanti dottissimi personaggi hanno detto tutto ciò che si può dire, e però mente di più di ciò che noi vediamo in fatto ne paesi lontani dal centro di Roma; e dunque Sacro santa e necessaria la legge da me portata.

16. Rispetto poi al governo di tali ordini esibiamo di fare da loro capi, ossia superiori generali costituire, i vicari generali con quelle facoltà, delle quali possono abbisognare senza che abbiamo a soffrire aggravati dispendi per la comunicazione in cui sono coi loro capi persuasi per altro noi essendo, aver potuto frattanto la M. V. verificare quanto tenui somme si contribuissero da Regolari da suoi stati per ajuto e pel manténement dei loro assistenti nazionali. Qualoro però gli istessi generali fossero presenti nei suoi Domini ad Italia o di Germania o altri Parti della sua Monarchia, conviene, che abbino il libero essercicio della loro primiera autorità e cessino dei Vicari Generali.

17. Rapporto alle proviste dei Vescovati abbazie, Canonicali Parochie ed altri Benefici della Lombardia Austriaca, ci siam dati l' onore di dire alla M. V. che non possiamo privare Cat. sede ed i Vescovi della libertà che hanno goduto di conferirli, e nel modo finora praticato, ma al tempo stesso avrà presente, che le offerissimo che avressimo riservata la Quarta parte della Rendite fra quelli, che

16. Se i generali esistono nei miei 'stati, vi empiono il doppio carattere, e di capo dei loro ordini e di suddito, se i Vicari generali che la S. S. degna proporre saranno eletti dai Provinciali e Guardiani o superiori delle Provinzia della Monarchia e non nominati dal generale esistente fuori del Palte, non vi sarà difficoltà a dar loro il nome de Vicari Generali in vece de quello de Provinciali, che si ha voluto dare ad essi, salva sempre respectu illorum immediata Jurisdictione ordinarii.

17. Quanto alle Proviste di Vescovati abbazie canonicali ed altri simili Benefici della Lombardia austriaca la S. S. sa bene quello che ho avuto l' onore di servirle replicatamente o di replicarle anche a viva voce; perchè si riconosca una volta il mio incontrastabile Diritto, mente v'è che mi parerà di far troppo per testimoniare alla sacra rispettabile e cara Persona della S. S. sia per Vescovati che per i Bene-

lo comportono (eccettuati li Vescoratie le Parochie) afinche V. M. ne possa disporre a favore di quelle opere e usi pii, che della sua pietà le verranno suggeriti, o vantaggio di Ecclesiastici bene meriti oppure si stabilisca una Nomina alternata per mese nelle abbazie, Canonicati e Benefizj semplici.

Queste sono le Dichiarazioni e modificazioni che fra le molte nuove Disposizioni richiediamo che V. M. voglia compiacersi di fare, come le più importanti colle quali conforterà tutti li buoni che nelle presenti circostanze re stanno in aspettazione colla maggiore anzietà; onde havere noi in gran Contento di collaudare non meno la pietà di V. M. che di dare insieme una pubblica Testimonianza della viva Religione che con somma nostra Edificazione abbiám trovata tanto in questa Capitale che nelle provincie per le quali siamo passati di suo Dominio.

Dat. l. 10. Aprile 1782.

Pius, P. P. VI.

fici, lasciandò gliene vita sua durante la nominà della metà ed anche di tutti se lo volesse, tanto e il mio desiderio di far vedere a tutto il mondo quanta io sia rapito e riconoscente per la paterna visita della S. S. e per i grandi doti del suo animo e del suo cuore. il mio diritto e legato strettamente a procurar tutto il Bene che posso alla Religione ed al mio stato, cio spero, che la S. S. avrà riconosciuto dalle mie conservazioni e dalle providenze che ho date: riesce di somma consolazione per me e per tutto il mio Popolo che non solo il sommo Pontifice ai abbia onorato ed edificato della sua Presenza ma che anche siasi espresso di esser stato soddisfatto dello stato della Religione ed Edificazione, che ha trovato tanto nella mia Capitale che nelle mie Provincie onorate col suo passaggio.

Questo e quanto brevemente posse aver l' onore di risponderle, assicurandola, che il sostegnà e la Purità della vera Religione sono sempre state e saranno sempre la mie prime mire senza qual si voglia secondo fine ne di vana gloria ne el' amor pro-

prio meno poi d' interesse alcuno.

Vienna li 13. Aprile 1782.

Giuseppe.

B. Replica del Papa.
(april 14.)

Abbiamo sempre sperato dalla Religione e dal cuore e dai singolari talenti della M. V. ed rendiamo Giustizia a noi stessi sul Giudizio che ne avevamo formato egualmente pero ne redicimo nel signore le più affettuose e intense Grazie per le spregazioni che ieri mattina si compìe e di farci su di quelli articoli dei quali si ragionato.

1. Bastrà dunque, ch' Ella si degni di dichiarare a quei Governi o Dicasteri a quali furono diretti i rispettivi decreti in questione e nello stesso modo con cui essi emanarono che sulla Bolla Unigenitus la M. V. col suo Decreto del 4. maggio 81. ed altri consecutivi, non intese, che se vi impedisca l' uso nelle scuole, ne volere che verun ardisca di sostenere le proposizioni in essa proscritte ma che soltanto se ne schivino le dispinte pubbliche per evitare lo scandalo dei partiti.

Risposta di S. M. l' Imperatore.

Se la S. S. rende Giustizia alla mia Religione e cuore Ella può bene vedere quanto io dal Canto mio sia convinto dopo la conoscenza personale fatta della di lei sacra e rispettabile persona, che la sua religione e cuore per il bene delle anime prevale ed sei a qualunque altra considerazione, non essendo Ella regnante che per essere pastore.

1. Non posso dare alcuno pubblica dichiarazione per spiegare i miei Decreti, giacche io sono intimamente convinto ch' essi sono giusti, chiari ed egualmente convenevoli al bene della Religione e del mio stato, non ho però difficoltà di prestarmi a rischiare il Decreto riguardante la Bolla Unigenitus tanto rispetto ai miei Vescovi quanto alle mie scuole pubbliche; ai primi farò sapere essere mia Volontà che nessuno ardisca di sostenere ne pro ne contra le Proposizioni in essa proscritte, e nel istesso tempo permetterò alle secon-

2. Sul placito regio che coll' edito de 26 Marzio 81. altri suoi ordini non abbi mai inteso di sottomettervi i Giudizy propriamente dogmatici della S. Sede.

3. Sul giuramento di V. M. pocanzi prescritto, ai nuovi Vescovi da che saranno tolte le espressioni che la M. V. volle che contra seguassimo cessa ogni difficoltà.

4. Che su i libri la M. V. lascia li Vescovi nella libertà di proibere quelli che gli giudicheranno nocivi.

5. Sulle Nunziature Apostoliche ne suoi Domini che la M. V. permette il consueto

de, che in questa maniera se ne dia nozione ai studenti die Theologia.

2. Quanto al Placito Regio beneche nelle scuole pubbliche della mia Monarchia s' insegnò in quali casi e quando sia necessario, pure non ho difficoltà di dichiarare alla S. S. che constando al Governo essere una Bolla pura dogmatica, se gli lascerà sempre il libero corso d' esecuzione, senza sottometterla per ciò che riguarda il dogma al Placito Regio.

3. Quanto al Giuramento dei Vescovi io sono determinato a fare addottare esatamente il giuramento che prestano i Vescovi Francesi e così verra a cessare ogni questione.

4. I Vescovi nel censurare i libri possono fare ed hanno sempre fatte le loro rappresentanze al Governo che le ha secundate nei casi dove ciò convenira, non si può però mai accordare per massima proibizione emanazione alcuna publica riguardo ai libri, il corso de quali è approvato dalla Censura autorisata nello stato.

5. La regola stabilita per l' ordine giudiziaro della Monarchia non permette che

corso nelle cause della loro competenza, sempre che le sentenze dei rispettivi Nunzio dei loro uditori emanino col voto di altri soggetti dotti e qualificati che vengano da essi assunti, come già in cause più gravi si è praticato dal odirno Nunzio di Vienna.

6. Su i Benefici della Lombardia Austriaca noi sceglieremo uno dei 4 soggetti che la M. V. sarà per proporre in ogni Vacanza di Vescovado eccettuato l'Arcivescato di Milano, stanti li speciali prerogative che competono a quella città quanta alle chiese preposituali o parochiali e alle prebende ch' esigono concorso ad formam Consilii Tridentini, la Collatione resterà sul piede fin ora osservato fra la S. sede e i Vescovi.

Per le abbazie poiche sono state finora di piena e libera nostra disposizione come anche per i canonicati ed altri Benefici non curati che vaccheranno per obitum si osserverà la S. sede e la V. M. una alternativa di Mesi riservata la spedizione delle Bolle alla nostra dataria.

si rimetta la Nunziatura in possesso alcuno di dare sentenze.

6. Rispetto ai Benefici della Lombardia non posso che riferirmi a quello che nell'altra mia risposta o già avuto l'onore di dir a la santità sua ed il tutto mi è stato unicamente dittato dalla tenera amicizia e dall'alta stima, che ho concepito e conserverò sempre per la S. S. aggiungerò anchora che lei raccomandandomi qualche soggetto in case di Vacanze di uno dei Vescovadi della Lombardia avrò sempre nella nomina in prima mira il suo raccomandato. Quanto alle dignità ed altri Benefici il concorso o che fin adesso si sono conferiti dai vescovi di loro autorità ordinaria, io sono affatto lontano dal volerne mai impedire il suo buon uso la Santità sua resterà persuasa per ciò dalle mie providenze e dalle mie cura perchè i Benefici in cura d'anime siano sempre conferiti a soggetti capaci di coprirli utilmente per il bene della

Religione senza aver riguardo o contemplazione alcuna d' altro genere.

7. Che la facoltà che dalla S. sede si delegano ai Vescovi di dispensare cum pauperibus dagli impedimenti matrimoniali comprendino anche i Nobili e in tutto il rimanente a tenore della solita formola e che si chiano *est ad septennium*, da rinnovarsi in scadenza dei sette anni per gli impedimenti poi derivanti da gradi più stretti V. M. permetterà alle parti di ricorrere alla santa sede.

7. Quanto alle dispense matrimoniali non posso rimuovermi dal già adottato principio cioè e che i Vescovi i quali dubitano d' avere il diritto di dispensare propria auctoritate si possino privatamente in dirizzare alla S. Sua e ciò tanto nelle une che nelle altre gradi di consanguinità e d' affinità. Cioche ho desiderato in iscritto dalla S. S. una Volta per sempre *pro nobilibus et ditioribus* era al solo effetto di tranquilizare la coscienza de i più timorosi et incerti sulla norma del loro contegno lasciero libero anche a loro di usare della formola consueta.

8. Che i Provinciali di ciascun ordine regular della Monarchia Austriaca debbino partecipare con lettera ai loro Generali residenti in stati esteri l' Elezione seguita in loro persona e che dai medesimi generali debbano dichiararsi vicari generali con ampia facoltà da rinnovarli i sidi ogni generali eletto di nuovo, come anche in ciascuna Elezione di Provincial, o di altro che supplisca alla di lui

8. Risguardo ai Provinciali o vicari generali eletti o da eleggersi dai ordini regulari in tutta la Monarchia il generale dei quali ha la sua dimora in altri paesi fuori dello stato, la S. Sua stesse conoscere non potersi da me addottare il proposto partito senza rovesciare interamente i principi con maturo esame già stabiliti i provinciali adunque già eletti o da eleggersi in avvenire non devono poter

vece in caso di Premorienza
al tempo stabilito al officio.

aver nissuno letgame o dependenza dai Generali che quella de prechiere e sufragi, sara pero loro libero al atto della loro Elezione lo scrivere una lettera al generale per parteciparla, ma senza domandargli ne accettare da lui facolta di sorte alcuna. Cio e quanto posso aver l'onore di rispondere alla Santita Sua rapportandomi per il rimanente a quello le ho gia significato tanto in iscritto che a viva voce, ed assicurandola, che questo e tutto quello che mi trovo in grado di poterle spiegare e che non posso fare altre scrittura che queste risposte da me segnate e consegnata alla S. sua, perche non

devo di partirmi dai principi che sono obligato di esattamente seguire spero adunque che la S. sua vorra riconoscere che dal canto mio per contribuire alla sua maggiore possibile sodisfazione mi sono accomodato ai suoi desideri sulla Bolla Unigenitus, sul giuramento dei Vescovi, sul placito regio, sulle dispense sulla maniera de conferire i Benefici per concorso nella Lombardia.

Nell istesso tempo io mi lusingo che la S. sua vorra dal canto suo concorrere sia v va voce che in iscritto ad animare il Clero de miei stati a soddisfare interamenta al proprio dovere di Catolici e sudditi, per cooperare con tutto lo zelo e sincerita di sentimenti al compimento delle mie misure tendenti un'amente al bene della religione e delle anime del mio popolo. Questi sentimenti corrispondenti alla sua gran religione, Zelo apostolico e primario suo dovere sono quelli, penetrati dai quali replicatamente prego la S. sua a voler accordare a me ed a mio popolo la consolazione di lasciar si in

iscritto prima della sua partenza una testimonianza, da pubblicarsi della sodisfazione colla quale a voluto esprimermi tanto a viva voce, quanto nel primo suo scritto che ha trovato lo stato della Religione e in questa Capitale e nelle provincie onorate col suo passaggio.

M. kancz. levéltár 5105/sz.

IV.

Allocutio, sept. 23. 1782. A titkos
consistorium.

VI. I. Atque hic VV. Fratres plurimo flagrare desiderio arbitremur audiendi aliquid a Nobis, quod de gravissimis Nostris Ecclesiaeque rebus actum constitutumque cum Caesarea M. sit, expectationi huic vestrae quod nunc possumus gratificabimur. Pene quotidie inter Nos una congregiabamur in iisque congressibus etsi familiaribus amiceque, tamen summo animorum studio res utrinque tractabantur. Nihil a Nobis non libere apteque prolatum neque ulla in dicendo habita nisi Apostolici muneris ratio, nihil quod ex Ecclesiae jure, institutoque Religionis esset non a Nobis abductum, non ab Illo pacate diligenterque auditum. Magnum ingenium Josephi Caesaris atque illa singularis qua in Nos affectum conspiciebamur, humanitas et gratia plurimis rebus et rationibus Nostris conferre et consulere videbantur. Neque vanam hanc fuisse fiduciam Nostram profitemur: Quaedam certe, eaque gravis ab ejus aequitate retulimus, ut jam et pervulgatis ipsius mandatis constat. Quorundam vero si non dum exitum et opem non mediocrem Nobiscum reportavimus.

(Az esztergomi primási levéltárban.)

V.

Propositiones Episcoporum.

Responsa Sanctissimi.

Primo. Circa dispensationes in impedimentis matrimoniis

Sanctissimus vivae vocis oraculo praesentibus episcopis

jure dumtaxat ecclesiastico prohibitis petita amplior delegatio.

2. Circa dispensationes quoad forum internum elargiendas.

potestatem fecit, ut in tertio et quarto affinitatis et consanguinitatis gradu, dummodo secundum nullatenus attingat non solum cum pauperibus sed nobilibus etiam ac ditioribus dispensare valeant, ac una facultates se daturum declarant operaturas usque ad revocationem, et dum praesentes Episcopi cum reditu Pontificis Romani petierint hanc delegationem in scripto sibi dari se eandem impetraturos etiam scripto, imo et Episcopi hic et nunc absentes, qui pro simili delegatione recurrerent ad sanctissimum.

Si vero in remotiori gradu petenda veniret dispensatio declaravit pontifex Episcopis impedimentum nullum proinde occursu dando in simili casu individuo.

Etsi sua Sanct. declaraverit recursum ad s. penitentiariam haud difficultari pro foro interno hanc nihilominus facultatem in casibus dumtaxat iis in quibus sacra poenitentiaria dispensare consuevit iudicio et potestati episcopi communi.

3. Circa dispensationem in voto solemnii religiosorum utriusque sexus quorum monasteria sublata fuerunt.

Respondit SS. se in votis solemnibus directe non dispensare, ac ob id nos inviavit ad breve pontificium. Ep. Brunensi exaratum.

4. Num religiosis laicis ad-

In praesenti casu servatis

mitti possit vestibus saecularibus uti.

5. An in hoc particulari casu monasterii sublato cum monialibus et ne fors religiosus, si qui tales essent, qui post exactum novitiatum votum singulae perpetuae castitatis ante elicitam professionem et vota solemnia emisissent dispensari posse.

6. Quid episcopis agendum in merito sublato regularium nexus cum generali.

7. Quid agendum Epis. quoad religiosos exemptionibus gaudentes jurisdictioni Epp. subjecto.

8. Quoad dispositionem regiam circa interdictum omnem usum bullae coenae huic dispositioni in eo potissimum locum esse censendum quod Romae etiam intermittatur ejus bullae publicatio.

9. Maximam difficultatem in dispositione regia de bullae Unigenitus usu.

votis solemnibus et suggestato aliquo subitus religiosae professionis signo eosdem vestibus secularibus ad antevertendam offensionem indui posse.

In casu tali facultatem dispensandi S. S. impertiri dignata est (ubi gravia et urgentia rationum momenta adfuerint) (más kézzel).

Permittantur agere provinciales. Epp-i se eatenus tantum passive habeant.

Id Ep-orum prudentiae et discretioni relinqui.

Locum esse huic dispositioni quod caeteroquin antecessor in Pontificatu ab ejus bullae publicatione jam abstinuit et alioquin de his quae in bulla coenae continentur alibi provisum sit.

Quoad bullam Unigenitus declaravit S. S. eandem in scholis dogmaticis etiam cum annutu regio tractandam venire cum theologus censeri nequeat qui bullae Unigenitus dogma ignorat, non tamen fieri debere disputationes publicas, prouti tota dispositio regia hoc in merito dirigitur

ad impediendas omnes ex occasione bullae Unigenitus controversias et inde orituras turbas —

(Az esztergomi primási levéltárban, Batthyányi hg. primás kezeirása.)

VI.

A császár kitünteti a magyar püspököket.

B. M. L. Gr. Esterházy. Ich habe auf alle Art Ursache gehabt, mit dem Betragen und der Einleitung zufrieden zu seyn, womit der Primas und der Erzbischof von Kalocza gemeinschaftlich mit den übrigen hir, bey Anwesenheit des Pabstes versammelt gewesenen Ung. Bischöffen sich für die Religion und das aus selber entstehende Beste des Staats ausgezeichnet haben.

Sie werden ihnen also sämmtlich mein besonderes Wohlgefallen hierüber zu erkennen geben und ihnen zugleich in meinem Namen sorgfältigst auftragen, fernerhin sich aus denjenigen Wegen nicht zu entfernen, welche allein zum Besten der Seelen und zu Bildung und Aufklärung der ihnen untergebenen Geistlichkeit führen, dadurch das Volk zu guten Christen und zugleich zu ebenso nutzbaren Bürgern geleitet und allein erzogen werden kann. Dies sind die einzigen Absichten aller meiner Veranlassungen und von welchen, da Ich von deren Güte und Nutzbarkeit überzeugt bin, Ich nie abgehen werde, welche auch zugleich die von mir erlassenen Eingestehungen gegen die im Lande sich befindende irrende Glaubensgenossen in sich begreifen.

Diese meine Zufriedenheit wäre ihnen zwar nach der mir bekanten Denkungsart genug, Ich will aber selbe durch ein öffentliches Zeugniß jedermann zu erkennen geben und andern zur Nachahmung, in dieser Gemässheit werden sie dem Primas dieses Paquet in meinem Namen übergeben. J. Bécs, 1782. ápr. 24.

(2012/1782. M. kancz. levéltár.)

VII.

Speculum moderni cleri.

Quis est, qui non videt, quid faciat Clerus.

Qui supercilio est valde severus.

Fatebitur quod hic multum desipiat

Alta hujus mundi, non coeli sapiat.

Consideret fastum, luxumque Barkóczy

In currubus equis; plus est quam Rákóczy

Putabit hunc esse Regem Romanorum

Non mystam praelatum, principem pastorum

Tributis variis clerum mortificat

Castella et arces inde aedificat

Hi dant aes, sed ille exolvit debita

Exige creditor, donec durat vita.

Strigonii muros struit et destruit

Quod hodie ponit, hoc post cras corrui.

In seminariis ponit suum nomen,

Ipsa nihil fundat, dantis delet omen.

Omnia pervertit, patronos evertit

Fundatorum genus, jam mire subvertit

Pazmany, Szécsény Lósy cominantur

Quod horum mens sancta et domus mutantur

Minantur hi breves dies, magnas poenas

Impuberes hujus quae affligent genas.

Gravat, excruciat hic contribuentes.

Sed eorum preces hunc perdent ferventes.

Canonicos cerne et Regni praelatos

Cincinnos videbis humiles et altos

Qui aurum et argentum convertant in luxum

Ob haec ecclesiae jam concidit fulcrum.

Non quaerunt salutem isti animarum,

Favores aucupant Regni et Damarum,

Non sunt solliciti quid Deo sit carum

In vestibus, equis adhibent quod rarum.

In aulis eorum timpana pulsantur

Musica ad saltum cum tubis inflatur.

Plus apud nos valet impestor Morio
Quam bene meritus zelosus curio
Non seminat verbum in cordibus Dei
Intenti sunt nummis, oeconomiae rei.
Non mirum ergo quod hos Deus feriat
Et plurimos Daemon ad orcum rapiat
Vos hujus seculi estis Pharisaei
Moribus dissonis estis Manichaei,
Proditores estis fidei Romanae
Et vita similes sectae Arianae.
Vos haeresim male Lutheri culpastis
Quod non convertantur populi peccastis
Vita ita deest et bona exempla.
Capellas quid juvat ponere et templa
Verba movent mentes et exempla trahunt
Ab haeresi secta populos retrahunt.
Ecclesia Christi talibus augetur,
Coelum fidelibus ubertim repletur.
Saponite pompam, resumite zelum
Erudite multos, praedicate verum
Jesu Christi verbum, sic improbos mores
Corrigetis sicque vincetis errores.
Successores vos estis apostolorum
Praelati, parochi vos discipulorum
Componite vitam ad istorum pedem
Pro meritis celi capietis sedem.
Vos patrimonia possidetis Christi
Fideles, mansueti, casti atque just.
Estote sobrii, modesti humiles
Virtute venusta erga omnes suaves.
Vos estis lucerna, quam cernunt populi
In vos sunt conversi omnium oculi.
Vestri actus mali, boni observantur
Collaudantur boni, mali reprobantur.
Vae tibi praelate, si quem pervertisti
Traxisse, duxisse parem non pavisti
Audies a Christo: ito maledicte
Ad orcum propera, diabolo addictae.

Vive uti dixi corrigit mores

Clerus omnis ordo, status et primores.

Fietis divites, clari virtuosí

Familiis claris semper fructuosi.

(Az esztergomi primatialis könyvtár kéziratai közt.)

VIII.

A vallásalap gyarapítása.

Nachdem nun die vitam contemplativam geführten Klöster sind aufgehoben worden, so ist's an der Zeit, ihnen erst die Bestimmung in allen Ländern bekannt zu machen, so Ich von ihrem gesammten Vermögen zu machen gesinnet bin, weit entfernt das mindeste davon zu fremden, bloss weltlichen Gebrauch zu verwenden, will ich selbes ganz zur Erhaltung einer Religions- und Pfarr-Kasse widmen, aus welcher für jetzonen Individuis die angewiesenen Pensionen zu bezahlen kommen, der Überschuss aber, und nach Maass ihres Absterbens werde endlich die ganze Einkünften bloss und ganz allein zur Beförderung der Religion und des damit so eng verknüpften und so schuldigen Besten des Nächstens verwendet werden, nach denjenigen Vorschlägen, so Mir durch die Behörden geschehen werden.

J.

IX.

Az egyházi bizottság alapítása.

Von der Grundlage, die mit Wohlbedacht genommen worden, kann nicht abgegangen werden, sonst ist das ganze verfehlt. Das Absehen zur Errichtung dieser geistlichen Hofcommission ist nun zweifach. 1. Nichts in dieser Materie zu veranlassen, was nicht auf sämtliche Erbländer angemessen ist, und das auf die Befolgung derselben Veranlassungen genauestens gesehen werde, durch versammelte Leute aus beiden Kanzleien, sie mit nichts anderm als diesem beschäftigt werden. 2. Dass durch diese Coon alle Hofstellen in ihren überhäuftten Geschäften erleichtert und von vielen ihnen viele Zeit wegnehmenden Details enthoben werden, und die Expedition, Auskünfte und die Belehrungen geschwinder ergehen können.

Wenn nun das Oeconomicum und die Administration des geistlichen Vermögens abgesondert und den Hofstellen gelassen wird, so ist schon das Absehen weg, und so ebenfalls, wenn alle Protocolle dieser Comm. bei beiden Kanzleien, sowohl der Hung. als Böhm.-Oest. sollten ante expeditionem im Rath vortragen und critisirt werden.

Ich bleibe also fest bei meinem Entschlusse, dass diese Comm. mit den schon benannten individuis sich ehestens unter dem Vorsitz des Fr. n. Kresel versammeln soll, dass allda die Modalitates über die Einleitung der Geschäfte, die Eintheilung der referate, etc. noch genauer ausgemacht werden, dass ein eigenes Protocollum exhibitorium für die geistl. Comm. Gegenstände geführt und allenfalls um die Numern der beiden Kanzleien vorkommenden Geschäften nicht zu interrumpiren, dieselbe zuvor continuirt, jedoch die separirte numeros der separirten Protokolle exhib. in geistl. Sachen darunter gesetzt, auch ein separirter index darüber geführt werde. Gleich wie dann auch sowol das Locumten. Consilium als die Länderstellen und jedermann hiernach angewiesen werden müssten, mit dem Beisatz, womit sie alle einschickende in das Fach der g. Coon. einschlagende Gegenstände gleich auswendig mit dem Zusatz geistl. Coon. indossiren sollen. Dass fortan die B. Oe. und Hung. Kanzlei ihre Räte an diese Comm. abgehen, die Expeditionen ohne Anstand erlassen, und nur die Protocolla ad videndum in Currentsachen und welche Details der Wirtschaft und Befolgung schon ertheilter Resolutionen und Normalgesetze enthalten, überkommen, in wichtigen Sachen aber die Concepte der Expeditionen und Anträge der betreffenden Kanzlei übergeben werden, welche selbes Concept nach Hof zu Mir mit ihrem Gutachten zu begleiten haben werden. Sollte es aber eine Sache sein, ein Generales, so alle Länder beträfe, so hätte sothanes Concept bei beiden Hof Kanzleien zu rouliren und beide ihre Wohlmeinung abzugeben, wo sodann der ältere Kanzler Mir solches überzugeben und meine Resolution über beide in communi überkäme.

Misstrauen und Autoritätssucht sind vom Guten verderbliche Leidenschaften, sie sind nicht in Mir, warum sollten sie bei andern sein, die keine Ursachen dazu haben. Das Tole-

ranzgeschäft ist ein förmliches. S. publicum und gehöret also unter beide Kanzleien und hat mit selben die geistl. Com. über dessen Besorgung und nicht Befolgung allein, ohne welche jene ein Fehler ist, nichts zu thun, da sie nur blos kath. geistl. Commission ist; so ebenfalls Studien, Büchercensuren, Illyrica und dergl. gehen sie ganz u. ganz nichts an, ausgenommen man befragte sie über einen oder andern Gegenstand um ihre Meinung. In dieser Gemässheit also verhoffe ich und will ich, dass allerseits zum Zweck geholfen, gemeinschaftlich mitgewirkt und gearbeitet werde, weil ich von diesen meinen Sätzen, welche ich für das allgemeine Beste des Staats dienlich und notwendig ansehe, nicht absehen werde.

1782. jul. 20. Laxenburg.

Joseph.

(Cs. kabinet-levéltár 2457/52.)

X,

Gn. Esterházy Károly egri püspök emlékiratai.

De Subsidio ecclesiastico pro fortificatorio.

In arduo hoc et utraque ex parte summo periculoso momento quanta Em. tiam V. am teneat sollicitudo absque sapienti sua hac deductione sufficientes mihi ex mea metiri liceret, quantumcunque etenim viam evadendi mediam scruter, vitando Charybdim incido in Scillam: etsi enim sancta sit, oportet, fidelitas subditi in Principem, nihilominus tamen nec Civi licet deesse manutenendo majorum virtute et legitime parto jure Societatis.

Et sane, quantum salvis communibus Praerogativis seu in emolumentum Patriae, seu promotionem altissimi servitii ardoris et zelo (ut omni encomio dignissima aliorum exempla praeteream) ego, capitulumque meum pro tenuitate virium praestiterimus, arbitror et me tacente satis apparere, ut caetera domi praestita intermittam, puto me et capitulum meum vel ultimo motu Borussico fidelitatem nostram ita testatos fuisse, ut inita proportionem vix per aliquem superati fuisset, adeoque zelum nostrum in servitio Principis ita contestatos fuisse, ut non obscuro possit esse S. M. argumento, nos etiam

in praesentibus necessitatibus pari alacritate pari zelo ardere ad contestandam fidelitatem nostram, dummodo S. M. Sma clementer dignetur abstrahere a premendis Nobis parte in illa, in qua utpote delicatissima, Nobisque ac Genti Nostrae carissima non possumus non sentire dolorem, et eum acerbissimum, quasi puniendi, absque omni quam sciamus culpa.

Etsi non dubitem totum V. Clerum Hungariae pari erga Terrae Principem fidelitatis zelo flagrare, tamen antequam per aliquem ad decernendum quidpiam in particulari descendatur opinio mea eo collimaret 1. ut de securitate certi simus, fore ut S. M. seu subsidium seu spontaneum oblatum clementer acceptando ab exactione pro sua summa justitia abstrahat. 2. Ne nos a laudabilibus antecessorum nostrorum vestigiis recedamus, qui quoties de Subsidio Principi dando deliberandum erat, id in communi praestiterunt (concursu dico et non synodo, cum objecta in hoc tractando conveniat esse altiora) qualem indicare pendebat et pendet a puro Antistitum et Emin. V. arbitrio; decet enim ut quod universos tangit universorum probetur assensu, tanto magis, quod spontaneae oblationis per Em. V. defixa methodus nonnullas tam quoad substantiam, quam modum pati posset questiones, quarum etsi singulas commemorandas esse non judicem, id tamen praevidiam discussionem merere censeo, qualiter antehac in R. fnis 18666 X. 40 praestari solita quota assumi debeat, cum certum sit intra octennium complures primo praestari solitae quotae fundus jam cessavisse, quale sunt nonnulli episcopatus intra hoc tempus collati, abolitae Societatis Bona, ac etiam Parochi hoc onere relevati.

Interim cum isthic ab Em. a V. intelligam meritum praesenti quaestionis tanto studio tanto zelo et tanta accurate jam pertractatum, ac etiam Augustae Aulae remonstratum esse, ut novi quid vix majori cum animi convictione et efficacia addi posse credat, imo metueres ne repetitione argumentorum magis periclitetur quam avertatur praejudicii casus statui nihil amplius repraesentare: quod si tamen ut insinuat Em. V. pressius negotium urgeretur, utique et ego ardentioribus precibus non jam tantum praejudicium, sed non promeritam poenam evitare conabor, si nec hoc juverit, amabo: quid.

restabit? quam ut in amaritudine animae meae dicam: *Domine vim patior, responde pro me.*

Quantum ad Dispensationes Matrimoniales.

Hoc in mente sensui Em. V. omnino subscribo, ut quivis D. Dioecesanorum Suas Exc. Consilio adornet repraesentationes, qualem facturum sum et ego, verum confiteri debeo, me in momentoso hoc negotio a quo pendere videtur non tantum Convulsio Jurium primae Sedis sed et complurium animarum, subinde dispensationem desideratarum salus, matrimoniorum valor et ordinariorum conscientiae status hucdum me fixe determinare non potuisse, ex eo etiam, quod quaestiones ex ordinatione Regia erutas discussioni aliorum etiam commiserim et signanter sequentes.

1. An insit jurisdictioni Epp. autoritas jure proprio dispensandi in universis matrimonii impedimentis, jure tantum canonico inductis?

2. Si ita? quomodo et per quem et quibus ex causis jure hoc spoliati sint Eppi.?

3. An illaeso jure Ponteficio et salva Conscientia possint Eppi. in integrum via facti reponi.?

4. An Status boni publici exigat, ut Eppi. cum universis jure proprio aut vero delegato in certis gradibus cum pauperibus dispensent.

5. An jus dispensandi in impedimentis sit objectum merae disciplinae externae, quae exigentibus circumstantiis etiam seculari potestate possit mutari?

6. An doceri possit exemplum Praedecessorum Episc. praecipue Hungariae, jure proprio dispensantium?

7. Denique, an matrimonium penes Dispensationem summi Pontificis porro etiam contrahendum possit censi invalidum?

Quibus recenter adiaci curavi quaestionem 8. an, si Terrae Princeps, hanc suam ordinationem adhibito etiam brachio saeculari manuteneret, et nemini recursum Romae admitteret, possint Eppi. adminus per eprebiam ad elargiendas dispensationes condescendere?

Quarum quaestionum resolutionem et tempore et matura

deliberatione indigere perspicere dignatur Em. V. ego quidem censeo ut has et complures quae modo sunt quaestiones longe melius ac securius discuti posse in conventu Episcoporum, aut Synodo Provinciali, hoc enim modo obstinuerimus id, quod maxime necessarium est, et conveniens, ut uno ore loqueremur, et aequali modo operaremur: eo proinde opinio mea maxime propendet, ut Em. V. conventum aut synodum celebret.

Quantum tamen ad taxam attinet: cum hanc moderatam et hactenus desumpserimus, et S. M. porro desumi indulgeat, ab indulgentia hac ultro oblata recedendum non esse censeo, etsi enim Em. V. aut mihi similes, qui nec hactenus minutiae hujus necessitatem habui, porro etiam e gratia Dei absque hac subsistere queamus, tamen attenta recens fundatorum, Eppatum tenuitate judicarem his exiguum hoc adjumentum non esse spernendum, quid, quod cum omnis dispensatio vulnus sit legis, ipsa etiam depositio taxae aliqua a petitione dispensationis retrahet et vulnera legis fient rariora.

(Az egri érseki levéltárban.)

XI.

Az egri püspök levele a kancellárhoz 1783. decz. 20.

Iterum vel invitus Exc. Vestrae molestus esse cogor. Res in hoc consistit. Postquam B. S. M. de elicienda bonorum ac proventuum Eccl. omni fassione mandatum medio Consilii Ltlis accepi hac quam in paribus Exc. V. obsequenter mitto repraesentatione pro me pariter et ceteris Dioecesis nunc beneficiatis supplicavi, sperabamque fore ut M. S. Sma precibus ac motivis quae adfero clementer inclinata ab impositae fassionis onere immunes conservemur, dum tamen clementia haec regia mihi blandior, rursus accipio ejusdem Cons. Ltlis intimatum prioris mandati implementum adurgentis, erga quod ne fiducia quam in aequitate et clementia S. Mtis tam firmam posui excidisse videar, obsequenter identidem rogavi Exc. Cons. R. ut praeacclusa mea repraesentatio S. M. obtutui humillime substernatur. Interim dolenter experiri debui eandem repraesentationem meam S. M. relatam nondum esse ac hodie-

dum etiam ab E. Consilio L. detineri. Exc. domine Cancellarie! Misera sors nostra Epporum si jam vel ab eo etiam arceamur ut rationes nostras et preces nec ipsi queamus proponere, nec ab illi proponantur, qui tanquam canalis a Rege et lege nobis praescripti sunt, quorum tamen neutrum. non dico A catholicis et Schismaticis sed nec Judaeis negatur, Non censeo in ipsa mea attacta repraesentatione mea tale aliquid me opposuisse, ob quod contra reverentiam Regi meo debitam, minus contra fidelitatem vel minimum peccasse videri possem, cum solito candore motiva exponens eadem precibus humillimis succutura conatus fuerim, numquid humillimis precibus orare Regem crimen sit? haud equidem, ast hoc me tutum et securum non reddit, si enim ut observo id tantum refertur S. M. quod Eppus Agr. de suis ac cleri sui proventibus fassiones non submitterit, facile a S. M. nescio cujus cervicosae inobedientiae reus argui possem, quod mihi ubique eo magis doleri me et posset et deberet, quo minus hoc meo procedendi modo mereri me posse judico. Intempestivum morem A catholicorum regni nec possum nec volo ut aut in Persona aut per Instantias occultis quibus nescio viis prorigendas molestus S. M. esse auisim? Videt proinde ipsemet Exc. V. nihil aliud superesse quam ut ab E. Consilio velut prima instantia ab Exc. Vestra expectam et obtineam, ut nimirum Eadem hanc meum non tanquam Frater cum Fratre suo, sed indigno Eppo Agriensi gratiam facere ac rem prouti est S. M. cum repraesentatione mea referre non gravetur. Scribo non tanquam frater ad fratrem, potuit enim nomen fratris me retinere quominus hanc ad fratrem Epistolam exararem, sed scribo Ep. Agriensis ad R. Hungariae Cancellarium de cujus aequitate ac fidelitate erga Regem tam parum dubitare possum, quam de mea certus sum. — Clerusét is ez okból nem adta be. — Dignetur negotium hoc ita tractare ut et jura Dioecesis meae integra et persona mea ne dicam ab omni disgratia Regis et Dni mei, quod Deus avertat, sed vel subspricione immunis conservetur.

A házasság ügye.

XI.

Gr. Esterházy K. egri püspök levele a primáshoz.

In observatione eorum circa causas Matrimoniales et consistoriorum regulatione in patentalibus S. M. die 6. Martii a. c.-editis et per Universum Regnum dd. 2 mai publicatis constituta sunt, quantaе accurrant et deinceps quoque occursurae sint difficultates. Em. V. magis perspectos esse arbitror, quam ut isthic me recensere oporteat. Cum tamen in momentoso hocce negotio a quo pendere videtur non tantum convulsio iurium Eccl. et Matrimoniorum valor aut nullitas, non tantum multarum animarum salus, verum etiam dioecesanorum, quin et ipsorummet Parochorum qui per eosdem necessario instituendi venient conscientiae status arduum omnino et perquam difficile imo nec satis tutum sit cuicumque ex Eppis in particulari quidpiam agere, opinio mea eo maxime propendit, longe magis expediens futurum, si Em. V. modum invenire dignata fuerit, quo Conventus Epp. conprovincialium celebrari ibidemque praesentis rei meritum uberius discuti et concertari, ac collatis mutuis consiliis ea determinari queant, qua modalitate jussis S. M. satisfieri possit, quin non tantum populi nobis crediti, sed nec parochorum, imo nostra et conscientia ulli periculo exponatur aut collisio omnis provide praepediatur: nec absque fundamento id exoptare me posse censeo, praeterquam enim quod peculiaris spiritus Sci assistentia similibus conventibus adpromissa sit, conveniens etiam est, ut in una eademque provincia quantum fieri potest uniformitas observetur. Sane si Em. V. Strigonium commorari placeret, iudico praeinsinuatam Epp. conventum inibi oportunissime celebrari posse, quo sicut ad gratiosa Em. V. jussa omnes conprovinciales Eppos prompte accursuros non diffido, ita me, nisi fors infirma valetudo impediverit, nec longiori itinere nec viarum incommodis detinendum certo pollicere ausim.

Absit a me ut censeam per hoc nos cuiquam offensioni ansam datum quando id facimus quod S. M. jam alias Bgne probare et quasi pro norma praescribere dignata est, dum

commorante Vienne An. 1782. S. Sanctitate ea quae nonnulli Epporum inibi in diversis tam Religionariis, quam publico Ecclesiasticis negotiis sub praesidio Em. V. congregati operati sumus, non tantum rati habere dignata fuit, verum etiam plenum contentum et complacentiam suam ex navata per nos opera conceptam medio tam Em. V. quam Regni cancellarii nobis clementer significari voluit. Quidni igitur nunc quoque sperare firmiter possimus, Eandem S. M. intentioni nostrae, qua damnum unice et ruinam spirituales ab ovibus curae nostrae creditis amovere, et tam nostris quam Parochorum nostrorum conscientis consulere adminus contrariam haud futuram. Quodsi vero formalem conventum minus possibilem judicaret Em. V. inveniet saltem pro sapientia sua modum, ut sive plures simul constituti sive non in eodem tamen sensu ita conveniamus, ut idem eodem modo in debita humilitate S. Mi repraesentemus, quod maxime expedire, imo necessarium videbimus, ne silentium nostrum pro novo causae firmamento assumatur, ut recentius factum videtur circa sublationem altarium privilegiatorum; quidquid alto iudicio suo ex his Em. V. determinare libuerit cum summa gratiarum actione et aviditate edoceri humillime flagito.

1786. jul. 16.

Ugyanaz szept. 15-én. U.-annak.

Dolorem cui me alterata valetudo subiecit non sopivit solum sed extinxit Gratiola Em. V. ad me exarata epistola, quae me multo majori quam ipsum sessionum protocollum affecit solatio, cum et solitudinis Em. V. pro bono Eccl. Hungariae animarumque periculo avertendo et fiducia qua eadem Em. V. erga me licet immeritum ducitur, sit testis. Hoc mihi animos addidit ut sensa mea pandam liberius. Itaque convenio cum Em. V.-et ceteris DD. Antistibus in eo quod ex rationibus et motivis in Protocollo adductis in patentalibus Caes. Reg. circa causas Matrim. editis nihil Dogmati et Religionis orthodoxae principiis contrarium directe ac in genere reperietur, sed vel ex hoc inero, piam ac benignam sane esse S. Mtis intentionem ut quotiescumque quaestio est de validitate aut nullitate sacramenti matr. Decisionem porro quoque iudicio nostro

relinqui velit, consequenter nos posse imo debere partes, quotiescumque est quaestio de validitate aut nullitate matr. ad audientiam nostram admittere et praescindendo ab omni effectu quem matrimonium ut contractus civilis habet, aut habere potest, investigare ac decidere, an sacramentum confectum sive susceptum sit? ita, ut (si) fora saecularia matrimonium aliquod quoad vinculum sententia sua solverent, partes ad novum matrimonium admitti haud possint, priusquam in foro Eccl. eo quae sacramentum concernunt decidantur. Hoc posito suapte sequi perspiciet Em. V. neque repraesentationi locum adhuc esse, neque prius quam in hac opinione conveniamus, congrue patentales publicari posse; quemadmodum porro in hoc principali puncto convenio, ita quoad modum projectatum de dispensationibus in 3. et 4. gradu petentibus partibus facile et liberaliter elargiendis adeo nullam difficultatem habeo, ut a tempore editarum patentium jam etiam ita dispensaverim, de eo pariter convictus sum, impedimentum publicae honestatis ex rationibus in protocollo adductis cessare et conveniens esse, ut hoc ad tollendum impedimentum cognationis spiritualis, sive illud affinitatis quod ex copula illicita oritur, via quae pro circumstantiis videbitur expeditissima prompte arripiatur, et circa impedimenta impediencia tantum recurrentibus pro more meo, cum S. Mttas circa hoc nihil ordinaverit, circumstantiis id exigentibus facile me exhibeam. Sed nec circa illa quae seu in protocollo seu in Epistola Em. V. continentur quoad promulgationes amplectenda difficultatem habeo, quamvis tam hoc punctum, quam quae concernunt separationem quoad horum maxime ad instructionem Parochis dandam pertinere videantur. Unum est in quo, candide fateor convinci non possum, nempe petendum esse a S. M. mixtum cum saeculari magistratu tribunal, praeterquam enim, quod cause matrimoniales proprie ad Eppum seu ad ejus officialem spectent, plane non video, quomodo ad illa quae proprie sacramentum concernunt, magistratus saecularis influere possit, aut nos id petere conveniat, quod nec S. M. voluisse videtur. Si aliunde proponeretur nobis simile mixtum tribunal, iudicio meo non nisi cum magnis limitationibus, aut cautelis ad illud nos accedere posse censeo, et praecipue ut circa illa, quae

sacramentum concernunt non nisi votum consultivum aut informativum habere possint, ut fieri assolet circa saeculares in conciliis praesentes. Habet hic Em. V. candide expressam mentem meam, quae si liberior esse videtur graciosae epistolae suae expressionibus id tribuere velit, candoris mei ut novum dem testimonium meritorias ad hocce matrimoniale negotium Exc. Dni. Ep. Transsylvaniensis reflexiones Em. V. isthic submitto, ex quibus porro convincetur Em. V. praefatum D. Epum in rerum Eccl. cognitione haud mediocriter versatum esse, ac in adornandis hisce reflexionibus conferentiarum Parisinarum usum habuisse.

1786. szept. 15.

(Az egri érseki levéltárban.)

XII.

A primás levele a fehérvári püspökhöz a bevallás ügyében.

Quemadmodum omni occasione requisitum a me sensum meum cujuscunque intererat, tum in fassionum merito tum alio publico — Ecclesiasticis sincero semper animo lubens communicavi, quidque ipse facturus sim in circumstantiis de quibus consulitur quaeque sint determinationis meae motiva in omni candore detexi. Ita et non moror Exc. V. desideratam informationem et opinionem meam quoad fassiones ab universo clero praestandas suppeditare quo magis interest cognoscere omnes circumstantias et momenta.

In obversum exigendi universo clero fassiones Exc. Cancellaria omnia quae ex lege allegari poterant iteratis vicibus repraesentavit, tamen debuit mandatum ad Exc. Cons. Locumt. expediri, ibi illud ad commissionem ecclesiasticam iniatum fuit, inde repraesentatio adornata, quae praeter motiva legum et immunitatis ecclesiasticae difficultatem exequendi hoc mandatum remonstravit, demonstrando praecipue quod quatuordecim episcopatus recenter regulationes subiverint preussent cameralis conscriptio, quod multi episcopi in specie nominati nec habeant dominii possessoriam, unde calculus mediocris proventus erui deberet. Exc. Cons. L. hanc commissionis Eccl. repraesentationem voto suo se-

cundavit et mediationem interposuit. Superinde secuta resolutio regia et Exc. Cons. et commissioni reprobatum susceptum consilium et commisit celeriore fassionum collectionem. In obversum cujus caeteroquin nullae repraesentationes alicujus effectus futurae essent, sed in casu ulterioris remorae S. Maj. ad alia media processuram esse, mihi vero in literis Exc. Comitum Cancellaris ad me datis specificabantur media quibus sua M. uti decrevit, vel inviandi ejusmodi beneficiatos ad dimittendum beneficium, vel in sequestrum sumendi eorundem bona.

Alias ab eo tempore literas et declarationes nec ab August. nec a Cancellario accepi, has vero DD. Episcopis non currentavi ex eo, quod mihi commissum non fuerit, quod comes Cancellarius caeteroquin pluribus easdem perscripserit, quod decreverim ab ulteriori DD. Epp. et Capitulorum determinatione expectare, et in opinione universum clerum suas preces et immunitatis fundamenta remonstraturum, et ipse meas contra fassiones considerationes et illas Capitulorum Strigoniensis et Posoniensis dedi ad Exc. Cons. interea evenit, quod clerus in diversum abiverit sensum. Archi Episcopus Colocensis suam et capituli sui et cleri fassionem exacti ad prescriptum intimati misit, et quidem prope inter limitatum quatuor septimanarum terminum, exemplum ejus secuti sunt nonnulli provinciae suae episcopi. Ab eo tempore et meorum suffraganeorum nonnulli uti esset Quinque ecclesiensi, Nitriensis, Neosoliensis¹⁾ Praepositi et Abbates vix non omnes de religioso et seculari clero miserunt suas fassiones. Dum haec Episcoporum supra nominatorum et universi cleri sui ac Capitulorum fassiones jam collectae fuerunt, supervenerunt Agriensis, Vesprimiensis et Exc. V. repraesentationes negativae, jam profecto in efficaciter illas S. Maji misisset, et certe nihil boni effectus sperari potuisset, imo praecipitasset Exc. Vestras et eorum exemplo universum clerum; nam S. Maj. aliunde informata de negativis his repraesentationibus, sola exegit a me, ut eisdem sibi mitti procurarem, data sola iisdem responsum et prospectura celerius religionis fundo. Cum difficultate

¹⁾ Ki van törölve: hoc adhuc mente veniunt Vaciensis, Sabariensis.

ab hoc proposito averti Aug. qui Vesprimiensi plurimum exprobravit agendi modum, et fors ingratum exemplum ponere parabat.

Exc. Comes Niczky a S.-ma Novembris de quatuordecim diebus in 14 dies informationem praestare debebit, quis miserit, quis negaverit. De eventu sollicitus nihil spondere possum, exempla terrent, hoc adhuc mense venient ad Exc. Cons. fassiones Vaciensis Epi. Capituli et universi cleri sui, item Sabariensis. Ego meam et Capitulorum meorum et cleri mei jam in omnem eventum collati dabo mense novembri. Quis usus futurus sit fassionum dicere non possum eatenus enim nihil declarationis aut assecurationis ab August. habui, quam illam, quam dedit in communicatis litteris suis ad Praesidem Comm. Ecclesiasticae Viennensis datis, in quibus S. Maj. declarat se ab actualibus possessoribus nihil arbitrarie accipere velle, sed tantum requirere fundum multiplicandis parochis, et horum causa augendi numerum cleri studentis et deficientium, si his necessitatibus prospici potuerit, quin alicui beneficiato aliquid demendum sit, intentioni suae satisfieri, si non, illud quod deerit ab universo clero suppetitandum venire. Has literas S. M. Exc. Cons. Locumt. aequae communicavit pro ulteriori inviatione, et inde evenit quod Exc. Cons. dum in actuali ipsius cleri divisione repraesentationem negativarum tantisper tardius accepturum efficacem usum facere non potest, incistat exactioni fassionum. Pro casu autem usus et effectus abinde secuturi reservet fundatus quae occurrerint unanimes remonstraciones sua sub mediatione promovere, Existimo in his rerum nostrarum circumstantiis, nihil melius consilii dari posse, quiscunque aliud susciperet, profecto usu salvaret praejudicium, se praecipitaret et fors non solum, via enim trita celeriores fierent mali progressus.

Ab alia quae me magis anxium tenebat solitudine coaretandi cum 1. nov. universi cleri ad tria seminaria cum magna difficultate et cleri mei incommodo tantisper revelavi me et magis reliquos fratres Episcopos, quod aliquod mensium spatium et ita modus amplior consulendi datus fuerit. Dummodo occasio oportuna colloquii confidentis suo tempore occurrerit cum literis id exequi et molestum nimis et non

efficax sit, fusius has dedi ut tum Exc. V. plenius de urgentibus circumstantiis et motivis edoceatur, tum vicini si necesse fuerit et ipsis videbitur. Ego in oppido Papa constituebar cum Ep. Agriensis Sabariensi, canonicis Vesprimiensibus, Pestini cum Suffraganeis Archi Ep. Colocensis et Vaciensis diverti una die libera ad Kálóz sperans Exc. V. Albae regalis inveniendi etc. Persevero omni cum cultu.

1783. okt. 19.

Batthyáni.

(Fogalmazás az esztergomi primatialis levéltárban.)

Egyházi javak.

XIII.

Resol. August. s. k. javításokkal.

Totum hoc elaboratum abunde confirmat quod ultima ordinatio Mea justissimam habuerit ansam, et hactenus in Hungaria intentioni Meae haudquaquam adaequate operatum, ac re ipsa nihil Executioni mandatum fuerit, hincque Commissio in Ecclesiasticis animadversionem Conniventiae suae omnino meretur.

(Német textusban.) 6. die alhier zusammengesetzte Commission eine Ahnung verdient.

Sunt bona Ecclesiastica in Hungaria aequae ac in aliis Provinciis religionis, communitatisque peculium, cujus usus fructus, Episcopo, Praelatis, monasteriis aut beneficiatis erga adimplendam quae cuilibet pro vicibus suis incumbit, obligationem solum concreditum est, quin alio possessionis jure hi usufructuarii, aut natura sua, aut haereditatis, aut alius praerogativae titulo gaudeant.

Fundamentum hoc, cui primaeva, et unica bonorum Ecclesiasticorum destinatio annitur nec ullis constitutionibus aut diaetarum articulis, nec quibuscunque sanctionibus alterari potest, nec unquam potuit.

Praescripta a me principia ac laboriose confecta tabella, quam communicavi uberrime declarant, quisnam in colligendis fassionibus modus tenendus, et qualiter intentioni meae Satisfaciendum sit.

Commissionis proinde erit ordinata executioni mandare

duplicatoque suo zelo ac prompta admaturatione illuc temporis certo certius compensare, quod effluxit jam pluribus mensibus per remonstrata haec effugia, vagas ac inutiles tergiversationes, deperditum fuit.

Ad quascunque hujus generis dispositiones in Ecclesiasticis diaeta nullo modo necessaria est, quin potius hujus nominis abusus, qui toties committitur, futuram etiam, quae pro aliis momentosis negotiis ne fors celebranda foret, diaetam ad annos differe *me cogit*.

A n.-ben s. k. javitással: Dessen Namen, dessen sich die Kanzlei so oft gebraucht, auch den einmal abzuhaltenden nutzbaren, noch auf Jahre *immer hinaus* verschoben wird.

Nationalis autem synodi celebratio absque difficultate tunc concedetur, cum de tractandis religionis ac disciplinae negotiis agetur, et non de bonis solum temporalibus ac proveniuntibus, uti in praesentiarum, quaestio est.

A németben, wo nur Local und Interesse Umstände — obwalten.

Indilate igitur expeditiones in conformitate exarentur. Promptissima atque accurata mandati executio cuilibet sub animadversione graviore incumbet.

Omnes enim posteriores remonstrations supervacuaneae forent; quicumque ordinationem adimplere nollet, aut adimplere non posse censeret, huic liberum erit resignare beneficium, quandoquidem et Mihi erga contravenientes sequestratione temporalium procedere reservatum manet.

1783. márcz. 24.

Joseph.

(2892/sz. sz.)

Ép úgy Erdélyre vonatkozólag.

XIV.

Gr. Esterházy emlékirata.

Quantum ad publicationes ordinationum Regionum prius Dicasteriis Politicis submitendas.

Etsi nemo non videat indignum et statui praelatorum omnino inconveniens esse, seu de fidelitate, seu de scientia taliter subsumi, arduum tamen est hujusmodi in negociis par-

ticulariter depromere opiniones, longeque expeditius censere-
tur in communi, prout jam in alia opinione circa dispensatio-
nes impedimentorum innui, deliberare super negotiis omnes
tangentibus quale esset etiam, qualiter Praelati debeant man-
data Principis, seu etiam intimata aliorum dicasteriorum ovi-
culis suis nota facere, ne seu in fidelitatem Principis seu
observantiam Dicasteriorum peccent, sed et ab ovibus suis
omne damnum aut ruinam spiritualem amoveant.

Vel interea tamen sincere edicere debeo, me Exc. Con-
silio scribi non posse per me mandata regia aut intimata exc.
consiliis in genuinis copiis sine additione aut diminutione
fuisse publicata, cum enim a Deo constitutus sim Pastor de
cujus manu olim Deus gregem suum requisiturus est, crede-
bam officii mei partem esse ea, quae seu e malo seu nullo in-
tellecta offensionis possent esse etiam pusillis, seu clarius
elucidare, seu opportuna pro re nata instructione oviculas meas
praemunire ita tamen, ut paratus semper fuerim et sim ad
satisfactionem omni poscenti me rationem de hoc; cum enim
certum sit non omnibus omnia congruere et nonnunquam quae
optima censentur praeter intentionem nunc posse fidelitati
una, qua Regi obstringor, me debere arbitrari, nocitura ita,
ne noceant proponere. Quae porro etiam etsi Exc. Consilium
formam publicandi praescriberet quemlibet bonum Pastorem
facere obligari censeo. Unde dum constitutorum simul DD.
ordinariorum votis medium tale inventum fuerit, ut obligatio
Epporum quoad Deum et Principem ita coaptetur, ne una
alteri noceat, et simul dignitati praelatorum consulatur, liben-
ter plurium votis memet accomodabo. Interea autem utique
non remanebit mihi aliud, quam inconvenientiam hanc Exc.
Consilio pro modulo meo representare, ac etiam demonstrare
nullam hujus adesse necessitatem.

XV.

*A theologia és bölcsészet tanítása a klastromokban, Seminariu-
mok felállítására.*

Studien Hof-Commission. 1782. aug. 23. és szept. 11.

Sowol die Majora als die Minora bei der Studien-Com-
mission haben in ihrer Meinung wesentliche Gründe für sich,

nur fehlt es dass beide den Mittelweg beider mit ihrem Einrathen zu verbinden nicht eingesehen haben, und dieser ist folgender.

Die particular Lehren der Philosophie und Theologie in Klöstern ist und wird immer fehlerhaft bleiben, also aufzuheben. In Klöstern Leute als Novizen nicht eher aufnehmen, als bis sie alle Studien verrichtet und etlich 20 Jahre alt sind, ist ebenfalls unmöglich, wenn man in dem geistlichen Stand eine Moralität, eine unverfälschte Keuschheit, die nur durch Enthaltung in jüngern Jahren von Lastern und Verführung einzuprägen vor nothwendig hält. Ja es könnte kein Kloster und Stift junge Leute durch mehrere Jahren den Universitäten aushalten, wenn sie weder von ihrem Beruf, noch ihrer moralischen Bildung versichert sind. Das Mittel also beide Objecta zu verbinden ist ganz sicher nur dieses. Nämlich 1783. 1. Nöwember sollen die Studien in Klöstern und Stiftern aufhören, die wirklich studirende Jugend soll auf die Universitäten und Lyceen übersetzt werden, und darin verbleiben, bis sie zur Priesterweihe nach hingelegtem 24. Jahre gelangen. Zu jeder Universität oder Lyceen nach Mass der Zahl der Geistlichkeit oder der Grösse des Landes, soll ein Seminarium Generale bestimmt werden, in welchem alle diese studirende Geistliche, sie mögen nun Bettelmönche oder sonst von Stiftern sein, sich versammeln, jedes Kloster, jedes Stift zahlt ein für seine Geistliche ausgemessenes jährliches Kostgeld, die Bettelmönche das, was für jeden ausgemessen ist. Zweierlei Kosten werden in dem Seminario gegeben, nämlich eine für die Bettelmönche und die andre für die Geistliche aus den Stiftern. Ein jedes Kloster und Stift schicket mit der studirenden Jugend einen seiner Lectoren ad seminarium universale ab. Dieser hat auf die jungen Leute die Obsicht und soll ihnen zugleich als correpetitor dienen. Diese Lectores, die Priester sind, verrichten zugleich im Seminario die spiritual functionem. Die ganze Oberaufsicht bekömmt in einer jeden dergleichen Universität und Lyceen zu errichtenden Seminario ein auszuwählender Bischof, der einen Canonicum oder sonstigen Weltgeistlichen zum Director oder Oeconomen aufzustellen hätte, eine gute Ordnung im Hause zu

erhalten. Auf diese Art und keine andere ist das gute zu erhalten, nämlich dass von 1783. alle geistliche Jugend in den Studiis auf den Universitäten und Lyceen unterrichtet werden, und alle Winkellehren aufhören, zugleich ein jeder nach seinem Beruf und ausgewählten Regeln leben kann, der Orden versichert ist von der Aufführung und Zucht seiner Jugend, der billigdenkende Bischof und Weltprister als Vorsteher alle gleich überwacht, und schlechte, tadelhafte und wenig Hoffnung gebende Subjecte vor Nehmung der höhern Weihe an die Provinzialen und Praelaten anzeigen, und aus dem Orden entlassen machen kann, wol zu bemerken, dass sie vor Absolvirung der Studien keine Gelübde ablegen, wol aber die Ordenskleider wie Novizen tragen, und die Regel in allem beobachten, nebst diesem werden diese jungen Leute unter Aufsicht des Bischofs zur Seelsorge desto sicherer geleitet und nachher verwendet werden können, dann verschafft, dass ein wahres Seminarium Generale und welches dem geistlichen Fundo nichts als höchstens die loca physica kosten wird, wozu auch leicht wird Hülfe verschafft werden können. In diesem Sinn hat die Studien-Commission den ganzen Aufsatz zu verfassen, und mir noch zu mehrerer Bestimmung vorzulegen. Die Klöster und Stifter verlieren nichts dabei, ausser dass sie einige Leuchter- und Rauchfasstrager werden weniger haben, die sie aber wol durch andere werden ersetzen können.

Die Eintheilung gibt sich von selbst. Prag für Böhmen, Olmütz für Mähren und Schlesien, Wien für Österreich ob. und unter der Ens, Gratz für Steiermark, Kärnten und Krain, Innsbruck für Tyrol und das gürzerische wegen der wälschen Sprach, Freyburg für V. O. und die neu zu errichtende Universität für Galizien.

Wegen Hungarn und Siebenbürgen wird mir die Hung. Kanzlei den Vorschlag in dieser Gemässheit zu machen haben, und zugleich verstehet es sich, dass in der nähmlichen Gemässheit alle Seminaria Episcopalia in die Orte der Lyceen und Universitäten in eben der Eintheilungsart ländersammt ihren Fundis und jetzigen Beköstung übersetzt werden. Nur können selbe in einem besondern Haus und unter

einer vom Bischof selbst bestehenden Aufsicht untergebracht werden. Auf diese Art wird mit einmal die Uniformität eingeführt und der nämliche Exposit mitgetheilt werden können.
Joseph.

XVI.

A református káté.

Die Kanzlei hat den sich zur Schweizerischen Confession bekennenden curatoribus et inspectoribus superintendentia Transhyaricanae auf ihre Bittschrift zu bedeuten.

Es erfordere die Wolfahrt des Staates dass die Eintracht und brüderliche Liebe zwischen der verschiedenen Religions Parteien den Gemütern auf das beste eingepägt werde. So wie ich nun zu dessen Erhaltung meinerseits geneigt sei, unter meinen Unterthanen eine geistmässige Gewissensfreiheit Hand zu haben, so sei auch andererseits mein ernstlicher Wille, dass alle jene Anstössigkeiten aus dem Wege geräumt werden sollen, welche die Gemüther der verschiedenen Religionen erbittern könnten. Es sei Gesetzwidrig in was immer für einem Buche gegen die katholische Lehre, Kirche ihre Vorsteher und Mitglieder zu schmähen, oder solche verächtlich zu machen. Da nun in dem so genannten Heidelberger Catechismus mehrere derlei Anzüglichkeiten enthalten sein, wie solches der in der Anlage befindliche Auszug aus der in hungarischer Sprache zu Debresin herausgekommenen Auflage mit mehreren zeige, welche noch aus den älteren Zeiten herrührende Anzüglichkeiten gegen Mitbürger und Christen in einen Catechismus gar nicht gehören, auch zum Unterrichte nicht beitragen, weswegen auch schon in andern Ländern und selbst in der Schweiz von den Reformirten abgeändert worden, so hätten sie curatores und inspectores des Catechismus von dem in obeneingeschlossenem Auszuge enthaltenen anzüglichen Stellen um so gewisser zu reinigen, und selbe aus zu lassen, als ihnen sonst die Auflage eines solchen Anzüglichkeiten und Schmähungen enthaltenden Catechismus eingestellt werden würde. Sie werden die von ihnen nach dieser Vorschrift gemachten Abänderungen und den ihnen zum Druck veranlassenden Catechismus hierher nach

Wien an die Censurscommission der Ordnung gemäss einzuschicken haben, damit ihnen nach eingenommener Einsicht die Erlaubniss zum Druck ertheilet und nach dieser sich im Druck genau gehalten werden möge. 1781. aug. 1.

Joseph.

(A hg Pálffy család malaczkai levéltárában.)

XVII.

Altissima Resolutio.

Quae ad humillimam Propositionem circa Normales in materia Religionis relate ad A catholicos existentes Resolutiones altissimo Loco exhibitam emanavit.

Clarum hoc atque praestans Elaboratum singulari mihi cedit beneplacito, approboque stabilita haec principia quoad in saluberrimum finem conservandae, ac firmandae verae Religionis ejusque via svavis Doctrinae procurandi incrementi directa sunt.

Ex ipso tamen Elaborati tenore patet in variis dispositionibus ab aequo moderamine aberratum, nec non justis Protestantium querelis saepe saepius ansam praebitam fuisse; quapropter tam ipsius Religionis honos, quam commune Republicae Bonum aequam hic medelam afferre exposuit.

Decrevi igitur, quoad stantibus principiis de incolumi conservanda vera Religione id fieri potest, Protestantium fundata gravamina, nimiasque eas verae Ecclesiae doctrinae haud convenientes, Coarctationes ex nunc tollere.

In sequentibus aequum levamen, quod ex nunc concedere duxi, consistet.

1-o Si in matrimonio disparis Religionis mutuo, et liberimo Consensu reversales ineantur, quaenam Proles in Protestantium doctrina educandae, ejusmodi Reversales pro veris ac validis deinceps omnino habeantur.

2-do Nec Orphani Tutoribus nec minus Proles Parentibus auferantur, dummodo Christianam ac moralem apud illos educationem obtineant, et cum ejusmodi Proles in Protestantium doctrina educatae, et informatae jam sunt, ad eliciendam Fidei Professionem ante annum 16. non adstringantur.

3-o Protestantes Jusjurandum nulla occasione in alia quadam forma quam quae ipsos Religionis principiis convenit, praestare teneantur, illudque non nisi coram ordinario Judice deponant.

4-o Nullus Protestantium Cultui divino Catholico aut Ceremoniis interesse compellatur, minus mulctae cuidam ideo subjiçiat, et neque articuli Cehales mechanicos, aut Opifices eatenus stringent.

Cum noviter, uti perhibetur, in oppido Szathmár-Németh in simili Casu mulcta pecuniaria exacta fuerit, Cancellaria mihi propiorem adhoc Informationem desuper submittet, provisorium autem de restituenda interim mulcta illico ordinabit.

5-to Propter Baptismum per obstetrices administrandum helveticae Religioni addicti, contra eorum Dogma non vexentur minus puniantur.

6-o Quatenus Communitatibus, ac Nobilibus concedi possit, Ministros pro Religionis exercitio inducere, porro Opinionem Cancellaria mihi exhibebit. Nullus autem Protestantium adstringatur ad aegrotum Sacerdotem Catholicum vocare, nec ommissio poenae subjiçiat. Conjuges Parentes, Proles aut Propinqui ab aegrotis non amoveantur, aut expellantur, nec amici cohibeantur aditu.

Vicissim Protestantes, si aegrotantem Catholicus, aut Sacerdos adiverit, praesentim si, petente aegroto hoc fieret, amice, ac svaviter Catholicum excipient, nec ab aditu ipsum sub certa poenae incursione praecludent.

Donec Protestantes in Religione Sua ipsi perseverant, liberum erit ejus Religionis Ministris in Carceribus illos adire, nec non ad ultimum supplicium comitari.

7-o Ubicunque stabilita Protestantium Parochia existit, triviales etiam Scholae eisdem admittantur.

In Locis etiam ubi Communitates Augustanae Confessionis addictae sunt, si antehac hujus Religionis Ludimagister ibidem subsistebat, Catholicus in ejus locum illis porro non obtrudatur, liberumque sit, Proles suas ad Scholas suae Religionis mittere.

Quod generatim Foundationes Protestantium attinet nec

non quae circa collectas studiosorum observanda, aut deinceps statuenda sint, specialem Cancellaria praepositionem mihi exhibebit.

8-o Quoad Studiorum Regulationem uniformem novae Systematis observationem Cancellaria Protestantibus non praescribet, ac audito praevie uno, alterove doctiorum Protestantium Hungariae, opinionem suam qualiter stante libertate Religionis systema hoc adoptari possit, mihi adhuc submittet.

9. Protestantes in usu inperturbato Ecclesiarum, in quarum possessione in praesentia sunt et porro maneant, ibi demque in sacris suis ac Religionis Cultu haud quaquam impediuntur.

Liberum eis sit, si ne fors incendio, aut ruina quaedam has Ecclesias destruantur, earum loco novas ex ligno aut saxis extruere, dum modo Contribuens Populus subsidiis ad hosce sumptus non gravetur, aut relate ad incumbentes ipsi publicas Praestationes debilitetur.

Plura ab aliquibus Annis gravamina delata sunt, Protestantibus in iis etiam locis, ubi copiosior eorum Religionis Populus habetur, nonnulla Templi et Oratoria variis sub praetextibus adempta fuisse, qua de re Mihi Cancellaria, percepta suo loco informatione, genuinam explanationem cum opinione, an circa ademptas has Ecclesias quidquam innovandum aut concedendum sit Protestantibus, porro submittet.

10. Filiales Evangelicor. Ecclesiae, ubi sunt, iisdem permaneant, neque ullo modo eis adimantur. Similiter Levitae, ubi actu existunt, ultra tamen non augeantur, quandoquidem nullibi augmentum Cleri ultra necessitatem conceditur.

11-o Oratoria Magnatum, et Nobilium adire Religionisque Cultui ibidem vacare, ejusdem loci incolis ac vicinis liberum sit.

12-o Quod jura stole intuitu Protestantium attinet et quid hoc in genere deinceps proscribendum, desuper specialem Propositionem Cancellariae praestolor.

13-o Eppli usitatas hucusque visitationes Ministr. Protestantium porro non exercean, nec introductam quaestionem de Baptismate porro instituent. Superintendentibus vero Mi-

nistros suos visitare, ac deliberare etiam cum illis super Rebus Ecclesiasticis deinceps concedetur.

14-o Perhibetur etiam Ministros, ac alios Protestantium fine testificandi ad Consistoria Catholica non nunquam citari, poenasque eisdem, si testificari nolint, infligi, cujus Objecti ampliorem dilucidationem Cancellaria mihi exhibebit.

15-o Universim per Regnum inalterabilis Lex esto, nemini Religionis causa, nisi Legibus civilibus contraverit, aut tranquillitatem publicam turbans facinus patraverit, poenam pecuniariam, aut corporalem infligi posse.

Hinc ordinandum etiam et Dominis Terrestribus, subditis suis serio injungere, ut a Contumeliis, et objurgiis contra Protestantes quasquunque sommaticas expressiones praesertim in servitio Dicasterialibus evitare curae habeant.

Nemini discrimen Religionis sit praejudicio, ut Jure suo, quod ex Legibus ipsi competit, ideo quacunque ratione destituatur, aut laedatur.

16-o Comitatus in mandatis detur, ut in Candidationibus ad Officia, remoto diversa Religionis respectu, solam meritum ac Capacitatis rationem habeant.

Quoad denominationi meae dignitates ac munia reservata sunt, Talenta solum, honestas ac merita delectum meum determinabunt.

Puncta hac ad publicam ejusdem Notitiam publicanda non sunt. Attamen instantiae quas tangunt, a Cancellaria, prout in ejus comprobato Zelo, providoque agendi modo confido, taliter inviabuntur, ut Intentio mea universim plena in effectum deducatur.

Josephus, m. pr.

(M. kancz. lev. 741/sj.)

XIX.

A zsidók állapotának javítása.

Meine Absicht geht keinesfalls dahin, durch die angebrachten Begünstigungen die Judenschaft, so wie sie jetzo ist in meinen Staaten, zu vermehren, oder ihrer Bevölkerung, wenn sie nicht nutzbarer würden, einen weitem Zuwachs zu verschaffen. Der Unterricht, die Aufklärung und bessere Bil-

dung dieser Nation ist immer nur als der Hauptendzweck zu betrachten. Die erweiterte Nahrungsmittel, die nutzbare Verwendung ihrer Arme und die Aufhebung der gehässigen Zwangsgesetze und Verachtung bringender Unterscheidungs-Zeichen, solle, eine und das andere verbunden, mit dem benötigten bessern Unterricht und Aufhebung ihrer Sprache den Vorschub geben, mit Ausrottung der dieser Nation eigenen Vorurtheile, sie aufklären, dadurch zu Christen bilden, oder ihren moralischen Character bessern, und sie zu nützlichen Staatsbürgern auszubilden, welches wenigstens bei der folgenden Nachkommenschaft ganz gewiss erhalten werden wird.

Wien, 1781. Okt. 26.

Joseph

(M. kancz. levéltár 5179/s₁.)

XX.

Fundus Studiorum.

1781. máj. 21. Mit der Aufkündigung der in dem anliegenden Vortrag erwähnten Capitalien ist allerdings vorzugehen, und werden die Antworten jener Parteien, so keine Termine haben abzuwarten, die Capitalien derjenigen aber, so die Aufkündigung annehmen, zu seiner Zeit zu erheben und der Finanzstelle zu nützlicher Verwendung zu übergeben sein.

Mit jenen, so die Unmöglichkeit sogleich zu leistender Zahlung ausweisen werden, Zahlungsfristen zu behandeln und Mir zur Begnehmigung vorzulegen sein. Dahingegen aber ist in Ansehung der Schulden, welche bereit Zahlungsfristen eingegangen, auf den unfehlbaren Vollzug ihrer Verpflichtungen feste Hand zu halten.

Ich bin entschlossen, überhaupt mit dieser anbefohlenen Aufkündigung der Capitalien zugleich in Ansehung des ganzen obhanden Exjesuiten und Studienfond eine ganz andre Einrichtung anzuordnen. Der Staat hat mit der Aufhebung der Societät Activ-Capitalien und Güter überkommen, von welchen ihm die übernommene Schuldigkeit nemlich die darauf haftende Stiftungen und der lebenslängliche Unterhalt der Exjesuiten zu bestreiten obliegt. Dahingegen ist der Studienfundus nur ein willkürlich Namen; da die Lehre und Bildung

der Jugend unabhängig von allem Jesuitenvermögen, immer aus den allgemeinen Einkünften des Staats hätte bestritten werden müssen.

Es hat also der besondere Studienfundus nicht einmal dem Namen nach mehr zu existiren, sondern dessen Bestand gehört gänzlich zu den allgemeinen Staatseinkünften; folglich hat eine Provinz nicht mehr als die andere, blos darum, weil die Jesuiten in einer mehr Güter als in der andern besessen haben, in der Erziehung der Jugend einen Vorzug zu haben, noch hat ein Land gegen das andere sich mehr diesenthalber herauszunehmen.

Meine Gesinnung gehet demnach dahin, durch Aufkündigung aller activ Jesuiten Capitalien und Hintangebung soviel als möglich aller ihrer Herrschaften, den hereingebrachten Betrag den Camerali zu übertragen, dergestalt, dass hievon entweder ausserordentliche Ausgaben des Staats, zu welchen neue Darlehen aus der Fremde erforderlich wären, als Bau der Festungen und dergl. bestritten, oder ein Theil zur Verminderung der Staatsschulden, vorzüglich solcher Capitalien, die in einem höhern Interesse stehn oder eine besondere Realhypothek haben, aufgewendet, sofort für die Foundationen die Capitalien in fundis publicis radiciret, und so auch die Jesuiten Pensionen, und was die Schulden betrifft, nach Umständen und Bedarf aus den allgemeinen Aerarialeinkünften bestritten werden.

Nach dieser angeordneten Incamerirung des Fundi wird künftig für jedes Land eine bestimmte Summe zur Bestreitung der Schulausgaben, welche von der Stelle in keinem Falle zu überschreiten sein wird, auszumessen sein, wobei dann die dermalige mit dem Schulfundo im ganzen genommen ziemlich übereinkommende Erforderniss des Studienwesens pro Divisore der verschiedenen das Schulwesen besorgenden Stellen dienen könnte; zu diesem Funde dann würden künftig der Hofkammer mit Einverständniss der Rechenkammer jedesmal die Zahlungsentwürfe zu überreichen sein, die Hofkammer aber würde solche durch die betreffenden Cameralkassen berichtigen lassen. Der Überschuss, der durch das nach und nach erfolgende Absterben der Exjesuiten sich vermehrenden Schul-

fonds würde nach Erforderniss zur Verbesserung des Schulwesens angewendet werden.

Erről tegyen a kanczellária előterjesztést.

Joseph.

Aug. 2. 81. Kancz. Hlyt.-nak. Az egész egyetemi fund. és isk. fundus m. és horv. a kamarai kezelés. Bekövetelése a tőkéknek.

Brussch.

Nov. 23. 1781.

Reverendissimi etc. Cum recta juventutis educatio et in bonis literis institutio ad procurationem status publici, et si nullus eatenus peculiaris fundus prae existeret omnimodo pertineat ac ideo nosquaque pro supremo munere nostro regia quibusvis sumptibus ad promovendam rem literariam educationemque patriae juventutis juxta benigne stabilitum systema studiorum requisitis ac per nos subinde absque reflexione an in hac vel illa haereditaria Provincia nostra major hujus modi fundi studiorum massa adsit unice relate ad cujusvis Provinciae necessitatem uberius determinandis et commemorandis prospicere atque eum in finem designandas, summas pecuniaras ex aerario nostro camerale angariatim rite persolvi una vero illud etiam, quod suo tempore per cessaturas pensiones abolitae Societatis individuorum aut quocunque alio modo procurandum annorum proventuum augmentum aerario nostro camerale accreverit praevia ratione in amplificandam rem literariam ubi opus fuerit assignari facere benigne constituerimus, consequenter nulla amplius fundi studiorum seu ad Universitatem Regiam Budensem seu ad reliqua per Regnum Hungariae partesque eidem adnexae constabilia studiorum instituta pertinentis necessitas supersit, idcirco in consequentiam eorum quae jam in 2. Ang. nec. non 1. Sept. Anni c. fidelitatibus vestris circa edicenda atque camerale aerario nostro inferenda quaevis respectivos fundos studiorum concernentia capitalia clementer rescripsimus ultro adhuc nobis benigne resolvere visum est, ut videlicet universatam in capitalibus summis quam in bonis immobilibus subsistens Universitatis R. Budensis nec non generalis fundi studiorum Massa camerae nostrae Hungarico. Aulicae quamprimus resignetur, quaevis vero fixae aut in

bgnis resolutionibus regis fundatae erogationes juxta praeviam mutuam inter Consilium hos nostrum R. L. et praedictam Cameram H. Aulicam concertationem determinandae a die resignationis aequae ex mutua coalitione constituenda ex aerario nostro camerali suis in locis illico assignetur, ut autem totum hocce resignationis negotium Suo ordine decurrat, neque ulla in continando systemata literario confusio oriatur sequentia puncta pro — cynosura — praescribere duximus.

1. Inventarium accuratum etc.

2. Foundationes etc.

3. Cum nihilominus multae etiam eventuales expensae in provectionem rei literariae aedificia scholastica, provisionem Bibliothecarum, remunerationem item virorum de re Literaria bene meritorum atque id genus alia ad plenam systematis literaris quoad omnes sui partes executionem faciendae requirantur, ideo ne hac etiam in parte ullus sit defectus, fidelitatibus vestris, bgne committimus, ut ad cuncta haec reflectendo atque cum quibusvis huc dum eatenus intercedentibus normativis resolutionibus regiis combinando statum totius rei literariae et necessariarum tam relate ad universitatem R. Budensem, quam et residua publica studiorum instituta, expensarum tam fixarum quam et eventualium elenchum adaequate elaborent atque quam ocius fieri potest pro impetienda bgna resolutione nostra repraesentet, ut quae illico resolvenda quaeve ultro ad subsequendum ex hac quoque Massa ubi supra attactum est augmentum aerarialium, proventuum ne fors differenda sint, clementer decidere valeamur — etc.

4. Commissio studiorum e gremio fidel. vrarum constituta tam politica quam et oeconomica objecta ha cadusque tractavit, politica vero ultra quoque continuatura sit — oeconomica cum Camera.

(Az esztergomi primat. levéltárban.)

XXI.

A helytartótanács és kamara egyesítése.

L. Gr. Esterházy.

Da ich den Entschluss gefasset, die Hungarische Kammer dem Locumtenential Consilio gänzlich einzuverleiben,

folglich diesem die Besorgung des gesammten Hung. Cameralis mit über zu tragen :

So ist zugleich meine Gesinnung, in der nämlichen Art auch hier die Hungar. Cameral Gegenstände, so viel es die Führung und Leitung selbst betrifft, von der hiesigen Kammer abzuziehen und solche der Kanzley einzuräumen.

Ich setze in deren erprobten Eifer und geflissenste Verwendung für meinen Dienst das gnädigste vollkommene Zutrauen, dass so wie Sie die wichtige Landes Anliegenheiten und politischen Geschäfte zeithero zu Meiner wahren Zufriedenheit erspriesslich geleitet, ebenso auch die Aufsicht über die Verwaltung des Hung. Cameralis von Ihr mit gleicher Verlässlichkeit geführt, und dabei der einzige Endzweck des allgemeinen Besten von Ihr niemals werde ausser Augen gelassen werden ; dahero Ich Mir auch zum voraus verspreche, dass Ihr Benehmen auch für die Zukunft, diesen Meinen gefassten wichtigen Entschluss noch mehr befestigen, und am wenigsten hiedurch einiger Anlass, zur nochmaligen Abänderung jemals gegeben werden wird.

Die hiesige Kammer als Finanzstelle, *wird nur soviel es das Kassawesen und die Einsicht in dem jeweiligen Stand und Erträgniss der Gefälle belangt, in der nothwendigen Kenntniss und Verbindung zu bleiben haben ;* so wie auch der Rechnenkammer *jene des gesammten Rechnungswesens* vorzubehalten ist.

Die Kanzley hat einverständlich mit der Kammer, an die auch unter einem mein Auftrag ergeht, des fördersamsten den ganzen Entwurf zu fassen, und Mir vorzulegen, wie Meiner Absicht zu Folge diese Übertragung und künftige Besorgung mit dem erwehnten beyzubehaltenden Nexu einzuleiten, was für eine Eintheilung in Ansehung des nothwendig bleibenden Personalis zu machen, und wie, und wenn überhaupt mit gutem Bestand und Sicherheit der Gefälle diese Einrichtung zu bewerkstelligen sey, und ihren Anfang zu nehmen haben wird, damit Ich nicht genöthigt und veranlasset werde, die jetzige auf wahres Vertrauen ruhende Vereinigung des Cameralis mit dem Politico neuerdings zu trennen.

Die Montanistica will Ich noch wie jetzo bey dem Mon-

tanistischen Departement separirter führen lassen, und Sie werden diese Meine Entschliessung gesammter Nation als eine neue Probe Meines vollkommenen Vertrauens zu Ihr von Mir geltend zu machen, und wie sehr Ich vorzüglich den Nutzen des Allgemeinen zu befördern und nur die Bedeckung der nothwendigen Staatsbedürfnissen in Meinen Cameral-Bezügen vor Augen haben will, wozu diese Vereinigung hoffentlich vieles beytragen wird, da eine mehrere Gleichförmigkeit in Principiis, eine zweckmässige Aneiferung die Gefälle ohnschädlich des Publico zu vermehren und eine grosse Verkürzung in Geschäften, dann Verminderung der Schreiberei und des Personalis von der gründlichen Leitung der Kanzley mir verspreche. Wien, 2. April 1782.

Joseph.

(M. kancz. lev. 1683/82.)

XXII.

A koronának Bécsbe vitele.

Has difficultates coronae translocationis hic ad thesaurum ubi omnes coronae asservantur, imaginari non possem. Dignior locus certe illo inveniri non potest, et ubi Rex, ibi et sua corona, quae tamquam mobile ejus spectanda est. Vienne qua Hungariam existimo, et quamdiu non omnes Monarchiae Incolae agnoscent, vim suam in unione omnium partium et Nationum et Religionum consistere, omnia quae disponentur, non veram Status et patriae utilitatem referent, nec incrementum quod cor meum illis optat et ad quod indefesse intendendo attingent. Corona ergo per duos Custodes coronae et quatuor Nobiles turmae praetorianae, qui eidem curru insidebunt, huc ad Thesaurum devehetur, et claves apud coronae custodes uti antea asservabuntur, et haec translocatio modo decenti, sed non cum apparatu, quantocyus executioni detur.

Joseph.

(3455/84. M. kancz. levéltár.)

XXIII.

Conscriptio.

Lieber Graf Esterhazy!

Da Ich an das Ziel das Ich für das allgemeine Beste mit Überzeugung vor Augen habe, zu gelangen Mich auf keine Art abhalten lasse, und Mich immer demselben zu nähern keine Zeit, keine Mühe spare, so will Ich Ihm auch folgenden Auftrag, welchen Ich zum Besten Hungarns und aller darin jetzo und künftig treffenden Anstalten für nöthig halte, zur Vollziehung und alsogleichen Veranlassung hiemit überschicken.

Es ist ein erwiesener Satz, dass die vermehrte Menschen-Anzahl auch die Glückseligkeit, den Reichthum und das Ansehen eines Staates vermehrt, nun kann eine solche Vermehrung nur durch gute Anstalten in allen Theilen der Verwaltung entspringen, es lässt sich aber von den Wirkungen aller hierauf abzielenden Gesetzen und Anstalten nicht richtig urtheilen, noch weniger selbe gut auswählen und veranlassen, wann die wahre Population des Landes nicht richtig bekannt und man von deren Zunahme und Abnahme nicht in der richtigen Kenntniss bleibt.

Nun sind Hungarn und Siebenbürgen noch in dieser unglücklichen Lage, dass ihre Population weder conscribirt noch richtig bekannt, weil die bis jetzigen Seelenbeschreibungen von Geistlichen und Comitaten ganz falsch sind, und doch beruht hierauf die ganze Contribution, man machet über die Consumption, zu Mauthzwecken Gesetze und Verordnungen ohne dieser so wesentlichen Kenntniss. Ich will nicht anführen, dass überdies die allemal von Ständen verwilligte Anzahl Recruten bloß arbiträr in ein oder andern Comitaten im Übermass und zum grössten Nachtheil des Militärdienstes, der Population, der Cultur, auch der Billigkeit, dann der Grundobrigkeiten selbst ist genommen worden.

Ich bin also entschlossen, um diesem Unwesen zu steuern, im heurigen Sommer und so fort zu fahren auch im Winter bis zur Vollendung, die Hungarischen Lande so wie Siebenbürgen (das allein was dem Militari zu den Gränzen überge-

ben worden ist ausgenommen) auf die unten folgende Art conscribiren, und die Häuser mit Nummern versehen zu lassen, welches sowol bei Einquartirungen, Vorspann, Transporten und mehreren anderen politischen Anstalten vielfältigen Nutzen verschaffen wird.

Die Kanzley wird also an das Consilium Locumtenentiale den Befehl erlassen und allhier die gewöhnliche gedruckte Conscriptions Bögen, welche in gesammten deutschen Erblanden eingeführt sind, ausheben, solche in nöthiger Anzahl abdrucken lassen, und an gesammte Comitate, Districte, Städte und Stühle abschicken, mit der hinlänglichen Belehrung wie sie selbe mit Verlässlichkeit und Sicherheit auszufüllen haben, wie die Häuser aller Orten numerotirt und kurz wie man dieses ganze Geschäft auf guten Grund wird bauen können. Um aber zu beweisen, dass es nicht eine *blosse* Militär-Conscription ist, so soll selbe durch die Comitate in den Processen von den in selbe zu delegirenden Comitats-Officianten, im Beysein allemal der Ortspfarrer, vom Hause zu Hause gemacht werden, auch wird sonach diese Conscription, wie es auch in den deutschen Erblanden geschieht, zu einer fortwährenden Evidenzhaltung alljährlich zu revidiren seyn.

Es verstehet sich, dass alle Honoratiores, Nobiles auch Magnaten, wer es immer ist, keine Scheu tragen müssen, dass sie mit ihrer Familie aufgezeichnet und ihre Schlösser numerotirt werden, da es selbst die Kaiserliche Burg ist, und alle im politischen Betrachte als Consumenten anzusehen kommen. Dass die nemlichen Conscriptions-Bögen wie in hiesigen deutschen Erblanden beybehalten worden, ist die Ursache, weil ansonst diese ganze Arbeit verloren ginge, wenn man einst in Militärischen Anbetrachte davon wird Nutzen ziehen, und die ordentliche auf Populations-Stand und Cultur allein gegründete und versicherte Recrutirung all dort einführen wollen.

Sollten Sie ein oder andere Auskünfte diesfalls benötigen, so können Sie selbe allhier von der ohnediess schon durch mehrere Jahre dies Geschäft betreibenden Civil- und Militärbehörde einholen; und da Ich keineswegs zweifle, dass sowol die Kanzley als die Landesbehörden und die Comitate die

gründliche Vollbringung dieses Geschäfts vollkommen nach dem hieraus für die politische Verwaltung entspringenden unabsehblichen Nutzen, beurtheilen wird, so überlasse ich weiter Ihrer bekannten Einsicht und Ermessen, ob Sie nicht etwa selbst räthlich und nutzbar finden dürften, wenn in jedem Comitæ, von dem daselbst ohnedies liegenden Militari einige in dem Conscriptionswesen allschon geübte Officiers blos als Zeugen, weil ohnedies niemand hiebey gemessen oder visitiret, sondern nur jeder unter die gehörigen Rubricken, um hivon bei politischen Veranstaltungen Gebrauch zu machen, eingetragen wird beygezogen würden, um dieser Operation dadurch, die erwünschte Vollständigkeit, die Ich hiebey allein zum Augenmerk habe, und Mir also auch ohne Beiziehung diesen Zeugen ganz gerne gefallen lasse, zu verschaffen.

Wien, den 1. Mai 1784.

Joseph.

(M. kancz. lev. 4904/84.)

XXIV.

*Gróf Forgács Miklós beszéde a Nyitrai megyegyűlésen 1784.
okt. 25.*

Inclyti Status, Tam qua supremus Comes, quam qua bonus patriæ Civis et filius, duo Incl. Statibus commendanda habeo.

Primum est: Fidelitatem intemeratam erga summum terræ principem, quam magis contestari non possumus, quam si nos in hocce Negotio passive habuerimus, id est vi Nobis inferenda non obstiterimus. Nos non accedendo ad Conscriptionem nihil amplius nobis obvertere possumus, quasi in amittendam libertatem consensissemus. Sed et successores Nostri a nobis plus desiderare non possunt, sed neque Poenam ob fidelitatem Regi et Legibus servatam praemetuere debemus, cum tantum infidelis illam praemetuendam habeat.

Alterum quod commendo est Moderamen, tam in casum illum si officialis militaris pro conscriptione exmitteretur, illi qua officium onus explenti et defungenti omni humanitate occurrendum erit qui vice versa, parte ex sua, pari humanitate erga I. Status erit; quam et inter privatos discursus, qui sen-

sus suos in Publico adoperire in omni erga Principem reverentia tantum necessitatur, et aliunde immoderatus agendi modus, prouti jam initio dixi, veritatem etiam opprimit.

(M. Kancz. lev. 13394/84.)

XXV.

A magyar nyelv kérdése.

1. Sermo Domini Johannis Beöthy V. Comit^{is} Bihariensis in Generali Congregatione ejusdem Comitatus 1784. jul. 14.

Tekintetes Statusok és Rendek! Kettős indulatot gerjesztett bennem ezen Fg. HT. tanácsnak parancsolatja, a félelemnek, t. i. és a szeretetnek indulatját, ezt azért mert mind hivatalomra mind születésemre nézve vonzódom hazámhoz és annak törvényei és rendes szokásai megtartásához, amazt pedig azért, mert jobbggyi hűségemhez és kötelességemhez, nem külföldben csakugyan hivatalomhoz képest is igyekezném Fgs. Urunk parancsolatinak teljesítésén, a mennyiben szabadságainkkal, melyeket a törvény ad, meg egyeznek. Senki sem ítélhet tehát meg, ha ezen kettős indulattól kormányoztatván, vagy kevesebbet hogy sem kellene, vagy többet, hogy sem a mostani környüállásokra nézve illene a T. Statusoknak és Rendeknek fogok előadni, melyeket szívekre és a dolognak mivoltához képest jó gondolóra revén, úgy méltóztassanak a T. Statusok és Rendek elintézni, hogy Felséges Urunkat, kikhez rész szerint édes atyáink, rész szerint magunk is még a pólyában hűségünket és igaz jobbggyi szeretetünket nem csak megigértük, de valójában az egész világ előtt meg is bizonyítottuk, haragra ne ingereljük, hanem hajdani szabadságunkat, törvényeinknek és ősi szokásainknak megmaradását mint királyunktól sőt atyánktól megnyerhessük. Felveszem tehát ezen most elolvasott parancsolatnak értelmét a szerint, és csekély ítéletem szerint hivatalbeli kötelességemhez képest, mely által úgy ő Felségéhez mint a hazához le vagyok kötve, valamit a dologhoz tartozónak lenni gondoltam kifejtem, kimagyarázom. Teljes reménységem és egész bizodalomom levén, Felséges Urunk ritka igazságában, hogy nekem ezt balra magyarázni nem fogja, sem

azért kedvetlenségre általam nem indítottatik. Úgy vélem legnagyobb ösztöne és oka Felséges Urunknak ezen parancsolatnak kiadására a Commerciumnak könnyebbitése, mely által hazánkat felemelni és nagy kegyelméhez sőt atyai gondoskodásához képest melylyel jobbjághoz viseltetik, boldoggá és szerencsésé tenni minden úton módon szándékozik, és így mivel a deák és magyar nyelvek nem oly közönségesek, hogy azok által a nemzetek közt a commercium maga folyamatját vehesse, ezentúl minden publicumokat, melyek az országot illetik és minden privatumokat mind a Politicumon mind a Juridicumon német nyelven kívánja folytatni a rendelt idő után. Nagy mértékű gondoskodás való az Ő Fgétől az országba és méltó köszönettel tartozunk Ő Fgének, hogy hazánkat virágba helyheztetni igyekszik a commercium által; mondjunk tehát ezért hálát Ő Fgének, és valljuk meg, hogy a commercium folytatására a német nyelv nem csak hasznos de szükséges is, ugyanazért azt minden igyekezettel szükséges megtanulni, mindazoknak kik magokat a commercium folytatására szentelték fel. Hogy pedig a magyar és deák nyelvek valamint a Politicumban szintűgy a Juridicumban is számkivetésbe tétessenek, ezt nagyobb dolognak itélem lenni, mintsem hogy fül mellől bocsáthassuk, sőt igen is méltónak tartom, mely végett Ő Felsége előtt esedezünk, hogy ezen szándékától elállani méltóztassék és ugyan a következendő okokra nézve.

Bizonyos dolog az, hogy a magyarországi törvény nem egyedül abban áll, mi a Corpus Jurisban és Verböcziben vagyon megírva, hanem ezenkívül azokból a rendtartásokból is, melyek régi bevett szokás által az országban mind a mai napig megmaradtak, és szentül megtartattak, minthogy ezek mind a király mind az ország által egy értelemmel és megegyezéssel tétettek. Annyival inkább minthogy ezek mind az országot, a királyhoz hűségre, mind a királyt az országhoz szeretetre egyaránt kötelezik. Meg vagyon pedig a törvénybe írva, hogy mindének a bevett stilus szerint expedíaltassanak a mely törvény sok száz esztendőök alatt mindenkor fennállott, s így nem csak a törvény által, hanem a törvényt megerősítő szokás által is, a deák nyelv volt az melyen valamint az törvényeink ki szabattak, úgy az ország dolgai is, a jelen való időig kormá-

nyoztattak, noha a tanácskozásokban s egyéb publicumoknak folytatásában nem csak a vármegyéknek, de az országnak gyűlésében is mindenek magyar nyelven folytanak. Ugy hogy kivéven a horvátországi vármegyéket, Magyar és Erdélyországokban, [mely három tartományok egy korona alatt hasonló szabadságban vannak,] mindenkor és mindenütt magyarul végeztek a dolgok, magyarul leveleztek egymással a vármegyék és egyedül a protocollumok írásban tett relatiók, a felsőbb Instantiáihoz való repraesentatiók, sententiák és allegatiók, a deákúl az törvényeknek hasonlóságára voltak s vannak deák nyelven írva. Törvényünk és szokásaink megsértésével kívánatik tehát most az országtól, hogy ezentúl mindenek német nyelven iratassanak. — Sőt nemcsak törvényünk és szokásunk ellen lenne ezen szándéka, de magának is ártalmára és rövidségére esnék Fgs. urunknak, mert hánynak kellene el-el esni hivataljukból kik Ő Fge parancsolatját nemcsak megtartani, hanem buzgótságuktól s Ő Fge iránti igaz jobbagyi szeretetüktől viseltetvén azt teljes tehetséggel mind maguk megtartani, mind mások által megtartatni igyekeznek, és attól meg nem szűnnek tulajdon Privatumaiknak kárával, kik mivel németül nem tudnak hivataljoktól megfosztatnának a mások azért mert németül tudnak oda helyheztetnének, talán más nemzetbeliek is, a törvény ellen, mely azt tartja, hogy a közönséges hivatalokra az országba hazafiak és nemesek alkalmaztassanak, kik közül sokan, mivel már meglett esztendőkkel birnak, s egyéb bajjal foglalatoskodnak, magokat ezen nyelvnek megtanulására nem fordíthatják. Mennyivel nagyobb ártalmára terjedne azonban az országnak, azt sokkal könnyebb minden igaz hazafinak érezni hogysen kimagyarázní. Minden Privilegiumok, minden donatiók, fassiók, zálogos levelek, contractusok, cambiumok, Processusok, protestatiók, inquisitiók s más több efélék deák és magyar nyelven kelnek, melyek, ha egyszer a deák és magyar nyelvnek el kellene mulni, mintegy bizonyosan következő dolog, hogy azoknak is el kellene múlni s végtére mind a törvénynek mind a szabadságnak, melyet véreinknek kiöntésével, élet vesztésével a királyhoz való hivségért és szeretetért nyertek és szerettek édes atyáink, el kellene enyészni. Egyedül csak a neve maradjon meg a magyar monarchiának, ha ezentúl az oskolákban is

németül fognának taníttatni gyermekeink, melyek, hogy fájdalmasan eshetnek az országnak, maga Ő Fge méltóztassék által látni, annyiival is inkább, hogy mintegy nyilván képen az állítatik, hogy az magyar nyelv nem elegendő a publicumnak folytatására, holott a mint mondám feljebb, a közönséges gyűlekezetekben a nemesek közt mindenkor és mindenütt virágjában volt és azon folytak mindenek, a nemteleneket pedig, kik német, rácz vagy oláh nyelven szólnak egymás között, nem lehet e részbe tekintetbe venni, mert ők az ország és fejedelem törvényeinek és parancsolatinak csak megtartására nem pedig elintézésére vannak rendelve a fő gondviseléstől, s az is hogy egy részét az országnak ők lakják az időnek viszontagságaitól vette eredetét, minthogy a magyarság a sok háboruság által megkevesedvén az országnak széleiben azok helyeztettek, de csak ugyanazok is a magyar törvény alatt voltak és deák vagy magyar nyelven kelt parancsolatok által igazgatattak. Megtetszik tehát ezekből, hogy a magyar nyelv úntig elegendő magában és a magyar monarchiában előadandó dolgoknak elintézésére, és kivéven a commerciumot, melyet ismét az egész világon elterjedett deák nyelv nagyon könnyebbíthet, semmiben egyébben nincs szüksége hogy született vagy törvényes nyelveitől megfosztasson. Felveszem végtére a vármegyéknek állapotát mely fájdalmas ő Felsége kívánsága. Tudom való dolog az, hogy a vármegyében a közönséges dolgokat nem egyedül azok, kik hivatalban vannak folytatják, intézik, rendelik, mert azok csak eszközök, kik által a parancsolatok és rendszabályok véghez vitetnek, hanem azokat a T. Statusok és Rendek igazgatják el, már ha németül kellene mindeneknek folyni, hány érdemes, okos és tudos úri emberektől kellene megválni a publicumnak, kik mind ő Felsége hiv jobbagyi mind az országnak hasznos tagjai. Miképen ítélnének meg a T. Statusok és Rendek, hogy a notarius úgy tette-e a protocollatiót mint a végezés volt, megnyughatnának-e a T. statusok és rendek egy két embernek pennáján kik németül tudnak? Az én ítéletem szerint ugyan lehetetlen a publicumnak egy két emberre magát adni bizni. Sok volna még T. statusok és rendek, melyeket előhozni lehetne de az idő és az alkalmatosság nem engedi. Ugyanazért nem szólok arról, hogy Magyarország magában

monarchia és ezen monarchiának született nyelve a magyar nyelv, törvényes nyelve pedig a deák, azt sem hozom elő, hogy ha a német nyelvnek be kellene jönni, a mennyire sürgetni akarja, sőt szaporább folyamatját kívánja is Fgs. urunk, annyival nagyobb hátramaradás lenne a közönséges dolgoknak előmozdításába, elhallgatom azt is, hogy Fgs. Urunk azon királyi parancsolatjába, melyet most nem régibe a végre adott ki, hogy minden hivatalt viselő személyek magokat ahoz szabják, maga azt vallja, hogy a fejedelemnek nem úgy kell gondolkodni, mintha ő érette lettek volna annyi millió emberek, hanem azt tartsa maga előtt, hogy ő adatott az égtől azon millió emberek boldogulására. Elhallgatom mondom mind ezeket és csak azt mondom, hogy ezen rendelete ő Felségének, mind törvényünk mind bevett szokásunk ellen mind magának Ő Fgének, mind a T. Statusoknak és Rendeknek különösen ártalmára lenne. — Méltóztassanak azért gondolkodni, mikép nyerhessük meg ő Fge szívé, hogy ezen szándékától elvonhasuk. Nekem kötelességembe állott mindeneket előadni, méltóztassanak a T. Statusok és rendek megítélni, mit írjunk és miképen. Az én csekély ítéletem szerint jó volna M. Gróf Cancellarius Ő Excát. kérni, hogy sok esztendőnk alatt bőven megmutatott buzgó szolgálatja után, melylyel mind szüntelen az hazához volt, Ő Fgénél magát közbe vetni és az egész országnak nyugodalmára kegyes resolútiót nyerni méltóztasson. Írjunk a szomszéd vármegyéknek is, hogy összevegyesült kérésünket terjeszszük Ő Fge lábaihoz, esedezzünk megszűnés nélkül, mert lehetetlen, hogy ő Fge azon nemzethez azon jobbagyaihoz kik mind vagyonaikat mind életeket felszentelik ilyen nagy királyuknak, és hűségöket mindig fenntartani kívánják, hogy mondom azoknak kérését megvesse sőt ha levélben tett kérésünk annyit nem tehetne, küldjünk deputatusokat, kik ő Fge lábaihoz borúlván kegyelmet nyerjenek. Hiszem ha azoknak, kik rossz cselekedeteikért törvény szerint is halált érdemlettek, királyi és atyai kegyelemből megengedni szokott Fgs Urunk, hogy ne engedne, vagy inkább hogy ne hallgatna meg bennünket, kik soha legkisebb gondolatattal sem kívántuk megbántani ő Fgét, hanem kir. ítéletéhez képest, melyet nagy emlékezetű Fgs asszonyunk Mária Terézia halála után

az országra kibocsátani méltóztatott, minden bajunkat, minden ügyünket atyáskodására bíztuk és egész birodalmunkat minden félelem és tartózkodás és gond nélkül ő Fgében helyezettük, törvényeink és szabadságaink megtartásával minket és az egész országot szerencsésé és boldoggá fogja tenni.

Ezek tehát azok, melyeket kívántam a T. Statusoknak és Rendeknek előadni, hogy Notarius uramat megtanítani méltóztassanak, miképen és micsoda fundamentummal készítesse a repraesentatiót.

(Egri érs. lyceum. könyvtára)

2. A császár válasza a kancellária felterjesztésére.

Mein Billet enthält nach Meiner Überzeugung so überzeugende Gründe, dass Ich demselben gar nichts beizufügen wüsste. Ich muss aber hier einen Irrthum erheben, der in die Nota eingeflossen und sehr wesentlich ist, *nämlich dass die hungarische Muttersprache vollkommen beseitigt werden solle.*

Weder von dieser, noch von allen Muttersprachen in Hungarn enthält mein Billet etwas, sondern nur von einer todten und blos gelehrten Sprache war die Rede. Es ist also nicht die Frage, dass Millionen Menschen die ihrige ändern und eine andere reden sollen, sondern dass jene, die sich den öffentlichen Geschäften widmen wollen, sich der deutschen statt der lateinischen Sprache gebrauchen, und die Jugend jene anstatt dieser erlerne.

Wenn Sie durch eine Überlegung von mehreren Tagen nichts anderes als diese ganz falsche Ausdehnung meines Auftrages gesehen und gefunden haben, so kann Ich Mich freilich nicht verwundern, dass Sie von diesem Irrwahn ganz eingenommen, Unmöglichkeiten, Beschwerlichkeiten, grosses Aufsehen und Bestürzung in ihrer Nota einfließen lassen.

In dieser Gemässheit werden Sie ehestens die Expeditionen veranlassen, und sich zur Grundlage halten, dass diese Meine Anordnung für das Beste und die Ehre der hungarischen Nation und des allgemeinen geschehe, und dass keineswegs die Absicht ist, die Muttersprache auszurotten, noch weniger, dass so nur für Meine Gemächlichkeit geschieht, da Ich Mich in lateinischer Sprache ziemlich ausdrücken kann. Joseph.

(Kabinet-levéltár 1969/s4.)

3. *Kaunitz véleménye.*

Ich bin mit dem vorhergehenden Voto (Hatzfeld) einverstanden. Nur glaube ich, dass keine eigentliche Zeitfrist zu bestimmen sei, nach welcher in den Comitaten die deutsche Sprache in Übung gesetzt zu werden anfangen solle, da es von der frühern oder spätern Abänderung der Comitats Beamten und Advocaten abhängen wird, wie bald in diesem oder jenem Comitats die Einführung der deutschen Sprache möglich sei. Es scheint mir also besser zu sein, bei der allgemeinen Anordnung zu heharren, dass bei jedem Comitats die deutsche Sprache angewendet werde, sobald die daselbst angestellten Beamten der deutschen Sprache hinlänglich kundig sein werden.

(Kabinet-levéltár 3602/s₄). A resolutio ennek értelmében készült el, de ki van törölve, és a császár helyébe a következőt írta :

4. *Császári resolutio.*

Die Kanzlei hätte sich die neuerliche Vorstellung, worin sie die Abstellung der lateinischen Sprache in Geschäften bis zu einem Landtage zu verschieben für nöthig hält, deswegen ersparen können, weil es nur um die Sprache, nicht um den Gegenstand sich handelt, und ich noch weniger der Mann bin, Seifenblasen für Kugeln zu machen. Bei der von Mir und zwar wiederholt anbefohlenen Einführung der deutschen Sprache in allem, was Geschäft heisst, und diess in der bestimmten Progression, hat es sein unabweichliches Verbleiben. Wie nun die Kanzlei ihre Rätthe und Secretarien dazu eintheilen, wie ferner das locumtenential-consilium, die Kammer, ferner das Siebenb. Gubernium und Thesaurariat, und wie endlich die Komitate sich in Erfüllung Meiner Willensmeinung behelfen werden, daran liegt Mir gleich viel, wenn nur der Unterthan nicht höher zur Domesticalkasse beladen wird, und derjenige so sich nicht fügen will, oder die Hilfsmittel dazu nicht ergreift, dem steht die Thüre offen zu quittiren, und diess von der Kanzley bis auf den letzten Comitaters hinab. Diesem zu Folge hat also die Kanzley meine Befehle in Vollzug zu setzen und darauf zu wachen, dass sie aller Orten genau beobachtet werden. Am 13. September 1784.

Joseph.

TARTALOMJEGYZÉK.

Előszó.	Lap. —IV
-----------------	-------------

III. KÖNYV.

II. József reformjai.

<i>II. József trónralépése és első intézkedései.</i>	1—48
A koronázás kérdése	1—9
A monarchia belső és külső helyzete	9—26
Első intézkedések magyar ügyekben	26—30
A burokratia szervezése	30—47
Hierarchia és burokratia	44—48

I. RÉSZ.

II. József reformjai az egyház és iskola terén.

Bevezetés	51—57
---------------------	-------

I. FEJEZET.

<i>A kath. egyház összeköttetését a római székkal illető reformok. Dogmatikus ellentétek.</i>	58—113
1. A Placetum Regium	60—64
2. Intézkedések a szerzetes rendek összeköttetése ellen Rómával	64—73
3. Dogmatikus kérdések. Az In Coena Domini és az Unigenitus bullák	73—81
Viszony a pápához	81—87
A pápa bécsi útja	88—105
A magyar püspökök Bécsben	105—113

II. FEJEZET.

<i>Az egyház belső szervezetének reformja.</i>	114—197
Az egyház mint Magyarország legfőbb szellemi tényezője. A katholikusoknál	114—116
A protestánsoknál	116—120
A vallásos érület gyengülése	120—123
Visszaélések	123—126
1. A klastromok korlátozása. Szerzetes rendek eltörlése	126—133

	Lap.
2. Az egyházi bizottság felállítása	133—152
3. Az egyházi vagyon kérdése	152—163
4. A lelkészégek rendezése	163—171
5. A papnevelés és a püspökök.. .. .	171—182
6. Egyéb egyházi intézkedések	182—197

III. FEJEZET.

A nem-katholikus felekezetek viszonyainak szabályozása. 198—280

Általános	198—199
1. A keresztény tolerancia	199—232
2. A tolerancia végrehajtása	232—254
3. A görög nem egyesültek	254—268
4. A zsidók	268—280

IV. FEJEZET.

Az iskola és műveltség. 280—318

Mária Terézia tanügyi reformjai	280—292
József reformjai	292—293
A tanulmányi alap	293—297
Az egységes nemzeti nevelés kezdetei	297—312
Az egyetem	312—318

II. RÉSZ.

A király és a rendek.

1. FEJEZET.

Az alkotmány reformja. 321—349

Első összeütközések	323—332
A privilegiumok kérdése	332—335
A centralisatio	335—349

II. FEJEZET.

A külső bonyodalmak befolyása. A nagy terv. 350—362

A török viszály	350—356
A bajor belga csere	356—362

III. FEJEZET.

Az alkotmányos garantiák megdöntése. 362—405

I. A szent korona	362—369
II. A conscriptio	369—383
III. A német nyelvnek állami nyelvvé tétele	384—405

IV. FEJEZET.

A közigazgatás. 406—432

1. Az újítások és a régi hatóságok	406—417
2. A visszaélések	417—423
3. Reformáló intézkedések	423—432

V. FEJEZET.

Lap.

A vármegye megdöntése.

433—470

Bevezetés	433—436
A döntés napjai	437—441
A személyes kormány bevitele a megyébe	441—470

FÜGGELÉK.

473—534

I. A conduite listák behozása	473
II. Resolution an den hungarischen Kanzler	473—474
III. IV. V. A pápa és a császár közt volt alkudozás	474—492
VI. A császár kitünteti a magyar püspököket	492
VII. Speculum moderni cleri	493—495
VIII. A vallásalap gyarapítása	495
IX. Az egyházi bizottság alapítása	495—497
X. Gr. Esterházy Károly egri püspök emlékiratai	497—500
XI. Az egri püspök levele a kancellárhoz	500—501
XII. XIII. A házasság ügye	502—508
XIV. Egyházi javak	508—509
XV. Gr. Esterházy emlékirata a császári rendeletek ki- hirdetéséről	509—510
XVI. A theologia és bölcészet tanítása a klastromokban. Seminariumok felállítása	510—513
XVII. A református káté	513—514
XVIII. A tolerantia edictum eredeti szövege.	514—517
XIX. A zsidók állapotának javítása	517—518
XX. Fundus studiorum	518—521
XXI. A helytartótanács s kamara egyesítése	521—523
XXII. A koronának Bécsbe vitele	523
XXIII. Conscriptio	524—526
XXIV. Gróf Forgács Miklós beszéde a nyitrai megye gyű- lésen 1784. okt. 25.	526—527
XXV. A magyar nyelv kérdése	527—533

Melléklet. Az 1782. népszámlálás fő eredményei.

CONSCRIPTIO.

Kerület	Összes község	Falu	M.-város	Felnőtt	Kiskorú	Összes lakosság	Kathol.	Akathol.		Zsidó	Szolga	Koldus	Artes. liber. tanító	Hivatalnok	Kath. pap	Akath. pap	Pópa	Szerzetes	Apáca	Ecclesiastic.
Pozsony	1381	1277	104	504,352	337,392	841,744	612,956	123,581	72	15,513	65,060	7,357	108	1068	456	41	—	360	285	237
Sopron	1591	1504	87	373,838	271,674	645,512	459,244	111,246	70	7,307	49,644	2,630	37	271	437	78	—	638	52	47
Besztercze-Bánya	856	811	45	243,802	164,347	408,149	248,127	108,191	55	556	30,221	2,788	92	655	200	57	—	223	—	46
Pécs	860	818	42	326,341	245,447	571,788	334,272	115,655	87	3,941	28,329	2,120	34	188	154	136	42	393	7	70
Buda	945	867	78	559,602	429,835	989,437	488,433	287,072	146	4,513	68,999	4,893	173	1243	348	190	312	1156	81	707
Debreczen	1326	1252	74	319,807	242,282	562,089	203,202	226,667	40	6,272	17,091	2,126	36	458	423	488	399	243	16	10
Kassa	1809	1735	74	413,551	289,745	703,296	403,858	205,073	10	10,547	48,846	3,021	61	614	587	357	2	550	53	40
Horvát-Tót-o. Körös-m. nélkül						548,893	418,600	2,188	1100	17	8,673	882			262	4	187	696	7	
Bánság						461,713	50,900	17	3800	168	8,375	922			52	3	786	700	5	
Summa	8768	8264	504	2.741,293	1.980,722	5.732,621	3.228,592	1.179,690	7780	49,734	325,238	25,939	541	4597	2919	1354	1728	5959	506	1157

A m. kancz. levéltár 4642/82 sz. és a nemz. muzeumi könyvtár fol. 307 szerint.

A városok lakossága a kerületekébe be van számítva.

A. M. T. Akadémia legújabb kiadványai.

- Pulszky Ferencz**: A rézkor Magyarorszában. 4° 21 ábrával. 1 frt 20 kr.
- Földes Béla**: Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv. A m. t. Akadémia nemzetg. és statiszt. bizottsága megbízásából. II. évfolyam. 1884. Ára .. 2 frt.
- Komjáthy Benedek**: Zenth Paal leueley magyar nyeluen. Jegyzetekkel ellátva kiadja *Szilády Áron*. A legrégibb magyar nyomtatvány hű hasonmása hollandi papíron. Ára .. 3 frt.
- Margó Tivadar**: Charles Robert Darwin. Emlékbeszéd jegyzetekkel és arcképpel. Ára .. 40 kr.
- Ortvay Tivadar**: Egy állítólagos római mediterrán-út Pannoniában. Térképpel. Ára .. 50 kr.
- Wenzel Gusztáv**: A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Ára .. 1 frt 20 kr.
- Vaisz Ignác**: Masolino olasz képiro művei. Adalékok a magyar műtörténethoz. Ára .. 10 kr.
- Zsilinszky Mihály**: Az 1681-ki soproni országgyűlés történetéhez. 50 kr.
- Dr. Károlyi Árpád**: A magyar alkotmány fölfüggesztése 1673-ban. 40 kr.
- Thaly Kálmán**: Az 1683-iki táborozás történetéhez. Ára .. 30 kr.
- Wenzel Gusztáv**: Kritikai tanulmányok a Frangepán család történetéhez. Ára .. 40 kr.
- Szilágyi Sándor**: Bethlen Gábor fehervári siremléke és alapítványai. Ára .. 10 kr.
- Ortvay Tivadar**: Magyarország régi vizrajza. Két kötet. Ára .. 5 frt.
- Deák Farkas**: A bujdosók levéltára. Ára .. 1 frt 80 kr.
- Pesty Frigyes**: Az eltűnt vármegyék. Két kötet. Ára .. 5 frt.
- Pesty Frigyes**: A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. században. Ára .. 3 frt.
- Nádasdy Tamás** nádor családi levelezése. Szerkesztették *Dr. Károlyi Árpád* és *Dr. Szalay József*. Ára .. 1 frt 40 kr.
- Vámbéry Ármin**: A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány.
I. (teljes) kiadás, ára .. 5 frt.
II. (rövidített) kiadás, ára .. 3 frt.
- Dr. Károlyi Árpád**: Illésházy István hűtlenségi pöre. Ára 1 frt 20 kr.
- Szilágyi Sándor**: Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez. Ára .. 4 frt.
- Szilágyi Sándor**: Erdélyi országgyűlési emlékek. IX. köt. 1629–1637. Ára .. 3 frt.

